

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО
СПРИЯННЯ СОЦІАЛЬНИМ ІННОВАЦІЯМ

ВІДДІЛ ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОТЕЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
АПАРАТУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

*Е. А. Афонін, О. М. Бандурка,
А. Ю. Мартинов*

ВЕЛИКА РОЗТОКА

**(глобальні проблеми сучасності:
соціально-історичний аналіз)**

**Видавець
ПАРАПАН
Київ-2002**

УДК 316.6

ББК 60.55

A94

A94 *Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз) / Укр. тов-во сприяння соц. інноваціям, Від. інф.-бібл. забезпечення Апарату Верховної Ради України. — К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. — 352 с. — (Сер. “Відкрита дослідницька концепція”; Вип. № 2).

ISBN 966–8210–05–0

У монографії з використанням авторської концепції “універсального епохального циклу” аналізуються зміни, що їх зазнає соціально-історичний розвиток за умов формування глобальної цивілізації, зосереджується увага на перехідних коеволюційних за своїм характером процесах та новітніх тенденціях, що визначатимуть обличчя світу в ХХІ столітті.

Для науковців, політиків і практиків-управлінців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться глобалістикою.

Серія “Відкрита дослідницька концепція”.

ББК 60.55

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 9 від 29 жовтня 2002 р.)*

Рецензенти:

*Сохань Л. В., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент
НАН України, заслужений діяч науки і техніки України*

Донченко О. А., доктор соціологічних наук, психолог

*Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

*Чечнев Б. О., кандидат філософських наук,
член Національної спілки журналістів України*

**Видає коштам Благодійної організації
“Центр практичної філософії”
Президент **А. В. Толстоу́хов****

© Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю., 2002

© Центр практичної філософії, 2002

© Видавець ПАРАПАН, 2002

ISBN 966–8210–05–0

Слово рецензентам

1

Сучасна перехідна епоха, яку автори названої праці досить влучно визначили як “Велика розтока”, стимулює попит на різні концептуальні підходи. Однак у цьому різноманітті вирізняються роботи міждисциплінарні за змістом та задумом. Вони є тим більш цікавими, чим більшого розголосу набуває ідеологія постмодерну, пов’язана із запереченням так званих “великих нарративів”, що врешті призводить до фрагментації, мозаїчності знання. Такий стан справ є викликом для теоретиків соціальних дисциплін, адже вимагає пошуку шляхів для нового синтезу знань.

У зв’язку з цим автори доводять принципову можливість формування нового концептуального синтезу, зокрема в галузі соціальної глобалістики. Звичайно, цей концептуальний ракурс ще потребує розробки адекватних методологічних підходів, проте вже зараз можна визнати, що автори зробили важливий крок у вирішенні названої проблеми. При цьому теоретичні розробки вдало застосовуються до аналізу конкретних соціально-історичних процесів, зокрема це стосується усвідомлення перехідних змін в українському суспільстві.

Звертаючись до аналізу макросоціальних суб’єктів, автори висвітлюють сучасні тенденції розвитку глобалізації та одного з її проявів — європейської інтеграції. Із залученням широкого фактичного матеріалу показано основні проблеми та перспективи цих процесів.

Зважаючи на вищезазначене, можна сподіватися, що ця праця посяде гідне місце у вітчизняній глобалістиці.

Головний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України,
доктор соціологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України

Л. В. Сохань

Кожній перехідній історичній епосі іманентно властиві суттєві соціально-психологічні зміни, якість яких цілком залежить від якості порозуміння між основними суб'єктами періоду “Великої розтоки”. Людство якось раптово опинилося перед необхідністю приймати суспільні, загальнолюдські рішення. Вижити окремо стає все більш проблематичним, але й усупільнити соціокультурні та політичні цінності теж видається майже неможливим за наявного рівня психологічної культури людства. Вирішення питання пошуку “третього шляху” — шляху порозуміння між різними учасниками “Великого переходу”, належить сьогодні до головних загальнолюдських завдань. Саме цей суб'єктивний компонент дійсності є одним із ключових у концепції універсального епохального циклу, яку пропонують для наукового дискурсу автори рецензованої книги.

Складність поставленої проблеми обумовлює як сильні, так і слабкі боки цієї праці. До перших безумовно належить оригінальність задуму та спроби його практичного втілення. До других — повтори принципових концептуальних тез без висвітлення різних граней концепції.

Більша частина книги написана в руслі сучасного дискурсу навколо проблем глобалізації. Визнання меж і небезпечних наслідків універсального прогресу вимагає переходу до нової парадигми соціального розвитку людства. У цьому контексті, зокрема, можна розглядати запропоновану концепцію епохального циклу, яка підтримує і репрезентує світову тенденцію відходу від лінійних теоретичних побудов.

Однією з найцікавіших проблем, поставлених у рецензованій праці, є сюжет психологічних наслідків глобалізаційних процесів. Адже посилення впливу єдиного інформаційного простору поступово змінює індивідуальну та колективну психіку і не завжди в напрямі її оздоровлення. Формування міжцивілізаційної толерантності і разом з тим певних соціокультурних ідентичностей гальмується абсолютизацією та нав'язуванням цінностей, які поділяють власники цього простору, що є небезпечним для виживання людства в цілому.

Автори нетрадиційно тлумачать поняття архетипу. Традиційно ця психічна структура вважається незмінною. Натомість автори наголошують на тезі, яка стосується принципового визнання можливості історичної зміни архетипів різних цивілізаційних організмів.

Загалом рецензована праця характеризується оригінальністю постановки наукових проблем та способів їх вирішення. Вона буде цікавою для багатьох фахівців у галузі суспільних та гуманітарних наук.

Завідувач лабораторії
психології мас та організацій
Інституту соціальної
та політичної психології АПН України,
доктор соціологічних наук, психолог

О. А. Донченко

3

Проблематика історичної глобалістики є досить актуальною для сучасного гуманітарного наукового процесу. Саме статті цього жанру привертають до себе увагу в названій монографії. Насамперед цікавить світоглядну позицію авторів щодо актуального соціально-історичного дискурсу. Адже постмодерна філософія історії фактично заперечує традиційне сприйняття взаємозв'язку між минулим, сучасним і майбутнім. Замість цих характеристик історичного часу впроваджується дещо спрощена дихотомія “традиційне — сучасне”, причому право на життя віддається лише останньому. Завдяки такому підходу за традиційними цінностями визнається презумпція вини за більшість негараздів теперішнього.

Тому, на нашу думку, однією з ключових проблем гуманістично налаштованої глобалістики має бути відновлення традиційного сприйняття соціально-історичного часу, спрямованого не лише з минулого в майбутнє, а й навпаки. Таку спробу, зокрема, роблять автори рецензованої книги, які, використовуючи циклічний підхід до дослідження всесвітньо-історичного процесу, вивчають новітні тенденції глобалізації.

У науковій дискусії, яка розгортається на сторінках названої праці, наводяться аргументи як прихильників, так і противників глобалізації. Однією із найбільш переконливих тез є впевненість у необхідності, так би мовити, глобалізації з “людським обличчям”, тобто такої, яка не заперечує гуманістичну традицію Модерну і слугує на користь всього людства, а не обраної його частини. Одним із виявів цієї тенденції, на наш погляд, є концепція сталого розвитку, який має гармонізувати соціальні, економічні та екологічні аспекти прогресу.

Сполучною ланкою між минулим і сучасним, як наголошують автори, є національна ідентичність, що є важливою часткою спадщини епохи Модерну. Але ідеологія постмодерну у її сучасному вигляді як апології однополюсного світу намагається подати національне як суто архаїчне, вороже ідеї прогресу.

У цьому контексті цікавою є порушення проблеми адаптації національної свідомості насамперед колишніх бездержавних народів до сучасних державотворчих процесів та до викликів глобалізації.

З цієї та багатьох інших точок зору книга “Велика розтока” надає нову інформацію до роздумів усім сучасникам епохи, яка увійде в історію як час вирішального вибору сценарію майбутньої долі людства.

Завідувач відділу
всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

С. В. Віднянський

Пошук циклів (великих і малих), внутрішніх ритмів і закономірностей (явних і неявних) у розвитку соціуму, в його Культурі є для авторів не самоціллю, а має прикладний, підпорядкований характер. Головним для них є виявлення (“розробка”) того соціологічного (за характером запропонованого підходу) інструментарію, що дав би змогу за внутрішніми пульсаціями визначати стан “здоров’я” або характер “захворювання” Культури. Простіше кажучи — мати можливість безпомилково ставити діагноз тому, що відбувається всередині суспільства, науки, держави, особистості. Вони шукають щось універсальне і водночас практичне. Виходячи з цього, суть дослідницької концепції авторів можна було б назвати (саме в цьому вбачається новаторство запропонованого підходу) соціальною психодіагностикою Культури.

Пульсодіагностика увійшла в нашу академічну раціональність, насамперед у медицину, із древньотібетської практики лікування. Однак Тібет, вічно древній і вічно сучасний, навряд чи припускав, що ця методика діагностування виявиться затребуваною в Європі таким несподіваним чином, — для намацування пульсу Культури і Цивілізації.

І навіть пересічний читач не може не погодитися, що для нас зараз, в епоху Великих змін, немає нічого важливішого, як тримати на цьому пульсі не тільки руку, а й серце, й інтелект.

Кандидат філософських наук,
член Національної спілки журналістів України

Б. О. Чечнев

Переднє слово

В ряду основних понять, які характеризують кризові стани суспільства, що розвивається, ключове місце посідає поняття “революція”. Від часів античності цей термін пов’язується з радикальними динамічними змінами, що дорівнюють перевороту, який періодично час від часу відбувається в суспільній системі. У новітній історії людства такі соціальні явища вперше спостерігаються головним чином серед європейських країн (Нідерланди 1576–84; Англія 1648–89; США 1775–83; Франція 1789–94). До того ж, лише одній з ранніх європейських революцій — Великій французькій — пощастило стати прообразом і знаковою подією для країн-наступників. Отже можна сказати, що саме від французької революції, тобто із Заходу на Схід, поширюється в новітній історії хвиля “революційного неврозу”, перекидаючись від країни до країни: Японія (1868), Росія (1905–17), Туреччина (1907–23), Китай (1911–49), Куба (1953–59), Нікарагуа (1979) тощо.

Під впливом критичної маси світових революційних подій, а змістовно — під впливом соціальних закономірностей, що висували на історичну арену суб’єкт “Ми” (соціалізованого у колектив індивіда) ідеологічно сформувався Маніфест (1848) як головний документ історичного матеріалізму з його крилатим класово-політичним гаслом: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” З цього історичного моменту можна вважати започатковані французькою революцією тенденції інтернаціоналізації панівними і світовими.

Натомість, подібно до того, як тезу з часом змінює антитеза, в нових суспільно-історичних умовах на зміну революції приходить її якісна контрверза — коеволуція — як співрозвиток нових історичних суб’єктів “Я”. З цього часу сила колективістської моралі (моралі соціалізованих і ширше — інтернаціоналізованих індивідів), що цементувала суспільну (ширше — інтернаціональну) єдність і водночас нехтувала долею окремої людини (чи окремої країни), вже змінюється на силу розуму індивіда, його креативний (творчий) потенціал, який разом з новітніми інформаційно-комунікативними технологіями стають новими засадами сталого розвитку країн. Нові моральні імперативи зосереджені, головним чином, на правах і свободах окремої людини. На жаль, це правило ще не стало нормою для більшості країн світу. Воно лише поширюється у світі разом з поширенням трансформаційних (точніше коеволуційних — за авторською концепцією) процесів. Однак вже вочевидь можна говорити про розгортання у світі нової хвилі, що своїми соціокультурними витоками знову бере початок в Європі.

Сучасність доводить, що людство переживає переломний момент своєї історії. Розхожі за часів “революційного неврозу” настанови інтернаціоналізації дедалі активніше змінюються на нові гасла глобалізації. Розмиваючи плоди інтернаціоналізації, традиційна мораль поступається індивідуалістській. З розвалом Радянського Союзу на міжнародній арені дедалі слабшають сподівання на провідне становище окремих країн-імперій, якими б потужними вони не уявлялись. Створена ціною двох світових війн Організація Об’єднаних Націй як прообраз світового уряду і організатор традиційних форм міжнародної співпраці сьогодні

активно трансформується у мережу профільних міжнародних програм і проєктів. А єдине міжнародне співтовариство національно-державних утворень розщеплюється на численні самодостатні ідентичності, які утворюють принципово нове середовище — мережу (Net) ситуативно налаштованих соціальних акторів: окремих громадян, соціальних груп і організацій (формальних і неформальних об'єднань), національно-державних утворень і міжнародних організацій. Ця нова форма існування міжнародної спільноти свідчить, що цивілізація набуває якісно нових властивостей.

Нинішній, по суті початковий, стан глобалізації та її наукового осмислення засвідчує наявність рис перехідної доби, яка відкриває нові можливості, формує різні альтернативи, висуває серйозні виклики. Таке розуміння епохи, сучасниками якої ми стаємо, спонукало до обрання назви даної книги — “Велика розтока”. Тобто поняття “розтока” тлумачиться, як місце в дельті ріки, що множить і дає силу багатьом потокам і струмкам, котрі утворюють своєю сукупністю нову природну реальію — дельту. Вживаючи термінологію синергетики можна сказати, що точка розтоки у дельті ріки є точкою біфуркації, що дає життя новій формі природного процесу. Щодо визначення “Велика” розтока, то цим підкреслюється знаковий характер цього суспільного явища, реальним прототипом якого є Велика депресія 1929–34 рр.

Об'єднані у даній праці статті авторів інтегровані спільним концептуальним дослідницьким духом та науковою проблематикою, пов'язаною з аналізом впливу довгострокових глобальних тенденцій на різні соціальні суб'єкти та процеси. Звичайно, глобалістика ще перебуває у стані формування свого предметного поля, концептуальних та методологічних підходів, більшість з яких ґрунтується на міждисциплінарному дискурсі.

Одну з таких інноваційних науково-дослідницьких практик, що базується на авторській моделі “універсального епохального циклу” і системі соціетальних показників, намагається інституційно закріпити група українських вчених, які працюють в різних галузях наукового знання (архітектура, військова наука, демографія, екологія, економіка, інформатика, історичні науки, культурологія, література, математика, мистецтвознавство, педагогіка, політичні науки, юридичні науки, психологія, соціологія, філософія тощо).

Структурно праця складається з чотирьох розділів, двадцяти глав і додатків. Тим самим єдиною логікою пов'язуються загальнотеоретичні та конкретні соціально-історичні дослідження, проведені у форматі спільної концепції універсального епохального циклу.

Зокрема, перший розділ присвячено концептуальним та теоретичним засадам нового підходу до дослідження соціально-історичної проблематики. У статтях, які увійшли до цієї частини праці, увага акцентується на концептуалізації соціально-циклічної парадигми загальних та конкретних соціально-історичних досліджень.

У наступних розділах книги на основі спільного концептуального підходу подано аналіз проблематики трьох рівнів макросоціальних суб'єктів: а) національної держави — на прикладі України та деяких балканських країн, які знаходяться в перехідному періоді державотворення; б) локальної цивілізації — на матеріалах процесу європейської інтеграції; в) всього людства — у період становлення сучасної

глобальної цивілізації. У додатках подано найцікавіші фрагменти дискусій із названої проблематики, яка впродовж останнього року розгорталася в форматі Інтернет-форуму професора Е. А. Афоніна на сайті соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Спільна концептуальна логіка основних частин книги вибудована навколо чіткого розуміння ключових понять — соціального циклу, функціонування його механізмів, висвітлення особливостей трансформаційних процесів, тлумачення взаємозв'язку та відмінностей між інтернаціоналізацією та глобалізацією.

Зокрема, у багатьох статтях, які стали складовими книги, мова йде про універсальний епохальний цикл. Читач має можливість прослідкувати творчий процес осмислення цього концепту, поступовий опис дії соціальних механізмів, які визначають зміну його різних стадій.

Диференціація понять “революція” і “кoeволюція” як особливих типів перехідних процесів пов'язана з баченням авторами особливостей глобального соціально-історичного розвитку в ХХ столітті. Так, для євроатлантичної цивілізації перехідні (кoeволюційні) процеси, що радикально трансформували соціальні інститути і суспільні відносини європейських країн, пов'язані з часами Великої депресії 1929–34 рр., коли ця соціальна система пережила найгостріший кризовий період. Інші локальні цивілізації фактично вступають у такий же перехідний період на межі ХХ–ХХІ ст., формуючи тим самим єдиний посттрансформаційний простір соціально-історичних змін, який набуває глобальних ознак. Водночас дедалі збільшуватиметься кількість країн, які виходять на простір кoeволюційного розвитку, зростатиме нерівноваженість світової системи і висока вірогідність того, що ситуація підштовхуватиме країни європейського ареалу до перехідних революційних процесів. Вже сьогодні є чимало свідчень про вичерпаність цими країнами соціального ресурсу до зростання і нагальної потреби “історичного узгаляння”, яке, з одного боку, відкриватиме шлях до нових перспектив національно-державного розвитку, а з другого боку, врівноважуватиме світову систему. З економічної точки зору, здається, саме так можна було б прокоментувати сумний прогноз американського економіста-демографа і автора американської програми СОІ Л. Ларуша (висловлений ним під час перебування в парламенті Російської Федерації у лютому 1995 р.) стосовно високої вірогідності обвального скорочення населення планети (3/4 протягом життя одного покоління) у разі, якщо людство не вживе екстраординарних заходів щодо відтворення господарств з “фізичною” (плановою) економікою.

Це засвідчує нинішній етап розвитку глобалізації, яка ще перебуває в колиці. Такий стан речей підтверджує бурхлива дискусія між прихильниками та противниками глобалізації. Наприклад, у заключному комюніке Всесвітнього саміту з проблем сталого розвитку у Йоганнесбурзі (1–4 вересня 2002 р.) так і не було знайдено компромісної ціннісної оцінки нинішніх глобальних процесів.

Автори акцентують увагу на відмінностях між двома сучасними паралельними процесами — інтернаціоналізацією та глобалізацією. Велика епоха інтернаціоналізації у всесвітній історії була започаткована великими географічними відкриттями, її сенс полягав у залученні до єдиного соціального часу та спресованого соціального простору різних народів, у налагодженні інфраструктури інформаційного,

комунікаційного, торговельного, військового, соціокультурного спілкування між різними країнами та локальними цивілізаціями.

Із настанням епохи, що її започатковує Велика депресія, ми стаємо свідками формування, кажучи словами античних мислителів, глобального полісу. Однак, повергаючись до аналогій із давньогрецькою історією, нові космополіти житимуть переважно у просторі урбанізованої євроатлантичної цивілізації, залишаючи решті людства шанс опинитися на її периферії.

Запропонована увазі читача книга є другим виданням у науковій серії “Відкрита дослідницька концепція”, започаткованій виданням “Суспільний розвиток від Різдва Христового”^{*}.

За два роки, що минули від публікації загальної концепції міждисциплінарного дослідницького проекту з проблем соціальної глобалістики, відбулися певні зрушення. Зокрема, за підтримки соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна зроблено перший крок до створення Інтернет-майданчика наукових дискусій — Інтернет-форум за адресою: <http://www.sociology.kharkov.ua/afonin/ukr/index.asp>. Крім того, ініціатори проекту здійснили подальшу розробку концептуальних засад та інструментарію нового підходу. Так за участю соціологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та лабораторії мас і комунікацій Інституту політичної та соціальної психології АПН України проводилася робота з розробки методики аналізу емпіричної бази досліджень. До участі в проєкті залучено також науковців харківських Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого та Національного університету внутрішніх справ, Інституту прикладного системного аналізу Національного університету “Київська політехнічний інститут”, Ужгородського національного університету, Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського тощо.

Автори висловлюють щиро вдячність усім, чия допомога тою чи іншою мірою сприяє реалізації ідей відкритої дослідницької концепції.

^{*} *Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю.* Суспільний розвиток від Різдва Христового. — К., 2000. — 312 с. (Серія: відкрита досл. концепція; Вип. 1).

Розділ I

Соціальні цикли

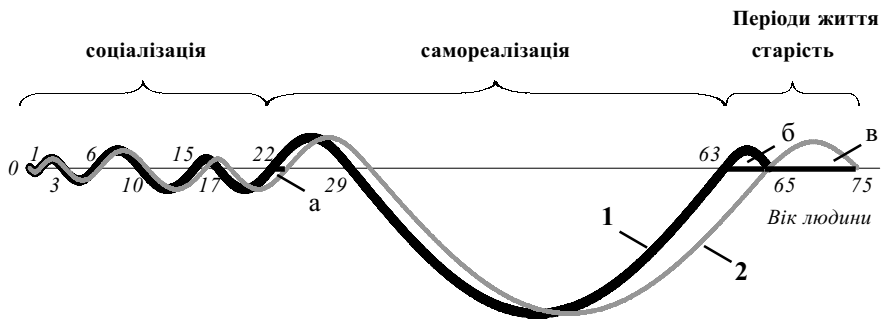

Рис. 1. Епохальні цикли розвитку особистості в Україні в умовах:

- 1 — індустріального суспільства*
- 2 — постіндустріального суспільства (прогноз)*

Наслідки суспільної трансформації:

- а — збільшення періоду соціалізації (інфантилізм)*
- б — зсув періоду самореалізації (збільшення зрілого віку)*
- в — збільшення періоду старості (старіння населення)*

Глава 1. Проблема моделювання в міждисциплінарних дослідженнях

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть все ширшим стає ареал країн, що зазнають трансформацій, і разом з тим все більше прихильників здобуває твердження стосовно зміни класичних принципів побудови наукових теорій, які були притаманні “традиційній” добі розвитку знань. Нова епоха “пост-модерну”, тенденції якої проявляються чіткіше і дедалі посилюють свій вплив у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, а також на пострадянському (і ширше — постсоціалістичному) просторі Євразії, заперечує саму можливість існування метатеорій. Натомість вона орієнтує дослідників на пошук істини шляхом моделювання в рамках міждисциплінарних досліджень. Такий послідовний “агностицизм” змушує нас звернутися до епістемології, взявши до уваги її тісний зв’язок з історією науки.

У цьому відношенні заслуговує на увагу позиція американського філософа Т. Куна, який у праці “Структура наукових революцій” обстоює наявність закономірного характеру розвитку наукового знання. Зокрема, спираючись на циклічну модель розвитку наукових парадигм, він стверджує, що останні переживають як нормальний (сталий) етап свого розвитку, так і етап наукової революції. Погоджуючись у цілому з концепцією циклічного розвитку науки, а також із думкою про кризові явища в соціальних науках, що дедалі сильніше лунає серед науковців, вважаємо, слід наголосити на суттєвих відмінностях сутності кризових явищ, що їх зазнає сучасна наука у країнах Заходу та Сходу. Нерівномірний у цілому характер культурно-історичного розвитку і як наслідок — реально існуюча культурна двополюсність у світі ускладнюють і самі уявлення про модель розвитку наукового знання.

Наприкінці ХІХ ст. Ф. Енгельс, відображаючи генетичну природу розвитку науки, запропонував у праці “Діалектика природи” наступну класифікацію наук: математика, механіка (включно з астрономією), фізика, хімія, біологія, науки про мислення, науки про суспільство. Загалом зазначена класифікація віддзеркалює розвиток фундаментальних та прикладних досліджень насамперед на Заході. Це засвідчує коротка історія наукових відкриттів, які значною мірою визначають характер “другої природи” навколо нас.

Аристотелівська картина світу панувала до часу появи духу “фаустівської” або “прометеївської” новоевропейської людини, яка поставила собі за мету деміфологізувати живу природу та поставити собі на службу неживу природу.

З другої половини ХV ст. спостереження та експеримент стають ефективними практиками наукових досліджень. Так, з 1475 р. видавалися

щорічники “Ефемериди”, на сторінках яких обчислювалося щоденне розташування планет. У 1492 р. сконструйовано перший глобус, а вже у 1507 р. М. Копернік відкрив на той час ще не доведену математично геліоцентричну систему. Дж. Бруно ввів поняття безмежності Всесвіту без центру. Водночас Парацельс як лікар, ботанік та хімік реформував медицину. Він вивчав хімічні та фізичні основи життя, які намагався пояснити, виходячи з аналізу явищ. Вдосконалення навігаційних приладів дало можливість здійснювати тривалі подорожі у відкритому морі, освоюючи географічно-просторові межі. Інтелектуальні обрії успішно опановував Леонардо да Вінчі, який, окрім духовно багатой мистецької творчості, зробив суттєвий внесок у розвиток механіки — винайшов насос, токарний верстат, гідравлічний прес. Суттєвого значення для повсякденного життя набули винаходи кишенькового годинника та друкарського верстата.

Починаючи з доби Відродження, людина сприймається в Європі як “модель світу”, а людський розум визнається спроможним на вдосконалення Всесвіту, створеного Богом. Завдяки цьому нове світосприйняття легалізувало соціальну мотивацію інновацій.

Натомість китайська духовна традиція все ще протистояла притаманній європейцям Нового часу ідеї лінійного прогресу. Китайці не сприймали технологічні відкриття як процес творення нової “вавілонської вежі”, що виведе людство на рівень співтворчості з Богом. У цьому, на нашу думку, і полягає принципова відмінність наукових традицій Заходу і Сходу.

Протягом XVII–XIX ст. емпіризм та раціоналізм сприяють відкриттям у природничих науках. Назвемо лише деякі з них. *Математика*: винахід логарифмічної таблиці (1614), становлення аналітичної геометрії (1637), обчислення нескінченно малих величин (1665). *Механіка і фізика*: відкриття законів падіння і маятника (1609), заломлення світла (1618), руху планет (1619), дифузії газів (1662), відхилення світла (1665), гравітації (1666), швидкості світла (1675), хвильової теорії світла (1690), аберації світла (1728), кінетичної теорії газів (1738), статичної електрики (1790). *Хімія і біологія*: вивчення кровообігу (1618), відкриття сперматозоїдів (1672), солей срібла (1727), систематизація живих істот (1735), відкриття водню (1766), кисню (1771), азоту (1772), винахід штучної соди (1791), цементу (1799).

Слід зазначити, що важливі наукові відкриття стали можливими завдяки використанню таких технічних винаходів, як мікроскоп (1590), телескоп (1610), ртутний барометр (1643), маятниковий годинник (1657), манометр (1663), ртутний термометр (1718), градування термометра (1742), паровий котел (1681), літа сталь (1735), прядильна машина (1738), казенно зарядна рушниця (1751), залізопрокатне виробництво (1754), парова машина (1769), повітряна куля, наповнена гарячим повітрям (1783), механічний

ткацький верстат (1785), гідравлічний прес (1795), літографічна друкарська машина (1796), папероробна машина (1799), токарний верстат (1800), пароплав (1807) тощо.

З цього часу технічна цивілізація стає господарем культури, підпорядковуючи собі науку. Загалом можна сказати, що чим би не займався вчений у ХХ столітті, врешті-решт він розробляв черговий варіант зброї. Насамперед це стосується таких відкриттів і винаходів. У *фізиці*: квантова механіка (1925), хвильова механіка (1926), лічильник Гейгера (1928), відкриття нейтрона (1932), штучної радіоактивності (1934), поділу ядра (1938). У *біології*: відкриття вітамінів (1911), заснування генетики людини (1912), відкриття карти хромосоми (1919), становлення вчення про людську спадковість (1921), теорії гена (1928) тощо. Те саме можна стверджувати і про народження нанотехнологій, які на межі ХХІ століття починають використовуватися у генній інженерії, спрямованій на вторгнення інструментального інтелекту до інтимних засад буття. Водночас стає зрозуміло, що швидкість навіть штучних генетичних трансформацій не може конкурувати зі швидкістю саморозвитку електронних систем. У *хімії* на озброєння людини ставали макромолекулярна хімія (1925), синтез вітаміну С (1934) та нейлону (1938). У *техніці* — звуковий фільм (1919), гвинтокрилий літак (1922), реактивний двигун (1930), ламповий передавач (1913), бездротовий трансокеанський телефон (1927), телебачення (1932), випробування першої атомної бомби (1945), перший штучний супутник Землі (1957), перший політ людини в космос (1961), висадка людини на Місяць (1969) тощо.

Отже, лише коротке ознайомлення з історією наукових відкриттів доводить, що природничі дисципліни, які особливо інтенсивно розвивались протягом XV–XX ст., суттєво випередили гуманітарні науки. Про “устрій” ядра ми знаємо значно більше, ніж про устрій соціуму. Знання про людину стають у країнах Заходу (починаючи від трансформацій Великої депресії 1929–34 рр.) найбільшим пріоритетом для подальшого розвитку науки. Чільне місце у цьому контексті посідають психологія, соціологія, історія.

Водночас нові тенденції розвитку науки у країнах, які щойно зазнали трансформаційних змін, свідчать про певну вичерпаність шляху розвитку фундаментального знання, насамперед у сфері гуманітарних дисциплін. Об’єктивно не можна заперечувати й того факту, що суттєвих стимулів набувають компаративний аналіз і міждисциплінарний дослідницький синтез, майже аксіомою стає думка: “все було вже сказано, починаючи з часів античності”. Таке перебільшення в бік “прикладного синтезу”, напевно, має підстави. Однак по мірі того, як набуває обсягів і сили прикладне знання, зростає суспільна потреба в теоретичному осмисленні таких здобутків. Це особливо помітно сьогодні у країнах паневропейського ареалу,

що мають неабиякі (на нашу думку, такі, що наближаються до гранично можливих для сучасної культури Заходу) здобутки.

Нинішню наукову кризу в країнах Сходу варто розглядати як таку, що трансформує їхню колишню фундаментальну науку в бік вузькоспеціалізованих прикладних досліджень, які потребують посилення міждисциплінарного зв'язку та компаративістики.

Підкреслимо, що неоднозначні за змістом і спрямованістю тенденції розвитку науки найбільш рельєфно виявляють себе у гуманітарній сфері. Цьому є пояснення: у перехідні моменти розвитку складних соціальних систем, якими є людина, суспільство чи людство, змінюється не лише зовнішня (матеріальна) соціальна реальність, а й внутрішній (психічний) світ людей, їхні поведінкові стереотипи, ціннісні орієнтири та соціальні норми. Врешті-решт на зміну емоційно-чуттєвому психотипу дослідника, який з успіхом вирішував фундаментальні завдання науки, приходять вчений із здібностями і стереотипами раціонального мислення, наслідком якого, власне, стають кардинальні зміни, що їх зазнає сучасна наука.

Таким чином, цілком адекватною часу і характеру сучасних кризових явищ є, на нашу думку, більш диференційована (ніж у Т. Куна) циклічна модель розвитку науки, що її складають відповідно чотири періоди розвитку: два нормативних (сталих) періоди — “інволюція” й “еволюція” та два перехідних (кризових) — “кoeволюція” й “революція”.

Під час сталого інволюційного розвитку науки, що йому передують бурхлива смуга революційних відкриттів, фактично складаються основи фундаментальних теорій, що тяжіють до структурування в єдину метатеорію (як це було, наприклад, з теорією історичного матеріалізму) і цілісну картину світу, що її формують (а в їх граничних формах — вкарбовують) у суспільній свідомості від покоління до покоління такі суспільні інститути, як школа* (середня і вища) та наука** (фундаментальна і прикладна). Характерними ознаками цього періоду є фундаментальність (універсальність) наукових знань та енциклопедизм (політехнізм) системи наук, що нею володіє суспільство і його громадяни. Водночас наука мало пов'язана з практикою і цей розрив дедалі стає істотнішим.

Під час кризового стану (кoeволюції), внаслідок якого критична маса аномальних фактів вже “не вписується” в рамки існуючих наукових парадигм

* У 1931 р. прийнято рішення ЦК ВКП(б) “Про загальноосвітню політехнічну школу”, згідно з яким СРСР бере курс на генерацію всебічно розвинених особистостей, наслідком чого став “універсалізм” професійних кадрів у Радянському Союзі. Власне, це зазначив на початку 1990-их років на конференції із соціальної роботи в Києві британський професор Т. Шанін.

** На початку 1990-их років різниця у видатках бюджету України на фундаментальну і прикладну науки складала майже цілий порядок (8 разів!).

і не може бути пояснена колись єдиною метатеорією, виникає нагальна потреба «уточнення» основ фундаментальної науки, а точніше — її трансформації у бік дзеркального антиподу — прикладної науки.

Еволюційний етап сталого розвитку наукового знання пов'язаний із певним контрроверзом до інволюції — запереченням колишньої фундаментальності і розвитком прикладної науки, покликаної потребами суспільного життя. За цих умов диференціюється наука й інтенсифікується її розвиток, набуває життєвих стимулів вузька наукова спеціалізація та експериментальний метод, актуалізуються міждисциплінарна наукова практика і компаративні дослідження. Набирає сили процес накопичення величезного експериментального матеріалу, що потребує релевантного концептуального осмислення. Отже, висувуються нові гіпотези, які торують шлях до нових парадигм. На цьому етапі в міждисциплінарних дослідженнях панує, кажучи словами П. Фейєрабенда, “методологічний анархізм”. Слідом за Т. Куном цей процес створення нової парадигми ми так само називаємо етапом “наукової революції”, який, з одного боку, підводить ризику під цілим циклом розвитку наукового знання, а з другого, започатковує новий цикл генезису наукових теорій.

Формування методології історичної соціології відбувається в процесі дискретної теоретичної та концептуальної дискусії між істориками та соціологами. Останні, зокрема, досить часто наголошують, що “історія не має власних методів аналізу соціального як такого”¹. Таке радикальне заперечення ефективності методологічного інструментарію спеціальних історичних дисциплін, на нашу думку, є яскравим прикладом агностичного ставлення до можливостей теоретичної історії.

Водночас важливість налагодження міждисциплінарних методологічних зв'язків між історією і соціологією визнається у чотиритомному виданні російських науковців “Історія теоретичної соціології”, де під терміном “історична соціологія” розуміється “застосування історичного підходу до аналізу соціальних аспектів людського існування та соціального — до дослідження історичного процесу”². Тобто по суті між обома науковими дисциплінами, умовно кажучи, зберігається методологічна прірва, через яку можна лише перекинути певні теоретичні містки, що загалом має розширювати дослідницькі можливості обох наук.

Взагалі специфічність теоретичних та методологічних зв'язків між соціологією та історією насамперед обумовлюється особливістю становлення соціології. Вона виникла в XIX ст. внаслідок спроби сучасників осмислити тогочасне західне суспільство, яке переживало складний та суперечливий процес переходу від традиційно-станової до індустріально-класової форми свого існування. Відповідно й коло наукових завдань соціології визначала

її пріоритетна увага до Модерну (Револуції). При цьому історичні гене-тичні зв'язки певний час залишалися за межами суто соціологічних теоре-тичних досліджень. З цієї точки зору польський соціолог П. Штомпка роз-глядає історичну соціологію як критичну реакцію на специфічне викорис-тання історії, типове для засновників соціологічної науки³.

І це не дивно, адже різною виявляється сама природа історичних та соціологічних досліджень. Так історики віддають перевагу проблемному тематичному полю, що його визначають певні соціокультурні предикати та хронологічні рамки. Натомість більшість соціологічних досліджень зосеред-жується на визначенні кількісними (математичними) і якісними методами соціологічних закономірностей. Тому для останніх особливого значення на-бувають точні статистичні дані, які є важливою підставою для соціологічних висновків. При цьому суто соціологічні методи збирання інформації — польові дослідження, анкетування, математичний аналіз статистичних процедур — досить рідко використовуються істориками⁴. Вони у виборі ме-тодологічних засад історичних досліджень найчастіше зупиняються на здо-бутках позитивізму, віддаючи перевагу історико-описовим, історико-порівняльним, інколи інтуїтивно-логічним та емпірично-аналітичним методам.

Щоправда, суттєві відмінності між методологічними інструментаріями історії та соціології як суверенними науковими дисциплінами гуманітарно-го профілю, перестають бути надто чіткими, коли мова йде про суто теоре-тичний рівень, пов'язаний із загальною концептуалізацією досліджень лю-дини і суспільства. Найбільш чітко цю тенденцію можна спостерігати на кла-сичному етапі розвитку історичної соціології, який пов'язаний із творчістю К. Маркса та М. Вебера. Дуже показовими з цієї точки зору є їхні праці “Ка-пітал” та “Протестантська етика і дух капіталізму”.

Оновлений неомарксистами класовий підхід до аналізу соціальної стра-тифікації та соціальної структури залишається досить популярним і зараз, перш за все в середовищі лівої професури на Заході. Актуальним для сучас-ного наукового дискурсу є М. Вебер як дослідник соціологічних аспектів історії світових релігій та історії господарства. Адже саме йому частково вда-лося показати шлях до розв'язання наукової проблеми, поставленої К. Марк-сом: як ідея, оволодіваючи масами, стає матеріальною силою. За нинішніх умов формування духовного простору глобальної цивілізації веберівська тео-ретична спадщина набуває особливого значення для досліджень, пов'язаних з аналізом історичних традицій, соціальних норм, моральних та ціннісних сис-тем. У цілому можна сказати, що підвищується роль історичних та соціологі-чних праць, які суттєво впливають на духовні характеристики епохи.

Ще Г. Гегель у праці “Філософія історії” зазначав, що замість того, аби писати історію, ми завжди намагаємося визначити, як треба писати історію⁵.

Оскільки кожне нове покоління, аби осмислено діяти, вимушене фактично “переписувати” вже відому історію відповідно до своїх ціннісних уявлень, зміна парадигм в історичній науці як своєрідних оптичних пристроїв, за допомогою яких можна дослідити минуле, має відбуватися досить часто. При цьому історична соціологія перетворюється на ядро теорії соціальних змін⁶.

Протягом 1990-их років об’єктивна криза догматично-ортодоксальної марксистської парадигми соціально-історичної методології, яка тривалий час була властива методологічному арсеналу радянської історичної та соціальної науки, стимулювала жваву дискусію навколо проблем формування нових методологічних підходів. Особливість такого дискурсу полягає в тому, що він розгортається в умовах нових теоретичних розробок, властивих духу доби постмодерну. Водночас настання епохи “після сучасності” у свою чергу стимулює кризові явища в гуманітарних науках, які тепер розвиваються під впливом наростаючого духу скептицизму.

З одного боку, інтенсивно відбувається процес подальшої диференціації наукових дисциплін, спеціалізації їхніх предметних полів та кола завдань, які вони покликані вирішувати. Мова йде, наприклад, про суто теоретичну соціологію та історію, а також про низку прикладних соціологічних дисциплін. Аналогічне становище спостерігається в середовищі спеціальних (або допоміжних) історичних дисциплін, яких вже нараховується до сотні. Вони суттєво розширили власне предметно-проблемне поле, підключивши сучасні розробки в галузі соціальних наук, орієнтовані на математичні та компаративні методи аналізу.

З другого боку, формування замкнених на себе “вузькоспеціальних” наукових галузей обмежує можливості для ефективного використання досягнень різних наукових дисциплін. Складається парадоксальна ситуація, коли ми все більше знаємо про все менше проблемне поле, однак втрачаємо при цьому загальну концептуальну перспективу. Тому особливо на часі об’єктивна потреба не лише перманентного аналізу, а й певного концептуального синтезу.

Найважливішою спільною проблемою загальнометодологічного плану є сприйняття соціально-історичного часу. Часово-просторові характеристики суттєво впливають на визначення методологічних підходів до аналізу соціальної та історичної реальності. Цей зв’язок можна прослідкувати у ще досить популярній цивілізаційно-формаційній парадигмі багатьох історичних досліджень. Для класиків марксизму, по суті, існувала лише одна глобальна цивілізація, яка розвивалася за об’єктивними історичними законами, котрі треба було досконало вивчити і поставити на службу прогресивному класу, покликаному змінити загальне соціальне становище на краще. Проте з осмисленням культурно-антропологічних розбіжностей між різними географічними зонами і критичним усвідомленням спрощеної чорно-білої кар-

тини соціальної реальності, а також історичного минулого наукова картина світу починає скидатися на складну багатокольорову мозаїку.

Відповідно нелінійним стало сприйняття історичних та соціальних характеристик різних об'єктів досліджень, адже зрозуміло, що певні локальні цивілізаційні характеристики задають географічно-просторі параметри “місце розвитку”, а часові — формаційні.

Водночас такий поворот наукової думки спричинився до загальної кризи методологічного інструментарію всесвітньої історії. Постає проблема тлумачення не лише самої можливості існування загальної історії, а й можливості її розвитку за науковими законами. Систематизовано ці претензії до “злиденності історизму” виклав К. Поппер. Він наголошував, що універсальної історії людства не існує, є лише окремі варіанти історії локальних частин людства. В історії існує особистісний та ірраціональний фактори, які роблять її унікальною та неповторною. Тому будь-які історичні пророцтва щодо всесвітньої історії, яка начебто йде визначеним курсом, неможливі⁷. Тим самим фактично було завдано першого ідейного удару по класичному розумінню соціально-історичного часу, вектор якого в процесі розвитку йде від минулого через мить сучасного у майбутнє.

Проте модерна філософія історії ще продовжує свій вплив на суспільну свідомість, формуючи вже менший, але реально існуючий (і навряд чи вмирущий) ареал країн, котрі несуть сенс соціально-історичного розвитку через ідею *єдності історичного часу*, фундамент якої складає монотеїстичне уявлення про єдиного Бога. Воля Творця та його співавторів (різних соціальних акторів) визначає вектор історичного часу від точки відліку до омріяного фіналу, який розкриває сенс людського буття. Ідеал епохи Модерну все ще діє і пропонує спільне майбутнє для всього людства, незалежно від його локально-цивілізаційних відмінностей. Сьогодні на цю ідею продовжують працювати великі політичні та теоретичні побудови, пов'язані з марксизмом та лібералізмом. Спільним для обох течій було й залишається єдине бачення перспективи модернізації як загальної проблеми соціальної адаптації колишніх “відсталих” у своєму розвитку народів до викликів сучасності.

Натомість К. Поппер, оголосивши неможливим історичне проектування, спрямоване на радикальні соціальні зміни, на якийсь час зміг охолодити бурхливу уяву “соціальних інженерів” майбутнього. Більше того, після краху радянського альтернативного історичного проекту було заявлено про “кінець історії”. Автор цієї концепції Ф. Фукуяма наголошує, що “наприкінці історії немає жодної потреби, аби ліберальними були всі суспільства, достатньо, аби були забуті ідеологічні претензії на інші форми організації соціального життя”⁸.

Таким чином, панівна віднині ідеологія постмодерну залишає лише право жити “вічним сучасним” у поділеному за соціальними статусами світі, забувши про великі соціально-історичні проекти. При цьому на зміну класичному уявленню про соціально-історичний час як єдність минулого, сучасного і майбутнього приходить нова парадигма дихотомічного протиставлення архаїчного минулого — майже ідеальному сучасному. Тим самим традиційні суспільства оголошуються неспроможними до адекватної відповіді на виклики постмодерну, а отже, глобальна цивілізація знову поділяється на обрані народи, які живуть за доби Інтернету, та на нації-ізгої, котрі намагаються вижити в несприятливому середовищі. Останнім, зважаючи на проголошені ще у 1970-х роках експертами Римського клубу “межі зростання” (близькі до уявлень Т. Мальтуса), залишається лише пристосуватися до сучасних імперативів так званого “сталого розвитку” та повністю забути про зміст і спрямованість соціально-історичного часу.

Зважаючи на це, мова йде по суті про потребу “реабілітації” історизму. Адже фактично позиція критики сучасного з позицій сакрального майбутнього дозволила першим християнам кинути виклик римському глобалізму. Людина європейської доби духовної Реформації внесла в соціальну філософію постулат про ціннісну нерівнозначність минулого, сучасного і майбутнього⁹. Отже, відродження ідей гуманістичного історизму означатиме спроможність глобального соціуму нести відповідальність за подальшу трагічність буття.

Принцип історизму лишається одним із найбільш важливих і для соціології. Адже аби розуміти сучасне соціальне явище, як правило, необхідно звертатися до його витоків та процесів, що його спричинили. При цьому правильно пояснити соціально-історичні феномени можна лише в межах їхнього історичного часу. Водночас історичний досвід свідчить, що Модерн породжує соціальних акторів, які не вміють чекати і послідовно-систематично готувати себе до майбутнього. Це змушує абсолютизувати сучасне як альтернативу минулому і майбутньому, котрі загрожують новими викликами.

Ідеологія Модерну, наголошує російський філософ О. Панарін, породила два способи розправи з минулим як якісно іншим: це його дискредитація або модернізація — проекція на нього сучасних стандартів та уявлень¹⁰. На його думку, цій меті слугує так звана нова соціальна історія, яка, застосовуючи сучасні методи до аналізу найвіддаленіших історичних епох, позбавляє свою свідомість від шоку зустрічі з якісно іншим способом мислення та цінностями.

Все це повертає нас до дилеми, з якою все своє творче життя стикався М. Вебер: як у реальному процесі історичного пізнання співвідноситься принцип ставлення до цінності та принцип свободи від оціночних суджень. Відомий німецький соціолог пропонував розрізняти дві сторони об’єкта історичного пізнання — його ідеальний тип і “вторинні історичні дані”,

які стосуються ціннісних характеристик об'єкта¹¹. Отже, важлива методологічна знахідка М. Вебера — поняття “ідеального типу” — посідає функціонально значуще місце серед інструментарію історичної соціології.

Кажучи про методологію історичної соціології, слід звернути увагу на можливість застосування методів, які зміцнюють міждисциплінарні зв'язки між соціальними науками. М. Блок — один із засновників школи “Анналів”, близької до дослідників нової соціальної історії, — справедливо підкреслював, що ізолюваність кожного із спеціалістів дає змогу зрозуміти лише половину істини навіть у своїй галузі, тому єдина справжня історія, можлива лише при взаємодопомозі, — це всесвітня історія¹².

Починаючи з другої половини ХХ ст., у теоретичній історії відбуваються важливі методологічні зміни. При цьому під теоретичною історією все частіше розуміється засноване на міждисциплінарному підході дослідження та описування причинно-наслідкових зв'язків, які визначають поведінку та поле розвитку великих соціальних груп на великих хронологічних проміжках та з прогностичною потенцією¹³.

Постановка футурологічних завдань перед теоретичною історією є досить новим явищем. В історії минуле швидко набуває рис стабільної неминучості, яка перекреслює будь-які альтернативні варіанти розвитку. Тому традиційно вважалося, що передбачати можна лише майбутнє. Минуле є даністю, в якій немає місця можливому¹⁴. Якщо визнати, що будь-яке знання за своєю природою є ймовірним, то треба погодитися з тим, що прогнозування майбутнього таке ж складне, як і тлумачення минулого. Диференціація цих наукових проблем пов'язана з різним методологічним інструментарієм.

Нове розуміння вектора соціально-історичного часу переконує, що минуле може бути так само непрогнозованим, як і майбутнє. Проблема тлумачення альтернативних варіантів минулого лежить у колі завдань історичної феноменології. Її парадигма формується на основі філософських ідей Е. Гуссерля та М. Хайдеггера, які поставили проблему знаходження об'єктивної сутності свідомості. Об'єктом дослідження історичної феноменології є певне джерело як інтерсуб'єктивна реальність. Основною методологічною задачею історика-феноменолога є надання чужій свідомості права на монолог. Таким чином історична феноменологія відмовляється від марксистсько-гегельянської парадигми, яка ставила завдання пояснення історичної дійсності, натомість ставиться проблема розуміння людини минулого, і через неї тлумачення навколишнього світу¹⁵.

Розвиток цього напрямку історичних досліджень сформував наукові напрями “мікроісторії” та “історії повсякденності”. Остання зосереджує увагу не на політичній історії, яка фактично сприймається як історія еліти, а на житті народу в його функціональності. Зокрема, усна історія звертається

до сюжетів повсякденного життя, залучаючи в науковий обіг нетрадиційні історичні джерела, які дають можливість вивчати настрої “мовчазної більшості”, що суттєво впливає на соціальні процеси. Методологічно цей напрям історичних досліджень близький до соціологічного анкетування. Суттєвого значення в процесі обробки результатів дослідження набувають кліометричні, тобто математичні методи історичного дослідження соціальних систем, інститутів, тенденцій¹⁶.

Водночас зосередивши увагу на дослідженні важливих деталей, історики почали нехтувати масштабним баченням минулого. Важливий крок від “мікроісторії” до Великої або Універсальної історії, яка ґрунтується на міждисциплінарному підході, з використанням ідей синергетики, психології та футурології, було зроблено на межі тисячоліть. Найбільш послідовно та лаконічно ці ідеї у російській соціальній науці викладено в праці А. Назаретяна “Цивілізаційні кризи в контексті Універсальної історії”¹⁷. У полі зору Універсальної історії перебувають проблеми взаємодії ноосфери та біосфери, тенденції розгортання векторів історичної еволюції, футурологічні прогнози.

Ще одним перспективним напрямом сучасних історико-соціологічних досліджень є історична глобалістика. Вона також зосереджує увагу на сучасних еволюціоністських теоріях. У форматі глобальної історії розгортаються дослідження “світ-системної теорії” І. Валлерстайна та історичні проєкції геополітичних ідей. Методологія історичної глобалістики повертає істориків із галузі суто гуманітарного знання до сфери соціальних наук.

Цей напрям досліджень сформувався в умовах кризи методологічних моделей структуралізму, втрати уявлень про сутність та єдність історичного процесу. Його розвиток відбувається в умовах актуалізації культурно-історичного підходу та панування концепції історичного релятивізму, яка поставила під сумнів можливість застосування в процесі історичного аналізу філософських понять¹⁸. Натомість історична глобалістика заперечує євроцентристські, лінійні та суто детерміністські концепції традиційної всесвітньої історії. У її методологічному інструментарії зібрано теорії культурної антропології та синергетики. При цьому соціально-історичне буття знову стає екзистенційно відкритим до різних можливостей.

У цілому для наукового співтовариства кінець другого і початок третього тисячоліть, формальне започаткування нової історичної епохи, а головне — якісне оновлення світового соціуму (людства) стимулюють імперативну потребу оновленої парадигми соціальної теорії. Мається на увазі парадигма соціальної науки, яка адекватно “транслює” на сучасну ситуацію ідеї гуманістичної соціальної інженерії та поєднується з ідеєю циклічного розвитку. Створення відповідної релевантної моделі відкриває нові обрії для синтетичних міждисциплінарних досліджень.

Глава 2. Історичний рух семантики поняття “соціальне”

Історичний досвід засвідчує, що розвиток гуманітарних наук значною мірою пов’язаний із постійним пошуком консенсусу щодо фундаментальних категорій, від розуміння і тлумачення яких залежить визначення предметного поля, завдань та методів досліджень. Серед таких гносеологічних проблем, які формують структуру всієї багатоповерхової будівлі наук про людину, ключове місце посідає визначення поняття “соціальне”. При цьому не лише теоретичний, а й практичний інтерес становить огляд руху семантики, тобто смислових значень названої категорії на різних етапах історичного розвитку.

Для методологічної зручності можна умовно виділити три чітко диференційовані великі епохи — традиціоналізму, модерну і постмодерну. У цілому складність життя суспільства наростає з кожним новим етапом його розвитку. Для людини суттєве значення мають різноманітні цикли, які стають змістом її діяльності. Звідси, наголошує російський дослідник А. Ахієзер, походить потреба аналізу циклів, властивих мисленню і діям людини. Отже, все життя людини традиційного суспільства є безкінечною системою циклів, які вона відтворює як ритуали. При цьому різні види діяльності ще не диференційовані предметно, проте вже на цьому етапі формуються дуальні опозиції як інструменти аналізу та синтезу життєвого досвіду. Зокрема, А. Ахієзер розглядає дуальну опозицію як результат диференціації недиференційованого. Формування сенсу певного явища відбувається внаслідок переходу думки суб’єкта від одного полюсу до іншого¹⁹.

Стосовно тлумачення поняття “соціальне” такими складовими дуальними опозиціями є категорії “індивідуальне” та “колективне”, “біологічне” та “культурне”.

Соціальне і традиційне. Сенсотворення соціального відбувалося водночас із розгортанням антропосоціогенезу. Розвиток норм, стереотипів, комунікацій, статусних ознак відбувався паралельно з формуванням людини як суб’єкта предметно-практичної діяльності. Отже, вже на зорі історії *homo sapiens* відокремлювався від стадних тварин, які мають “соціальні інстинкти”, завдяки наявності нормативно-ціннісної системи, тобто специфічної культури, що регулює індивідуальну поведінку. У цьому сенсі не мавпа створила людину своєю наполегливою “працею”, навпаки, людина розумна піднялася над тваринним світом насамперед завдяки розвитку мовної комунікації. З виникненням спеціалізованої інформаційно-знакової діяльності матеріальний світ був приречений на ідеалізацію внаслідок дії магії Слова.

З того часу між тваринним та “соціальним” світами утворилася психологічна прірва, адже тварина бажає лише того, що їй потрібно в даний конкретний момент, а людина завжди про щось мріє, до чогось прагне.

Важливим фактором антропосоціогенезу стали морально-соціальні заборони — табу, роль яких у розвитку людини розкрив З. Фрейд у праці “Табу і тотем”. Зв’язок між соціальним і психологічним виявляється і в теоретичних побудовах К.-Г. Юнга, зокрема в його концепції колективної свідомості та колективної безсвідомості, які формують глибинні потоки людської історії²⁰.

На етапі розвитку традиційних суспільств особливо показовою була єдність біологічного і соціального в людині. Наприклад, Аристотель, підкреслюючи наявність у людини як частини природи рис тваринного (біологічного) та соціального (політичного), називав членів суспільства “політичними тваринами”. Платон вважав, що індивіди об’єднуються в соціум, аби забезпечити свої основні потреби. Найкраще зробити це може лише ідеальне суспільство, оскільки соціальне життя є природною сутністю людини.

По суті, заперечення біологічного в людині на користь соціального пов’язано з релігійною традицією, яка різко протиставляє тілесне (гріховне) — духовному. Біологічне забезпечує функціонування інстинктів. Соціальне відповідає за культурні цінності та норми. Антрополог К. Лоренц, наприклад, вважає, що деякі вищі цінності (співчуття, солідарність, альтруїзм) прямо взаємодіють з інстинктами, водночас соціальне дозволяє контролювати прояви біологічного. З другого боку, культурні цінності не успадковуються біологічно, а набуваються соціально.

Зв’язок між соціальним та сакральним є надзвичайно важливим, у цьому виявляється ієрархічність соціального світу²¹. Соціальне виконує вітально важливі сакральні функції. По-перше, це стосується проблем зв’язку із світом Абсолюту, духовності, функціонування механізмів психологічної компенсації; по-друге, соціальне та сакральне сприяють інтеграції (об’єднанню) членів певного соціуму навколо санкціонованого світогляду, морально-етичних норм; по-третє, сакралізація соціального у традиційному суспільстві легітимізувала механізми соціального контролю, сформувала стереотипи масової поведінки; по-четверте, сакралізоване соціальне сприяє розв’язанню екзистенційних проблем через продукування нових сенсів суспільної діяльності на певних історичних етапах; нарешті, по-п’яте, традиційна легітимізація влади, як це довів класик соціологічної думки М. Вебер, здійснюється через її сакралізацію²².

З точки зору історичної соціології суттєвий інтерес становить рух семантики поняття “соціальне” в існуючих світових релігійних системах. У цьому контексті суттєве значення мають праці М. Вебера, присвячені

компаративному аналізу господарської етики світових релігій. Зокрема, він підкреслює, що зовні схожі форми економічної організації можуть поєднуватися з цілком відмінною за своїм характером господарською етикою і залежно від її специфіки мати зовсім різний історичний вплив. Для кожної з релігій здебільшого можна вирізнити ті верстви, чия життєва поведінка хоча б певною мірою буде для неї визначальною. Іслам на перших порах був релігією завойовників світу, лицарського ордену дисциплінованих борців за віру, який відрізнявся від створених за його зразком християнських орденів доби хрестових походів лише тим, що вимагав сексуального аскетизму. Християнство було спочатку вченням мандрівних ремісників і за своїм характером релігією сучасності²³.

Взагалі слід зазначити, що уявлення про категорію “соціальне” у світових релігійних системах є досить спорідненим. Зокрема, християнство, яке генетичним корінням сягає соціокультурної системи стародавнього Сходу, зрештою сформувалося як найбільш поширена світова релігія, і увесь близькосхідно-середземноморський ареал було об’єднано під владою наднаціональної Римської імперії. Християнські соціальні норми увійшли до багатьох соціально-політичних вчень, зокрема соціалізму, насамперед стосовно проблеми ставлення до багатства та праці. Справжній переворот у цьому сенсі стався за часів протестантської реформації. З часів Лютера та Кальвіна багатство почали сприймати як свідчення богообраності.

Релігійна реформація в Західній Європі стала справжньою революцією у уявленні про соціальне. Перш за все заперечувався постулат про можливість колективного порятунку віруючих. З’являється феномен вільного індивіда, який отримує у приватну власність насамперед власне тіло. Капіталістичні відносини руйнують общину як головну матрицю традиційного суспільства. Виникає ринок купівлі-продажу робочої сили. З метою уникнення війни всіх проти всіх вільні індивіди утворюють громадянське суспільство. Основним соціальним механізмом стає конкуренція, тобто такий стан, коли свобода одного індивіда обмежується сферою свободи іншого. З цього часу західний антропологічний міф визнає людину злою за її соціальною природою. Традиційні культури продовжували вважати, що людина створена за образом та подобою Бога і втратила рай внаслідок гріхопадіння.

Етика ісламу не закликає до активної зміни соціального порядку, а майнова диференціація в Корані пояснюється волею Аллаха. Користування багатством тимчасове і мінливе²⁴. Аналогічні мотиви можна знайти у буддизмі та конфуціанстві.

Починаючи з “осьового часу”, виділеного К. Ясперсом у період VIII–VI ст. до н. е., коли відбувалося активне усвідомлення відмінності індивіда та його етики від колективу та водночас взаємозалежності індивіда

та соціуму, чітко визначилися принципи відмінності між Сходом та Заходом. Так, в античній Греції приватна власність стала структуроутворюючим чинником, який сприяв утворенню полісної демократії, правових громадянських гарантій, емансипації індивіда від соціуму. Традиційні східні цивілізації намагалися контролювати приватного власника: у конфуціанстві та ісламі це робить держава, у буддизмі — кастова система. Отже, цивілізації Сходу розвивалися на засадах підпорядкування індивіда колективу.

Східні соціальні інститути послідовно заперечували соціальні інновації, які в історичній перспективі могли підірвати традиційні соціальні відносини. Зокрема, в ісламі цьому сприяла релігійно детермінована соціальна поведінка. Ставка робилася на дисциплінований та підпорядкований харизматичному лідеру соціуму. При цьому історія мусульманських країн переконливо доводить, що там існував досить високий ступінь вертикальної соціальної мобільності. Оскільки перед Аллахом всі рівні (звичайно, за винятком жінок), то талановитий вчорашній раб за сприятливих обставин міг стати еміром, селянин — воєначальником, бідняк — знавцем ісламу.

У буддизмі визначальною є релігійно детермінована індивідуальна поведінка. Тут, зважаючи на принцип індивідуальної карми, не визнається характерний для православ'я принцип колективного порятунку. При цьому віруючі усвідомлюють, що в нинішньому житті вони повинні закласти фундамент своєї майбутньої карми, аби мати шанс народитися знову з чистим сумлінням та можливістю досягти стану нірвани, вирватися з циклічного кола перероджень.

Китайська конфуціанська традиція базується на цінності оптимально організованого соціального буття, джерелом якого є постійне самовдосконалення людини, яка має стати мудрецем, аби керувати державою, а держава, своєю чергою, теж спрямовує соціум на досягнення вищої внутрішньої гармонії. Саме цій меті у традиційних східних цивілізаціях слугувало поняття “соціальне”, яке тлумачилося насамперед як колективне, освячене всім досвідом історичного буття соціуму.

Отже, приблизно до часу великих географічних відкриттів та їхнього продовження — колоніальних захватів на Заході і Сході — склалися принципово різні змістові характеристики поняття “соціальне”. Ще в античній Греції та Стародавньому Римі, які були колыскою середньовічної Західної цивілізації, сформувався індивідуалістичний стереотип соціальної поведінки, що зумовлював пріоритет особистих цілей перед інтересами певної соціальної групи і самоідентифікацію на основі особистих атрибутів, а не через ототожнення себе з групою. Традиційні Східні цивілізації віддають перевагу колективним цінностям, які мають пріоритет перед індивідуальними інтересами. При цьому людина Сходу ідентифікує себе передусім із певним соціумом²⁵.

Поступове заперечення традиційних уявлень про соціальне як таке, що дано від Бога, тому керується Вищим Розумом, відбувалося у XVII–XVIII ст., в європейську епоху Просвітництва. Для Арістотеля соціальний Космос був замкненою системою. Після відкриття Дж. Бруно поступово стверджується уявлення про безкінечність Всесвіту. Відтоді навколишній світ став для людини предметом наукового та експериментального пізнання. Починаючи з XVII ст., час стає лінійним та незворотним. Замість циклічних історичних уявлень стверджуються ідеї нескінченного історичного прогресу.

Суттєвий внесок у цей процес зробив Ж.-Ж. Руссо, висунувши гіпотезу виникнення “цивілізованого стану”, якому притаманна наявність громадянського суспільства, внаслідок укладення суспільного договору. З часів Великої французької революції 1789–94 рр. відкривається новий великий соціальний цикл історії, сенс якого полягає не лише у перетворенні людини на невірющого скептика, а й на співтворця Деміурга. На цих амбіціях розвивається соціальне в умовах модерну.

Соціальне і модерн. Суттєві зміни в семантиці поняття “соціальне” сталися за часів Просвітництва. Поступово відбувалася десакралізація соціального світу як Космосу, що було характерним для відчуття традиційного суспільства. Релігійна реформація XVI–XVII ст. у Європі породила громадянське суспільство, структури якого функціонують у міській цивілізації. Протестантське уявлення про поділ людей на обраних (власників) та ізгой (пролетарів, тобто за традицією римського права тих, хто у власності має лише своїх нащадків) спричинило перехід від станової диференціації суспільства, властивої для традиційних соціумів, до класової. Раціоналізм звільнив людину від традиційних табу. Одним із наслідків цього процесу став расизм. При цьому колонізація змусила відійти від християнського уявлення про загальне братство людей, адже дикунів інших соціумів треба було “цивілізувати”. Модерна глобальна цивілізація формувалася у XVII–XIX ст. зусиллями західних раціоналістів як складна система багатьох культур і локальних цивілізацій.

Виходячи з різних уявлень про соціальне, люди по-різному формували системи виробництва та розподілу матеріальних благ. Для традиційних суспільств властивим є виробництво заради споживання, для модерного суспільства — заради отримання прибутку. Головною метафорою традиційного соціуму є уявлення про соціальне як родинне, а для модерного суспільства соціальне є насамперед конкурентним, ринковим²⁶.

Модерну парадигму для поняття “соціальне” в 1845 р. подав К. Маркс, який наголошував, що сутність людини не є певний абстракт, властивий окремому індивіду, у своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин. Тобто дії індивідів породжують суспільство, однак соціум та

індивід є неподільними, вони формують один одного. Феномен “соціального” ідентифікується за межами особистих контактів і функціонує за допомогою соціальних інститутів.

Відомий історик та соціальний мислитель А. Тойнбі розглядав суспільство як інститут вищого порядку, що включає в себе всі інші інститути, але сам не належить до жодного з них²⁷. Він наголошував, що джерелом соціальної дії не може бути суспільство, але ним може бути окремий індивід або група індивідів, поля дій яких і створюють суспільство. Останнє є посередником, за допомогою якого індивіди взаємодіють між собою. Особистості, а не суспільства творять людську історію.

Водночас дуальна опозиція індивідуального та колективного дає підстави твердити про неможливість заперечення масового фактора в історичному процесі. З особливою силою ця тенденція виявляється з часу формування так званого масового суспільства, діагноз якому дав іспанський філософ Ортега-і-Гасет у праці “Бунт мас”. При цьому в соціально-історичних процесах вирішальними є не суто кількісні характеристики певної соціальної групи, а її чисельність, помножена на соціальну активність. Так, у 1960-х роках на Заході розгорнулася конкуренція за соціальний вплив між класом професійних політиків та рухом різноманітних громадянських ініціатив. Демократія участі вимагає підвищеної соціальної активності за межами виробничої сфери у громадсько-політичних справах. Однак масове споживацьке суспільство все більш підпорядковує своїм інтересам соціокультурну та політичну сфери, тим самим поступово відбувається дегуманізація поняття “соціальне”.

Соціальне і постмодерн. Засновник соціології О. Конт визначав як предмет цієї науки майбутнє суспільство, яке охопить та об’єднає все людство²⁸. Така установка на модерністську глобалізацію була провідною у ХХ ст., за часів конкуренції соціалістичної та ліберальної соціальних парадигм. Тогочасний модернізм спирався на формаційне бачення спільної всесвітньої історії, для розвитку якої характерним був поступовий прогрес. На межі ХХІ ст. стало зрозумілим, що розвинуте споживацьке суспільство є монопольним продуктом лише західної цивілізації.

Російський політолог О. Панарін зазначає, що сучасні суспільства не просто відтворюють себе в історії, вони залучені до процесу створення мегасуспільства. Тому вирішальними соціальними відносинами на сьогодні є відносини не з приводу власності, а з приводу стратегії формування майбутнього²⁹. Ідеологія постмодерну заперечує сталі норми та процедури соціального життя, тотально критикуються “великі сенси” та проекти. Втрачається віра в месіанські історичні перспективи. Постмодернізм позбавляє історію вектора майбутнього. З часів К. Поппера історичне проектування

оголошено “злиденністю історизму”³⁰. Соціально-історична методологія доби модернізму існувала на засадах формування об’єктивних законів та тенденцій. Провідними цінностями модерну були демократія, рівність і прогрес. Ліберали постмодерну, навпаки, стверджують рівнозначність будь-яких проміжків часу і пропонують облишити турботи про сенс і спрямованість соціального часу³¹.

Найбільш симптоматичним для постмодерну у тлумаченні соціального є повернення до концепцій, які віддають пріоритет біологічній складовій людини. Мова йде про расизм та соціал-дарвінізм, що виводять соціум на арену боротьби за існування, в якій перемагають лише найбільш адаптовані. Спільний історичний час початку і кінця історії замінюється на глобальну сегрегацію народів, поділених на обраних та ізгоїв, а могутній центр як глобальне Місто експлуатує бідну провінційну периферію.

Закінчення соціального циклу, започаткованого Великою французькою революцією кінця XVIII ст., ознаменовується пошуком нового змісту поняття “соціальний глобалізм”.

Отже, історичний рух семантики поняття “соціальне” дає підстави зробити спробу типологізувати найбільш вживані визначення.

Описові визначення: соціальне — сукупність певних властивостей і особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідом чи спільнотою у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їхніх стосунках, ставленні до свого місця у суспільстві, явищ і процесів суспільного життя. Поле реалізації соціального сфокусоване на взаємодії та співіснуванні індивідуального та суспільного.

Історичні визначення: соціальне є продуктом традицій, всього попереднього розвитку людства. У цьому сенсі також слід розглядати проблему історичного зв’язку різних поколінь.

Нормативні визначення, як правило, акцентують увагу на соціальному житті індивіда та соціуму через систему нормативних правил та контролю за їх виконанням. При цьому особлива увага звертається на роль ідей, символів, структур у соціальному житті.

Визначення соціального через психологічне, і навпаки. К. Маркс, зокрема, зазначав, що суспільне буття визначає свідомість, тобто психологічне у цій парадигмі розкривається через соціальне. Однак оскільки по суті соціальне та психологічне є неподільними і мають спільний предмет — людину, то можна припустити, що у світі постматеріальних цінностей, навпаки, соціальне доречно тлумачити через психологічне³².

Такий зміст поняття “соціальне” відкриває широкі можливості для розробки нових методологічних підходів до історичної соціології.

Глава 3. Вступ у соціальну теорію ймовірності

Проблема соціального і соціального розвитку. Термін “соціальне” походить від латинського *societas* — суспільство. Намагання пізнати, осмислити соціальну сутність супроводжує людство протягом всієї його історії. Ця категоріальна універсалія буквально пронизує термінологічну ієрархію, що її вибудовує соціально-філософське пізнання об’єктивної дійсності.

Соціологія як наука про суспільство, передусім про механізми його функціонування та розвитку, також фокусує свою увагу на категорії “соціальне”. Її численні визначення свідчать про надзвичайно складну природу цього людського утворення. Водночас, постаючи і розвиваючись у процесі колективної діяльності, цей феномен має широке розмаїття її конкретних проявів, адже він є найскладнішим із людських утворень. Зупинимося на деяких із таких проявів.

Так, за К. Марксом, категорія “соціальне” — це сукупність властивостей та особливостей суспільних відносин, що їх інтегровано індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності, яка здійснюється в конкретних історичних умовах і виявляється в міжособистісних стосунках та ставленні особистості до свого місця в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

При цьому специфіку соціального характеризують такі основні риси:

— загальна властивість, що притаманна різним групам індивідів і водночас є результатом інтеграції груп індивідів, соціальних верств, спільнот із суспільними відносинами;

— вираження обумовленого сучасними суспільними відносинами (економічними, політичними, соціокультурними та іншими) певного становища індивідів;

— з’ясування стосунків різних індивідів і груп індивідів між собою, ставлення до свого становища у суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;

— соціальне є наслідком спільної діяльності різних індивідів, який виявляється в їх спілкуванні та взаємодії.

Суспільні відносини становлять самостійний специфічний вид соціальних відносин, які виражають діяльність соціальних суб’єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Отже, суспільство по суті є складною системою зв’язків між різними суб’єктами, груповими та індивідами, які самовизначаються через взаємовідносини один з одним. Тому модель суспільства може бути не статичною, а динамічною. Ця якість характеризує процес перманентного соціального

розвитку, який можна за аналогією порівняти із змінними психічними процесами, що становлять суть духовного життя реальної людини.

Атрибутивними якостями соціального є взаємозалежність людей у процесі спільного творення та позитивне (етичне) ставлення до партнера. На підставі цієї іманентної етичності соціального один із батьків сучасної соціології французький філософ О. Конт називав соціологію формою позитивної релігії.

У 1830-х роках О. Конт ввів до наукового обігу поняття “соціологія”, тобто наука про суспільство. За його задумом, вона мала інтегрувати в собі всі галузі знань про суспільство. О. Конт вважав, що соціологія як позитивна філософія має здійснювати спостереження, описання та систематизацію фактів, процесів суспільного життя. Отже, *соціологія* — це наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, соціальних спільнот, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії. Таким чином, соціологія як наука виконує певні функції: теоретично-пізнавальну, яка полягає у систематизації та продукуванні нового знання, критичну, соціально-управлінську, світоглядно-ідеологічну, гуманістичну, практично-перетворювальну, інформаційну, прогностичну.

Соціальне існує у форматі соціальних інститутів (*лат.* установ) як форми закріплення і способу здійснення спеціалізованої діяльності, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. Формальні соціальні інститути регулюються законами, іншими правовими актами. Коли ж соціальні функції не втілюються у формальних правилах, мова йде про неформальний інститут. Соціальні інститути класифікують на основі функцій, які вони виконують, — економічні, політичні, виховні, культурні, релігійні, а також соціальні інститути у вузькому значенні цього слова. До економічних соціальних інститутів належать ті, що здійснюють виробництво і розподіл соціальних благ, послуг, регулювання грошового обігу, організацію праці. Політичні соціальні інститути пов’язані із встановленням, виконанням, підтриманням влади (уряд, парламент, поліція, партії). Виховними та культурними є інститути, створені для розвитку культури, соціалізації молодого покоління, передачі йому культурних цінностей суспільства (родина, школа тощо). Нарешті, релігійні соціальні інститути допомагають задовольнити запити і потреби, пов’язані із розумінням надприродного, сакрального, адже зрештою могутність суспільства визначається рівнем його духовності.

Соціальні інститути перебувають у постійному динамічному стані, який розкривається через поняття “соціальний процес” — послідовну зміну явищ соціального буття.

Традиційно вирізняють соціальні процеси, які *відбуваються*:
— на різних рівнях (зокрема внутрішньоособистісні);

- у стосунках між двома індивідами;
- у стосунках між індивідом і групою,
- а також *що змінюють*:
- організацію і внутрішню структуру спільноти;
- відносини між двома спільнотами;
- структуру й організацію глобального суспільства.

Розвиток соціального описується через систему певних соціальних наукових законів. При цьому соціальний закон — це об'єктивний та повторювальний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їхніх дій. Закони відображають інваріантне співіснування соціальних явищ, тенденції розвитку, встановлюють функціональну залежність (коваріацію) між соціальними явищами.

Соціальні інститути, норми, цінності, ідеології є формами чуттєвої еманції етики та психології соціальних відносин суб'єктів різного масштабу — індивідів, груп, суспільств, співтовариств, людства в цілому.

Отже, класичне тлумачення поняття “соціальне” як іманентної характеристики життя суспільства, його відмінних рис від неживої природи загалом вписується до Марксового визначення “суспільне буття визначає суспільну свідомість”. Тим самим психологічне розкривається через соціальне.

Водночас існує й інший підхід до розкриття такої складної категорії, як соціальне, його наприкінці 1980-х років запропонував французький філософ С. Московичі. Він доходить висновку, що в процесі аналізу людського суспільства соціальне можна відокремити від психологічного лише в абстракції, тобто вони неподільні, отож психічні процеси (вірування, емоції, пристрасті) формують соціальні структури, інститути. На цій підставі він робить висновок про те, що психічне знаходиться у фундаменті соціології.

Додатковий аргумент на користь такого висновку дає зв'язок між ідеальним та матеріальним у постіндустріальному суспільстві, коли посилюється вплив психологічних аспектів на різні процеси виробництва, обміну та споживання товарів і послуг. Відмовляючись від економічного детермінізму у постіндустріальному суспільстві, соціальні феномени логічно можна пояснити психологічними причинами. Тож по суті соціологія та психологія є суміжними науковими дисциплінами, предметні межі яких перетинаються і не мають чіткої демаркаційної лінії.

Нині, в умовах розгортання процесів економічної, політичної та соціокультурної глобалізації, з новою силою актуалізувалася дискусія щодо пошуку універсальних характеристик людської поведінки, тобто того, що об'єднує, а не роз'єднує людей у світі. При цьому квінтесенція досягнень соціології та психології дасть можливість наблизитися до вирішення цього завдання.

Для соціального характерним є існування у складній структурі, яка постійно розвивається під дією різних чинників — соціально-економічних, політичних, соціокультурних, соціально-психологічних, демографічних тощо.

Поняття “структура” є центральним для багатьох галузей знання, тому й одним із найбільш уживаних термінів повсякденної мови. Водночас реальною є проблема визначення цього поняття таким чином, аби його можна було застосувати до різних галузей соціальної дійсності, незалежно від їхніх масштабів.

Відомий польський соціолог П. Штомпка стверджує, що поняття “структура” повинно віддзеркалювати ідею залежності між елементами, ідею регулярності, закономірності, стабільності, ідею фундаментального виміру, ідею детермінуючого³³. Структура — це прихована мережа стабільних регулярних зв’язків між елементами в певній галузі реальності, яка суттєво впливає на розвиток явищ у сфері спостережень. У колі емпіричної соціології поняття структури використовується переважно як синонім статистичного розподілу даних спостережень або як конфігурація статистичних кореляцій, але насправді воно є значно ширшим.

П. Штомпка наголошує на чотирьох процесах створення структур. Процес інституціоналізації нормативної структури (виникнення соціальних норм і цінностей), артикуляції ідеальної структури (виникнення переконань, поглядів, міфів, стереотипів), експансія інтерактивної структури (розширення мережі соціальних контактів і комунікацій), кристалізація структур інтересів (виникнення ієрархії на основі диференціації доступу до матеріальних благ, влади та престижного статусу).

Існує кореляційний взаємозв’язок між трансформацією соціальної структури і персональною трансформацією, який розкриває структурно-функціональний аналіз.

Поле реалізації соціального сфокусоване на взаємодії та співіснуванні індивідуального та суспільного. Індивідуальне і суспільне можна розглядати як двоєдині характеристики соціального, причому на передньому плані найчастіше перебуває особистість. Класична соціологія розглядає її не кризь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології), а з позиції її соціально-типових рис як суб’єкта розвитку суспільства. У соціології особистість не лише частина малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної групи властивих цій групі норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин.

Інтеграція індивіда до суспільства здійснюється через соціалізацію — процес становлення особистості, засвоєння нею цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих суспільству, до якого індивід належить.

З другого боку, індивідуальне, порівняно з суспільним, є більш мінливим, адже соціальний час його розвитку по суті обмежується лише тривалістю людського життя, яка встановлюється існуванням певної вікової когорти. При цьому виокремлені історичні періоди минулого, сучасного та майбутнього суспільства завжди складаються з комплексів різних поколінь, які жили та діяли у визначений історичний час. Тому життя суспільства безумовно триває значно довше, ніж індивідуальне.

Відомий німецький філософ О. Шпенглер у своїй класичній праці “Запад Європи” ставить риторичне запитання: чи не лежать в основі будь-якого історичного процесу риси, притаманні індивідуальному життю? Відповідь на це запитання виводить нас на проблему нової побудови концепції суспільно-історичного розвитку, яка має дати можливість подолати теперішню парадигмальну кризу системи соціальних наук взагалі та соціології зокрема.

Водночас виникає слушне запитання, навіщо створювати нову систему класифікації, адже їх вже існує досить багато.

Головним аргументом на користь нової класифікації є її емпіричне походження, забезпечене комплексом соціетальних показників, що суттєво збільшують ефективність прогнозу. Це продуктивний підхід, адже методики конкурують насамперед за ступенем точності.

Адекватний опис майбутнього дає можливість розробляти ефективну стратегію соціального розвитку. Як наголошує С. Московичі, не існує жодної культури, жодної історії, в яких заплановане людьми суспільство не трансформувалося б у суспільство реальне, яке переживається більшістю його членів, без чого це суспільство лишилося б мертвонародженим.

Отже, ефективна класифікація історичного процесу відкриває можливість для застосування соціально-інженерних технологій. Проте більшість футурологічних підходів не несе конструктивного підходу, а лише дає соціально-філософське пояснення дійсності.

Наша система класифікації вибудовується для суспільних систем за аналогом психічного розвитку особистості (індивіда), що його узагальнює вікова психологія.

При цьому розуміється, що соціальна сутність виявляє себе як на суспільному рівні, так і на особистісному. Властивості цих суб'єктів трансформуються в процесі переходу від індивідуального стану до колективного. Група думає, відчуває, діє інакше, ніж її індивідуальні члени.

Основною метою є вироблення універсального підходу для розробки структурних форм моделі, яка відображатиме соціально-історичні та психологічні моменти.

Французький психолог Ж. Піаже у XIX ст. розробив концепцію психології діяльності. Відповідно до цієї концепції будь-яка поведінка людини

припускає як енергетичний аспект, так і структурний, або когнітивний. Те, що у житті здоровий глузд називає “почуттям” і “розумом”, розглядаючи їх як дві “здібності”, що протистоять одна одній, суть два різновиди поведінки, один з яких спрямований на людей, а другий — на ідеї або речі. При цьому кожен з таких різновидів знаходить і когнітивний, і афективний аспекти дії, які завжди поєднані в реальному житті й жодним чином не є самостійними здібностями.

Багато психологів констатували подільність і разом з тим взаємозв'язок зазначених двох (емоційно-афективної та інтелектуальної) сфер — взаємозв'язок, який реально існує, але його тривалий час не вдавалося розкрити психологам. Це завдання вирішив Д. Ельконін (1971) в рамках теорії діяльності, яка розвивається в системі “дитина в суспільстві” (термін ввів О. Леонт'єв), що складається з підсистем “дитина — річ” (дитина — суспільний предмет) та “дитина — дорослий” (дитина — суспільні відносини).

Розглядаючи провідний вид діяльності людини, він виявив приховану (таку, що виходить на поверхню під час так званої психологічної кризи) діалектичну суперечність між двома її аспектами — операційно-технічним (“інтелектуально-структурним”, за Ж. Піаже), який пов'язаний з розвитком підсистеми “дитина — річ”, та емоційно-мотиваційним, що пов'язаний із розвитком підсистеми “дитина — дорослий”.

Відповідно у загальній послідовності провідних діяльностей в ході життєвого циклу людини чергуються діяльності з пріоритетним розвитком то однієї, то другої її сторін, утворюючи таким чином соціальні цикли розвитку особистості в онтогенезі.

Вікова психологія доволі чітко виділяє зазначені соціальні цикли і періоди (епохи) психічного розвитку особистості до 17 років життя людини. На жаль, ще погано описаний (з точки зору виділення соціальних циклів і їх періодів) подальший психічний розвиток особистості. Вирішуючи це завдання, ми застосували (1992) оригінальну методику аналізу вікових когорт, яка дала змогу верифікувати шукані когорти з точністю до року.

Застосування даної методики в Україні показало, що верхня межа пенсійного віку для населення України становить 63–64 роки. У світлі отриманого результату стає зрозумілою критика, яку тривалий час висловлює на адресу України Міжнародна організація праці, звертаючи увагу на необхідність підвищення граничної межі пенсійного віку.

Аналізуючи зазначену суперечність, автори звернули також увагу на розбіжності отриманих в експериментах Піаже та радянських психологів періодизацій психічного розвитку особистості. Зокрема, встановлені Ж. Піаже межі періодів психічного розвитку різняться з відповідними результатами, що їх отримано радянськими психологами, приблизно на 1,5–2 роки. Вони

відповідно “зсуваються” у бік більших вікових значень (рис. 1). Такий зсув, на наш погляд, можна пояснити особливостями соціокультурного впливу на психічний розвиток, що його зазнає людина у принципово різних типах суспільних систем (суспільно-історичних умовах): суспільств дотрансформаційної та посттрансформаційної суспільно-історичних епох.

Характеризувати феномен взаємозв’язку індивідуальної та масової психіки можна через поняття “соцієтальне”, введене до наукового обігу 1903 р. А. Келлером, що визначає загальносистемні властивості суспільства як соціального цілого. Відповідно нове поняття “соцієтальна психіка” дає можливість інтегрувати основні три рівні соціального, за визначенням П. Сорокіна, — людини, суспільства і цивілізації.

Потреба уявлення про цілісність суспільства, яке перебуває в умовах трансформації, вимагає соціокультурного підходу, тобто розуміння суспільства на основі єдності культури і соціального. Один із способів такого тлумачення є визначення поняття соцієтального процесу.

Отже, соцієтальний процес — це поле соціокультурних взаємодій в масштабі суспільства (з соцієтально-функціональними структурами включно), що має певний вектор та стабільно відтворюється на певному інтервалі часу³⁴.

В якості системи індикаторів, що характеризують соцієтальний процес, стан і властивості соцієтальної психіки нами вслід за О. Донченко взято шість шкал бінарних опозицій³⁵.

Екстраверсія/інтроверсія. Екстраверсія — спрямованість соцієтальної психіки на об’єктивні обставини, передусім найближчого середовища. При цьому суспільство є більш традиційним і відповідає, у шпенглерівському варіанті концепції, “закритим культурам”, які формують цивілізаційні організми. Інтроверсія спрямована на внутрішні, суб’єктивні обставини. Вона властива переважно так званому “відкритому суспільству”. Загалом соцієтальна характеристика екстраверсія/інтроверсія класифікована та описана швейцарським психологом К.-Г. Юнгом. Суттєвим чином на неї впливає геополітичне становище, адже з ним безпосередньо пов’язана історична доля. Тому в ході подальших досліджень особливо важливо прослідкувати зміни різних національно-державних утворень на одній і тій самій території протягом певного історичного часу. Це дасть можливість виявити, як діє соціальний механізм взаємовпливу “закритих” і “відкритих” культур.

Раціональність/іраціональність. Характеризують стратегію та тактику сприйняття дійсності і відповідно впливає на прийняття рішення щодо способу адаптації та дії.

Інтенціональність/екзекутивність. Парна характеристика гендерного — чоловічого або жіночого. Автори розробили унікальну психодіагностичну

методику визначення цієї соціетальної характеристики на основі надання переваги “холодним” або “теплим” кольорам.

Емоційність/прагматичність. Важлива соціетальна характеристика суспільства, яка майже відразу впадає в очі, коли мова заходить про певні ментальні ознаки.

Екстернальність/інтернальність розкриває спосіб пристосування певного соціального суб’єкта до навколишнього середовища.

Сенсорність/інтуїтивність є останньою за переліком, але не за значенням соціетальною характеристикою.

Автори погоджуються з думкою Г. Айзенка про наявність певного взаємозв’язку між соціетальними ознаками, які зрештою й визначають “ментальні особливості” певного соціального організму — індивіда, суспільства, локальної цивілізації й людства загалом.

Також відомі такі соціетальні стани: *конвенціональний* — так, *коригуючий* — ні, *хаотичний* — інше. Проте відкритим залишається питання, чи є це механізмом функціонування соціетального. Зокрема, нам видається можливою кореляція конвенційного, коригуючого та хаотичного соціетальних станів із концепцією “виклик — відповідь” А. Тойнбі.

Еманацією соціетальної психіки є поняття архетипу, яке запровадив у науковий обіг К.-Г. Юнг. Архетип може розглядатися як над персональний фактор психосоціальної еволюції. Аналіз архетипу — метод дослідження менталітету, праісторії і майбутнього. Архетип є формою безсвідомого, яка неодноразово повторюється в історії. Оскільки онтогенез повторює філогенез, то вищій організації іманентно властива вся попередня ієрархія архетипів минулих етапів соціального розвитку³⁶.

Серед головних питань соціологічної науки П. Штомпка виділяє пошук відповідей на питання, чим є суспільство і як воно змінюється.

Г. Спенсер називав ідею розвитку ключовою для наукового аналізу. Органічний розвиток є переходом від стану однорідності до стану різнорідності (інволюція/еволюція). Закон розвитку поширюється не лише на всі матеріальні явища, а й на психологічні. Розумовий прогрес є свідченням соціального прогресу. Органічний прогрес полягає в поступовому переході від однорідного до різнорідного³⁷.

Тому одним із найбільш важливих соціологічних принципів є принцип історизму, адже аби зрозуміти будь-яке сучасне явище, необхідно звернутися до його витоків, проаналізувати процеси, що стимулювали його розвиток. Отже, соціологія історії допомагає глибше зрозуміти теоретичні закономірності соціального розвитку.

Ідея універсального епохального циклу. Французький філософ С. Московичі підкреслює, що “багато несприятливих подій мають витoki у дефор-

мованому баченні соціальних феноменів і тих видів практики, які ними обумовлені”³⁸. Тому певна корекція сформованого в умовах індустріального суспільства теоретичного бачення надасть можливість реалізації більш адекватної і ефективної соціальної практики сучасниками постіндустріального суспільства.

Отже, суспільні процеси можуть бути поясненими соціальними та психологічними причинами.

Важливою характеристикою соціальних змін є історичний час. Для соціальних подій властиві ритмічна або хаотична зміна інтервалів між ними. Час віддзеркалює ритм колективних дій і водночас є регулятором названих дій.

Отож П. Штомпка визначає соціальний час як “події в часі” і “час у подіях”³⁹. Соціальний час виконує важливі функції: синхронізації, координації, послідовності, своєчасності, вимірювання, диференціації.

Час є історично і культурно відносним. Робочий тиждень і календар мають соціально-договірний характер. Для кожного суспільства іманентно властивою є власна конфігурація часу.

Оскільки життя людини по суті є циклічним процесом, кожен з етапів якого має власні характеристики, можна висунути гіпотезу щодо можливості пояснення історичного процесу з точки зору розгортання певних циклів. Ця ідея, як і більшість наукових підходів, не є абсолютно новою. До неї схилилися Л. Гумільов, М. Данилевський, М. Кондратьєв, П. Сорокін, А. Тойнбі, О. Шпенглер.

Більш давньою є циклічна концепція розуміння змін, яка була пов’язана із практикою стародавніх сільськогосподарських суспільств та їхньою річною циклічністю робіт. Із розвитком індустріального способу виробництва починає превалювати лінійна концепція сприйняття часу й історії. Звичайно, вона йде від іудейсько-християнської філософії, що поширювала уявлення про розвиток людства від гріхопадіння до спасіння і Царства Небесного. Ще більший вплив на секуляризацію ідеї лінійного часу справила ідеологія Просвітництва з його ідеєю про поступальний прогресивний розвиток. Тому не випадково П. Сорокін писав: “Суспільна думка другої половини XIX ст. позначена лінійною концепцією соціально-історичних змін”⁴⁰.

Поняття циклу сприймається як повторення певних етапів розвитку. Звичайно, існують очевидні астрономічні цикли: день і ніч, фази місяця, пори року. Загальновідомими є біологічні цикли, які мають важливі наслідки для соціального життя: народження, дитинство, молодість, зрілість, старість, смерть. Досить чітко проявляються політичні, економічні й соціальні цикли.

Під *соціальним циклом* можна розуміти певний стан системи, в якому вона може перебувати на будь-якому етапі свого розвитку, і який вже був їй властивий у минулому⁴¹.

Астрологія дає давній приклад віри у циклічний характер соціальних змін. Сучасна астрономія дає підстави говорити про великі космічні цикли, які втілюють філософську ідею про безкінечність, нерукотворність та незнищенність Всесвіту. За останніми даними астрономів, великий вибух, що відбувся приблизно 15 млрд. років тому, започаткував черговий цикл розширення всесвіту, який перейде до фази звуження і зрештою спровокує черговий великий вибух.

Ще стародавні Халдеї відкрили цикл 223 місяців, тобто приблизно 18 років. Наприкінці цього часу затемнення Місяця починають повертатися з аналогічними проміжками і в тому ж порядку, що й спочатку (цикл Сарос). Завдяки цьому стає можливим використовувати цикл як одиницю часу для виміру майбутніх періодів⁴².

Поступово виникали теорії циклічних та періодичних повторень історичного процесу. Давньоіндійська філософська думка виділяє три різні концепції змін: теорію прогресу, теорію регресу і теорію великих циклів.

Вся історія світу, відповідно до концепції мислителів давньої Персії, має один великий цикл, який складається з багатьох флуктуацій.

У китайського філософа Конфуція ми знаходимо теорію періодичності та повторюваності малих соціальних циклів у три, дев'ять, вісімнадцять, двадцять сім, тридцять років.

Найбільш відомим представником циклічної концепції історії стародавньої Греції є Платон. Він вважав, що історія будь-якого народу послідовно проходить через три стадії — народження, розквіту та загибелі. Платон також відзначав малі цикли у зміні форм правління від тиранії через аристократію, олігархію, демократію, охлократію до нової тиранії.

Аристотель, аналізуючи причини багатьох революцій давньої доби, наголошував, що вони мають аналогічні причини, і в цьому плані історія повторюється.

Макіавеллі наголошував, що держави переходять від стану порядку до безпорядку, потім від хаосу до нового порядку. Аналогічні ідеї в наш час висловлює синергетика, яка вважає порядок і хаос єдиною матрицею соціальних змін.

Ж. Боден підкреслював існування періодичності й ритмів у соціальних змінах.

Нарешті, у “Новій науці” Ж. Віко циклічна концепція історії й соціальних змін знаходить свій найбільш систематизований виклад. Дж. Віко визнавав, що всі нації проходять цикли своєї появи, розвитку, розпаду й кінця,

визнавав зовнішню відмінність циклів, що повторюються, водночас наполягаючи на їхній внутрішній та сутнісній ідентичності.

П. Сорокін також дає характеристику циклічним теоріям, які існували на початку ХХ століття. До періодичних циклів і ритмів належать: 24-годинні цикли й ритми, 7-денні, річні, 3–4-річні цикли, 60-річні цикли, столітні цикли тощо.

Тривалість циклу може бути різною. О. Шпенглер поділяє історію розвитку замкнутих культур на 1200-річні періоди, існують цикли доісторії, власне історії та постісторії. Економічні цикли М. Кондратьєва охоплюють 60- та 120-річні цикли.

Крім періодичних ритмів і циклів, відповідно описуються неперіодичні, серед яких П. Сорокін називає цикл винаходів (сходження, плато, спуск), цикл соціального процесу (копіювання, дослідження, опозиція, адаптація), цикл соціальних інститутів і організацій (виникнення, зростання, диференціація, дезінтеграція), цикли в житті ідеології та ідей (це неможливо, в цьому щось є, це загальновідомо).

Взагалі людина, суспільство і різні цивілізації водночас перебувають під дією багатьох циклів різної складності та ієрархії — від великих космічних до малих фізіологічних. Доречно висунути гіпотезу про те, що більші цикли, які належать до верхніх шаблів ієрархії, начебто підпорядковують собі розгортання менших за ритмом та періодичністю циклів. Водночас “збій” декількох циклів нижчих шаблів ієрархії, напевно, спроможний порушити динаміку розгортання великих циклів.

Суспільство та цивілізація, як і людина, у своєму розвитку також проходять великий життєвий цикл, який у свою чергу складається, за авторською гіпотезою, з п’яти епохальних циклів. При чому онтогенетичний розвиток особистості можна описати чотирма малими циклами соціалізації і одним (заключним) великим епохальним циклом самореалізації людини. Епохальні цикли суспільства, навпаки, розвиваються від великого циклу праісторії до малих циклів самореалізації суспільства. Схожим (по формі) на онтогенетичний розвиток особистості є онтогенезис розвитку людства (цивілізації). Загальний вигляд співвідношення форм онтогенетичного розвитку особистості, суспільства і цивілізації подано на рис. 3 (стор. 110).

Для моделювання цього процесу вводиться поняття *універсальний епохальний цикл*. Ключові поняття: *коеволюція та революція, еволюція та інволюція*. Відповідно структуруються два останні нормативні та два перші перехідні періоди.

Кожний конкретний цикл, змінюючи один одного, утворює такі фази: революція — інволюція — коеволюція — еволюція — революція.

При цьому *революція* є своєрідним підсумковим та першопочатковим пунктом розвитку суспільної системи. На цьому етапі циклу узагальнюється прожитий період історії і водночас здійснюється вибір нового шляху розвитку. Провідним видом діяльності історичних суб'єктів на цьому етапі універсального епохального циклу є емоційно-мотиваційна діяльність. Вона проявляється у збільшенні поля соціальної свободи від зобов'язань і від пут старого соціального устрою. Ця перехідна доба пов'язана із радикальною зміною соціетальних характеристик суспільства. На цьому етапі розвитку свобода індивіда, об'єктивно обмежена станом війни всіх проти всіх, породжує якісно нову політичну систему. Відбуваються коливання ступеню свобод від анархії до диктатури. У хаотичному стані перебуває й економіка, яка внаслідок зміни суб'єктів власності формує нову соціокультурну парадигму господарювання.

Щоразу після чергового (певною мірою несподіваного) революційного періоду оновлення суспільства настає нормативний період *інволюції*, який у смислово-історичному значенні пов'язаний із засвоєнням складовими соціальної (особистісної, суспільної, цивілізаційної) системи нових загальносистемних якостей. Цей період нагадує за своїм змістом період соціалізації поколінь. Отже, пріоритетною тут стає морально-етична складова розвитку. Суспільство на цьому етапі намагається зміцнити власні традиційні засади, а особистість, навпаки, готується протиставити себе суспільству, яке посилює роль міфологем. Дедалі прогресуюча колективістська мораль висуває на пріоритетне місце суспільно-значущі цілі та інтереси. Моральний імператив “спершу думай про Батьківщину, потім про себе”, обмежуючи свободу індивіда, штовхає його на жертовність, перетворюючи життя на суцільне служіння ідеалам. Надійною психологічною основою стає емоційно-чуттєва поведінка людини, орієнтована на зовнішній контроль, що превалює над внутрішнім самоконтролем. Для політичної системи притаманним є порядок, що функціонує за рахунок обмеження громадянських свобод і підтримується авторитарними методами або через формально-представницькі демократичні процедури. Економіка розвивається за рахунок екстенсивних методів і відповідного ставлення до природних та людських ресурсів.

Кризовий період *коеволуції* є “поворотною точкою” від нормативного періоду інволюції до нормативного періоду еволюції. За своєю сутністю коеволуція є творінням колективізованих індивідів, наслідком чого є реформована система нормативів, соціальних інститутів і відносин, які дзеркальним чином доповнюють відповідні характеристики докризового сталого періоду. У надрах цієї перехідної доби формуються передумови для гармонійного співіснування в майбутньому еволюційному періоді визначальної кількості “самодостатніх індивідів”, які під тиском дедалі зростаючої

інноваційної хвилі посилюють синтез порядку і хаосу, а отже і реальну загрозу “стабільної нерівноваги”. Індикатором коеволюційного періоду стає вибух індивідуальної активності. Поступово ціна інновації стає визначальною. Порядок починає переважати над хаосом. Політична система набуває ознак плюралістичності, коли вже остаточно знецінюється категорія суб’єкта “Ми” і впевнено набирає сили суб’єкт “Я”. Економічний порядок трансформується у бік розширення поля свободи економічної діяльності.

Для другого після інволюції нормативного періоду *еволюції* характерним є розвиток загальносистемних процесів, що супроводжується розгортанням соціальних процесів у просторі й ускладненням соціальної структури та підвищенням інноваційної активності. Основною характеристикою періоду еволюції стає стабільність змін. Суспільство набуває нових соціальних рис і атрибутів. Відбувається розкріпачення індивіда. Посилюється когнітивний компонент психологічної структури особистості, що надає суспільству ознак раціональності. У політичній сфері панує принцип свободи вибору і принцип консенсусу при прийнятті рішень. Поширеним гаслом стає теза про те, що “держава є сильною завдяки сильним громадянам”. Економічне зростання відбувається за рахунок інтенсивних способів господарювання, продукування інноваційних процесів і технологій, які поступово модернізують суспільство. Історичний розвиток загалом виходить на вищий щабель.

Нормативним періодам розвитку *інволюції* та *еволюції* притаманні єдність і стабільність структури. Не виникає невідповідності між окремими вимірами структур, груп, спільнот, суспільства, відповідно між нормативною структурою, ідеальною структурою, інтерактивною структурою і структурою інтересів. У персональному плані це означає, що пов’язані з позиціями обов’язки людей погоджуються з їхніми переконаннями та відповідають їхнім інтересам.

Для перехідних етапів *революція* та *коеволюція* характерна аномія — суперечність між нормативним виміром та виміром інтересів, шизофренічна масова свідомість — суперечність між ідеальним виміром та виміром інтересів, соціальна фрустрація — суперечність між виміром інтеракційним і виміром інтересів, відмова від легітимізації, а також суперечність між виміром нормативним та ідеальним.

Щоправда, на думку С. Московичі, якщо суспільство хоче не лише вижити, а й розвиватися, протидіяти конфліктам, які руйнують соціальні зв’язки, воно повинно мобілізувати вірування та пристрасті. Втрата вірувань і апатія можуть призвести до втрати соціальної мережі зв’язків та спроможності до дій. Вірування та пристрасті періодично здатні відтворювати солідарність та бажання брати участь у діях, які переважають можливості індивідів, і завдяки цьому стають загальними.

Коеволюційний характер мають зміни, яким властива трансформація в середині певної системи, а для змін революційного типу притаманна радикальна зміна самої системи.

Нормативними періодами універсального епохального циклу є *інволюція* та *еволюція*.

Інволюції притаманний процес соціалізації, для еволюції — соціального контролю. У стані інволюції панують соціальна злагода, влада законів, люди готові жертвувати своїм добробутом в ім'я родини або батьківщини. Для інволюційного стану соціуму характерним є становище, коли буття визначає свідомість. При цьому суспільні правила та норми резонують із загальними віруваннями. В еволюційній фазі розвитку, навпаки, свідомість детермінує та формує буття. Переважають персональні інтереси та пристрасті. В інволюційному стані розвитку соціальне визначає індивідуальні психологічні особливості, а в еволюційному стані, навпаки, індивідуальні психологічні особливості детермінують соціальні процеси, явища, інститути.

Інволюційний період нашої історії — спільний радянський для України та Росії, але не для Білорусі, вона тоді ще перебувала в еволюційному періоді. Інволюційний етап радянський та еволюційний західний різняться в цілому за кількістю соціальних ролей (термін Г. Спенсера). Радянський ареал (на прикладі Радянської України) — 30–40 тисяч, а Захід — 70 тисяч. У цьому плані можна сказати, що диференціація у країнах радянської доби була недорозвинутою.

Загалом для інволюційного періоду властива певна соціальна регресія, спрощення соціальної структури. Інволюцію можна розглядати як регрес до попереднього періоду (в рамках цього циклу) еволюції. А для еволюційного періоду, навпаки, характерною є прогресуюча диференціація соціальної структури. Інволюційна фаза розвитку міфологізує суспільство; еволюційна фаза робить суспільне життя більш прагматичним, а стосунки між суб'єктами — раціональними. Інволюція — це період панування колективних норм і відповідно — обмеження індивідуальної свободи.

Соціетальним характеристикам, як засвідчує розгортання універсального епохального циклу, властиві історичні зміни. Для періодів революції та коеволюції, яким притаманна системна криза, навряд чи можна говорити про визначені соціетальні характеристики. Для цих перехідних періодів властивою є флуктуація як стан динамічної нерівноваги. Для інволюційного періоду розвитку характерними будуть екстравертність (спрямованість соціетальної психіки на матеріальну сутність зовнішніх об'єктів), екстернальність, ірраціональність, емоційність, інтуїтивність (установка соціетальної психіки на абстрактні ідеали) та ексекутивність (гендерне жіноче, спрямоване на процес). А для періоду еволюції визначальними з точки зору нашої моделі

будуть інтровертність (спрямованість на духовну сутність), інтернальність, раціональність, прагматичність, сенсорність (установка на земні цінності), інтенціональність (гендерне чоловіче, спрямоване на результат).

Наявність зазначеного взаємозв'язку між соціетальними показниками дає змогу за одним з них реконструювати решту показників. Наприклад, визначивши кількісні характеристики для показника інтенціональність/екзекутивність, можна провести реконструкцію інших. Однак треба зауважити, що соціальні цикли трьох основних типів суб'єктів попарно протистоять один одному: індивідуальний соціальний цикл протистоїть суспільному соціальному циклу, а він своєю чергою — цивілізаційному (рис. 3). Саме цю обставину не взяли до уваги британські психологи, які в 1946 та 1962 рр. здійснили перші спроби так званих популяційних вимірів соціетальних показників за шкалою Г. Айзенка (екстраверсія/інтроверсія)⁴³. Здійснивши по суті вимірювання соціетальних характеристик двох різних об'єктів (суспільства і цивілізації) і не розрізняючи їх за соціальними циклами, британські дослідники не змогли пояснити дзеркально протилежних результатів.

Відповідно кожен із суб'єктів історичного процесу має власні цикли розвитку. На певній конкретній фазі циклу вирішуються свої завдання, обумовлені провідним видом історичної діяльності.

Модель графіка відповідних показників може бути подана таким чином. Три осі — суспільна, національно-державна і цивілізаційна — диференційовані за критерієм історичного часу. Вертикальна вісь — це величина соціетального показника для певного суб'єкта. Причому інтегральна крива на графіку не буде сумою складових. Ієрархія циклів може бути представлена, як матрьошка, — від вищого цивілізаційного, через національно-державний до особистісного циклу.

Особистісний соціальний цикл розгортається швидше за національно-державний та цивілізаційний, він реалізується через зміну поколінь. Ще іспанський філософ Ортега-де-Гассет наголошував, що ротація людських поколінь є важливим історичним механізмом. Досить детально суспільно-політичні цикли проаналізував В. Парето, який розробив теорію циркуляції еліт. В історичній науці склалися уявлення про традиційне аграрне суспільство, модернізоване індустріальне та постмодерне постіндустріальне суспільство. При цьому різні суспільства, які утворюють власні національно-державні структури, перебувають на неоднакових щаблях соціально-історичного розвитку. Тим самим формуються розбіжності й між локальними цивілізаціями.

Національно-державний цикл є тривалішим за особистісний, але менш протяжним, ніж цивілізаційний цикл, який становить квінтесенцію всіх національно-державних циклів. Вони можуть бути незавершеними,

у разі якщо внаслідок несприятливих історичних подій певний національно-державний суб'єкт втратив самостійність і розвивається у складі іншого суб'єкта, найчастіше імперії. Названий цикл був об'єктом уваги ще Платона, який звертав увагу на зміну політичних режимів від диктатури, олігархії, аристократії (у наш час меритократії — влади за суспільними заслугами), демократії до охлократії та нової диктатури.

Цивілізаційний цикл є найбільш тривалим. Його ритм залежить від багатьох національно-державних утворень, які входять до соціокультурного ареалу певної цивілізації. Цю проблематику досліджували М. Данилевський, П. Сорокін, О. Шпенглер. А. Тойнбі висунув по суті циклічну цивілізаційну теорію народження, розквіту, занепаду через дію механізму “виклик — відповідь”.

Отже, теорія соціальної ймовірності створює власну методологічну базу для прогнозування. Вона спирається на об'єктивні виміри соцієтальних показників, які дають інформацію про загальносистемні соціально-історичні процеси. На цих засадах спочатку формується перше наближення до гіпотетичного прогнозу, потім на основі уточнень виписуються можливі сценарії розвитку, нарешті обирається найбільш вірогідний варіант розвитку подій.

Методологія соціально-історичного прогнозування. Людина існує в системі минулого, сучасного й майбутнього, які характеризують незворотність часового потоку. Усвідомлення цих трьох станів часу прийшло до людства лише після винаходу писемності. Адже минуле лише тоді стає “повернутим назад”, коли воно не лише згадується, а й є записаним. Диференціацію минулого, сучасного й майбутнього найбільш чітко передає іудейсько-християнська традиція.

Насправді, різниця між минулим, сучасним і майбутнім не є такою чіткою. Сучасного взагалі не існує, адже, якщо соціальні процеси мають певну тривалість, вони в кожний момент часу безперервно переходять із минулого в майбутнє, тобто вони вже в минулому, або вже не в майбутньому. Поки ми розмовляємо, кожне слово вже в минулому до того, як ми закінчимо фразу. Загалом соціально-філософська думка визнає, що минуле й майбутнє ніби зустрічаються у сучасному. Причому на минуле вже неможливо впливати, сучасне само є предметом впливу, а майбутнє піддається впливу лише в потенції.

Людство завжди прагнуло дізнатися про своє майбутнє, а здібності до передбачення високо цінувалися. Проблема майбутнього, як свідчать етнографія та археологія, хвилювала людей ще на ранніх стадіях розвитку суспільства. Спочатку воно фіксувалося у казках і міфах, які сьогодні є важливими об'єктами для аналізу різних архетипів.

Починаючи з часів античності, розвивається жанр прогнозів у вигляді утопій. Серед найбільш відомих утопій назвемо уявлення Платона про суспільний лад, за якого на чолі держави стоять філософи. У часи середньовіччя створено низку визначних утопій — “Утопія” Т. Мора, “Місто Сонця” Т. Кампанелли, “Нова Атлантида” Ф. Бекона — де автори порушували проблеми ідеального соціального устрою, моральних цінностей. Утопії XVIII ст. широко використовували ідеї доби Просвітництва.

У другій половині XIX ст. почався бурхливий розвиток наукової фантастики.

У 1948 р. Дж. Оруелл створив відому антиутопію “1984”, де поставив соціально-філософські проблеми контролю над майбутнім через маніпулювання минулим.

У 1960–70-их роках із розвитком діяльності так званого Римського клубу, створеного 1968 р. з ініціативи італійського бізнесмена і громадського діяча А. Печчеї, який об’єднав вчених, що мали на меті привернути увагу політиків і громадськості до глобальних проблем сучасності, робилися спроби пошуку надійної методології наукового прогнозування. У першій доповіді Римського клубу під назвою “Межі росту” (1972) американський професор Д. Медоуз робив висновок про колапс людства, пов’язаний з виснаженням ресурсів, екологічним забрудненням. Вихід із цього становища він пропонував шукати на основі “нульового зростання” населення та промисловості. Відмінності глобального моделювання від футурології 1960-х років полягають не тільки у використанні комп’ютерних моделей, а й у застосуванні альтернативного, багатоваріантного підходу до визначення тенденцій розвитку майбутнього.

Загальна інформація про майбутнє отримується через передбачення, тобто обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства та про явища, які не відомі в даний певний час, але які піддаються виявленню. При цьому прогноз є імовірним судженням про стан того чи іншого явища в майбутньому.

Прогноз є невід’ємною функцією науки, її розвиток відбувається з посиленням прогностичної функції. Прогнозування має також велике прикладне значення.

Важливою проблемою методології прогнозування є виявлення чинників, які детермінують майбутнє, що впливає з теперішнього і закорінене в минуле. Закон причинності: причина обов’язково зумовлює наслідок. Щоправда, така каузальність створює і основні проблеми прогностики, увагу на яких сфокусував російський дослідник О. Панарін. Зокрема, він наголошує, що одна й та сама причина може породжувати різні наслідки. Детерміновані ієрархії “причина — наслідок”, “сутність — явище” не завжди діють

у високоорганізованих системах, однією з яких є суспільство та його соціальне життя. Крім того, будь-який перелік апріорних причин, які ми вибудовуємо для детермінованого висновку щодо майбутнього, завжди є неповним. До того ж багато процесів, які відбуваються в житті суспільства, пов'язані між собою не причинно-наслідковими зв'язками, а відносинами компліментарності (взаємодоповнюваності)⁴⁴.

Існують різні види прогнозів. Соціальне прогнозування здійснюється з метою розробки рекомендацій щодо оптимального впливу на прогнозоване явище чи процес з метою їх реалізації чи відвернення. Залежно від часу, на який розраховано прогнозування, вирізняють поточні, короткострокові, середньострокові та довгострокові прогнози. Залежно від мети прогнози поділяють на пошукові, тобто такі, що будують передбачення на основі умовної екстраполяції (продовження) в майбутнє тенденцій, які діяли в минулому, та нормативний прогноз як передбачення бажаного стану явищ на підставі попереднього визначення норм, ідеалів, цілей.

Базовими методами прогнозування є опитування експертів, опитування населення, моделювання, прогнозний сценарій⁴⁵.

Метод опитування експертів ґрунтується на колективній генерації ідей на основі інтуїції та логіко-аналітичної техніки.

Метод періодичного опитування населення (моніторинг) здійснюється з урахуванням змін, яких зазнає ситуація.

Метод моделювання базується на математичному уявленні про певний процес. Це може бути рівняння, таблиця, графік кривої. Найчастіше використовують трендові (екстраполяційні) моделі, рідше факторні аналітичні.

Метод прогнозного сценарію дає можливість здійснити прогнозний пошук, тобто виявляється не реально очікуваний стан, до якого потрібно буде адаптуватися, а ієрархія проблем різного рівня, які доведеться вирішувати.

Британський соціолог Г. Спенсер, говорячи про розвиток методології прогнозування, наголошував, що на перших фазах наука досягає лише достовірності передбачення, пізніше — ще й повноти. Нерозвинута наука дає переважно передбачення якісних характеристик певного явища, більш методологічно розвинута наука — ще й кількісне. Між звичайним знанням і наукою різниця лише у ступені. Закон прогресивного руху не є притаманним для окремих складових певної науки. Прогрес науки може йти від загального до особливого і навпаки, він водночас аналітичний і синтетичний⁴⁶.

Цим вимогам, на нашу думку, відповідає вище викладена науково-гіпотетична модель теорії соціальної ймовірності у вигляді концепції універсального епохального циклу.

Глава 4. Соціальний суб'єкт: проблема типології та розвитку

На межі третього тисячоліття від Різдва Христового найважливішою проблемою гуманітарного науково-теоретичного аналізу залишається визначення характеру, функцій, специфіки розвитку соціально-історичного суб'єкта. Це питання є методологічно центральним, ключовим у будь-якому дослідженні соціальної реальності.

Класики соціологічної думки акцентували увагу на різних аспектах дослідження суб'єкта. Засновник французької соціологічної школи Е. Дюркгейм пропонував розглядати суспільство як поза- та надіндивідуальну реальність, яка має щодо індивідів імперативну силу та не залежить від них. М. Вебер інтерпретував суб'єктність через поняття “ідеальний тип” та “раціоналізація”⁴⁷.

У постмодерній ситуації, коли посилюється роль суб'єкта в соціально-історичному процесі, індивідуальне ставлення до суспільства стає важливим фактором структурування соціуму.

Е. Гуссерль, німецький філософ — засновник феноменології, наголошував, що раніше всього мислимого “є Я”, це виявляється для суб'єкта, який висловлює таке судження, первісною інтенціональною базою його світу⁴⁸.

Протягом 1990-х років поступово розгортався дискурс навколо нової ролі суб'єкта за часів так званої глобалізації. Це соціально-історичне явище, пов'язане насамперед із розвитком сучасних інформаційних технологій, гучно заявило про себе в умовах припинення ідеологічного, політичного, військового протистояння між світами капіталізму та соціалізму.

Американський дослідник японського походження Ф. Фукуяма запровадив термін “кінець історії” як глобальне поширення ліберальних цінностей та утворення на цій основі єдиної вселюдської цивілізації. Закінчення ідеологічного протистояння нібито приводить світ до вичерпання ресурсу конфліктного історичного розвитку.

З другого боку, відома концепція американського аналітика С. Хантінгтона наголошує на перспективі справжнього “зіткнення цивілізацій” перш за все на підставі міжрелігійних суперечностей. За цих обставин небезпечними стають соціокультурні кордони світових цивілізацій, зокрема Балкани, Близький Схід, Південна Азія. Однією з фундаментальних причин різного тлумачення тенденцій майбутнього розвитку є неадекватне розуміння ролі нового глобального суб'єкта всесвітньо-історичного процесу.

Глобалізація визначає появу нових форм організації великих соціальних просторів та нових ціннісних орієнтирів. Проблему глобалізації недоцільно

зводити лише до сучасних тенденцій розвитку світової економічної системи, насамперед у сфері фінансів та так званої Інтернет-економіки.

Принципове значення мають також відповідні соціально-культурні процеси. У провідних країнах за допомогою інноваційних комунікаційних систем особистість поступово здобуває все більше індивідуальної свободи, вона створює власний віртуальний світ, який виходить за межі національного державного організму. Водночас індивід стає провідним виробником інтелектуальної інформації, завдяки чому має підстави претендувати на самостійну та незалежну від держави та соціальної групи роль у світовому просторі. З другого боку, це призводить до певного конфлікту між гнучкими інтересами автономної особистості та соціальними цінностями, консолідованими в рамках нації. Можливо, саме цей чинник стане головною суперечністю між глобальним суб'єктом “Я” та традиційними формами соціальної організації вже на новому циклі всесвітньо-історичного розвитку.

По суті, актуалізується суперечність між індивідом та владою, яку вдало описали ідеологи анархізму від П. Кропоткіна та М. Бакуніна до сучасних анархічних груп, котрі організують під час роботи різних міжнародних форумів протести проти, на їхню думку, антигуманних ідей глобалізації.

Таким чином постає питання: яка соціальна група захищатиме інтереси особистості у світовому співтоваристві? Не випадково актуалізується проблематика захисту прав людини, яка зазвичай неоднозначно сприймається різними режимами влади та має протилежне тлумачення у культурно-історичній спадщині світових цивілізацій. Це одне з найнапруженіших питань постмодерної системи міжнародних відносин.

Проте навіть за часів, здавалося б, “суцільної” глобалізації реальною залишається нерівномірність розвитку окремих соціумів, які вступили в цей процес, перебуваючи на певній, властивій саме їм, стадії розвитку. Тому “глобалізуються” вони по-різному, й відповідні результати ми можемо спостерігати у більшості суспільних явищ. Урбанізація, формування постіндустріальної економіки пов'язані у провідних країнах авангарду Західної цивілізації із розвитком інформаційних технологій та сфери послуг, а також занепадом традиційного аграрного сектора економіки, який не просто адаптується до набутків так званої “зеленої революції”, змістом якої є впровадження до сільськогосподарського виробництва результатів генної інженерії. На “периферії”, яку лише частково зачепили ці тенденції, навпаки, відбувається певна деіндустріалізація економіки, що стримує розвиток таких країн.

За суттю таке явище є наслідком реакції диференційованих за різними стадіями розвитку соціальних суб'єктів. При цьому відкритим залишається питання, чи обов'язково новому суб'єкту проходити шлях розвитку своїх

попередників⁴⁹. Можливо, будуть варіанти соціально-історичного розвитку, які підтвердять цю тезу, а можливі й такі, що її спростують.

Процес становлення єдиного суб'єкта розгортається у двох іпостасях: сукупно-родовій, коли людство реалізує себе як вид живого, та індивідуально-родовій, в процесі “індивідуалізації” людства⁵⁰. Отже, необхідно висвітлити новий підхід до типології соціально-історичних суб'єктів на сучасному етапі глобального розвитку та показати можливості відповідного теоретичного підходу для порівняльного аналізу новітнього розвитку політичних суб'єктів в Україні та Російській Федерації.

Параметри теоретичного осмислення. Під типологією ми розуміємо диференціацію систем об'єктів дослідження та їхнє групування відповідно до певної моделі (типу) з метою компаративного аналізу ознак, зв'язків, функцій певних суб'єктів. Постійно відбувається інформаційно-енергетична взаємодія між соціумом та індивідом, тобто між “Ми” та “Я”. Відповідно вибудовуються комунікативні зв'язки між соціетальною психікою, яка характеризує параметри соціуму як цілісності, та індивідуальною психікою певної особи⁵¹.

Отже, ми маємо всі підстави вважати суб'єктом лише ту складову частину соціуму, яка активно впливає на інші об'єкти. Наприклад, суб'єктами політики є великі соціальні групи зі своїми специфічними інтересами, які визначають сенс політичних дій. На певному етапі свого розвитку вони створюють політичні структури, покликані ефективно діяти в інтересах своїх груп.

Безпосередніми організаторами політичних дій виступають індивіди, які визначають напрям, хід та зміст політичних процесів, тому важливу роль відіграє ще один суб'єкт — політичний лідер як людина, котра має вирішальний вплив на членів певної соціальної групи. Лідер — суб'єкт, який здійснює організаційний та інтегруючий вплив. Як засвідчує багатий історичний досвід, діяльність лідера сприяє розкриттю творчого потенціалу малої або великої соціальної групи, а іноді навпаки — перешкоджає цьому.

За типологією М. Вебера, розрізняють такі основні типи лідерства: традиційне, засноване на вірі у святість певного суб'єкта влади; раціональне, легальне або бюрократичне, яке базується на вірі в законність існуючого порядку та його доцільність; харизматичне лідерство, яке підтримується вірою у надзвичайні можливості, тобто фактично формується на основі культу особи⁵².

За стилем розрізняють авторитарне лідерство, яке передбачає одноосібний керівний вплив на основі механізму загрози застосування силових санкцій, та демократичне лідерство, котре дає можливість членам групи брати участь у досягненні цілей та управлінні її діяльністю.

Кажучи про типологію суб'єктів, ми маємо на увазі “ідеальний тип” у розумінні М. Вебера, тобто встановлення осмислених зв'язків, характерних для певної спільноти, або послідовності подій⁵³.

Найповніше роль суб'єкта в історії висвітлена в екзистенціальній філософській думці, різні напрями якої об'єднує переконання в тому, що існування передує сутності. Наприклад, Ж.-П. Сартр наголошував, що суб'єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний суб'єкт сам себе обирає, а з другого, — що людина не може вийти за межі людської суб'єктивності. Вибираючи себе, я створюю загальне, розуміючи проект будь-якої іншої людини, до якої б епохи вона не належала. Ця абсолютність вибору не ліквідує відносність кожної епохи. Історичні обставини змінюються, народилася людина рабом у язичницькому суспільстві, феодалним сеньйором чи пролетарем, незмінною для неї залишається потреба бути у світі, бути в ньому за роботою, бути в ньому серед інших і бути в ньому смертною. Межі не об'єктивні та не суб'єктивні, скоріше вони мають об'єктивну та суб'єктивну сторони⁵⁴.

Представник франкфуртської школи соціології Г. Маркузе, наголошуючи на вадах індустріального суспільства, на конфлікті індивіда та суспільства, на суперечностях між свободою та екзистенцією, зазначав, що дійсність стала технологічною дійсністю, і суб'єкт тепер настільки тісно пов'язаний з об'єктом, що поняття об'єкта обов'язково включає в себе поняття суб'єкта. Сам суб'єкт є конститутивною часткою науково детермінованого об'єкта. Суб'єкт наукових методів і суб'єкт ділового життя є вираженням однієї й тої самої суб'єктивності — людини⁵⁵.

Вищенаведені думки загалом адекватно характеризують початковий етап становлення постіндустріальної цивілізації, який людство переживає на початку XXI століття. Водночас необхідно дослідити глибинні підстави типології соціально-історичного суб'єкта.

Типологія суб'єкта історії в контексті універсального епохального циклу. Суспільство як суб'єкт історії та цивілізації проходить у своєму розвитку великий життєвий цикл. Соціальний (суспільний чи індивідуальний) розвиток можна показати через циклічну динаміку певних змін — порядку та хаосу, сталого та перехідного.

Суспільно-історичний розвиток можна дослідити як послідовне розгортання у просторово-часовому континуумі універсальних епохальних циклів, які є релевантними одиницями аналізу та прогнозу соціально-історичної дійсності⁵⁶.

Ідеальну модель кожного з названих циклів можна представити у вигляді послідовного розгортання чотирьох елементів єдиної історичної сутності, ці елементи структури епохального циклу змінюють один одного у певній

послідовності: усталений (інволюція), перехідний (коеволуція), усталений (еволуція) і знову перехідний (революція) періоди суспільного розвитку.

Епохальний цикл відкриває революційна доба, яка створює необхідні і достатні передумови для переходу суспільства на новий щабель (до нового циклу) свого становлення. Цей бурхливий період пов'язаний із радикальною зміною соціетальних характеристик суспільства. Революція ніби підсумовує попередній розвиток суспільства і водночас відкриває новий цикл. Вона є протилежною за напрямом історичних змін іншому перехідному періоду — коеволуції.

Якщо коеволуція, як ми переконаємося далі, є фазовим переходом від нормативного періоду інволюції до нормативного періоду еволюції, ніби поєднує два нормативні періоди та реалізується в рамках одного епохального циклу, то революція є якісною трансформацією всієї структури суспільства. Вона створює механізм переходу від нормативного стану еволюції до інволюції.

Під час революційного періоду активізується роль суб'єкта, індивіда. Згадаймо період Великої французької революції 1789–94 рр., коли на історичній сцені відігравали особливу роль характерні особистості. Імена Мірабо, Дантона, Робесп'єра, Наполеона стали показовими для кожного з етапів революції, а їхні дії — типовими для аналогічних процесів.

Майже те саме ми бачимо в Росії періоду 1905–17 рр., коли когорта активістів-революціонерів фактично перевищувала попит історії на них. На цьому етапі епохального циклу ми спостерігаємо активізацію видатних історичних діячів, які ведуть за собою творців історії з народних мас. Згадаймо баталії європейських буржуазних революцій 1848–49 рр., коли суттєву роль у кожній країні відігравали втілення суб'єкта “Я” — провідні історичні особистості, такі як Т'єр у Франції, Кавур в Італії, Бісмарк у Німеччині, Кошут в Угорщині.

Щоразу після чергового (певною мірою несподіваного) революційного періоду оновлення суспільства виникає період інволюції. Цей період епохального циклу бере початок від революції, яка фактично народжує нового суб'єкта історії, та, радикально змінивши суспільні якості, відкриває нові горизонти соціального розвитку.

Історичним сенсом інволюції є засвоєння структурними частками суспільства — людськими поколіннями нової суспільної якості. Цей період стає часом поступової соціалізації поколінь (звичайно, соціалізація особи відбувається протягом усього її життя, а відповідні стадії визначаються не лише етапами дорослішання організму, а й належністю людини до нових соціальних груп), певною мірою відбувається згортання темпів інноваційної активності. Натомість посилюються соціальні механізми, що актуалізують

роль міфологем і традиційних засад, спрощується соціальна структура, уповільнюється рух історичного часу. Суспільство в інволюційній стадії циклу має всі характеристики, за словами К. Поппера, “закритого суспільства”, власне, завдяки цьому й підтримується соціальна стабільність.

Ступінь свободи індивіда в такому суспільстві обмежена впливом колективу. У ньому прогресує мораль, що висуває на перше місце суспільно значущі цілі та інтереси. Моральні настанови на кшталт тих, що діяли в СРСР (“Раньше думай о Родине, а потом о себе”), перетворюють життя індивіда на суцільне служіння високим суспільним ідеалам. Психологічною основою стає емоційно-чутлива (а не раціональна) типологія поведінки людини, переважно орієнтована на зовнішній соціальний контроль, що превалює над внутрішнім самоконтролем. Відповідно провідним соціально-історичним суб’єктом у час інволюційного періоду є колектив, майже тотальне “Ми”.

Для політичної системи цього етапу характерним є порядок, що функціонує за рахунок обмеження громадянської свободи і підтримується авторитарними методами або через формально-представницькі демократичні процедури. Економіка розвивається за рахунок екстенсивних методів господарювання і відповідного ставлення до природних і людських ресурсів.

У масовій свідомості переважають сталі стереотипи нівелювання ролі видатної історичної особистості, яка лише втілює прагнення народних мас як єдиних справжніх творців історії. “Прапороносцем” ідеалів періоду є пересічний колективний суб’єкт “Ми”, але порівняно з “Ми” коеволюційної доби цей суб’єкт більш прихильно налаштований до традиційних колективних цінностей та норм поведінки. Водночас в інволюційному періоді циклу загальний ступінь свободи суттєво залежить як від особливостей соціокультурної диференціації, так і від загальних часових характеристик історичного розвитку. Під час передкризового етапу циклу може спостерігатися певне послаблення інволюційного порядку, спричинене виснаженням попередніх тенденцій розвитку та наростанням потреби нових поколінь у підвищенні ступеня індивідуальної свободи, яка є необхідною умовою соціальної творчості. Це більш притаманне вже для наступного, перехідного періоду від інволюційної системи соціальних координат до вже власне еволюційного розвитку.

Коеволюція є фазовим переходом від нормативної доби інволюції до нормативного періоду еволюції. Під час трансформації коеволюційного типу посилюється роль суб’єкта соціуму, тобто суб’єкта “Ми”.

Загальна характеристика доби коеволюційного періоду універсального епохального циклу залежить як від кризового, так і наступного після кризового стану суспільства. На початку перехідної доби виявляє свою силу атрибутука “нового (еволюційного) порядку”, індикатором чого є пожвавлення індивідуальної активності. Однак з часом, залежно від темпу та глибини пе-

ретворень, суспільна система знову потрапляє на інерційне поле тяжіння атрибутів “старого (інволюційного) порядку”, завдяки чому переходить до символічної межі остаточного вичерпання свого історичного ресурсу, та врешті-решт остаточної орієнтації на умови відтворення нового соціального порядку.

За своєю сутністю коеволюція є творенням винятково соціалізованих (колективізованих) індивідів, що спричиняє реформування системи нормативів, соціальних інститутів і соціальних відносин, які, умовно кажучи, дзеркально протилежні відповідним соціальним характеристикам докризового, сталого періоду, тобто інволюції.

У надрах саме цієї перехідної коеволюційної доби формуються засади гармонійного співіснування у майбутньому еволюційному періоді визначальної кількості самодостатніх індивідів, які під тиском інноваційної хвилі посилюють загрози для “стабільної нерівноваги”. У цей історичний час політична система поступово набуває ознак плюралістичності, коли вже остаточно знецінюється категорія суб’єкта “Ми” та впевнено набирає суспільної ваги категорія соціально-історичного суб’єкта “Я”, що є необхідною передумовою зачаткування еволюційного періоду універсального епохального циклу.

Характерними рисами другого (перший — інволюція) нормативного періоду циклу — еволюції є розгортання соціальних процесів у просторі, ускладнення соціальної структури (наприклад, у країнах, які пережили часи Великої депресії 1929–34 рр., кількість соціальних ролей перевищувала 70 тис., а для вітчизняного простору вона становить приблизно 30–40 тис.), активізація інноваційної активності.

Основною характеристикою еволюції є стабільність змін, суспільство інтенсивно набуває нових соціальних рис та атрибутів, які виводять його історичний розвиток на якісно вищий щабель. Перебуваючи в даному епохальному періоді, суспільство за своїми ознаками, на відміну від інволюційного, є відкритим — відбувається розкріпачення індивіда, посилюється когнітивний компонент психологічної структури особистості, що надає суспільству раціональних ознак.

У політичній сфері панують свобода вибору та принцип консенсусу, які стають умовами існування та ефективного функціонування демократичного порядку. Суспільство та індивід визнають, що “державна є сильною завдяки сильним громадянам”. Відтворення сталості нового соціального порядку ґрунтується на індивідуальній соціальній нормі, яка разом із підвищеною інноваційною активністю індивіда спроможна забезпечити умови “стабільної нерівноваги” і розвитку суспільства під час еволюції.

Таким чином, типологію соціально-історичного суб’єкта в контексті універсального епохального циклу можна подати в такій ідеальній моделі:

революційний період, для якого характерна активізація діяльності суб'єкта “Я”, коли видатні історичні особистості “ведуть” за собою народні маси до здобуття спільних плодів історичної творчості; *інволюційний* період, для якого притаманна пріоритетність колективних форм історичного розвитку, визначальною є діяльність суб'єкта “Ми”; під час *коеволоційного* періоду все ще зберігається переважний вплив колективного соціально-історичного суб'єкта; нарешті, для *еволюційного* періоду епохального циклу властивою є активізація суб'єкта “Я”.

Треба підкреслити, що за умовною шкалою цінностей, для суб'єкта “Ми” характерні морально-етичні цінності, а для суб'єкта “Я” абсолютно природні раціонально-прагматичні, можна навіть сказати, егоїстичні цінності. Якщо для суб'єкта-колективу категорія “Я”, по суті, є еманациєю “індивідуальних проявів народності”⁵⁷, то для суб'єкта-індивіда “Ми” є персоніфікацією суспільного.

З точки зору соціальної психології, “Я-концепція” для індивідуального та колективного суб'єкта має таку структуру⁵⁸:

	Індивідуальний суб'єкт	Колективний суб'єкт
Ідентифікація	Індивідуальні цілі	Суспільні цілі
Пріоритет	Особисті інтереси, права та свободи	Групові цілі та солідарність
Засудження	Конформізм	Егоїзм
Гасло — стиль життя	“Будь вірним собі”	“Ніхто з нас не острів”
Культура	Індивідуалістична	Колективна

Отже, суб'єкт “Я” віддає перевагу особистим цілям над цілями певної соціальної групи. Самоідентифікація здійснюється на основі особистих атрибутів, а не через отожднення себе з групою. Суб'єкт “Ми”, навпаки, віддає перевагу цілям соціальної групи (“Ми — радянський народ — будемо комунізм”), а не особистим завданням, саме суспільні зв'язки зумовлюють поведінку людини та визначають її соціальний статус. Самостійність суб'єкта “Ми” означає не “діяти по-своєму”, а “бути відповідальним”⁵⁹.

Тепер розглянемо певні особливості гіпотетичного розгортання епохальних циклів у країнах Західного авангарду соціально-історичного розвитку.

Франція перебуває в еволюційному етапі циклу, який був започаткований студентськими заворушеннями 1968 р. Провідним залишається суб'єкт “Я”.

Німеччина після національного об'єднання розвивається в заключній фазі еволюційного етапу циклу, в якій вона перебуває з часу утворення Федеративної Республіки (1949). Процес накопичення інновацій поступово, але невідворотно, стимулює появу передумов для започаткування нового

циклу розвитку німецького соціального організму як наднаціональної спільноти в рамках Європейського Союзу. Звичайно, провідну роль продовжує відігравати соціально-історичний суб'єкт “Я”.

Великобританія за часів правління “нових лейбористів” вирішує проблеми еволюційної стадії епохального циклу (її початок можна ідентифікувати 1979–90 рр., часом правління М. Тетчер), про що засвідчує передача повноважень від центру на місця (відновлення місцевих асамблей у Шотландії, Уельсі, Північній Ірландії). Ключовим історичним чинником також залишається суб'єкт “Я”.

Італія переживає час еволюційної стадії розвитку із загостренням суперечностей між багатою північчю, де панує соціально-історичний спадок латинського Заходу, та бідним півднем, де переважає культурно-історичний романсько-візантійський вплив.

Сполучені Штати Америки, можливо, найближчим часом вступлять у революційний етап нового епохального циклу як єдина універсальна супердержавна. Перші симптоми соціально-історичних змін вже з'явилися під час президентських виборів у листопаді 2000 р. Суб'єкт “Я” проявив себе у повному обсязі. Наприклад, 43-й президент США Дж. Буш навіть відмовився від електронного листування з друзями, оскільки його кореспонденція могла стати предметом публічного обговорення. На початку XXI століття США доведеться скласти іспит на спроможність адаптуватися до складного та суперечливого життя постіндустріального суспільства⁶⁰.

Взагалі, чітко виявляється тенденція поступового відмирання традиційних політичних партій індустріальної епохи та об'єктивного формування “партій нового типу” як породження нових постіндустріальних цінностей епохи Інтернет. Тобто на партійному рівні також активізується суб'єкт “Я”.

Отже ми бачимо, що між провідними країнами Західної Європи та США існує синхронізація фаз розвитку (звичайно, з певною національною специфікою) та типу провідного соціально-історичного суб'єкта “Я”, який притаманний не лише для еволюційного періоду епохального циклу, що його переживає більшість названих країн, а й є пріоритетним для наступного революційного періоду, який відкриє новий цикл суспільного розвитку.

Тому ми маємо всі підстави вважати, що аналогічною буде картина для провідних східнослов'янських країн — України та Росії.

Новітній розвиток політичних суб'єктів України та Росії: компаративний аналіз. Україна та Російська Федерація із 1654 р. до 1991 р. мають 337 років спільної історії, спочатку у складі Російської імперії, потім — у Радянському Союзі. В обох країнах проживають численні національні меншини — українська в Росії, та російська в Україні. До речі, саме діаспора, на думку М. Данилевського, є визначальним камертоном для сприйняття

провідних тенденцій розвитку материнської нації, тому взаємовплив за таких обставин буде суттєвим. Водночас діяльність індивідуального політичного суб'єкта вбудована в систему політичної культури нації та соціальної групи, які задають їй загальний сенс та значення.

Аналізуючи історію двох народів впродовж ХХ століття, неважко переконатися, що найважливіші історичні події мали відповідний резонанс по обидва боки поки що не остаточно делімітованого українсько-російського кордону. Наприклад, революційна доба 1905–29 рр. і в Україні, і в Росії завершилася приблизно однаковим результатом, але з певною національною специфікою.

Найбільше диференціація виявилася під час подій 1917–22 рр., коли Україна на стадії революційного етапу циклу мала більш чітко визначений суб'єкт “Я”, зокрема під час печально знаменитої отаманщини (чого вартий тільки самородок Нестор Махно), а в Росії індивідуальний суб'єкт, притаманний революційному етапу суспільного розвитку, персоніфікувався в особі харизматичного вождя В. Леніна та цілої когорти яскравих революційних особистостей (Л. Троцький, М. Бухарін, Й. Сталін).

У період 1985–91 рр. Українська РСР та Російська РФСР майже водночас вступили в коеволюційний період епохального циклу. На цьому етапі провідну роль ще відіграє суб'єкт “Ми”, водночас поступово переважаючою стає тенденція до розвитку суб'єкта “Я”.

За часів перебудови Україна відставала від суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Росії у цілому на рік-два.

Період 1991–93 рр. у Росії був пов'язаний із гострою боротьбою за владу. Президент Б. Єльцин намагався запровадити нову Конституцію. Після розстрілу з танків будинку Верховної Ради Російської Федерації та референдуму 12 грудня 1993 р. фактично було встановлено переддемократичний режим персональної влади. В Україні у цей час відбувався складний процес становлення структур незалежної держави, водночас політичні процеси відповідно до національного менталітету відбувалися у більш компромісних, мирних формах, без російського максималізму часів розквіту політичної кар'єри Б. Єльцина.

В Україні розгортання кризи навколо прийняття нової Конституції було повільнішим. Апогеєм цей процес досяг у 1994–96 рр., коли Росія встряла у першу воєнну кампанію в Чечні. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. збіглося у часі з переобранням Б. Єльцина на посаду Президента Російської Федерації. Тим самим вперше чітко синхронізувалися певні підсумовуючі тенденції суспільного розвитку.

Фактично на цьому завершився перший етап реалізації перехідних процесів. Свідченням цього стало досягнення компромісу між політичними

елітами двох країн, що зробило можливим підписання 30 травня 1997 р. Договору про дружбу, партнерство та співробітництво між Україною та Російською Федерацією. Далі настав час поступових зворотних тенденцій.

Період 1998–99 рр. був пов'язаний із сутінками політичної кар'єри Б. Єльцина, пошуками “спадкоємця”, а в Україні — зі спробами президента Л. Кучми консолідувати свою владу з метою забезпечення повторного переобрання. Посилюється синхронізація політичних процесів. Це виявилось під час президентських перегонів в Україні у листопаді 1999 р., які фактично відбувалися за російським сценарієм переобрання Б. Єльцина влітку 1996 р., коли “демократ” боровся з небажаною для більшості суспільства “комуністичною альтернативою”.

У 1998 р. до Верховної Ради України були обрані представники впливових фінансово-промислових угруповань та так званих політичних холдингів (“олігархи”), які до того часу концентрувалися переважно навколо виконавчої влади. Таким чином вони отримали можливості більшого впливу на Президента, що особливо проявилось в організації відставки уряду В. Ющенка та розгортанні процесу призначення Прем'єр-міністра за десять місяців до парламентських виборів у березні 2002 р.

На партійно-політичному полі і в Україні, і в Росії означаються аналогічні тенденції. Визначальною є не багатопартійність, а дрібнопартійність, тобто партії ще не сформувалися у суб'єкт “Я”.

Чітко визначилися три основні політичні течії. По-перше — партія влади, яка в Росії часів керівництва В. Путіна є більш консолідованою після об'єднання думських фракцій “Єдинства” та “Отечество — вся Россия”, а в Україні розпорошена між партійними структурами впливу, знову-таки відповідно до національної традиції — де два українці, там три гетьмани. По-друге, існує офіційна комуністична опозиція, представлена КПУ та КПРФ, які є лише вершиною піраміди розпорошених лівих партій. Більш фрагментованим лівий політичний фланг є в Україні. Нарешті, третій гравець на політичній сцені — національно-демократичні сили. Вони розрізнені в Україні, а в Росії об'єднані в “Союз правих сил”.

Отже, в обох країнах пануючим залишається суб'єкт “Ми”. Ця тенденція характерна навіть для формування певних коаліційних партійних структур.

Вибори Державної Думи Російської Федерації у грудні 1999 р. стали суто піарівським продуктом. Швидко була створена партія влади “Єдність” (“Ведмідь”), яка максимально використала політичні технології впливу на виборців. Завдяки патріотичній риторичі на гребені другої чеченської війни “Ведмідь” вперше з 1993 р. потіснив КПРФ на думському олімпі.

У січні 2000 р. у Верховній Раді України була створена більшість, яка проіснувала до квітня 2001 р. і розпалася насамперед внаслідок “касетного

скандалу”, що втілює всі особливості розвитку українського політичного суб’єкта “Ми” часів перехідної коеволюційної доби, дитячі хвороби онтогенезу громадянського суспільства, показав, що у влади й опозиції ментальність однакова.

У березні 2000 р. виконуючий обов’язки президента В. Путін обраний на пост глави держави. Навіть за біографічними даними він досить суттєво нагадує теж вихідця з надр радянських спецслужб Ю. Андропова⁶¹. З цього часу набирають сили зворотні до переддемократичного режиму процеси посилення авторитарних тенденцій.

Коеволюційний процес в обох країнах загалом сфокусований на розвитку демократичної правової держави, що є проектом і водночас результатом раціоналізації життєвого простору, яка виходить далеко за межі суто політичної сфери⁶². Однак передусім раціоналізація мала торкнутися політичного життя, що характеризується дією принципу поділу державної влади на виконавчу, законодавчу та судову, які в ідеалі діють незалежно одна від одної, але з однаковим ступенем відповідальності перед суспільством.

Найскладніше і в Україні, і в Росії відбувається процес конституювання “четвертої влади” — незалежних засобів масової інформації, покликаних бути каналом зворотного зв’язку між громадянами та державою. Під час коеволюційної фази, починаючи з часів “гласності”, ЗМІ відігравали важливу роль механізму зменшення стресу суспільної системи, стимулюючи сприйняття громадянами нових правил гри без активного протесту. З наростанням авторитарних тенденцій свобода ЗМІ знищується насамперед.

Впродовж 1990-х років поступово відбувався процес переосмислення ролі соціально-історичного суб’єкта. Якщо за інволюційних радянських часів людина сприймалася як гвинтик “машини”, що є ідолом індустріального суспільства, то з початком коеволюційної доби людина поступово стає не лише об’єктом політичного впливу, а й метою розвитку політичної системи, її активним суб’єктом.

Складно формувалися раціональні інтереси різних прошарків суспільства. Призначений у травні 2001 р. послом Росії в Україні В. Чорномірдин свого часу, оцінюючи наслідки чеченської воєнної кампанії, сказав: “Хотіли — як краще, а вийшло — як завжди”. Це, по суті, є формулою співвідношення між раціональними та ірраціональними чинниками в політичному процесі під час коеволюційного періоду розгортання епохального циклу.

Звичайно, формування життєздатного постіндустріального суспільства і в Україні, і в Росії є справою досить віддаленою. Поки що обидва суспільства переживають, послуговуючись термінологією А. Тоффлера, “футурошок”, тобто певний “шизофренічний” соціально-психологічний стан, коли механізми адаптації до радикальних змін не встигають за швидкістю

реформ⁶³. Тому спільний демократичний вибір, здається, доведеться робити принаймні двічі.

Перший крок було зроблено у 1991–96 рр., це був справжній прорив, декларація суспільних свобод, але і в Україні, і в Росії бракувало конкретних заходів. Другий вибір має бути остаточним та ґрунтуватися на єдності слів та справ. Водночас другий вибір робитиметься в умовах “реставраційних” тенденцій, пов’язаних із поверненням до автократичних політичних традицій попереднього періоду розвитку. Зокрема, відроджується стара система управління, до цього готова пострадянська політична еліта, але старі політичні суб’єкти виявляються неспроможними до розв’язання якісно нових проблем, стимульованих коеволюційною фазою розвитку, тому тимчасово наростатиме управлінський хаос, стимульований дефіцитом вольових рис політичної еліти.

Демократизація почалася, коли масова свідомість не була остаточно готовою до її сприйняття, тому автократична свідомість актуалізується, аби суспільство знову переконалося, з чим воно має справу. Ця тенденція є досить поширеним історичним явищем. Наприклад, процвітання нинішньої ФРН було б неможливим, якби німцям не довелося двічі робити свій вибір: вперше в формі нестійкої демократії часів Веймарської республіки (1919–32), що впала під тиском націонал-соціалізму, а вдруге після Другої світової війни, здобувши сумний суспільний досвід. Французи робили свій республіканський вибір ще більш тернистим історичним шляхом — через революцію 1789 р., імперію Наполеона та остаточно визначилися лише після поразки у війні 1870 р.

Однак повернемося до питання наростання автократичних тенденцій. На відміну від тоталітарної, автократична система забезпечує збереження влади за елітою будь-яким шляхом, включаючи пряме насилля, не допускає в політичній сфері будь-якої конкуренції, але не втручається в ті сфери життя, які безпосередньо не пов’язані з політикою. Авторитарне суспільство будується за принципом “дозволено все, окрім політики”, тому авторитарні режими можуть бути досить стабільними, але на певному етапі співіснування сильної влади та вільної економіки стає неможливим. Саме цим шляхом з часів початку реформ Ден Сяопіна йде комуністичний Китай, якому доведеться робити свій “другий вибір” після об’єднання з капіталістичним Тайванем.

У Радянському Союзі перехід від тоталітарного до автократичного режиму правління відбувався поступово, фактично, починаючи зі смерті Й. Сталіна, але справжнім символом цих зрушень став прихід до влади у 1983 р. Ю. Андропова. З того часу почала змінюватися тональність ідеології. Політичним ідеалом влади поступово ставав професіоналізм. Декларувалося, що фахівці потрібні всюди — у керівництві держави, в науці та

мистецтві, а всі недоліки — від некомпетентності, корупції, неробства, кожен має робити свою справу. З точки зору Ю. Андропова, ретельне виконання інструкцій краще, ніж ентузіазм, зрушить ситуацію в країні на краще.

Найважливішим фактором авторитарної свідомості є масове відчуження суб'єкта “Ми” від влади. Для тоталітаризму цей процес не є характерним, оскільки тоді люди ідентифікують себе з владою. Разом із відчуженням авторитарний режим породжує почуття апатії, стійкої недовіри до будь-яких дій влади. Цю тенденцію підсилює відповідний стиль відносин влади з народом. Автократична влада не допускає вільного діалогу з суспільством, яке ніяк не може стати громадянським. Справи суспільства, за великим рахунком, не цікавлять владу, тому вона відчужена від суспільства.

Цю фазу в розвитку суспільства навряд чи можна “перескочити”. Починаючи з 1999 р., Україна навіть тимчасово випереджала Росію в процесі наростання зворотних авторитарних тенденцій.

Водночас слід розуміти, що поставторитаризм не є справжньою демократією. Це ми бачимо на прикладі історичних подій між лютневою та жовтневою революціями 1917 р., коли до виборів Установчих зборів діяв так званий передпарламент. У наш час поставторитарну владу також можна назвати “переддемократичною”, вона вже дозволяє громадянському суспільству, що проходить період становлення, та різним соціальним групам впливати на прийняття рішень, проте справді демократичне суспільство само обирає носіїв влади та формує варіанти вирішення проблем. У демократичній масовій свідомості панує уявлення про те, що влада не є безальтернативною, що довіра до влади не є позачасовою, вона дається в кредит. Якщо цей кредит вичерпується, влада стає банкрутом.

Правова держава може розвиватися лише водночас із громадянським суспільством, слабкість якого перешкоджає не лише законному захисту прав громадян від влади, а й, певним чином, не захищає владу від гніву народу.

Таким чином, кожний тип суб'єкта має власні риси політичної свідомості, яка різниться за п'ятьма основними ознаками.

Перша — характер та спосіб здійснення влади. У тоталітарному суспільстві — це загальний контроль та насилля, в авторитарному суспільстві виникають певні зони свободи, недоступні для контролю. За переддемократичного режиму влада починає вести діалог з незалежними групами, які визріли ще за часів автократії в своєрідних анклавах суспільної свободи, але сама визначає результати цього діалогу. Нарешті, в демократичному режимі влада здійснюється на представницькій основі відповідно до закону.

Другою ознакою є ставлення людей до владного режиму. Для тоталітарної свідомості характерним є злиття з владою, для авторитарної — відчуження

від влади, для переддемократичної — обмежений вплив на владу, для демократичної — вільний вибір конкретних носіїв влади.

Третім важливим чинником є статус горизонтальних соціальних структур. Тоталітарний режим руйнує будь-які горизонтальні структури; авторитарний допускає їхнє існування доти, доки вони не мають політичного характеру; переддемократичний режим дозволяє будь-які організації, окрім тих, що претендують на владу, при цьому опозиція має такий самий менталітет, як і влада; у демократичному суспільстві структура суспільних організацій стає фундаментом політичної системи.

Четверта — ієрархія соціальних табу. У тоталітарному суспільстві дозволено те, що визначено владою, решта — заборонено; в авторитарному суспільстві право на життя має те, що не стосується політики; у переддемократичному суспільстві дозволено все, крім зміни влади; у демократичному суспільстві дозволено все, що не заборонено законом.

Нарешті, п'ята ознака стосується політичних ідеалів. У тоталітарному суспільстві від влади вимагають всемогутності, а від людей — ентузіазму та скромності. В авторитарному суспільстві від влади вимагається компетентність, від людей — професіоналізм та вірність. У переддемократичному суспільстві від влади вимагають моральності, від людей — активності та певної безвідповідальності. У демократичному суспільстві від влади та громадян вимагається лише неухильне дотримання законів⁶⁴.

Отже, переважаючим соціально-історичним суб'єктом за часів глобалізації є тип суб'єкта “Я”, тим самим об'єктивно він вступає в конфлікт із коеволюційним суб'єктом “Ми”, який є пануючим як в Україні, так і Росії. Це стимулює певні зовнішньополітичні проблеми, починаючи з відносин із Радою Європи та проблеми свободи слова до стосунків із лідером авангарду глобалізації США.

Постає закономірне питання: скільки триватиме в Україні та Росії зворотна фаза авторитаризму?

Можливо, поворотний момент буде пов'язаний із періодом 2002–04 рр., коли в Україні відбудуться парламентські та президентські вибори. Переобрання 2004 р. на повторний термін президента В. Путіна з великою часткою ймовірності можна прогнозувати вже зараз. Отже, відповідний владний режим у Росії існуватиме ще мінімум до 2008 р., тому, зважаючи на суттєвий зв'язок між політичними елітами двох країн, аналогічні тенденції переважатимуть в Україні і після президентських виборів 2004 р. Цілком можливо, що суспільній свідомості двох народів знадобиться значно більше часу (до 2012 р., коли знову втрутиться в розвиток соціально-політичних процесів такий потужний природний фактор, як новий пік сонячної активності), аби зробити свій другий і остаточний вибір демократичного шляху розвитку.

Глава 5. Коеволюція і структура соціальних реформ

Проблема соціальних реформ посідає ключове місце в науковому дискурсі як важливе питання насамперед соціально-історичного знання. Досвід всесвітньої історії аргументовано переконує в необхідності перманентних зусиль для творчого перетворення недосконалої дійсності, творцями та суб'єктами якої є прості смертні індивіди.

Особливу актуальність питання здійснення реформ набуває в наш час, коли внаслідок сучасних тенденцій глобалізації відбувається радикальна трансформація всієї структури світової цивілізації. Пристосовуватися до наслідків цього об'єктивного процесу мають не лише окремі країни, а й цілі локальні цивілізації.

Адаптація до глобалізації відбувається в різних суспільствах з неоднаковою швидкістю. Одним із найбільш складних та суперечливих аспектів цього напряму соціально-історичного розвитку є забезпечення необхідних соціальних перетворень, які поєднують у собі найважливіші проблеми становлення майбутнього глобального співтовариства.

Незважаючи на зусилля країн, які в силу особливостей свого історичного розвитку належать до авангарду світової цивілізації, долучити країни, що розвиваються, до створюваних глобальних інститутів, таких як Світова Організація Торгівлі, різних регіональних інтеграційних структур, перебіг соціально-економічних процесів “на периферії”, користуючись терміном І. Валлерстайна, не дає підстав сподіватися на швидке вирівнювання якісних та кількісних показників соціального розвитку. Врешті, це лише підтверджують щорічні звіти профільних установ Організації Об'єднаних Націй, у яких, зокрема, йдеться про збільшення прірви за абсолютними показниками розвитку між бідним та перенаселеним Півднем та багатою Північчю, що переживає демографічну кризу.

Різні цивілізаційні організми теж неоднозначно пристосовуються до новітніх тенденцій глобалізації. Поступово все чіткіше виявляється своєрідний внутрішньоцивілізаційний розкол у внутрішній структурі локальних цивілізацій. Світові релігійні системи, які формують фундамент цивілізаційної самоідентифікації багатьох, кажучи словами російського філософа М. Данилевського соціокультурних типів, є досить інертними, аби гнучко реагувати на динамічні зміни морально-етичних принципів, котрі стимулюються радикальними успіхами науково-технічної революції. Створення глобальної інформаційної мережі перевернуло уявлення про традиційні закономірності часово-просторового поширення інформації,

тепер соціокультурні межі вже не є перешкодою для селекції різних інформаційних потоків.

Відставання від цих технологічних інновацій ставить країни-аутсайдери у становище безнадійних наздоганяючих, які не встигають за швидкісними опто-волоконними комунікаціями. Хоча найстаріші світові релігійні системи говорять про людство як єдине ціле, що загалом відповідає тенденції формування певного космополітичного світу, процес виникнення нових інститутів, покликаних визначати відповідні правила гри та регулювати взаємовідносини між принципово новими структурами міжнародних відносин, безнадійно відстає від темпу руйнації старих нормативних систем.

Наглядним прикладом цього є проблема клонування людини, яка порушує низку, за словами Ф. Достоевського, залишкових морально-етичних проблем. Адже людство фактично опинилося перед небувалим викликом своїм релігійним уявленням. Християнство та іслам, буддизм і конфуціанство, тобто більшість нині функціонуючих традиційних релігійних систем визнають таємниці народження та життя людини сакральними, що є втіленням задуму Вищого Розуму, а не об'єктом маніпуляцій генетиків-експериментаторів. Фактично з розвитком генетичних технологій життя, яким воно є з часу створення людини, опинилося під загрозою, до того ж значно небезпечнішою, ніж загроза ядерної війни. При цьому проблема створення міжнародних інститутів, які контролювали б, зокрема, процеси клонування, ще тривалий час не буде раціонально вирішена.

Такий стан “організованого глобального хаосу” є дуже плідним середовищем для розвитку різних антиглобалізаційних тенденцій. Цей рух може набувати різноманітних форм, ставити перед собою різні завдання, використовувати для досягнення мети не завжди моральні засоби. Це ми могли спостерігати, зокрема, під час терактів 11 вересня 2001 р. у США. Ці події висвітлили наявні проблеми, пов'язані з неадекватністю реально існуючих глобальних інститутів масштабу проблем, які вони покликані вирішувати.

Так, ООН фактично перетворилася на пасивний інструмент реалізації зовнішньополітичних прагнень єдиної супердержави та низки так званих “великих держав”. Система міжнародного права як універсального нормативного механізму міждержавного спілкування все частіше дає збої у вирішальний момент, коли старі правові настанови намагаються підвести під ґрунтування певних силових дій.

Виходячи з вищевикладеного, маємо всі підстави зробити висновок про наявність стану глобальної аномії, коли старі норми, покликані регулювати міжнародні відносини, вже не діють, а нові через комплекс об'єктивних (масштаб вражаючих змін, складність нових проблем, які мають бути об'єктом регуляції) та суб'єктивних причин (головна з них полягає в тому,

що такий стан влаштовує гравців сучасної системи міжнародних відносин, розв'язуючи їм руки) ще не скоро будуть сформовані.

Проте не можна сказати, що не докладаються ніякі зусилля в цьому напрямі. Наприклад, відомий фінансист Дж. Сорос, якого дехто вважає чи не найголовнішою фігурою світового “тіньового уряду”, пропонує створити своєрідну систему міжнародного контролю над національними владними структурами⁶⁷. Розгортання цього процесу неминуче потребуватиме подальшого обмеження принципу дії національного суверенітету, а також невтручання у внутрішні справи. Зокрема, нинішній Генеральний секретар ООН К. Аннан, виступаючи у грудні 2001 р. під час нагородження Організації Об'єднаних Націй Нобелівською премією миру, наголосив на потребі закріплення в нормах міжнародного права можливості активного втручання світової громадськості у внутрішні справи певних країн у разі систематичного порушення прав людини.

Зрозуміло, що цей принцип навряд чи стане універсальним, особливо в умовах інтенсивного поширення ядерної зброї. Жодна країна, яка вже має або володітиме зброєю масового ураження, не допустить такого міжнародного втручання, при цьому навряд чи допоможе і створювана Сполученими Штатами система національної протиракетної оборони. Потужні регіональні сили (Росія, Китай, Індія та деякі інші країни), незважаючи на риторику з приводу підтримки США в антитерористичній кампанії, не готові остаточно відмовитися від свободи в міжнародних справах. Тому створення “світового уряду” як нового механізму регуляції міжнародних відносин (скоріше за все під егідою єдиної супердержави) поки що є утопією. Це, звичайно, може бути кінцевою метою процесу політичної глобалізації, але вона поки що сприймається на периферії як перманентний соціокультурний шок, котрий лише посилює стан глобальної аномії.

Отже, поки що не йдеться про гру за правилами на міжнародній арені. Нині ми є лише свідками того, як у цікавому процесі дипломатичних торгів визначається, хто формуватиме ці правила.

Складність цього процесу підтверджується кількістю нових суб'єктів міжнародних відносин. Лише міжнародних організацій у 1998 р. налічувалося 6020, а якщо до цього кола віднести всі без винятку структури, діяльність яких виходить на міжнародну арену (включно з благодійними фондами, релігійними орденами та спільнотами, громадськими рухами, механізмами регулярних конференцій), то їхня кількість зросте майже до 50 тисяч⁶⁶. Кожна з цих організацій, так би мовити, відповідає за стан справ у певній галузі. Здавалося б, за законами розвитку та функціонування складних систем, наведення певного порядку в одному з її елементів має сприяти поширенню цієї тенденції на інші. Проте чи критична маса позитивних змін

ще недостатня, чи хаос поки що значно масштабніший за маленькі справи, якими ці міжнародні інституції переважно займаються, але наведена закономірність поки що не діє.

Нам видається, що пояснити цей феномен можна з точки зору синергетики, коли точка біфуркації ще не подолана, і глобальна система ще остаточно не стабілізувалася.

Звичайно, для підтримки ефективності глобальної економіки необхідним є глобальне суспільство, яке ще не скоро сформується. Поки що воно створюється поступово, долаючи складний шлях пошуку компромісів між різними інтересами суб'єктів сучасної системи міжнародних відносин. Ступінь адаптації до нинішньої глобальної трансформації залежить від спроможності вдало провести необхідні соціальні перетворення, увійти до майбутнього глобального інформаційного суспільства, аби не залишитися на узбіччі нової універсальної цивілізації.

Соціальні реформи, як правило, мають складний системний характер і охоплюють різні сфери життя соціуму — політику, економіку, культуру, структури соціальної організації та соціального контролю. При цьому ступінь радикальності перетворень значною мірою залежить, з одного боку, від темпу демонтажу старих механізмів соціального контролю, які з розвитком реформ все більше заважають формуванню нових параметрів різноманітних соціальних процесів, а з другого, — від швидкості створення принципово нових важелів соціального контролю як гарантії закріплення якісно нового стану соціальної системи, що зрештою виникла внаслідок радикальної трансформації.

У ході розгортання процесів суспільних перетворень ключового значення набувають найважливіші елементи насамперед інституційного соціального контролю — владно-організаційний, силовий та ідеологічний, а також самоконтроль різних соціальних суб'єктів.

Взагалі, поняття “соціальний контроль” є одним із найбільш суперечливих у сучасній системі соціологічної термінології. Найпоширенішим є тлумачення соціального контролю як сукупності норм і цінностей суспільства, а також санкцій, які застосовуються з метою їх здійснення. Такої точки зору на механізм здійснення соціального контролю дотримувався, зокрема, Е. Дюркгейм, який у своїй соціальній теорії відводив чільне місце контролю соціальних норм, наголошуючи, що їхня деформація призводить до аномії, тобто паралічу механізмів утворення соціальних норм, та до кризових явищ у суспільстві, пов'язаних із демонтажем соціальної солідарності. При цьому суспільна воля у стані аномії є паралізованою⁶⁷. Тобто за таких соціально-історичних обставин можна спостерігати стан, коли інституційна сила ще є, індивідуальна воля є, а загальної сили волі єдиного суб'єкта,

спрямованої на контроль за дотриманням соціальних норм, які становлять основу механізму соціального контролю, вже немає.

У цьому контексті М. Вебер у класичній праці “Протестантська етика та дух капіталізму” наголошував на важливості взаємовпливів між нормами соціального контролю та самоконтролем, зокрема у вигляді різноманітних форм релігійного аскетизму.

Поступово формуються нові, насамперед морально-етичні, норми, покликані ззовні регулювати повсякденне суспільне життя. Встановлений таким чином новий механізм соціального контролю закріплюється завдяки формуванню відповідних соціальних інститутів, таких як державні силові структури та засоби формування адекватної дійсності громадської думки.

Досить часто поняття соціального контролю ототожнюється із політичною владою. Наприклад, американський політолог П. Моргентау під цим терміном у галузі політології розуміє контроль над свідомістю та діями інших⁶⁸. Подібний метод соціального контролю застосовується з самого початку відомої писемної історії. Наприклад, широко він був розвинутий у стародавньому Єгипті, Месопотамії, де каста жерців таким чином реалізувала сакральну владу. У часи пізнього середньовіччя, коли Реформація радикально змінила духовний обрис пересічного західного європейця, а також завдяки “ідеологічним” зусиллям Н. Макіавеллі, відбулася диференціація релігійного життя та секуляризація “цивільної” політики. При цьому навички здійснення ефективного соціального контролю для макіавеллівського Володаря набули особливої ваги.

Взагалі, для органічної спільноти, використовуючи термінологію німецького соціолога Ф. Тьоніса, “Gemeinschaft” та “Gesellschaft” суспільства притаманні різні типи соціального контролю. Для ще слабко структурованої спільноти важливе значення має авторитет, а для модерного суспільства — правова норма. М. Вебер наголошував, що традиційне панування ґрунтується на вірі у святість порядків, які існують здавна, харизматичне панування засноване на відданості харизмі вождя, легальне панування існує завдяки встановленим правилам, найчистіший його тип — бюрократичне панування⁶⁹.

У цьому контексті у модерному суспільстві (де розвиваються новітні засоби творчого створення, накопичення та поширення інформації як важливого владного ресурсу), особливо з розвитком сучасних комунікаційних технологій, суттєвого значення набуває соціальна маніпуляція як метод управління, що полягає у розвитку прихованих впливів на масову свідомість і поведінку людей з метою примусу їх діяти чи виявляти пасивність в інтересах певних соціальних сил⁷⁰. Найчастіше такий механізм соціального контролю реалізується через засоби масової інформації. Характеризуючи його як один

із проявів масової культури У. Черчілля у своїх мемуарах наголошує, що після закінчення Першої світової війни в умовах гострої соціальної кризи Великобританія була врятована від руйнівної соціальної революції громадською думкою, футболом та традиційними пивними пабами.

Протягом ХХ ст. інститути, покликані реалізовувати соціальну маніпуляцію, набували поширення, їхня організація ставала все складнішою. Соціотехніка управління все більше орієнтувалася на безпосереднє формування, прийняття та реалізацію політичних рішень. Інструментарій цього процесу як однієї з найважливіших форм соціального контролю включає в себе різноманітні методи регулювання впливу, серед них — правові норми, силовий тиск, раціональна або ірраціональна аргументація, навіть пряма маніпуляція. Об'єктами впливу стають людина як головний об'єкт комунікації та громадська думка як носій комунікації⁷¹.

Оскільки те, що називають громадською думкою, як із знанням суті справи підкреслював відомий британський політичний діяч Б. Дізраелі, скоріше заслуговує назви “суспільні емоції”, ця сфера є об'єктом постійних маніпуляцій, котрі стають універсальним механізмом ефективного соціального контролю за буттям інформаційного суспільства⁷².

Більш вузьке, навіть “спеціалізоване” розуміння соціального контролю склалося в американській соціологічній думці. Воно пов'язано з тлумаченням організації контролю за різними втіленнями насамперед девіантної поведінки. Класик американської соціології Роберт Мертон, зокрема, вважає, що американське суспільство інтенсивно породжує суттєву суперечність між нав'язаними розвинутою споживацькою психологією бажаннями та колом законно досяжного, внаслідок чого відбувається послаблення норм та інститутів, які регулюють та дисциплінують поведінку людей, що врешті призводить до заперечення авторитету соціальних норм та до різноманітних форм девіантної поведінки⁷³.

З розвитком глобальної пропаганди моральних норм споживацького суспільства ця тенденція поступово, але невпинно охоплює все більше коло країн. Так, Ірак у 1990 р. намагався оговтатися від поразок у війні з Іраном за рахунок захоплення багатств сусіднього Кувейту. З того часу проти Багдада діють міжнародні санкції, котрі підтверджують наявність проблем із контролем за девіантною поведінкою не лише індивідів, а й складних соціальних організмів — держав, яких на сленгу американської дипломатії називають ізгоями.

Отже, крім форм соціального контролю у вигляді певних владних механізмів, які діють на державному рівні та у структурах громадянського суспільства, а також контролю за девіантною поведінкою, не менш важливою категорією, що детермінує дві попередні, є самоконтроль індивіда. Це поняття вдало передає термін соціальної психології “локус контролю”,

який полягає у фіксації ступеня та міри того, як особистість сприймає своє життя, — таким, що контролюється її власними зусиллями та діями, чи контрольованим ззовні (випадком чи анонімними зовнішніми силами)⁷⁴.

Ще один тип соціального контролю пов'язаний з управлінням конфліктами. Основи сучасної конфліктології як теорії менеджменту різноманітними конфліктами заклав Р. Дарендорф. Він запропонував теорію раціонального врегулювання тривалого конфлікту, що підлягає управлінню, а отже й соціальному контролю. Політичні конфлікти визначаються як спосіб трансляції часто деструктивної енергії громадянського протистояння, яке не піддається регуляції, на контрольовану політичним класом конструктивну енергію пошуку шляхів виходу з кризового стану.

Всі вищезазначені форми соціального контролю завжди взаємодіють у складній системі, та не можуть розглядатися окремо. Механізм соціального контролю функціонує саме завдяки складній взаємодії між відповідними інститутами, покликаними регулювати суспільні відносини, та морально-етичними нормами самоконтролю індивідів, чії рішення суттєво впливають на інституційний соціальний контроль.

Водночас будь-який функціональний вид соціального контролю завжди є відносним, адже дії історичних суб'єктів у певний “сучасний” час зазвичай визначаються минулим, можуть детермінувати майбутнє, але майбутні події ще не можуть впливати на ці дії, тому соціальний контроль завжди залежить від хисткого балансу між соціальною статикою та динамікою. Унікальні історичні події вирішальним чином впливають на подальші зміни домінуючих соціальних умов, які, в свою чергу, визначають напрям соціально-історичного розвитку.

Структура соціальних перетворень. Соціально-історичний сенс суспільних реформ можна зрозуміти на основі поєднання структурного та функціоналістського підходів до їхнього тлумачення. З першої точки зору, слід звернути увагу на радикальну зміну насамперед сукупності норм та процедур прийняття владних рішень, з другого боку, заслуговують на увагу зміни в галузі соціальної етики та моралі, зокрема щодо авторитету певних статусних груп або владних структур, насамперед пов'язаних із соціальним контролем. Мова йде, зокрема, про такі традиційно важливі суспільні інститути, як школа, церква, поліція, військо.

Досить умовно структуру соціальних реформ можна уявити як складну модель взаємодії її складових, серед яких вирізняємо:

— економічні реформи, квінтесенцію яких становлять зміни у відносинах власності, податкова, земельна, грошова реформи;

— не менш важливе значення мають політичні реформи — зміна політичної системи, створення нових суб'єктів політичного процесу, адмініст-

ративна реформа, що зачіпає основи державного бюрократичного апарату, реформування виборчого законодавства з метою гарантування виборцям чесної можливості виправляти неминучі помилки минулого вибору під час нових виборів;

— третьою за переліком, але не за значенням складовою соціальних перетворень фактично є соціокультурні реформи, найважливішою серед яких є освітянська, що, так би мовити, детермінує ідеологічне забезпечення нової соціально-політичної системи та її відтворення у прийдешніх поколіннях. Перетворення у сфері духовного життя суспільства підводять ризику під старим механізмом соціального контролю та започатковують новий.

Взагалі, поштовх до реформ завжди спричиняє скасування чинних механізмів соціального контролю. Відповідно період соціальних реформ, як правило, закінчується встановленням нових норм соціального контролю, які є наслідком цих системних перетворень. Найважливіше значення при цьому мають нові соціальні цінності, які є, так би мовити, квінтесенцією будь-якої системи соціального контролю.

Отже, об'єктивним критерієм початку певних перетворень є атака різних соціальних агентів на існуючі соціальні цінності, ментальне поле яких фактично утримує існуючий соціальний порядок.

Пояснюючи цей процес, італійський комуніст А. Грамші (чий теоретичні розробки першої половини ХХ ст. відіграли важливу роль у розвитку новітніх концепцій соціального контролю, на відміну від ортодоксальних марксистів, які постійно наголошували на переважно силовому контролі влади у класовому суспільстві) підкреслював, що механізм влади полягає не лише у присилуванні, а й у переконанні. Будь-яка пануюча еліта має легітимізувати владу та утримувати її за допомогою переконання суспільства у справедливості існуючого соціального устрою.

На значенні громадської думки для здійснення ефективного соціального контролю акцентував увагу ще “батько” новітньої соціологічної думки О. Конт. Зокрема, він зазначав, що весь соціальний механізм діє на основі різних точок зору⁷⁵. Тому формування незалежної громадської думки, яка виникає переважно у структурах громадянського суспільства, є критично важливим етапом для ефективної дії демократичних механізмів соціального контролю. При цьому критичними стають реформи силових важелів впливу на суспільство та контроль за формуванням громадської думки.

Взагалі, з нашої точки зору, структура соціальних реформ на певних стадіях історичного розвитку суспільства принципово різниться. Найбільш адекватною моделлю для дослідження цих процесів у стані соціальної статичності та динаміки є ідея універсального епохального циклу. На стабільних (нормативних) фазах циклу — інволюції та еволюції — зберігаються

існуючі на певному проміжку часу системи соціального контролю. Реформи при цьому мають частковий, так би мовити, “косметичний” характер, загалом вони радикально не змінюють існуючі механізми соціального контролю, а спрямовані на його вдосконалення та поліпшення.

Проте вже на еволюційній стадії розвитку циклу спостерігається накопичення важливих соціальних інновацій. Після досягнення критичної кількості інноваційних змін можна спостерігати якісні переміни.

Динамічні (перехідні) фази епохального циклу пов’язані з підготовкою та реалізацією соціальних реформ. При цьому на коєволюційній стадії циклу ми можемо спостерігати розхитування старої системи соціального контролю, яке досягає такого ступеня інтенсивності, що вже об’єктивно фіксується масовою свідомістю.

Радикальні системні зміни, як правило, відбуваються на революційній стадії епохального циклу, котра підводить ризику під історично “відпрацьованим” циклом та започатковує принципово новий.

Розглянемо, як запропонована модель “працює” при аналізі відомих соціальних трансформацій.

Історичний досвід соціальних реформ. Зосередимося на найбільш гучних революціях, які врешті сформували соціальні умови в сучасному авангарді історичного процесу. Мова йде про нідерландську, англійську, американську та французьку буржуазні революції XVI–XVIII століть. Всі вони мають важливі аналогії, незважаючи на досить суттєві відмінності в історичних обставинах розгортання, темпі змін, їх радикальності, у сталості формування нового соціального устрою.

Насамперед це стосується впливу релігійного фактора (як ключового при традиційній формі організації соціального контролю) на радикальні соціальні перетворення. Особливо показовими у цьому плані є перші три революції. Вони здійснювалися під ціннісним впливом ідей Реформації, їхні суб’єкти консолідувалися навколо ідей різних гілок протестантизму та католицизму. У результаті приблизно протягом життя одного покоління відбувався процес формування нових інститутів соціального контролю, притаманних буржуазному суспільству.

Французька революція кінця XVIII ст. була виплекана на ідеях Просвітництва. Вона сформувала підстави для секуляризації громадянського суспільства на основі перетворення його самого на об’єкт майже релігійного поклоніння. Достатньо лише згадати спроби якобінців запровадити культ Розуму.

Легітимізація перетворень у кожному конкретному випадку відбувалася на засадах відмови від традиційних механізмів соціального контролю. У Нідерландах це було панування католицької Іспанії, що розглядалася як перешкода не лише вільному віросповіданню, а й як зухвалий визискувач

нідерландських багатств, які поступово накопичувалися з розвитком товарно-грошових відносин. В Англії таким ворогом народжуваної перебігом соціально-політичних процесів капіталізації стала стара напівфеодална королівська влада, яка своїми неадекватними діями порушила негласний соціальний договір щодо режиму оподаткування, переслідувала радикальних дисидентів (так себе називали адепти релігійної Реформації). Зрештою вони переселилися до Північної Америки, де створили нові поселення, але цілком не звільнилися від системи контролю з боку метрополії.

Американська революція, яка збіглася в часі з процесом народження так званого американського способу розвитку капіталізму, синхронізувалася з боротьбою за незалежність північноамериканських колоній від британської корони. З другого боку, вона вплинула на започаткування Французької революції, котра фактична відкрила новий глобальний цикл соціально-історичного розвитку та сформувала сучасні інститути соціального контролю.

Треба наголосити, що процес глобалізації, який інтенсифікувався після розпаду соціалістичного табору, формує принципово нові тенденції соціальних перетворень. При цьому, наприклад, Дж. Сорос вбачає загрозу відкритому суспільству у нестабільності, спричиненій відсутністю розгорнутих соціальних цінностей. Аби врятувати становище, він пропонує діяти правильно та морально, навіть якщо це часом здається недоцільним, тобто перетворити засіб досягнення мети на власне мету.

Проблему контролю за змінами відомий соціолог та футуролог А. Тоффлер пропонує вирішувати засобами чіткого усвідомлення довготермінових соціальних завдань та демократизації шляхів їх досягнення⁷⁶. При цьому інтенсивної гуманізації соціальних перетворень ми спостерігати не можемо, адже наслідки соціальної модернізації все ще пов'язані з відчутною депопуляцією населення, із всім комплексом негативних соціальних явищ, які інтенсивно розвиваються у сприятливому для них середовищі аномії та перманентного стресу переважної більшості верств суспільств, що перебувають у стані трансформації.

Проте історичний досвід соціальних реформ засвідчує, що їхнім наслідком врешті-решт є встановлення нових механізмів функціонування суспільства та якісне оновлення соціальних інститутів, покликаних здійснювати перманентний соціальний контроль. Розглянемо з цієї точки зору новітній досвід нашої країни та нашого великого північного сусіда.

Український та російський шляхи реформ і соціальний контроль. Демонтаж радянської суспільної системи в обох країнах відбувався з певними специфічними рисами, але одночасно — в ході “перебудови”. Поступово, крок за кроком, здійснювався відхід від традиційного механізму соціального контролю та його поступова руйнація. Зокрема, відмова

від статті 6 Конституції СРСР, яка закріплювала керівну роль комуністичної партії, стала справжньою “тихою” революцією. Тим самим фактично було усунуто структуроутворюючий стрижень радянської політичної системи, який забезпечував легітимізацію та сенс її існування.

Подальше просування проекту “перебудови” було пов’язано з делегітимізацією більшості діючих на той час правових норм (цьому сприяв постулат “все, що не заборонено законом, дозволено”), що сприяло створенню сприятливих умов для поширення не лише правового нігілізму, а й різноманітних методів приватизації суспільної власності представниками колишньої радянської владної еліти. Таким чином поступово, відносно малою кров’ю було здійснено справжню соціальну революцію, що засвідчують радикальні зміни статусу та соціальних ролей “робітничого класу”, “трудово-го селянства”, “інтелігенції” та правлячої еліти.

Увесь цей процес супроводжувався демобілізацією колективістських стереотипів масової поведінки та активною пропагандою гедоністичної індивідуалістичної моралі, спрямованої не на “протестантський аскетизм” першопочаткового нагромадження капіталу (у веберівському розумінні цього поняття), а на нову форму “грабунку нагробованого” з одночасною руйнацією виробничого та наукового потенціалу. Наслідком цих базових трансформацій став демонтаж системи соціального забезпечення та всієї соціальної сфери, від дитячого садка (внаслідок справжньої демографічної катастрофи) до школи та вищої освіти.

Соціальні інститути, які за своїми функціями повинні забезпечувати постійне відтворення системи соціального контролю — школа, церква, наука, армія, виконавча та законодавча влада, засоби масової інформації, — опинилися в глибокій системній кризі.

Школа загрузла в непродуманих реформах, які нівелювали універсальний підхід до надання початкових знань та призвели до жорсткого класового розшарування учнів.

Церква виявилася неготовою дати відповідь на моральну кризу суспільства, за візантійською традицією, вона вступила в союз із владою. В Україні православна церква в силу політичних причин взагалі поділена на ворогуючі конфесії.

Наука дезорієнтована ринковим підходом до своєї діяльності, коли схоластику плану наукових відкриттів замінила проза товарно-грошових відносин.

Виконавча та законодавча гілки влади зосередилися на розподілі владних повноважень. У Росії цей “конституційний процес” в жовтні 1993 р. спричинив кривавий натуралістичний спектакль із розстрілом Білого дому. В Україні Конституція прийнята в одну ніч після тривалого з’ясування

стосунків між гілками влади, а тепер став перманентним процес її “реформування”.

Засоби масової інформації поки що не перетворилися на “четверту владу”, покликану здійснювати неформальний контроль за діяльністю всіх представників влади, отож вони не стали очима та голосом громадянського суспільства. Якщо розуміти під “громадянським суспільством” різні соціальні групи, диференціація яких відбувається внаслідок певного суспільного розподілу праці, в Україні та Росії воно перебуває ще у стадії самоусвідомлення та визначення своїх функцій у здійсненні соціального контролю за державою. У свою чергу, держава не поспішає делегувати громадянському суспільству таке право, а воно, кволе від народження, не може це право відстояти, постійно заграючи з державою.

Однією з багатьох причин такого становища є те, що більшість засобів масової інформації за ринкових умов опинилися під контролем різних фінансово-промислових угруповань і, усунувшись від виконання функцій “сторожового пса демократії”, перетворилися на декоративну собачку, котра подає голос лише за команду господаря.

При цьому ще одна складова формування незалежної громадської думки — так звані “зв’язки з громадськістю” (*public relations*) — теж перетворилася на функцію великого бізнесу і спирається на відомий постулат Марка Твена про те, що чесність є найкращою політикою, особливо якщо вона приносить гроші.

Отже, спільною проблемою обох посткомуністичних країн є відсутність дієвих структур громадянського суспільства, в силу того наявний дефіцит ефективної, некомуністичної, конструктивної опозиції. Соціальний контроль державних інститутів у політичній сфері в ідеалі має полягати в ролі непідкупного та об’єктивного судді, покликаного не грати на боці певних політичних сил, а лише слідкувати за тим, аби всі суб’єкти політичного процесу дотримувалися встановлених правил гри.

При цьому, як наголошує російський політолог О. Панарін, політика виступає як інноваційний процес виробництва нових владних статусів та впливів у межах універсальної правової норми⁷⁷. На основі цих міркувань вчений приходиться до слушної думки про те, що в основі політичних революцій знаходиться не конфлікт між “продуктивними силами та виробничими відносинами”, а конфлікт між підсистемою виробництва нових масових вимог та існуючою підсистемою прийняття політичних рішень.

В українських та російських реаліях перехідної доби демонтаж дієвого державного контролю водночас із кризою механізмів контролю з боку мобілізованої громадської думки породили своєрідний феномен “приватизації” суспільної влади, яка на гроші платників податків часто діяла всупереч

їхнім інтересам. При цьому суспільству відводилася роль пасивного спостерігача за з'ясуванням стосунків між різними групами новосформованої еліти.

Діалог між інститутами державної влади та структурами громадянського суспільства як одна з форм здійснення ефективного обопільного соціального контролю досі так і не склався, саме тому повільно відбувається процес інституціоналізації відповідного політичного поля.

Відсутність дієвого політичного забезпечення соціальних реформ суттєво уповільнює їхній темп, перешкоджає кристалізації та диференціації різноманітних соціальних інтересів, що мало привести до стабільної політичної структуризації та заміни дрібнопартійності на багатопартійність, коли активними політичними чинниками стають декілька партій чіткої ідеологічної орієнтації, які репрезентують об'єктивні інтереси різних верств суспільства.

З самих початків перебування В. Путіна на посту президента зроблено помітні кроки у проведенні нового етапу реформ, які на відміну від періоду президентства Б. Єльцина, спрямовані не на руйнацію залишків старих механізмів соціального контролю, а на формування нових. Зокрема, прийнято податковий, земельний кодекси, започаткована судова та військова реформи. Водночас пропрезидентські політичні сили знову-таки не мають конструктивної опозиції. На цю роль намагаються претендувати “Яблуко” Г. Явлінського та новостворена Б. Березовським у грудні 2001 р. партія “Ліберальна Росія”. З нашої точки зору, вже наступні вибори до Державної Думи, коли різні політичні сили матимуть на увазі перспективу переобрання Путіна в 2004 р., стануть випробуванням для нових механізмів соціального контролю, які поки що не сформовані остаточно, а проявляються лише як тенденція.

Аналогічний іспит приблизно в цей самий час чекатиме і на Україну. Гучний “касетний скандал”, який вибухнув через рік після президентських виборів 1999 р., став одним із симптомів тривалої аномії — відсутності дієвих механізмів соціального контролю, проте, як будь-яка криза, він стимулював і певні позитивні тенденції, реанімувавши політичну активність. У результаті під тиском квітневого референдуму 2000 р. була сформована більшість у Верховній Раді України, яка у складних політичних умовах змогла провести низку важливих законів. Зокрема, на останній перед виборами сесії були прийняті земельний, цивільний, кримінальний кодекси. Інша справа, наскільки вже подолано правовий нігілізм, аби існуюче законодавство виконувалося всіма суб'єктами без винятку та працювало на реформи.

Отже, все це засвідчує, що пошук оптимальної моделі організації розподілу влади та організації інституційного соціального контролю в Україні

та Росії ще триватиме принаймні в перше десятиріччя XXI століття, що не дає нам підстав говорити про закінчення трансформаційних процесів в обох країнах та про завершення перехідного періоду реформ, символом чого мало б бути формування нових механізмів соціального контролю.

Слід брати до уваги і вплив на трансформаційні процеси в обох країнах зовнішніх чинників, пов'язаних із глобальною трансформацією та складністю формування нових правил гри на міжнародній арені. Цей фактор може суттєво вплинути на подальший перебіг подій в Україні та Росії. Після терактів 11 вересня 2001 р. у США інтенсивно змінюється співвідношення сил на міжнародній арені. Росія політично активно підтримала Сполучені Штати Америки у проведенні антитерористичної операції, яка стимулювала загострення суперечностей у Євразії, зокрема між ядерними Індією та Пакистаном. Напад терористів у грудні 2001 р. на індійський парламент ще більше загострив становище на півострові Індостан. Складним і суперечливим залишається становище і на Близькому Сході.

Всі ці події ускладнюють зовнішньополітичне позиціонування України та Росії. Відкритим залишається питання про місце цих країн у новій глобальній системі, зокрема з точки зору їхнього підпорядкування зовнішньому контролю. США з виходом із Договору щодо систем протиракетної оборони активно готуються до ролі глобального поліцейського, а на роль “заступника шерифа” претендує скоріше не Росія, а Великобританія.

Ресурсні можливості України в контексті захисту національних інтересів від зовнішнього контролю на даний час є досить обмеженими. Збереження негативного демографічного зростання, накопичення проблем, пов'язаних із старінням населення, а також невирішених соціальних, економічних, політичних, екологічних та інших проблем може ще більше послабити конкурентоспроможність нашої держави в умовах глобалізації. Одним із можливих шляхів вирішення цієї проблеми може бути синхронізація реформ в Україні та Росії, взаємне підсилення позицій у світі, без перекладання своїх проблем на плечі стратегічних союзників.

Перше десятиліття XXI століття відкриває можливість для вибору стратегічних пріоритетів та напрямів розвитку, які можуть відкрити простір для інноваційного потенціалу або остаточно поховати надію, хай навіть і останньою.

Бібліографічні посилання

- ¹ Соціологія. Короткий енциклопедичний словник. — К., 1998. — С. 137.
- ² История теоретической социологии. В 4-х томах. — Т. 1 / Отв. Ред. и сост. Ю. Н. Давыдов. — М., 1997. — С. 194.
- ³ Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 255.
- ⁴ Черных А. И. Историческая социология на Западе (конец XX века) // Социологические исследования. — 2002. — № 2. — С. 88.
- ⁵ Философия истории. Антология. — М., 1995. — С. 73.
- ⁶ Черных А. И. История и социология — проблемы взаимодействия // Социологические исследования. — 2001. — № 10. — С. 16.
- ⁷ Поппер К. Злиденність історизму. — К., 1994.
- ⁸ Философия истории. Антология. — М., 1995. — С. 304.
- ⁹ Панарин А. С. Испытание глобализмом. — М., 2000. — С. 241.
- ¹⁰ Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование. — М., 2000. — С. 22–23.
- ¹¹ История теоретической социологии. — Т. 2. — М., 1998. — С. 349.
- ¹² Блок М. Апология истории. — М., 1986. — С. 29.
- ¹³ Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика и историческая механика // Общественные науки и современность. — 1997. — № 2. — С. 101.
- ¹⁴ Блок М. Апология истории. — М., 1986. — С. 71.
- ¹⁵ Юрганов А. Л. Опыт исторической феноменологии // Вопросы истории. — 2001. — № 9. — С. 36–49.
- ¹⁶ Хвостова Н. В. Количественные методы в истории // Вопросы философии. — 2002. — № 6. — С. 68.
- ¹⁷ Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. — М., 2001.
- ¹⁸ Ионов И. Н. Историческая глобалистика: предмет и метод // Общественные науки и современность. — 2001. — № 4. — С. 133.
- ¹⁹ Ахизер А. С. Между циклами мышления и циклами истории // Общественные науки и современность. — 2002. — № 3. — С. 124.
- ²⁰ Юнг К.-Г. Психология бессознательного. — М., 1998.
- ²¹ Генон Р. Кризис современного мира. — М., 1991.
- ²² Мосс М. Социальные функции священного. — СПб., 2000.
- ²³ Вебер М. Господарська етика світових релігій. Вступ // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — С. 397–399.
- ²⁴ Васильев Л. С. История религий Востока. — М., 1988. — С. 135.
- ²⁵ Майерс Д. Социальная психология. — СПб., 1998. — С. 250.
- ²⁶ Кара-Мурза С. Истмат и проблема Восток — Запад. — М., 2001. — С. 34.
- ²⁷ Тойнби А. Постыжение истории. — М., 1991. — С. 252.
- ²⁸ История теоретической социологии. — М., 1997. — Т. 1. — С. 80.
- ²⁹ Панарин А. С. Политология. — М., 1999. — С. 112.
- ³⁰ Поппер К. Злиденність історизму. — К., 1994.
- ³¹ Панарин А. С. Испытание глобализмом. — М., 2000. — С. 21.
- ³² Московичи С. Машина, творящая богов. — М., 1998. — С. 6.

- ³³ Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения. // Социологические исследования. — 2001. — № 9. — С. 3–12.
- ³⁴ Лашин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры // Социологические исследования — 2000. — № 7. — С. 3–12.
- ³⁵ Донченко О. А. Социетальна психіка. — К., 1994.
- ³⁶ Донченко Е. Архетип психосоциальной эволюции с точки зрения политического менеджмента // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2000. — № 2. — С. 51–65.
- ³⁷ Спенсер Г. Опытты научные, политические и философские. — Мн., 1999. — С. 1408.
- ³⁸ Московичи С. Машина, творящая богов — М., 1998. — С. 15.
- ³⁹ Штомпка П. Социология социальных изменений — М., 1996. — С. 73.
- ⁴⁰ Сорокин П. А. Обзор циклических концепций социально-исторического процесса // Социологические исследования. — 1998. — № 12. — С. 3.
- ⁴¹ Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 25.
- ⁴² Спенсер Г. Классификация наук // Спенсер Г. Опытты научные, политические и философские. — Мн., 1999. — С. 549–592.
- ⁴³ Юнг К.-Г. Психологические типы. — М., 1996. — С. 688–690.
- ⁴⁴ Панарин А. С. Политология — М., 1999. — С. 399.
- ⁴⁵ Матвієнко В. Я. Прогностика. Прогнозування соціальних та економічних процесів. Теорія. Методика. Практика. — К., 2000. — С. 64.
- ⁴⁶ Спенсер Г. Генезис науки // Спенсер Г. Опытты научные, политические и философские. — Мн., 1999. — С. 482–548.
- ⁴⁷ Щербина В. Субъектная составляющая теоретизирования как предмет рефлексии различных направлений социологии // Буття людини. Природа та соціум: соціально-філософські виміри. Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 5. — С. 6–7.
- ⁴⁸ Гуссерль Е. Формальна і трансцендентальна логіка. Досвід критики логічного розуму / Зарубіжна філософія ХХ століття. — К., 1993. — С. 137–138.
- ⁴⁹ Генон Р. Кризис современного мира. — М., 1991. — С. 54.
- ⁵⁰ Чешков М. А. О видении глобализирующегося мира // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 6. — С. 49.
- ⁵¹ Донченко Е. А. Социетальная психіка. — К., 1994. — С. 35.
- ⁵² Вебер М. Три чисті типи легітимного панування // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — С. 157–160.
- ⁵³ Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1992. — С. 511.
- ⁵⁴ Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм — це гуманізм // Зарубіжна філософія ХХ століття. — К., 1993. — С. 137–138.
- ⁵⁵ Маркузе Г. Розум і революція // Зарубіжна філософія ХХ століття. — С. 227.
- ⁵⁶ Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Суспільний розвиток від Різдва Христового. — К., 2000.
- ⁵⁷ Казинцев А. И. Новые политические мифы. Опыт публицистического исследования. — М., 1990. — С. 67.
- ⁵⁸ Майерс Д. Социальная психология. — М., 1998. — С. 72.
- ⁵⁹ Там само. — С. 250.
- ⁶⁰ Мартинов А. Ю. Выборы 43-го президента США: уроки демократії // Людина і політика. — 2001. — № 1. — С. 81.
- ⁶¹ Werner A. Das neue Russland Putins. Aufbruch mit schwerem Erbe. — Wien, 2000. — S. 165.

- ⁶² *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность. — М., 1995. — С. 52.
- ⁶³ *Тоффлер А.* Футурошок. — СПб., 1997. — С. 6.
- ⁶⁴ *Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б.* Политическая психология. — Ростов-на-Дону, 1996. — С. 216–218.
- ⁶⁵ *Сорос Дж.* Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. — К., 1999. — С. 15.
- ⁶⁶ *Современные международные отношения: Учеб.* — М., 2001. — С. 220.
- ⁶⁷ *Korte H.* Einführung in die Geschichte der Soziologie. — Munchen., 1992. — S. 64.
- ⁶⁸ *Політологія.* — Львів, 1994. — С. 140.
- ⁶⁹ *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політологія. — К., 1998. — С. 157–160.
- ⁷⁰ *Соціологія. Короткий енциклопедичний словник.* — К., 1998. — С. 296.
- ⁷¹ *Матвієнко В. Я.* Соціальні технології. — К., 2001. — С. 234.
- ⁷² *Кара-Мурза С.* Манипуляція сознанием. — М., 2000.
- ⁷³ *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы.* — М., 1972. — С. 292.
- ⁷⁴ *Майерс Д.* Социальная психология. — СПб., 1998. — С. 74.
- ⁷⁵ *История теоретической социологии.* — М., 1997. — С. 68.
- ⁷⁶ *Тоффлер А.* Футурошок. — СПб., 1997. — С. 392.
- ⁷⁷ *Панарин А. С.* Политология. — М., 1999. — С. 5.

Розділ II

Україна на перехресті коеволюції

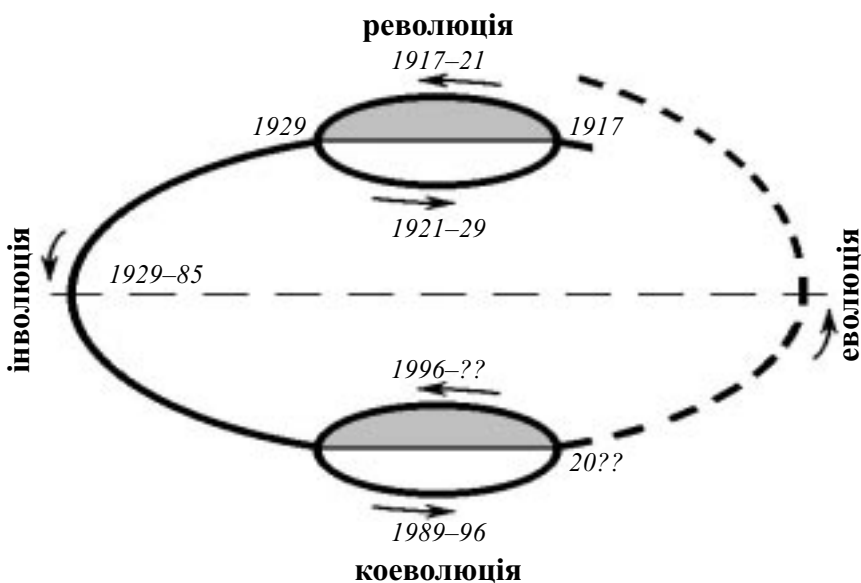

Рис. 2. Сучасний епохальний цикл розвитку України:

- революція** (кризовий стан): 1917–21 — політика воєнного комунізму
1921–29 — нова економічна політика
(інверсійний процес)
- інволюція** (сталий розвиток): 1929–89 — політика індустріалізації
- коеволюція** (кризовий стан): 1989–96 — політика ринкових реформ
1996–?? — пошук суспільної консолідації
(інверсійний процес)
- еволюція** (сталий розвиток): ?? — політика постіндустріального суспільства

Характерні ознаки сталого розвитку:

- інволюція** (індустріальне суспільство) — демократичний централізм, планова економіка, інваріантна культура, колективістська мораль
- коеволюція** (постіндустріальне суспільство) — політичний плюралізм, ринкова економіка, поліваріантна культура, індивідуалістська мораль

Глава 6. Розвиток України: макросоціальний підхід

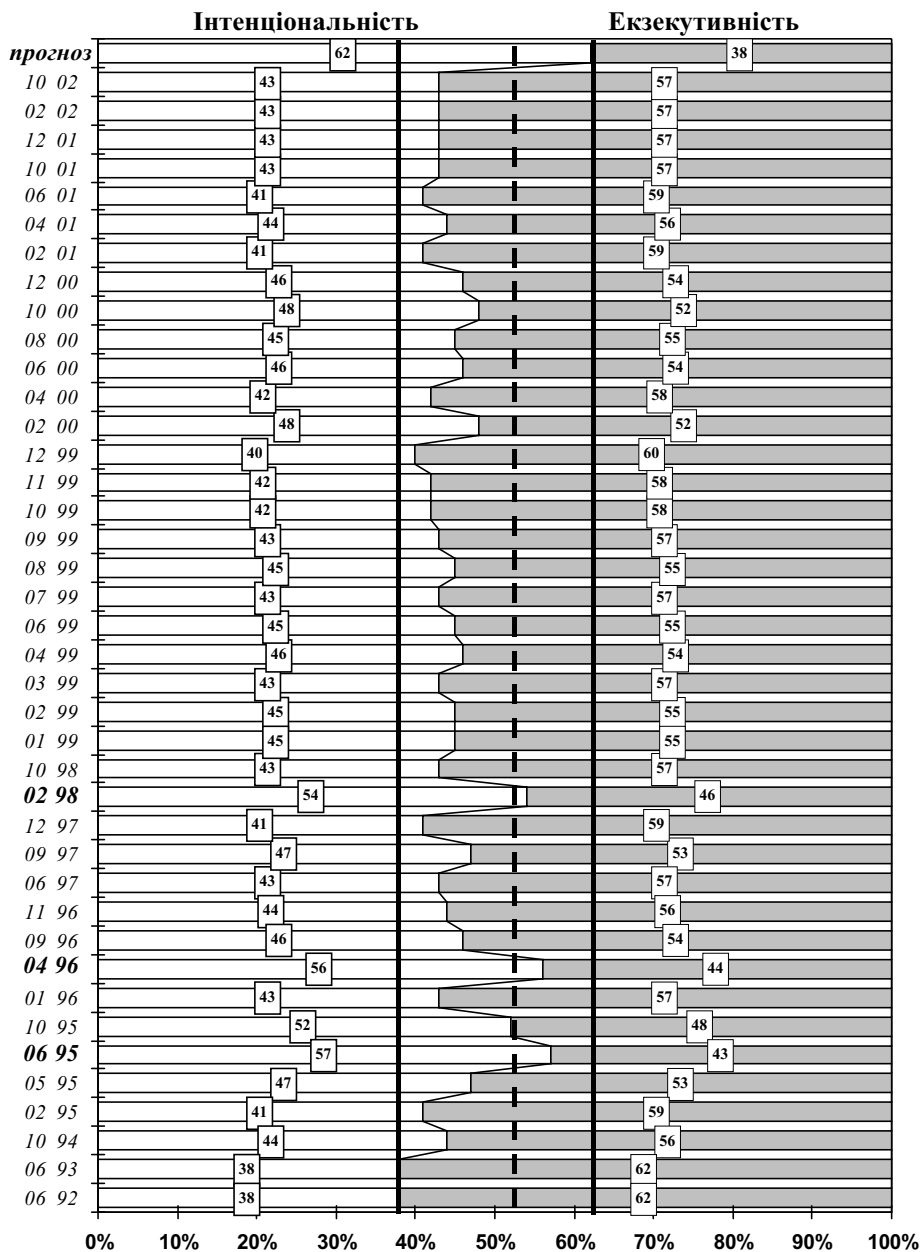
Макросоціальний підхід до вивчення суспільства як системи потребує використання інтегральних показників, однак цю проблему в соціології загалом ще не вирішено. З початку 1990-х років в Інституті соціології НАН України здійснено ряд наукових розробок, що дали змогу певною мірою наблизитися до вирішення зазначеної соціологічної проблеми. Зокрема, доктор соціологічних наук О. Донченко узагальнила та описала соціетальні (загальносистемні) риси суспільства, які, на нашу думку, є цілком придатними для адекватної характеристики як статичної (усталеного стану), так і динамічної (перехідного стану) суспільства. Розглянемо динаміку якісної зміни українського суспільства. Схематичне зображення епохального циклу України наведено на *рис. 2*.

Однією з визначальних суспільних якостей є інтенціональність/екзекутивність, яка за своїм змістом репрезентує всю сукупність соціальних (професійних) ролей, що інтегрально можна звести до двох протилежних типів соціальної поведінки — умовно “активної” чи “пасивної” життєтворчості, — утворюваних відповідно чоловічою та жіночою соціокультурною (гендерною) статтями людини.

Зазначену якість репрезентує відповідний кількісний показник, що свідчить про фактично існуючий у суспільстві на даний час розподіл людей за гендерною статтю. Для усталеного суспільного стану це співвідношення має постійну величину, яка, власне, й регулює похідні від неї соціальні процеси в економічній, політичній та духовній сферах суспільного життя. Певною мірою вона впливає також на демографічне відтворення соціальної структури і тим самим підтримує природну рівновагу в суспільстві.

Розроблена авторами спеціальна методика дозволяє вимірювати названий показник, використовуючи соціологічну вибірку, яка репрезентує доросле населення України (від 18 років). Відповідно до цієї методики протягом 1992–2002 рр. у співпраці із фірмами “Соціс-Геллап” і “JFK-USM” було здійснено моніторинг, основні результати якого відображені у *діаграмі 1*.

З діаграми видно, що досліджуваний показник протягом 1992–93 рр. був стабільно незмінним і дорівнював значенню пропорції (розподілу) 38:62, в якій 38 % складала наявна в суспільстві частина чоловічої гендерної статі і 62 % — жіночої. Тобто психосоціетальну суспільну якість на цей час визначала ознака екзекутивність (“жіночий початок”). Є певні підстави вважати, що встановлена якісна ознака (екзекутивність) віддзеркалює “жіночі якості” українського суспільства попереднього (радянського) періоду.

Діаграма 1. Моніторинг стану соцістальної якості

Починаючи з 1994 р., досліджуваний соціетальний показник, як бачимо, набув динамічних змін у бік нового свого стану — дзеркальної протилежності (62:38), або інтенціональності (“чоловічого початку”). Із завершенням цього зовні прихованого процесу зміни даного елемента латентної соціетальної структури суспільства розпочнеться “кристалізація” нового соціального порядку в Україні, стабільний її економічний, політичний та соціально-культурний розвиток в новому історичному періоді розвитку.

Слід зазначити, що симетричний стан досліджуваного показника (50:50) є критичною для суспільства межею, коли “сили” для подальшого розвитку у визначеному напрямі вже витрачені, і перед суспільством постає можливість вибору — або продовжити рух у звичному напрямі, або рішуче вийти на шлях нової історичної перспективи.

З поданої діаграми видно, що нинішня системна криза, яка бере початок від 1994 р., характеризується як найскладніша за своєю сутністю, в ній збіглися одночасно три складові — політична, економічна й духовна. Саме в цей період кризи перехідного стану максимальної руйнації зазнали соціальна структура і соціальні відносини у суспільстві, а отже, й емпіричні референти останніх — зв’язки між окремими показниками передовсім політичної та економічної сфер життя суспільства.

Перехідний період України, зокрема етап дезінтеграції її соціальної структури, можна формально означити такими рамками: 1989–91 рр. — розвал політичної системи СРСР, завдяки чому Україна здобула суверенітет; 1991–94 рр. — занепад економіки України і водночас зміцнення тимчасових “механізмів перерозподілу”; 1994–96 рр. — “духовний” занепад, який вінчав кульмінаційний момент кризи, що виявився у так званій українській конституційній кризі 1995–96 рр.

Етап інтеграції соціальної структури України ще потребує вивчення і деталізації. На сьогодні з діаграми видно, що соціетальний показник віддзеркалює посилення в Україні з 1999 р. інверсійних (зворотних) тенденцій. На фоні цих латентних процесів не можна не помітити певних суперечностей. З одного боку, країна здійснила “європейський вибір”, що передбачає культивування європейської системи цінностей і стандартів, а з другого, — вона реально посилює сьогодні командно-адміністративні засади управління, зберігає відомчий характер управління і контролю, все ще протистоїть розвитку малого і середнього бізнесу — основи формування середнього класу країни тощо.

І все ж останнім часом в Україні з’явилося досить помітне соціальне явище, яке, на жаль, поки що не прокоментоване соціальними вченими країни. Йдеться про так звану парламентську більшість. На наш погляд, її слід розглядати в контексті реальних інтеграційних процесів в Україні

і формування суспільного договору, в основі якого лежить верховенство права і рівна відповідальність всіх перед законом.

Формуючи прогноз подальшого розвитку подій в Україні, варто звернути увагу на історично функціонуючий після революції 1917 р. і громадянської війни період нової економічної політики. Він цілком повторюється в Україні, але “навпаки”. Якщо тоді, після тотальної націоналізації приватної власності і впровадження планової економіки, виникла суспільна потреба відновлення в певному (контрольованому) обсязі приватної власності і ринкових елементів, то тепер, після тотальної приватизації і впровадження ринкової економіки, дедалі виразніше посилюються елементи державного управління і планових засад економіки, підпорядкованих завданню економічного відродження (“економічного ренесансу”).

Цей період має, власно кажучи, відновити природне для України співвідношення між новою (дедалі міцнішою — ринковою) і старою (за змістом — плановою) формами господарювання. Термін цього “економічного ренесансу” залежатиме від ступеню радикальності економічних перетворень. Підкреслимо, що феномен ренесансу попереднього історичного періоду, який дедалі чіткіше виявляє себе в країнах Центральної та Східної Європи, є не випадковим, хоча й мінливим, він обмежений у часі в основному рамками економічної стабілізації.

Щодо загальної перспективи розвитку зазначених країн у наступному (еволюційному) періоді, то вона в цілому відбиватиме основні характеристики дотеперішнього стану країн Західної Європи чи Сполучених Штатів Америки, але водночас буде пов’язана із властивостями, притаманними рідній культурі, включно із набутими протягом попереднього (інволюційного) історичного періоду. І попередній (інволюційний), і наступний (еволюційний) періоди розвитку країн, що трансформуються, разом становлять єдиний епохальний цикл, у межах якого природно реалізує себе неподільна і одночасно своєрідна соціальна сутність.

Одним із наслідків соціетальних (загальносистемних) змін у країнах Західної Європи під час Великої депресії стала “раціональність”, що її виявляють сучасні західні суспільства і суспільна свідомість. Цілком закономірно те, що “раціональність” пов’язується з наукою та її носіями — вченими, а поняття “суспільствознавець” (social scientist) означає в сучасній європейській та американській традиції вченого чи наукову школу, які намагаються надати науці про суспільство характер точної науки, зробити її нормативною, в тому числі для сфери політики¹.

Якщо виходити з наявності спільних рис між соціальними процесами часів Великої депресії і нинішньої “трансформації” (а певні підстави для такого уявлення є), то цілком закономірно було б очікувати в Україні з властивою

їй суспільною свідомістю появу нових ознак “раціональності”, які змінюють характерні для країни в минулому ознаки “емоційності”. Отже, логічно поставити запитання: а чи дійсно змінюється українське суспільство в напрямі становлення в ньому ознак “раціональності”?

Перш ніж відповісти на це запитання, зазначимо, що результати проведеного нами у 1988 р. соціологічного опитування (дослідження здійснено авторами на замовлення спеціальних служб СРСР; вибіркова сукупність (1009 осіб) репрезентувала кадровий склад відомства за основними демографічними ознаками та належністю до однієї з виділених шести груп суб’єктів управління) з використанням відповідних тестових методик цілком підтвердили й інші численні дані про домінування в СРСР (у тому числі в УРСР) “емоційно-чуттєвого” психологічного типу поведінки. Було отримано також дані кореляційного аналізу, що засвідчували наявність прихованих соціально-психологічних механізмів розподілу, через дію яких “у центрі” (на верхніх щаблях управління) зосереджувалися кадри з розвиненими інтелектуальними, а на “периферії” (у нижніх ланках управління) — організаційними уміннями. Очевидно, що ці соціально-психологічні підвалини забезпечували діючий у СРСР функціональний розподіл, за яким “центр” аналізував і планував роботу, а “периферія” виконувала прийняті “центром” п’ятирічні плани соціально-економічного розвитку країни.

З початком в Україні системної кризи, яка практично збіглася з виборами до Верховної Ради України другого скликання і Президента України Л. Кучми (1994), в нашому суспільстві розпочалися соціетальні зміни. Зазначимо, що ситуативне (тимчасове) встановлення в Україні соціетальної якості “інтенціональність”, за даними спеціальних психологічних досліджень (здійснені під час виборів до українського парламенту у Полтавському міському (1994) та одному з Чернігівських сільських (1998) мажоритарних округів; згідно з отриманими результатами у позначені періоди ситуацію в Україні визначали відповідно — “емоційно-чуттєвий” (березень 1994 р.) і “когнітивний” (березень 1998 р.) психологічні типи соціальної поведінки), корелюється із встановленням в Україні “раціонального” типу соціальної поведінки.

Аналіз даних *діаграми 1* засвідчує, що сплески “раціональності” в українському суспільстві припадають у цілому на періоди максимальної політичної активності. Зрозумілою, на наш погляд, є також ситуація, за якої перехід до “раціональності” в Україні здійснюється з характерним політичним забарвленням соціального конфлікту. Це цілком “вписується” у загальний контекст обраного ще у 1983–91 рр. способу “переходу до ринку” (період перших масштабних спроб в СРСР змінити тенденції розвитку на краще, зокрема: спроби Ю. Андропова “запустити” економічні реформи через так звану

госпрозрахункову самостійність підприємств; переорієнтація на широко-масштабну “перебудову” взірця М. Горбачова; спроби втілити різноманітні програми виходу СРСР з кризи, наприклад, “програма 500 днів” Явлінського — Шаталіна).

З двох принципово можливих схем такого переходу — “китайського зразка” (послідовне реформування: спочатку економічного блоку, а потім політичного) чи “польського курсу радикальних реформ” (одночасне реформування всіх сфер суспільного життя) — українське суспільство обрало саме останню схему, яка в цілому узгоджується з його соціокультурною специфікою.

У будь-якому разі становлення нової соціетальної якості пов’язано з формуванням нових соціально-психологічних стереотипів суспільної свідомості — своєрідного фундаменту і водночас гаранта соціальної стабільності. Цей фундамент утворюють освітній (теоретичний) і практичний соціальний досвід, що його здобувають громадяни в реальних інституціональних суспільних перетвореннях.

Якщо під цим кутом зору проаналізувати нинішню ситуацію в Україні, то в цілому виявиться чимало прогалин, зокрема в системі професійної освіти, освіти для дорослих, її неузгодженості зі специфікою прихованого безробіття в країні (у цьому плані видається привабливим досвід США часів Великої депресії, коли в рамках “Нового курсу Рузвельта” було впроваджено спеціальну програму для безробітних, складовими якої стали спеціальні блоки заходів щодо розвитку системи вищої освіти і розширення можливостей публічних бібліотек, що потребує інтенсивного розвитку таких її форм, як післядипломна, заочна, дистанційна освіта тощо. Додамо лише, що навіть поверховий аналіз засвідчує стійке зростання останнім часом суспільного попиту на освіту, бібліотечні ресурси, інформацію мас-медіа тощо. Своєрідною є і практична участь населення в суспільних перетвореннях: у цілому можна визнати очевидною практичну участь громадян у вирішенні проблем політичного блоку і суттєво обмеженою — у прийнятті рішень щодо економічних реформ.

Так за відповіддю на запитання: “Які соціальні групи відіграють значну роль у державному будівництві в Україні?” (тут і надалі наведено дані шести загальноукраїнських опитувань громадської думки 1994–99 рр., здійснених у рамках проекту “Українське суспільство на межі XXI століття” Інститутом соціології НАН України за участю Фонду “Демократичні ініціативи” та фірми “Соціс-Геллап”) громадська думка незмінно поділяється на три соціальні групи:

— мафія, злочинний світ (з характерною тенденцією посилення впливу цієї групи останніми роками із 34 до 44 %);

— високі посадові особи, працівники держапарату — чиновники (з незначним посиленням впливу цієї групи із 29 до 33 %);

— підприємці, бізнесмени (з відповідним зростанням впливу цієї групи із 24 до 31 %).

Оцінка участі в перетвореннях широких категорій населення (зокрема робітників і селян) виявляється суттєво обмеженою, і до того ж їхній вплив протягом останніх років має в цілому стійку тенденцію до зниження. Цим, власне, пояснюється суттєве зниження ступеня довіри громадян до владних інституцій.

В Україні вже не перший рік з найвищих державних трибун наголошується на необхідності проведення адміністративно-правової реформи, проте досі немає цілісної концепції, тому окремі заходи, що вживаються час від часу, не можна назвати ефективними. Реалізація цього дійсно важливого компонента суспільних перетворень залежить від реального контексту соціетальних змін у суспільстві, який нині, на жаль, сприяє тенденціям авторитаризму. Ці тенденції мають у цілому зворотний до поступального розвитку характер, їхня соціальна природа доволі суперечлива. З одного боку, вони виступають необхідним моментом розвитку, пов'язаним з виходом країни з кризи, набуттям нею ознак керованості, а з другого, — авторитаризм за своїм змістом і сутністю протистоїть загальним гуманістичним тенденціям. Соціально-психологічну основу цих тимчасових зворотних тенденцій живлять відомі стереотипи мислення і дії, що їх несуть у собі кадри вищих ешелонів влади в Україні. Саме тому, на наш погляд, у верхніх ланках державного управління замість розширення засад програмно-цільового управління набирає сили прихильність державного апарату до старих схем у вигляді “планів соціально-економічного розвитку країни” тощо.

Зарубіжні і вітчизняні експертні оцінки дедалі більш схилиються до висновків щодо глобалізації кризових явищ у світі, посилення взаємозв'язку і взаємозалежності суб'єктів світової політики. Історичний досвід вчить, що кризові явища переживає зазвичай не одна, а певна кількість країн одночасно. Характер цих криз і соціетальних змін у країнах урізноманітнює їхня соціокультурна специфіка. Разом з тим є ще один природний фактор, який дуже рідко береться до уваги під час складення прогнозів — існує певна залежність історичних процесів від впливу сонячної активності; у такі періоди посилюється конфліктогенність суспільства, суттєво зростає ймовірність виявлення соціального протесту, тобто є достатньо серйозні аргументи, якими не можна нехтувати при аналізі та прийнятті важливих політичних рішень.

Глава 7. Соціально-психологічний чинник коеволюційних змін соціальної структури українського суспільства

Розглянемо з точки зору запропонованої авторами теорії соціально-історичні тенденції, котрі розгорталися протягом 1930–40-х років у країнах пан-європейського ареалу та протягом 1980–90-х років у країнах колишнього СРСР та колишньої соціалістичної співдружності. Спробуємо порівняти колишній фактично інволюційний (такий, що згортається) процес утворення соціальної структури індустріального суспільства з процесом утворення соціальної структури постіндустріального суспільства, яка в Україні тільки складається.

Насамперед привертає увагу єдина для всіх республік і спрощена (порівняно з ранішими історичними періодами) соціальна структура, яка фактично характеризувала саму сутність радянської історії. Багато дослідників слушно наголошують, що, нівелюючи певну нерівність матеріального добробуту, радянське суспільство мало не так структуру, як певний соціальний стан². Водночас спрощена соціальна структура, в якій переважав радянський середній клас (соціологи слушно звертають увагу на невідповідність реального рівня матеріального добробуту та соціокультурного розвитку цього прошарку можливостям якісного задоволення таких потреб в умовах кризового розвитку тогочасного соціального устрою), ніяк не забезпечувала тривалої соціальної стабільності чи саморегуляції суспільних процесів, як це декларувалося теоретиками соціалізму. Час від часу відбувалися стихійні прояви масових невдовольень на промислових підприємствах (у Темір-Тау, Новошахтинську, Кривому Розі), поширювався дисидентський рух серед інтелігенції тощо.

Постсоціалістична трансформація, що розгортається нині як соціальний процес, передовсім має своїм наслідком ускладнення (багатовимірність) соціального простору. Однак якщо спрощена соціальна структура забезпечувала сталий розвиток суспільства за умов посилення в ньому зворотних тенденцій (спрощення, згортання соціальної структури), то сталий розвиток постіндустріального суспільства забезпечуватиме еволюційна тенденція, внаслідок якої дедалі ускладнюватиметься його соціальна структура. Процеси інтеграції і дезінтеграції при цьому відбуваються постійно.

Період соціальної інтеграції пов'язаний з етапом сталого розвитку суспільства, гармонізацією взаємин між його різними групами, визначенням та органічним функціонуванням нормативних та соціокультурних регуля-

тивних механізмів. Одним з емпіричних критеріїв визначення такого стану є сталість соціетальних характеристик.

Процес соціальної дезінтеграції, який визначає динамічний стан суспільства, навпаки, супроводжується розпадом суспільного цілого на окремі частини, аномією, кризою спільних соціальних цінностей та інтересів, руйнацією механізмів соціального контролю. При цьому емпіричний аналіз соціетальних характеристик засвідчує, що вони перебувають у стані флуктуації.

Взагалі для соціальної структури суспільства, яке перебуває у стані трансформації, характерними є нестабільність, аморфність, відсутність сталих масових соціальних прошарків з усвідомленими інтересами, політико-ідеологічною орієнтацією, загальноприйнятими стандартами поведінки³. Описати ці соціальні параметри у контексті переходу порядку в хаос і навпаки дозволяє використання категорій соціальної синергетики.

Інший підхід запропонувала Т. Заславська, яка вводить поняття “трансформаційна структура суспільства”, яке по суті є проекцією його соціальної структури, що безпосередньо віддзеркалює момент єдності минулого і майбутнього⁴.

Трансформаційний період, як засвідчує досвід реформ у країнах Західної, Центральної та Південно-Східної Європи, може мати різну тривалість. Соціально-історичний час перебування суспільства у процесі трансформації, на нашу думку, значною мірою залежить від накопиченого ним соціетально-структурного та соціетально-функціонального досвіду, тобто, простіше кажучи, від “історичного віку” суспільства. Накопичений соціетальний досвід відтворюється від одного покоління до іншого, зазнаючи певних змін, спричинених процесами адаптації поколінь до нової соціальної реальності.

Об’єктивною основою такого суспільно-історичного розвитку постає діяльність людини. Впливаючи на психічний розвиток особистості, вона формує її психіку і водночас віддзеркалює форми цієї психіки таким чином, що у структурі соціальної діяльності, що розвивається, почергово актуалізуються то комунікативний, то предметний її плани. При цьому динаміка почергових змін планів діяльності утворює своєрідні епохальні цикли, сукупність яких, власне, й складає цілісний соціальний простір людини — своєрідний “відбиток” суспільства. Кожен з епохальних циклів, у свою чергу, складається з двох взаємопов’язаних нормативних періодів, котрі реалізують відповідні завдання: а) засвоєння цілей і мотивів соціальної діяльності (морально-етичний план) і б) засвоєння способів соціальної діяльності та формування операційно-технічних можливостей людини (предметний план).

Перехід у рамках окремо взятого циклу (вікової епохи) від одного нормативного періоду до другого (“поворотний пункт” розвитку) можна

розглядати як своєрідне доповнення частин цілого (циклу). Водночас перехід від одного циклу до іншого (“вузловий пункт” розвитку) є, по суті, стрибком на новий рівень особистісного розвитку, стимульований виникненням невідповідностей між набутими способами та операційно-технічними можливостями людини і застарілими цілями та мотивами соціальної діяльності⁵.

З метою цілеспрямованого вивчення суб’єктивної складової соціетальних процесів, станів і якостей, притаманних, на наш погляд, розвиткові людини, суспільства і людства, автори здійснили низку емпіричних і теоретичних досліджень.

Зокрема, на основі уявлень американської школи трансперсональної психології, культурно-історичної та діяльнісної концепції радянської психології, а також соціологічних уявлень щодо вікових когорт з використанням оригінального інструментарію зроблено спробу визначити нормативні межі вікових когорт українського суспільства. Внаслідок проведеної роботи встановлено п’ять циклів соціально-особистісного розвитку. Так за станом на 1992 р. межі циклів онтогенетичного розвитку особистості в Україні визначали такі критичні вікові точки (у роках): 0 — 1 — 3 (I цикл); 3 — 6 — 10 (II цикл); 10 — 15 — 17 (III цикл); 17 — 22 — 29 (IV цикл); 29 — 63 — X (V цикл). При цьому критичні значення 0, 3, 10, 17, 29 характеризують так звані “вузлові пункти” розвитку особистості, а значення 1, 6, 15, 22, 63 — “поворотні пункти” онтогенезу. Відповідно до визначених меж вікових когорт I, II, III, IV цикли онтогенетичного розвитку особистості пов’язані із зародженням і соціалізацією нового покоління і лише V цикл — із самореалізацією та занепадом старого покоління.

Таким чином, отримані дані та нові інструментальні можливості є тими інноваційними результатами, за допомогою яких ефективніше можна вирішувати чимало соціальних завдань: реформи середньої та професійної школи, пенсійної реформи, оптимізації бюджетних соціальних виплат тощо.

Для прикладу нагадаємо, що Україну критикує Міжнародна організація праці з приводу заниженої межі виходу на пенсію. У світлі отриманого нами результату ця критика стає цілком зрозумілою. Можна очікувати, що за посттрансформаційної ситуації в Україні наведені вище точки критичного розвитку людини, в тому числі граничний вік виходу на пенсію “змістяться” до більших вікових значень. Внаслідок очікуваних змін суспільство зіткнеться з відповідними соціальними феноменами — акселерація серед дітей, “постаріння” студентства, збільшення творчого віку людини тощо.

Завдяки здійснюваному з 1992 р. моніторингу соціальних змін в українському суспільстві (за підтримки фірм “Соціс-Геллап” і “GFK-USM”) вдалося встановити, що системна фаза трансформаційної кризи, яка

ідентифікувалася фактом змін на рівні соціетальних показників, бере початок із 1994 р. Дослідження динаміки соціетальних змін дають підстави говорити про певні закономірності самої трансформаційної кризи. Узагальнюючи цей процес, можна визначити два його періоди: 1) період активних соціальних реформ, супроводжуваних своєрідними “проривами” суб’єктивності у нову соціетальну якість (1995, 1996, 1998 рр.); 2) період зворотних соціальних тенденцій, що фактично беруть початок від президентських виборів 1999 р. Зворотні тенденції яскраво виявляються у проведенні адміністративно-територіальної реформи, яка здебільшого нівелює перші здобутки переходу на функціональні засади управління. Особливо це стосується організацій бюджетної сфери (там, де є вплив державного чиновництва) і передусім державних органів управління. Деякі міністерства і відомства “трансформувалися” таким чином по 6–7 разів.

Спостереження за розвитком подій на політичному олімпі засвідчують фактично незмінну відданість нинішніх політиків соціальним стереотипам радянської спадщини. Отже, рух країни до постіндустріального суспільства буде пов’язаний з приходом у велику політику молодого покоління українців.

Соціально-демографічні чинники фактично складають скелет соціальної структури будь-якого суспільства. Саме на нього “нанизуються” інші соціально-економічні та статусні ознаки, що визначають процес позиціонування індивідів, соціальних груп, класів, стратифікацію. Адже певна вікова когорта реально віддзеркалює всю наявну соціальну структуру суспільства, а співвідношення між поколіннями фактично з’єднує реальними соціальними механізмами минуле, сучасне й майбутнє соціуму.

Отже, покоління творять історію, залишаючи різноманітні сліди своєї діяльності. Зміна поколінь не лише трансформує соціальну структуру, а й започатковує нові періоди історії. Наприклад, “перебудову” розпочало покоління “шістдесятників”, представники якого соціалізувалися за часів “хрущовської відлиги” і відповідно народилися в добу колективізації-індустріалізації та Великої Вітчизняної війни. Норми та інтереси цього покоління в середині 1980-х років вступили у суперечність з існуючим соціальним устроєм.

За даними перепису населення 2002 р., вперше проведеного в незалежній Україні, загальна чисельність населення за період 1989–2002 рр. скоротилася з 51 млн. 450 тис. до 48 млн. 860 тис.⁶ Чинники, що стимулювали цей процес, знаходяться на поверхні соціального життя. Серед них насамперед вирізняється депопуляція (перевага смертності над народжуваністю). Прискорюють процес зростання рівня смертності, погіршення стану здоров’я більшості населення, занепад екології, біологічні фактори ризику, зниження рівня матеріального достатку, патологічний стрес, викликаний

поширенням соціальної деструктивної агресії, деградація загальної духовної атмосфери та невротичний емоційний стан суспільства⁷.

Високу ціну за трансформацію сплачують ненароджені покоління. На зниження рівня народжуваності в Україні, окрім об'єктивних локальних факторів, пов'язаних із складним соціально-економічним становищем, кризою сім'ї, зростанням рівня соціальної незахищеності дітей, падінням рівня сексуальних норм і моралі⁸, суттєво впливають і глобальні фактори.

Україна цивілізаційно належить до християнського ареалу. Її провідні конфесії — православ'я і греко-католицизм, отож на ній позначаються загальні негативні тенденції, що є характерними для Іудео-Християнської цивілізації в цілому. Так, приблизно з кінця 1960-х років із розвитком так званої сексуальної революції, руйнацією традиційної моралі, перемогами феміністичного руху (при цьому, констатуючи факт, абстрагуємося від однозначних оцінок цих явищ) спостерігається прогресуюча тенденція зниження рівня народжуваності з одночасним збільшенням тривалості життя, насамперед у Європі. З другого боку, в мусульманському цивілізаційному ареалі, який всіма засобами захищає свої традиційні цінності, навпаки, загальний рівень народжуваності залишається стабільно високим⁹. Отож старіння населення країн — членів ЄС спонукатиме їх і надалі шукати нові шляхи вирішення демографічних проблем, можливо, за рахунок іммігрантів насамперед із цивілізаційно близьких ареалів. Вже нині, незважаючи на досить жорсткий шенгенський візовий режим, близько 2 млн. українців найбільш продуктивного віку нелегально працюють у європейських країнах.

Таким чином, враховуючи наявні тенденції розвитку динаміки соціетальних показників, прогноз демографічної складової соціальної структури українського суспільства видається не дуже оптимістичним. Принаймні протягом активної фази трансформаційного періоду, яка теоретично може тривати ще приблизно десятиліття, передбачається подальша депопуляція, скорочення чисельності населення України. Певною мірою ця тенденція слабшатиме із завершенням трансформаційної кризи. Однак очевидно, що цей процес потребує координаційної участі держави. Йдеться про ефективну координацію, яка можлива тільки в рамках національної (за масштабом) соціальної політики держави, визначеної спеціальним законом України.

Саме такий — продуманий, обговорений і затверджений парламентом — спосіб дії стане адекватною відповіддю держави і суспільства на соціально-природний фактор депопуляції, що постійно супроводжуватиме розвиток постіндустріальної України. Тільки у такий спосіб можна запобігти перетворенню України на нове соціальне “дике поле”.

Глава 8. Енергетична залежність України

Роки політичної незалежності України стали періодом перманентної боротьби за виживання національної економіки, що опинилася в капкані жорсткої енергетичної залежності.

Індустріалізація України в 1920–30-х роках здійснювалася в розрахунок на єдиний народногосподарський комплекс Радянського Союзу, що замикався на самого себе. Рахунок енергетичним витратам в умовах дешевих загальносоюзних нафти і газу ніхто не вів.

Промисловість в Українській РСР була своєрідним складальним цехом, переважна більшість продукції якого ще доопрацьовувалася суміжниками. Розрив господарських зв'язків, що регулювалися командно-адміністративними методами, відразу спричинив масовий обвал виробництва.

Підтримувати національну економіку на плаву за таких надзвичайно складних умов можна було переважно за рахунок енергоємних і екологічно небезпечних галузей — металургійного комплексу, хімічної промисловості тощо. Саме на основі цих секторів української економіки створювалися перші серйозні капітали, формувалася нинішня економічна і політична еліта країни.

Після опанування “командними висотами”, створення різних офшорних механізмів нова українська “меритократія” тепер просто матеріально не зацікавлена в радикальній зміні ситуації, що може призвести до небажаного для неї перерозподілу пирога національного доходу і відповідно ресурсу влади. Тому всі зусилля спрямовані на збереження політичного статус-кво і на розвиток “базових галузей” національної економіки, що, власне кажучи, стягують ренту з усього населення України.

При цьому суцільна приватизація облэнерго, що неминуче спричинить зростання ціни на електроенергію, не призведе до акумулювання ресурсів, необхідних для впровадження енергозберігаючих технологій. Це просто перекрило б основне джерело прибутків найбагатших людей країни.

Тому в умовах, коли економічно розвинені країни органічно переходять до постіндустріальної фази розвитку економіки, Україна в сучасній системі міжнародного поділу праці в глобальній економіці опинилася в безперспективній ролі традиційної індустріальної держави, що втрачає виробничий потенціал і постачає сировину за демпінговими цінами, однак при цьому купує енергоносії за світовими цінами. Цей дисбаланс не може зберігатися нескінченно.

У результаті роботи “цінових ножиць” більшість виробничих фондів у галузях економіки, що наповняють бюджет, без амортизації досягли жалюгідного стану критичного зносу. Такий “самоїдський” тип економіки,

поглинаючи масу дорогих енергетичних ресурсів, не працює на перспективу. Енергозберігаючими технологіями, прикриваючись відсутністю коштів, ніхто не займається.

Постачальникам енергоресурсів в Україну це теж вигідно. По-перше, вони одержують гарантований і невимогливий у силу монопольної залежності ринок збуту, по-друге, інерція високого рівня енергоємності виробництва в Україні на одиницю продукції, що випускається, гарантує їм безбідне існування доти, доки екстенсивний підхід до експлуатації енергетичних ресурсів самий себе не вичерпає.

Взагалі, така парадигма розвитку економіки дуже характерна для перехідної фази соціально-історичного розвитку, котра все ще тісно пов'язана з попередніми параметрами життя суспільства.

У розроблювальній нами концепції універсального епохального циклу історії фактично весь радянський період розвитку України ідентифікується з інволюційним розвитком, при якому економіка розвивається екстенсивним, витратним шляхом.

Формування принципово нової парадигми розвитку економіки, характерними рисами якої є енергозберігаючі технології, розробка нових джерел енергії (вітру, сонця, морських припливів і відпливів, скорочення втрат електроенергії при її транспортуванні тощо), пов'язано з новим циклом розвитку сучасної глобальної економічної системи.

Адаптація України до нових імперативів відбувається надзвичайно складно. Основний національний постачальник енергоресурсів — вугільна промисловість — дихає на ладан і є постійним джерелом соціальної напруженості. Після виконання зобов'язань перед світовим співтовариством щодо закриття в грудні 2000 р. Чорнобильської АЕС, атомна енергетика як джерело порівняно дешевої енергії також залежить від зовнішніх джерел постачання палива на АЕС, оскільки замкнутий цикл атомного енерговиробництва ще тільки формується. У нинішніх умовах навіть торгівля з Росією енергетичними ресурсами за правилами Світової організації торгівлі здатна якщо не остаточно знищити національну економіку, то надовго поставити її на коліна.

Таким чином, на початку XXI століття Україна фактично опинилася в подвійній енергетичній залежності від монопольного постачальника основних енергоресурсів (газу, нафти) і від тенденцій розвитку глобального енергетичного ринку.

Ситуація на світовому енергетичному ринку. Починаючи з 1970-х років розвиток глобального енергетичного ринку залежить від прогнозів “межі росту”, що встановлює Римський клуб. Вичерпання родовищ природних енергетичних ресурсів — нафти, газу, урану — вже не за горами.

Розвиток цієї об'єктивної тенденції вимагає замість традиційної екстенсивної форми енергоспоживання, характерної для інволюційного етапу існування економіки, формування нових інтенсивних моделей альтернативного енергетичного забезпечення, насамперед постіндустріального сектора інформаційного виробництва. Інакше кажучи, залежність інформаційної економіки від традиційних джерел енергії може спровокувати конфлікт між новими технологіями і старими засобами забезпечення їхнього функціонування. Це може спричинити повний колапс глобальної економіки. Однак очевидно, що провідні країни все ще далекі від розуміння цієї реальної загрози, яку можна порівняти з проблемою глобальних кліматичних змін.

У 1996 р. в результаті складних і тривалих переговорів був підписаний Кіотський протокол про захист клімату землі. Квоти скорочення емісії вуглекислого газу як основного побічного продукту споживання енергії були розраховані на основі обсягів споживання енергоресурсів. При цьому на Північну Америку припадає 29,9 % емісії, на Азію — 24,7 %, на Європу — 20,6 %, на СНД — 10,8 %, на Близькій Схід — 4,6 %, на Південну Америку — 4,2 %, на Африку — 3,5 %, на Австралію — 1,7 %¹⁰.

Отже, Кіотський протокол передбачав збереження рівня забруднення озонового шару в 2012 р. на рівні 1990 р. Однак навіть такий, скромний за мірками масштабу проблеми, захід викликав спротив найбільшого забруднювача — США. Після приходу до влади адміністрації Дж. Буша в березні 2001 р. Вашингтон заявив про відмову від виконання Кіотського протоколу, аргументуючи своє рішення тим, що його параметри не вигідні для американської економіки.

Розвиток новітніх технологій у США стимулював величезний попит на енергію. Найбільш “просунутий” в економічному розвитку штат Каліфорнія навесні 2001 р. опинився у справжнісінькій енергетичній кризі.

Звичайно, екологи і зелені наполягали на необхідності впровадження енергозберігаючих технологій. Однак на протигагу їм Президент США Дж. Буш заявив про намір розробляти нафту в заповідних зонах Аляски. Це відповідає інтересам провідних американських нафтових концернів, що майже свідомо перешкоджають поширенню економічно обґрунтованих розрахунків, які показують і доводять, що інвестиції у проектування і впровадження енергозберігаючих технологій окупуються швидше, ніж у розроблення нових родовищ.

Екологічно спрямовану політику активно проводить партія зелених у ФРН, коаліційний партнер соціал-демократів по уряду. Тільки за період 1998–2001 рр. інвестиції в дослідження нових енергетичних технологій у Німеччині потроїлися. Зокрема, уряд підтримує ідею оснащення сонячними батареями будинків німецьких громадян.

Проте потрібно зазначити, що на початку XXI ст. у глобальній структурі енергозабезпечення частка нафти становить 39,9 %, вугілля — 27,0 %, газу — 23,2 %, ядерної енергетики — 7,3 %, альтернативних джерел енергії — лише 2,7 %¹¹.

У цілому ситуацію на глобальному енергетичному ринку визначає стратегія встановлення контролю США за більшістю основних джерел енергетичних ресурсів. З метою консолідації зусиль на цьому вирішальному напрямі в 1997 р. провідні американські нафтові концерни провели перегрупування сил, наслідком чого став ряд злиттів компаній. Частка ринку, що контролюється ними, надає можливості впливу на глобальний ринок енергоресурсів співмірні з тими, якими володіє ОПЕК.

Ситуація на глобальному енергетичному ринку у зв'язку з антитерористичною операцією США в Афганістані, а потім в Іраку дуже стрімко змінюється. В кінці осені 2001 р. ціни на нафту різко впали. Це було пов'язано з фактичним початком глобальної економічної рецесії й істотним скороченням попиту на нафту в провідних країнах-споживачах. Якщо криза американсько-іракських відносин не буде розв'язана мирним шляхом, то прогноз для світової економіки може бути дуже сумним.

Геополітика енергетичних комунікацій. Істотне значення для розвитку ситуації на глобальному енергетичному ринку мають комунікації транспортування енергоносіїв. Їхня собівартість і безпека експлуатації надалі, разом із витратами на видобування, формуватимуть більшу частку ціни на енергоресурси. Мережа трубопроводів, що доставляють енергоносії споживачам є основним нервом зовнішньополітичних інтересів багатьох держав. При цьому головним глобальним геополітичним гравцем залишаються Сполучені Штати Америки.

Після відкриття великих родовищ нафти в азербайджанській частині Каспійського моря розгорнулася гостра боротьба за маршрут нафтопроводу. Російський варіант видався головним американським нафтовим концернам геополітично неприйнятним. Найбільш вигідним з цієї позиції вважався маршрут Баку — Супса — Джейхан. Хоча він не був найдешевшим, йому було віддано перевагу з метою заохочення Туреччини як основного американського союзника в регіоні.

Однак це не означало, що альтернативні варіанти взагалі не мали шансів. У бізнесі доставки нафти, як і на фондовій біржі, нерозумно класти всі яйця в один кошик. Тому диверсифікація шляхів доставки енергоносіїв є аксіомою енергетичної безпеки.

Після терактів 11 вересня 2001 р. у зв'язку з початком американської антитерористичної операції в Афганістані і напруженою ситуацією на Близькому Сході об'єктивно зростають шанси для використання першої

черги нафтопроводу Одеса — Броди, розглядаються румунський та болгарський варіанти доставки каспійської нафти. Війну в Македонії в першій половині 2001 р. багато аналітиків також розглядали саме з точки зору боротьби за встановлення контролю над територією, по якій у Європу повинний був пройти трубопровід із Балкан.

З другого боку, якщо уряд Афганістану забезпечить надійну роботу та безпеку нафто- і газопроводів із Туркменістану і Казахстану, на світовий ринок можуть надійти значні обсяги нових енергоресурсів, внаслідок чого боротьба за місце під сонцем у бізнесі транспортування енергоресурсів ще більше посилиться.

Зрозуміло, що диверсифікація шляхів постачання нафти в Європу є неминучою. Цей процес самим безпосереднім чином стосується російських проєктів поставок газу трубопроводами в обхід території України.

Росія, що володіє 25,9 % світових запасів природного газу і 9,3 % запасів нафти, відіграє важливу роль у транспортуванні енергоресурсів на світовий ринок. Розробляються відразу декілька масштабних проєктів по будівництву нових транспортних комунікацій. Це насамперед газопровід Ямал — Західна Європа, що повинен пройти по території Білорусі, Польщі Словаччини в обхід України. Це і газопровід “Блакитний потік”, який по дну Чорного моря доставлятиме російський газ у Туреччину і далі на Близький Схід. У більш віддалених планах — будівництво газопроводу до Китаю та Японії.

Усе це нагадує стратегію перетворення Росії на сировинний придаток провідних суб’єктів глобальної економіки шляхом пріоритетного інвестування у вищезазначені проєкти й об’єктивного гальмування через нестачу фінансових ресурсів розвитку інших галузей російської економіки. Такий вибір навряд чи відповідає російським національним інтересам, однак альтернативний варіант поки що не простежується. Хоча Росія і не є членом ОПЕК, вона змушена підлаштовувати свою енергетичну політику під дії цього нафтового картелю. У листопаді 2001 р. ОПЕК заявила, що, маючи низьку собівартість видобутку нафти, буде грати на зниження її ціни з метою витиснення з ринку Росії. Російські нафтові компанії відповіли на це скороченням своїх квот видобутку нафти. Ціна на нафту в цілому стала критичною для виконання дохідної статті державного бюджету Росії.

Якщо Україна залежить від імпорту енергоносіїв, то Росія залежна від їхнього експорту. Обидва варіанти формують несумісну з постіндустріальною системою структуру за визначенням витратної економіки, що розвивається не для піднесення добробуту, а за рахунок майбутніх поколінь. Тим самим Україна виявляється на периферії процесу глобалізації, а Росія допущена до нього тільки в одній, нехай і важливій, але дуже специфічній галузі економіки — енергетиці.

Глава 9. Україна в системі європейської і світової безпеки.

З усіх відомих людству криз найбільш гострою і тяжкою за своїми історичними наслідками є поширювана нині на терені країн трансформації (особливо Східної Європи і країн колишнього СРСР) ідентифікаційна криза. Адже без ідентифікації у координатах історичного часу і геополітичного простору, поза стійким продуктивним зв'язком між філософською думкою, суспільною наукою та соціальною практикою принципово неможливе визначення і політичне вираження життєво важливих інтересів країн і народів.

Криза сенсу суспільного розвитку, втрата історичних чи соціокультурних факторів і критеріїв ідентифікації та самоідентичності — це вже не абстрактна (або часткова) проблема, вона переходить у сферу регіональної та глобальної безпеки. Мова йде не так про пошук власне національної ідеї, як про смислоутворюючу, яка гармонізує комплекс проблем окремої країни-соціуму та загальноцивілізаційні тенденції розвитку світового співтовариства в цілому. Визначення екзистенціального смислу суспільного розвитку, як свідчить гіркий досвід кризи 1920–30-х років у Європі, навряд чи правомірно зводити виключно до пошуку загальнонаціональної доктрини. Будь-яка фетишизація у визначенні цілей розвитку неодмінно породжуватиме загострення суперечності (конфлікту) між вільним самовизначенням країн, котрі отримали потужні стимули до саморозвитку, та реальним середовищем, що дедалі глобалізується й посилює розвиток холістських процесів.

Сучасні світові процеси і тенденції актуалізують проблему пошуку принципово нової парадигми політики, спроможної подолати вади однобоко “лінійного” способу мислення і дії, що кожного разу добре виявляє себе під час стійкого суспільного розвитку, проте залишається малоефективним у розв’язанні численних національних конфліктів і практично безсилим — у запобіганні глобальної кризи.

Місце України в системі європейської колективної безпеки. Безперечним є факт, що від дня утворення на терені колишнього СРСР незалежної держави Україна динаміка соціальних процесів і змін у ній, особливо щодо відносин з Росією, становить предмет постійної уваги з боку європейського і світового співтовариства. Красномовним свідченням цього є досить високий міжнародний статус, що його набула країна у короткий термін, добровільно відмовившись від ядерної зброї, визначивши свій статус як позаблокової, що прагне стати гідною в колі розвинених європейських держав.

Щоправда нині рух України до європейських структур постійно балансується її участю у справах СНД. Водночас завдяки двонаправленій зовнішньополітичній активності країни, свідомо чи несвідомо, у Європі формується досить стійкий і взаємопов'язаний геополітичний трикутник: Західна Європа (передовсім країни НАТО) — Україна (разом з країнами Чорноморського басейну) — Східна Європа (Російська Федерація разом із Білоруссю та суб'єктами європейської частини РФ). Ця схема стає більш прозорою, якщо висвітлити її економічний аспект. Невипадково також європейські політики дедалі частіше згадують про Україну як про географічний центр Європи (з позначкою у м. Рахові Івано-Франківської області).

Є ще два свідчення, які суттєво доповнюють наші уявлення про Україну не тільки як про європейський геополітичний чи економічний центр тяжіння. Йдеться про соціокультурні характеристики України, котрі лежать в основі розподілу суспільної праці, а отже, й в основі економіки та політики країни.

Найбільш яскравим і прийнятним з культурологічної точки зору є свідчення М. Реріха, котрий був схильний ідентифікувати Україну як таку, вісь розвитку якої (очевидно, й інтересів) лежить на лінії “Північ — Південь” (на протигагу від більш характерних для Європи векторів “Захід — Схід” або “Схід — Захід”). Зокрема він писав: “Скандинавська культура, що виникла з скарбами Візантії, дала Київ”. Можливо саме тому повернені з давньої історії у сучасність жовтий і блакитний кольори — державні символи України, які схожі на державні кольори Швеції. Час від часу (з різних економічних та політичних мотивів) спалахує неприхований інтерес України до країн близькосхідного регіону, зокрема Чорноморського басейну, де вона проводить сьогодні досить активну зовнішню політику і навіть займає провідні позиції.

Нарешті, результат здійсненої нами у 1992 р. спроби математичної формалізації інтегральних соціокультурних характеристик України навіть перевершив очікування. Встановлено, що “жива тканина” українського суспільства має такі самі властивості, що й будь-яка інша сутність, тотожна поняттю “золотий перетин”. Так за спеціальною методикою і бінарною шкалою було виміряно одну з провідних соціетальних якостей українського соціуму (інтенціональність/екзакутивність). Виявлений розподіл ознак цієї властивості дорівнював пропорції (62:38), що практично “вписується” у відомий математикам ряд Фібоначчі.

Встановлена латентна характеристика соціальної системи “українське суспільство” найбільш адекватно пояснює “безкровність” трансформаційного періоду розвитку України. Саме вона сприяє толерантності поведінки

населення і водночас надихає українських політиків на оптимальні (найменш жертвні) кроки у нинішніх складних і майбутніх непередбачуваних умовах. Навіть такий складний і гострий політичний процес, як розподіл влади, в Україні у 1995–96 рр. відбувся зважено, порівняно з Росією (1993) та з іншими країнами колишнього СРСР. Попри всю серйозність намірів України щодо інтеграції у європейські структури, навряд чи колись набудуть незворотності її відносини з Росією, які становлять предмет окремого дослідження. Зазначимо лише, що ці відносини мають перспективу відтворення завдяки Білорусі, яка, ніби поєднуюча тканина (за М. Реріхом), об'єднує дві великі культури.

Все це робить Україну в цілому привабливою для європейської і світової політики. Її нинішня так звана “багатовекторна” чи “двосторонні відносини” політика (точніше поняття “невизначена зовнішня політика”) дедалі свідоміше обирається міжнародною дипломатією як точка опори. Отже, Україна перетворюється у своєрідний “опорний пункт” для Європи, а дипломатія отримує додаткові, до того ж доволі ефективні можливості опосередкованого впливу. Згадаймо хоча б приклад з островом Зміїним у Чорному морі, що став інструментом для здійснення румунською дипломатією намірів щодо вступу країни до НАТО. Не менш красномовними є приклади так званого загострення проблеми Чорноморського флоту і статусу міста Севастополя, котрі є фактами погано прихованого посиленого тиску Росії на Україну у відповідь на її позицію щодо поширення НАТО на Схід.

Посилення цілісності європейської та світової політики. Дедалі більш гучною (вербально і в діях) стає проблематика, що пов'язана із довічними питаннями війни і миру, які на початку XXI століття наука і побутова свідомість цілком солідарно сприймають через досить абстрактне поняття “колективна безпека”. Проте не є такими безхмарними і солідарними відносини між інтелектуалами та політиками, особливо у застосуванні останніми розроблених новаторських підходів щодо прогнозування суспільного розвитку.

Останні десятиліття (після сплеску непередбачуваних масових соціальних протестів у Франції 1968 р. і США 1975 р.) і особливо роки трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи виявили і виявляють чимало новацій у галузі соціальних наук. Вони стали можливими завдяки вивченню у другій половині XX ст. фундаментальною наукою принципово нового типу об'єктів — систем, що самоорганізуються і саморозвиваються. Результати досліджень таких “відкритих” за своєю сутністю систем (до них цілком правомірно віднести суспільство “перехідної доби” і людство “на зламі епох”) вказують на необхідність радикальної зміни механістичних (“лінійних”) уявлень про соціальну природу, які, на жаль, ще й досі панують серед політиків.

Так, до загальних якостей “відкритих” систем (дисипативних структур, за І. Пригожиным) синергетика відносить: когерентність цілого і часткового; “порядок через флуктуації”, коли малі причини породжують великі наслідки; здібність запам’ятовувати вихідні умови формування; одночасне існування детерміністських і стохастичних зв’язків; нерівноваженість як вихідний стан; незворотність процесів. Всі ці риси чітко (навіть на побутовому рівні свідомості) можна діагностувати в політиці України. Точніше, як свідчать результати здійснюваного авторами разом із фірмою “Соціс-Геллап” соціологічного моніторингу, властивостей дисипативної структури Україна почала набувати з 1994 р. і утримує їх дотепер. Є певні підстави засвідчувати подібний до України суспільний стан “дисипативної структури” у Росії та в багатьох інших країнах — республіках колишнього СРСР.

Доречно підкреслити, що за багатьма прогнозами Росія (з 1996 р.) та Україна (з 1997 р.) вже мали б розпочати вихід з економічної кризи, що, власне, засвідчувало б “одужання” країн: послаблення дії залежностей “дисипативної структури” й одночасно повернення суспільств до звичного стереотипної політиці “нормального” суспільного стану.

Корекція, що її зазнає попередній прогноз відносно початку економічної стабілізації на терені колишнього СРСР, пояснюється, на нашу думку, тенденцією до глобалізації і поширення нинішньої трансформаційної кризи на інші регіони Євразії та континенти земної кулі. Очевидно, відбувається тяжіння більш глобальних (європейської і світової) систем до неврівноваженого стану. Такий висновок здається цілком можливим, якщо взяти до уваги наступне.

Останніми роками в науковій літературі з’являються експертні свідчення того, що економіка багатьох країн Європи, Південно-Східної Азії, Північної Америки тощо зазнає негативних тенденцій. При цьому діапазон таких оцінок коливається від простого засвідчення факту “уповільнення темпів подальшого економічного зростання” або “симптоматики послаблення світової валютної системи” до концептуальних обґрунтувань “неминучості глобальної економічної і фінансової катастрофи, що загрожує загибеллю цивілізації”.

Так, прогнозуючи негативну перспективу розвитку світової фінансової системи, відомий американський економіст і автор багатьох оригінальних стратегічних ідей і проектів (у тому числі оборонного проекту СОІ) Л. Ларуш на початку 1995 р. писав: “У сучасних умовах, я гадаю, крах фінансової системи є неминучим. Станеться він на наступному тижні або через кілька місяців, через рік або трохи пізніше — історично не дуже суттєво, але він станеться. Існуюча фінансова система приречена, і якщо ми не створимо

контрструктури альтернативної економічної системи, не введемо її в дію, ми зможемо стати свідками зникнення трьох чвертин населення планети протягом життя одного покоління”.

З огляду на аргументовану обґрунтованість вищезазначених висновків, очевидно, не слід їх відкидати чи недооцінювати, тим більше що йдеться про найвищу цінність — життя на планеті Земля. Отже, залишається одне з двох: або пасивно очікувати обвального скорочення населення Землі — глобальної (цивілізаційної) катастрофи, або, усвідомивши всю глибину відповідальності перед людством, активізувати спрямування політики у напрямі становлення альтернативних економік і фінансових систем. У будь-якому разі надзвичайність ситуації у світі потребує мобілізації принципово нового мислення, нестандартної і конструктивної дії суб'єктів світової політики для запобігання глобальної катастрофи.

Однак чому політики-практики не сприймають те, що пропонують інтелектуали? Чи можна подолати суперечність між Традицією і Новацією, яка вигартовує і Меч, і Леміш? І нарешті, чи була неминучою Балканська війна, численні локальні і регіональні конфлікти на Землі? Чи залишатиметься й надалі непоборною стихія перехідної доби суспільного розвитку, яка дедалі більше відтворює для людства новий “Ноев ковчег”, зіштовхуючи його щоразу на більш хистку грань виживання?

Парадоксально, але відповіді на поставлені запитання лежать на поверхні і полягають у формулі, висловленій главами держав Росії і Китаю у їх спільній декларації від квітня 1997 р. Провідна думка цього документа полягає у “багатополосності світу”, що йде на зміну існуючому “двополосному” (тимчасово “однополосному”) світу. Ця думка проглядає і в численних західних експертних оцінках 1995–96 рр., відповідно до яких у світі найближчим часом очікується формування щонайменше п'яти рівнозначних (рівноцінних) економічних зон. І хоча при цьому експерти не досить чітко і однозначно називають конкретні країни-персоналії серед лідерів економічного розвитку, особливо у Європейській та Азійській частинах Євразії, досить чітко формулюється думка щодо поліцентричності майбутнього світового порядку.

Щоправда це майбутнє, за думкою англійського історика А. Тойнбі, настане після “виклику історії”, що його переживе людство, перш ніж відбудеться його подальше політичне, економічне і соціальне зростання на принципово новій основі.

Глава 10. Доля східнослов'янських народів у посттрансформаційному світі

Звернемося до проблеми історичної долі східнослов'янських народів у контексті авторської концепції. Перший епохальний цикл історії України сягає історії Київської Русі. Революційний етап циклу пов'язаний із географічним, військово-політичним освоєнням шляху “з варяг у греки”. Це час від князювання Олега до завойовницьких походів Святослава (964–69). Початок інволюційного періоду першого епохального циклу ідентифікується з прийняттям у 988 р. християнства за візантійським обрядом, тобто з вибором цивілізаційної належності. Коеволюційна фаза циклу пов'язана з монголо-татарською навалою (1237–40), а еволюційна фаза — з існуванням українських земель у складі Великого князівства Литовського.

Революційний етап другого епохального циклу започаткувався народно-визвольним повстанням на чолі з Б. Хмельницьким (1648–54). Інволюційний період пов'язаний з початком Руїни, інкорпорацією українських земель до складу Росії та Польщі. Коеволюційний період почався зі спроб проведення буржуазно-демократичних реформ у Російській імперії в 1861 р., однак він переривається революційними подіями 1917–21 рр. Весь радянський період своєї історії Україна залишалася в інволюційному стані. Коеволюційний період почався у 1991 р. — із моменту розпаду СРСР.

Гіпотетична схема російської історії може бути представлена в такому вигляді. Революційний етап першого епохального циклу пов'язаний із політичним відділенням північносхідних князівств від Київського княжого столу. Інволюційна фаза циклу ідентифікується з монголо-татарською навалою або з вибором “євразійської” геостратегії. Коеволюційна фаза першого епохального циклу пов'язана з правлінням Івана Грозного (“Судебник” 1550 р., захоплення Казані 1552 р., опричнина 1565–72 рр.). Еволюційний етап першого епохального циклу російської історії пов'язаний з територіальною експансією, що почалася з походу Єрмака в Сибір 1581 р. Цей історичний період влучно охарактеризував В. Ключевський: “Государство пухло, а народ хирел”.

Революційний етап другого епохального циклу розпочався з вестернізаторськими реформами Петра Великого (1698–1725). Інволюційний період, почавшись відразу після смерті Петра, тривав до поразки Росії у Кримській війні (1854). Коеволюційний поворот був пов'язаний зі спробами проведення буржуазних реформ у середині XIX ст., однак він був перерваний революцією 1917 р. Весь радянський період ідентифікується з інволюційною фазою розвитку. Коеволюційний поворот відбувся з розпадом Радянського Союзу.

Методологія авторської концепції дає підстави говорити про невідповідність циклів розвитку України і Росії, з одного боку, і Білорусі, з другого.

Перший епохальний цикл білоруської історії почався у XI ст. з політичного відділення від Києва. Інволюційна фаза циклу продовжувалася до XVII століття. Коеволюційна фаза першого епохального циклу була пов'язана з долученням білоруської історії до української і російської в часи діяльності Б. Хмельницького. Саме тут помічаються відмінності. Наприкінці XVII ст. Білорусь, схоже, вступає в еволюційний етап розвитку, який був актуальним для неї і в радянський період історії. А у 1991 р., на відміну від України і Росії, Білорусь вступила в революційний етап розвитку другого епохального циклу. Нагадаємо, що для Росії й України актуальним залишається коеволюційний етап циклу.

Кордони між князівствами, різними державними утвореннями східнослов'янських народів були змінними протягом усієї історії. Нагадаємо, що українсько-російський державний кордон істотно змінився після подій 1917–21 рр. У доповідній записці до ЦК ВКП(б) “Про врегулювання державного кордону між УРСР і РРФСР” зазначалося, що за цей час до УРСР були приєднані території з 278'081 мешканцем, а до складу РРФСР передані території з 478'009 мешканцями¹². Однак у радянський період це був лише адміністративний кордон.

Ситуація змінилася з розпадом СРСР. У серпні 1991 р. тодішній прес-секретар президента Б. Єльцина П. Воцанов заявив про необхідність перегляду кордонів між союзними республіками. Це був прямий шлях у пекло громадянської війни, що розвивалася б за сценарієм гіршим, ніж балканський, зважаючи на наявність ядерної зброї на пострадянській території. Єдино правильним було рішення про визнання кордонів між союзними республіками, що існували де-факто на той час державними.

Після підписання 31 травня 1997 р. в Києві Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією прискорився переговорний процес щодо делімітації і демаркації державного кордону, що є природним процесом з точки зору міжнародного права.

Слід зазначити, що досить нестабільною є внутрішня федеральна територіальна структура Російської федерації. Розв'язання чеченської проблеми воєнними методами є лише паліативом. Однак ця проблема ставить під загрозу збереження євразійського російського цивілізаційного простору як арили взаємодії між різними культурами і світовими релігіями.

Створення у травні 2000 р. семи федеральних округів мало гарантувати єдність політико-правового і ринкового російського цивілізаційного простору. Не секрет, що існують стратегічні плани розчленування та опанування російського простору. Наприклад, З. Бжезинський серйозно роз-

глядає перспективу створення Сибірської республіки (Якутія-Саха посідає важливе місце в будь-якому геополітичному розкладі), суверенізації мусульманських республік (Татарстан, Башкортостан, Інгушетія, Чечня). В. Новодворська бачить гарантію збереження демократичної Росії тільки як національної держави, а не як євразійської кваімперії, нехай навіть у межах “Московського князівства”. Проти політико-географічної централізації влади виступає, наприклад, Союз правих сил (СПС), який вважає, що Росія як демократична держава може існувати тільки як федерація. Однак це вже тенденція наступного — еволюційного періоду, що вступить у свої права на початку епохи Водоля (після 2003 р.), якщо цьому буде сприяти “глобальний контекст” — необхідні “соціетальні” зміни в нинішніх країнах — лідерах соціального прогресу, що в 1920–30-х роках пройшли досвід Великої депресії.

Україна після конституційного референдуму 2000 р. також рухається в напрямі федералізації. Однак вирішення цієї проблеми буде пов’язано також із переходом до еволюційного етапу історичного розвитку. Дуже скоро західний кордон України стане східним кордоном Європейського Союзу. Замість “залізної завіси” часів “холодної війни” виникне “золота завіса”, що відокремить багату Європу від східноєвропейських “бідних родичів”.

Якщо уявити модель євро-континентального розвитку у вигляді еліпса, можна говорити про перенесення центру ваги з однієї його частини до іншої. У даному разі мова йде про можливість занурення Європейського Союзу на початку XXI століття у період потрясінь, який ще А. Тоффлер називав “футурологічним шоком”¹³. Тоді ініціатива розвитку перейде до Східної Європи. У цьому регіоні дуже ймовірно, Україні може бути відведена культурно-цивілізаційна роль Бельгії у нинішній Західній Європі. Тобто мова йде про особливу місію культурно-політичного центру.

“Шлях Росії до материнської Європи лежить через Київ. Це не великодержавний шлях нового приєднання України до Росії, а покайний шлях приєднання Росії до Києва як до центра відродницького візантійського руху. Історична доля Києва — стати духовною столицею відродженого слов’янства”¹⁴. Можна погодитися з цією прогностичною точкою зору російського політолога О. Панаріна. Очевидно, що відновлення у старій формі колишнього Радянського Союзу є утопічною ідеєю, яка дедалі більше втрачає соціально-політичну підтримку. Однак це не виключає, а навпаки, передбачає пошук нових форм інтеграції. Буде це модель Європейського Союзу чи Євразійського Союзу — покаже майбутнє. Зрозуміло одне, що перехід України і Росії до заключної фази коеволюційного етапу універсального епохального циклу передбачає ускладнення в тому числі і просторових структур. Можливо, вдасться подолати тенденцію кінця XX століття,

пов'язану з розпадом великих соціокультурних просторів, адже процес глобалізації має дві однаково значимі складові — регіоналізацію та інтеграцію. Співвідношення між цими тенденціями і буде визначати долю східнослов'янських народів у XXI столітті.

Бібліографічні посилання

¹ *Романовский Н. В.* Социология и социологи перед лицом глобальных катаклизмов // Социологические исследования. — 1999. — № 3. — С. 6.

² *Лепехин В. А.* Стратификация в современной России и новый средний класс // Общественные науки и современность. — 1998. — № 4. — С. 32.

³ *Голенкова З. Т.* Динамика социокультурной трансформации в России // Социологические исследования. — 1998. — № 10. — С. 78.

⁴ *Заславская Т. И.* Социокультурный аспект трансформации российского общества // Социологические исследования. — 2001. — № 8. — С. 4.

⁵ *Голенкова З. Т.* — Динамика социокультурной трансформации в России // Социологические исследования. — 1998. — № 10. — С. 44.

⁶ Аргументы и факты. — 2002. — № 12. — С. 16.

⁷ *Гундаров И. А.* Духовное неблагополучие и демографическая катастрофа // Общественные науки и современность. — 2001. — № 5. — С. 58.

⁸ *Баранов А. В.* О некоторых факторах популяционного кризиса // Социологические исследования. — 2000. — № 7. — С. 116.

⁹ *Яковец Ю. В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций. — М., 2001. — С. 346.

¹⁰ Handelsblatt. — 2001. — 5 April.

¹¹ Suddeutsche Zeitung. — 1998. — 17 August.

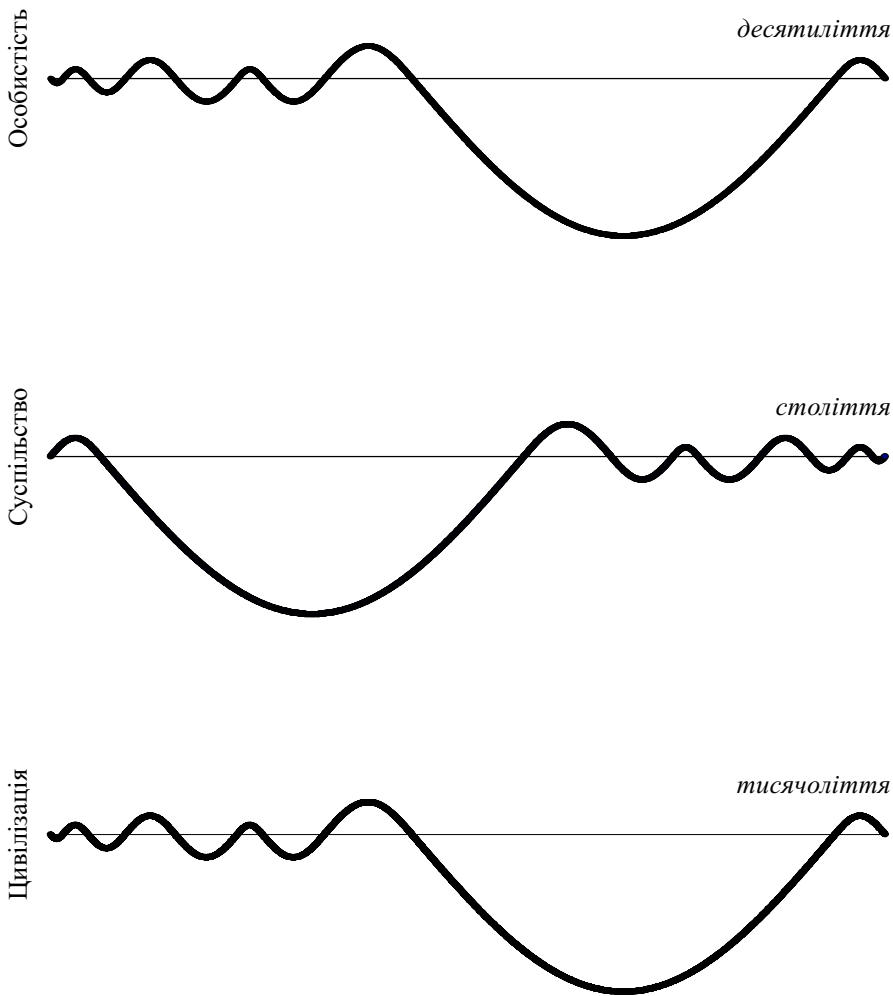
¹² *Сергийчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000. — С. 21.

¹³ *Тоффлер А.* Футурошок. — СПб., 1997.

¹⁴ *Панарин А. С.* Политология. — М., 1999. — С. 365.

Розділ III

Світ у тенетах глобалізації

*Рис. 3. Епохальні цикли розвитку
Особистості, Суспільства, Цивілізації.*

Глава 11. Глобальний аспект соціально-історичного розвитку

Один з провідних російських учених-глобалістів М. Чешков стверджує, що “глобалістика не визначила свого предмета і розпливається між двома протилежними тенденціями — фрагментацією знання (розробки дисциплінарно різних способів глобалізації) та безмежним розширенням (отождошенням з історією людства)”. Крім того, “залишається відкритим питання про те, що таке глобалізація — процес, що містить альтернативи і варіанти, чи імперативний; веде цей процес до створення однорідної світоцілісності або містить у собі можливості різних ідентичностей і різних компонентів людства; є даний процес породженням новітніх зрушень у виробництві, інформатиці, культурі чи він має свої історичні корені й історичні прецеденти”. Предмет глобалістики охоплює світ як ціле утворення і підлягає дослідженню єдиною соціально-історичною наукою¹. Однак, як справедливо зауважує інший російський учений Ю. Шишков, “до формування наддисциплінарної глобалістики ще треба дозріти”².

У процесі формування перебуває понятійний апарат і міждисциплінарна методологія синтетичної науки — глобалістики. Сам цей термін пов’язаний із “глобусом”, тобто умовною моделлю зменшеного планетарного масштабу. Зазвичай під словом “глобальний” розуміють “що охоплює всю земну кулю”, “загальний”.

Науковий термін “глобальний” у його сучасному значенні з’явився в Оксфордському словнику англійської мови 1961 р. Поступово сфера глобальних досліджень ставала все більш популярною, і вже до середини 1980-х років на 55 мовах народів світу виходило близько 1600 видань, так чи інакше пов’язаних із глобальною проблематикою.

Після краху СРСР і внаслідок формування єдиної, не розділеної за суспільно-економічними та ідеологічними критеріями глобальної капіталістичної системи поняття “глобалізація” водночас стало заклинанням для одних і прокльоном для інших. Як справедливо зазначає М. Чешков, поляризація громадської думки в оцінках глобалізації настільки значна, що вона ставить під сумнів можливість цілісного теоретичного бачення глобалізації, як казали римляни, “без гніву і пристрасті”.

Глобальне і загальне. Почнемо аналіз із понятійного апарату, адже якби люди точно пояснювали, що вони розуміють під певними термінами, то людство одержало б можливість позбутися принаймні половини своїх помилок.

Розглянемо основоутворюючий тезаурус глобалістики. Об’єктивно можна виділити такі визначальні поняття: “глобалізація — інтернаціоналізація”,

“автономізація — інтеграція”, “локалізація — регіоналізація”, “централізація — муніципалізація”, “інтернаціоналізація — цивілізація — глобалізація”.

Ми розглядаємо *інтернаціоналізацію і глобалізацію* як поняття, що взаємодоповнюються. Соціально-історичний розвиток у період інтернаціоналізації відбувається екстенсивно, а в умовах глобалізації — навпаки, інтенсивно.

Традиційно інтернаціоналізація розуміється як синонім поняття “міжнародний”. Глобалізацію можна розуміти як вищу стадію інтернаціоналізації, адже контакти між народами в масштабах визначеного історичного періоду і відповідної ойкумени були завжди, інше питання — її характер, форми і рушійні сили.

Коли йдеться про сучасний етап, то треба мати на увазі, що всі соціально-історичні процеси надзвичайно прискорилися внаслідок новітніх досягнень науково-технічної революції. Тому не випадково, що найбільш емною характеристикою “глобального” інформаційно-комунікаційного простору є Інтернет. З другого боку, “глобальне” є лише складовою поняття “загальне”, якщо його розуміти в сенсі “всеодності” В. Соловйова.

Автономізація та інтеграція є ще одною парою важливих понять. Під терміном “автономний”, як правило, розуміють самоврядний, незалежний суб’єкт. Феноменологічний зміст “інтеграції” полягає в поєднанні у ціле якихось частин або елементів. Наприклад, сучасний етап європейської інтеграції забезпечує об’єднання зусиль суб’єктів з метою вирішення загальних завдань розвитку. Діяльність Європейського Союзу також є прикладом гармонійної взаємодії між “автономізацією” та “інтеграцією” через принцип субсидіарності, тобто передачі владних повноважень на рівень, здатний вирішити означену проблему. Однак під автономізацією в контексті глобалізації можна розуміти самоусунення від “магістральної лінії” розвитку з метою збереження національної або релігійної специфіки. У цьому сенсі “автономізація” є альтернативою інтеграції.

Поняття “*локалізація — регіоналізація*”, на наш погляд, також є взаємодоповнюючими. Локальний, або місцевий — розуміється як обмежений, поширений не далі визначеного місця. А регіональний визначається як об’єднаний територіальними ознаками, ми розуміємо регіоналізацію як просторово-часовий континуум соціально-історичного розвитку. Глобалізація дуже інтенсивно поширюється на регіональному рівні, насамперед у вигляді різних економічних і політичних інтеграційних об’єднань. З цим процесом також пов’язане поняття “глокалізація”, тобто участь винятково в тих глобальних інтеграційних процесах, що відповідають національним інтересам.

Поняття “*централізація — муніципалізація*” є взаємовиключними. Під централізацією розуміється зосередження, об’єднання чого-небудь в

одному центрі, в одному місці, в одних руках. У свою чергу, під централізмом ми розуміємо систему управління або організації, за якої місцеві органи підпорядковані центральній владі. У контексті дискурсу глобалізації під централізацією можна розуміти розвиток тенденції концентрації політичної й економічної влади в руках провідних політичних сил (наприклад держав “Великої сімки”) або економічних фаворитів — транснаціональних корпорацій. Своєрідною формою централізації є “закулісний” або майбутній легальний “світовий уряд”.

З другого боку, альтернативою централізації є “муніципалізація”, пов’язана з розвитком самоврядних громад, що характерно насамперед для Європи, починаючи з часу формування античного полісу. Завдяки муніципалізації суб’єкт, будучи “космополітом” — громадянином всесвіту, може залишатися в інтегральній соціальній структурі своєї муніципії.

Нарешті, важливим поєднанням понять є “*інтернаціоналізація — цивілізація — глобалізація*”. Під локальною цивілізацією, як правило, розуміють частину світового цивілізаційного простору, що включає групу народів (етносів, держав), які вирізняються спільністю духовних (культурних, етичних, релігійних) цінностей, історичної долі, економічних та геополітичних інтересів³.

Як відзначає Ю. Яковець, у першій половині ХХІ ст. осовою проблемою, що виражає головну суперечність епохи, стає взаємодія цивілізацій четвертого покоління на тлі прискорених процесів глобалізації та становлення — через низку криз — постіндустріального суспільства.

“Цивілізоване суспільство” в соціокультурному сенсі означає досягнення певної цілісності в процесі соціально-історичного розвитку завдяки єдності релігії, мови, культурних традицій.

У свою чергу, поняття “цивілізація” якнайтісніше пов’язано як з екстенсивним періодом соціально-історичного розвитку в умовах інтернаціоналізації, так і з інтенсивним періодом у процесі глобалізації.

Для дослідження специфіки сучасного етапу переходу від інтернаціоналізації до глобалізації принципово важливо визначити, наскільки новим є сам цей процес.

Витоки глобалізації. Отже, спробуємо відповісти на запитання: чи має глобалізація історичні корені та прецеденти? Природно вже сформувався дві протилежні думки. Дехто розглядає нинішній етап глобалізації як безпрецедентне, унікальне явище, пов’язане винятково з розвитком новітніх інформаційних технологій і формування на їх основі “*new economy*”⁴.

Ми можемо солідаризуватися з групою вчених, які вважають, що принаймні інтернаціоналізація (як предтеча сучасної глобалізації) має досить глибокі історичні корені. Дійсно, від так званого “осового часу”

всесвітньої історії людство міцно зв'язане спільністю розвитку. Особистості з властивими їй особливостями становлення в різних цивілізаційних організаціях. Якщо розглядати історичний процес як поступальний циклічний рух по спіралі розвитку, то можна розуміти глобалізацію як ще один крок на шляху Сходження людства до духовних висот самовдосконалення.

З часу відкриття Америки Х. Колумбом (1492) посилюється тенденція до діалогу (не завжди рівноправного і морально виправданого) між Західною (Європейською) цивілізацією та іншими цивілізаціями, що поступово потрапляли під колоніальний контроль (справді глобальних масштабів досягла діяльність Ост-Індської компанії та ін.), стаючи периферією метрополії.

Епоха, яку відкрила для всесвітньої історії Велика французька буржуазна революція і війна за незалежність США (кінець XVIII ст.), пов'язана з формуванням структури індустріального суспільства. Схожі завдання вирішували Загальноєвропейська революція 1848–49 рр. і революції в Росії (1905–17), у Китаї (1949), на Кубі (1959) і в Нікарагуа (1979). Однак, на відміну від трансатлантичного індустріального ареалу, у більш відсталих з точки зору євроцентристського підходу цивілізаціях формування індустріального суспільства відбувалося на “соціалістичній основі”.

Циклічний механізм економічної глобалізації був створений промисловою революцією. Тому одним із перших “глобалістів” можна вважати К. Маркса, який у “Маніфесті Комуністичної партії” висунув, по суті, гасло соціально-політичної глобалізації “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”⁵.

Перший глобальний інтеграційний цикл (середина XIX ст. — 1914 р.) у політичному плані пов'язаний з періодом розквіту Британської імперії. На гребені першої хвилі глобалізації світове господарство сформувалося як цілісна система⁶. Розвиток приватних і державних монополій із властивим їм екстенсивним способом господарювання, стимулюючи імперські амбіції, прискорило процес боротьби за контроль над світовим ринком.

Дві світові війни (1914–18 і 1939–45 рр.), які можна розглядати як два етапи однієї великої світової війни, стали підтвердженням посилення глобальних тенденцій у політичній сфері (створення Ліги Націй, а потім Організації Об'єднаних Націй). Серпень 1945 р., коли американці скинули атомну бомбу на Хіросіму та Нагасакі, позиціонується як символічний Рубікон виникнення сучасного глобального людського співтовариства.

У цей історичний період реальною загрозою для Західного світу став СРСР, що зійшов зі “стовпової дороги” розвитку світової цивілізації. По-перше, через ідеологічну орієнтованість на пріоритет світової революції (знову виявилася тенденція до “глобалізації”). До розпуску штабу роздування “пожежі світової революції” — Комінтерну в 1943 р. і до горбачовського “нового політичного мислення” “пролетарський інтернаціоналізм”

залишався головною зброєю радянського зовнішньої політики. По-друге, існування першої в світі соціалістичної держави (абстрагуємося від визначень радянського соціалізму) було реальною альтернативою капіталістичній системі. Тому фактично 70 років (1917–87), до розквіту “перебудови”, теоретично існували два діаметральних шляхи глобального розвитку, що відповідало біполярній системі міжнародних відносин.

Між Першою і Другою світовими війнами помітним явищем стала Велика депресія (1929–34). Ми вважаємо, що саме від цього періоду бере початок “нова хвиля” трансформації від індустріального до постіндустріального періоду світового розвитку.

На наших очах стара технологічна суспільна модель трансформується в антропоцентричну, що відкриває простір для інноваційної активності особистості (інформаційні технології та генна інженерія).

Починаючи з 1970-х років, визначальними чинниками глобалізації стали:

- демографо-екологічні чинники (демографічний вибух, що стимулював дискусію про “межі зростання”);
- глобалізація техносфери (науково-технічна революція створила передумови для формування нового постіндустріального суспільства);
- економічна глобалізація;
- геополітична глобалізація;
- соціокультурна глобалізація⁷.

Наслідком розпаду СРСР стало відродження глобального капіталізму, відповідно якісно нового напрямку набув процес глобалізації. За словами П. Штомпки, сьогодні можна говорити про глобальну структуру політичних, економічних і культурних відносин, що поширюються за будь-які традиційні кордони й пов’язують окремі суспільства в єдину систему. Про таке розуміння людства не могло бути й мови навіть у порівняно близькому минулому. Дана онтологічна зміна знаходить відображення в епістемологічному статусі соціології. Соціологія стає можливою як соціологія світового співтовариства⁸.

З точки зору запропонованої авторами концепції універсального епохального циклу людство на глобальному рівні переживає “кoeволюційну” кризу розвитку восьмого епохального циклу. Революційна фаза цього циклу сягає періоду війни за незалежність США (1774) і Французької буржуазної революції (1789–94), що відкрила перспективу нинішнього глобального розвитку, пов’язаного із завершенням епохи Модерну. Інволюційний період названого циклу (з другої половини XIX — першої половини XX ст.) у цілому пов’язаний із становленням індустріальних основ цивілізації. У її західному варіанті — із формалізацією структури “класичного буржуазного

суспільства”, а у східному — із формалізацією структури “класичного соціалістичного суспільства”. Знаковою подією, що відкрила коеволюційний тип перехідних процесів, стала Велика депресія.

На радянських теренах інволюційний період характеризується протистоянням консерваторів і дисидентів, на Заході в еволюційному періоді був конфлікт між неоконсерваторами і лівими радикалами (1968). У нас 1960-і роки припали на період після революції, а на Заході — після Великої депресії.

З початком третього тисячоліття людство вступає в новий еволюційний період свого розвитку, можна сказати, що етап індустріальної цивілізації завершується. Таким чином, глобалізація та інтернаціоналізація видаються нам взаємодоповнюючими процесами, що соціально та історично розвиваються з інтервалом приблизно в один цикл.

Глобалізація і світова економіка. З точки зору сучасних тенденцій ці поняття фактично стають синонімічними, зокрема, у вищих навчальних закладах вивчають курс “світова економіка”. Однак ситуація змінюється, якщо розуміти під “глобальною економікою” тільки “new economy”, що є дітищем інформаційних технологій⁹.

Понятійний апарат економічної науки вимагає істотного уточнення. Можна говорити про “глобальний ринок” і “світову торгівлю”, про нову сутність термінів “мікро- і макроекономіка”, “економічна інтеграція”, “транснаціональна корпорація” тощо. Загально визнано, що процес глобалізації набрав найбільших обертів саме в економічній сфері, однак дотепер немає точного уявлення про те, чи не віртуальна ця економічна глобалізація.

Природно, що одні розглядають економічні аспекти глобалізації з антиглобалістських позицій (“Маргінали всіх країн, глобалізуйтеся”). Деякі аналітики говорять про “міфи глобалізації”, серед яких міф про те, що глобалізація відкриває новий етап в історії розвитку світової економіки, є незворотним процесом і веде до безпрецедентної інтеграції національних економік (зберігається і зростає розрив між найбагатшими і найбіднішими національними економіками); міф про створення загальносвітового ринку і про розмивання національних кордонів (формуються регіональні досить закриті ринки); міф про зменшення втручання держави в економіку (тотальна регуляція залишається актуальною під час подолання кризових ситуацій); міф про глобальний ринок капіталів (фінанси концентруються на одному полюсі — багатства)¹⁰.

Інші, як, наприклад Дж. Сорос, переймаються проблемами ультраліберальних цінностей глобальної економіки, тому заявляють про “кризу світового капіталізму”¹¹.

Спробуємо відокремити зерна від половини і розглянемо розвиток глобальної економіки без гніву і пристрасті.

Можна сказати, що структуру глобальної економіки релевантно представляє геоеконіміка, що поступово стає сучасною геополітикою¹². Інтенсивно формуються регіональні економічні блоки. Найбільш потужною і “просунутою” організацією поки є Європейський Союз, що виходить на якісно новий етап економічної інтеграції, пов’язаний із функціонуванням Монетарного союзу, однак прийом нових бідніших членів може порушити гармонійність і гомогенність соціально-економічного розвитку ЄС.

Не менш потужною обіцяє стати Панамериканська зона вільної торгівлі, що розкинулася від Аляски до Вогняної землі. Структуроутворюючим елементом у цьому інтеграційному угрупованні є американська економіка. Взагалі, саме ТНК, генетично пов’язані зі США, залишаються лідерами світової економіки, випереджаючи за валовими показниками цілі країни.

Ексон — Мобіл	233
Уолл Март Сторіс	191
Дженерал Моторз	185
Форд Мотор	170

Таблиця 1. Найбільші компанії США (2000 р.) за валовим доходом (млрд. доларів США)¹³

Даймлер — Крайслер (Німеччина)	162, 4
Брітіш Петролеум (Британія)	155, 8
Тотальфіна Ельф Акітен (Франція)	114, 6
Акса (Франція)	100, 4
Ройял-Датч — Шелл (Нідерланди)	97, 1

Таблиця 2. Найбільші компанії ЄС (2000 р.) за валовим доходом (млрд. євро)¹⁴

Американські ТНК все ще впевнено випереджають європейські.

У цілому можна констатувати, що за валовими обсягами економічний потенціал Європейського Союзу і Панамериканської зони вільної торгівлі приблизно збігаються.

Обсяг торгівлі у 2000 р.: НАФТА — 540 млрд. дол. США, МЕРКОСУР — 18 млрд. дол. США, Андський пакт (Венесуела, Колумбія, Еквадор) — 5 млрд. дол. США¹⁵.

Однак на перепоні формування трансатлантичної зони вільної торгівлі між ЄС та Панамериканською зоною стоять перманентні торгові суперечності між ЄС і США.

Регіональні інтеграційні тенденції є закономірним явищем і в інших геоелекономічних зонах. Набирають обертів інтеграційні процеси серед країн, розташованих на берегах Індійського океану. З грудня 1985 р. діє Асоціація регіонального співробітництва країн Південної Азії (СААРК), до складу якої увійшли Індія, Пакистан, Непал, Бангладеш, Шрі-Ланка, Бутан, Мальдівські острови. У березні 1997 р. створено Асоціацію регіонального співробітництва країн Індійського океану (АРСІО)¹⁶.

Таким чином, сформовано субрегіональне інтеграційне співтовариство, що об'єднує держави різної цивілізаційної належності. Серед них: європеїзована Австралія; індуїстсько-буддистські Індія, Шрі-Ланка; мусульманські Кенія, Маврикій, Малайзія, Індонезія, Ємен, Оман; конфуціанські Сінгапур, Японія; африканські ПАР, Мозамбік, Танзанія, Мадагаскар.

Аналогічні процеси розвиваються у сфері субрегіонального співробітництва між тихоокеанськими державами. У 1967 р. Філіппіни, Індонезія, Таїланд, Сінгапур, Малайзія, Бруней, Республіка Корея, В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Бірма створили Асоціацію співробітництва держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Азійська економічна криза 1997 р. істотно послабила “азійських тигрів”, однак остаточно не вибила їх із сідла “родео” глобальної економіки. Проте внаслідок цих подій і вступу бідніших держав колишньої “соціалістичної орієнтації” сповільнився процес поглиблення економічної інтеграції країн — членів АСЕАН.

Тихоокеанське субрегіональне економічне співтовариство було створено в 1991 р. у формі Азійсько-Тихоокеанського економічного співтовариства (АТЕС), що об'єднало в одній міжцивілізаційній комунікаційній структурі: США (обсяг ВВП — 9'299 млрд. дол. США), Австралію (394), Бруней (5.), Гонконг (159 — 1991 р.), Індонезію (143), Канаду (644.), Китай (997 — 1991 р.), Малайзію (79), Мексику (483 — 1993 р.), Південну Корею (395), Нову Зеландію (52), Сінгапур (85), Тайвань (288 — 1991 р.), Таїланд (126), Філіппіни (77), Чилі (68 — 1994 р.), Японію (4'350), Росію (185), В'єтнам (28), Перу (52 — 1997 р.), Папуа — Нову Гвінею (4)¹⁷.

На пострадянському просторі, починаючи з 1991 р., коли утворилася Співдружність Незалежних Держав (СНД), інтеграційні процеси розгортаються в різних площинах, формуються “клуби за інтересами”: з одного боку — Євразійське економічне співтовариство, з другого — об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова). Однак у цілому вони “хворіють” на ті самі проблеми, що й СНД, тому не вдається створити зону вільної торгівлі ні в жодній із названих структур окремо, ні у СНД в цілому.

“Падчеркою глобалізації” залишається Африка. П'ять найбільших ТНК мають обсяг продажу більший, ніж ВВП усіх країн Близького Сходу й Африки¹⁸.

Отже, у 1990-х роках лідером світової економіки залишалися США. Десинхронізація регіональних економічних циклів (низькі ціни на сировину і високий курс долара) стала основною причиною американського феномена надзвичайно тривалого економічного добробуту¹⁹. Озброївшись сучасними інформаційними технологіями, Сполучені Штати фактично опанували пріоритетні сфери розвитку “new economy”.

Поширення мережі Інтернет відбувалося гігантськими кроками. У 1991 р. у світі було 213 серверів, у 1996 р. — вже 12'881'000. У 1998 р. тодішній президент США Б. Клінтон скасував податкові і митні обмеження на торгівлю в мережі. На той час близько 80 % користувачів Інтернету мешкали у США.

Водночас інформаційні технології на нинішньому етапі глобалізації сприяють розшаруванню людства, тому що багаті і бідні країни мають різні фінансові можливості. Ще більш глибокий розкол відбувається на країни, що вже базуються на інформаційно-інноваційній економіці, і країни, що ще навіть не думають про це.

У квітні 2000 р. почався процес падіння курсу акцій “Інтернет-економіки”. Біржові аналітики заговорили про закономірний вибух “мильної бульбашки” акцій інформаційного сектора світової економіки, вартість яких була спекулятивно завищена. Розвиток цієї тенденції підтвердив, що не варто перебільшувати ступінь автономності і незалежності інформаційної економіки від її індустріальної, насамперед енергетичної, бази.

Можна із впевненістю констатувати, що остаточна “перемога” пост-індустріальної структури економіки буде не можлива доти, доки глобальні комп'ютерні системи потребуватимуть традиційних джерел енергії, що виробляються на основі індустріальних технологій. Мова йде про видобуток природних енергоносіїв — нафти й газу, що залишаються основними джерелами енергії. Тому енергетичні концерни все ще виступають потужними глобальними економічними гравцями²⁰.

Ексон — Мобіл	202,4
Ройял Датч — Шелл	129,6
Бритіш петролеум — Амоко	108,7
Тоталь — Петрофіна	51,4
Тексако	46,7

*Таблиця 3. Обсяг видобутку нафти (1997 р.)
за межами ОПЕК (млрд. тонн)²¹*

Зважаючи на такий розклад на глобальному нафтовому ринку, міжнародний нафтовий концерн ОПЕК не може встановити монопольний контроль, водночас завдяки цьому зберігається конкуренція нафтовидобувників за ринки збуту.

Зріс попит на природний газ. У 1999 р. на світовий ринок надійшло 520 млрд. кубометрів газу, з них частка Росії становила 35 %, Канади — 16 %, Алжиру — 10 %, Норвегії — 9 %, Індонезії — 7 %, Нідерландів — 6 %, Малайзії — 4 %, Туркменистану — 2 %, Австралії — 2 %, Брунею — 2 %²².

Можна перекоонатися, що макроекономічні показники провідних інформаційних концернів ще не досягають рівня провідних “традиційних” концернів, з якими до антимонопольних процесів міг рівнятися лише “Майкрософт”.

Тайм Уорнер (США)	26,8
Уолт Дісней (США)	23,0
Віаком Сі-Бі-Ес (США)	18,9
Бертельсманн (ФРН)	14,8

*Таблиця 4. Обсяг ринку (1999 р.)
провідних концернів світу (млрд дол. США)²³*

Таким чином, йдеться про поступовий перехід від геоцентричного способу життєзабезпечення з використанням невідновлювальних ресурсів до антропоцентричного — на основі природних і штучно створюваних ресурсів за допомогою інтелектуальних здібностей і збереження екологічного балансу.

У першому півріччі 2001 р. уперше з 1974 р. синхронізувалися цикли рецесії американської і японської економік. Це створює серйозні проблеми для сучасного етапу розвитку світової економіки, тому ширяться чутки про кризу глобалізації. Проте, напевно, це лише тимчасовий відступ перед новим ривком уперед. Свідченням цього є тенденції розвитку Світової організації торгівлі, що вже об’єднує понад 140 держав з метою поетапної лібералізації світової торгівлі.

Переговори про вступ до СОТ з різним успіхом ведуть Албанія, Алжир, Андорра, Вірменія, Азербайджан, Боснія, Китай, Грузія, Йорданія, Камбоджа, Казахстан, Хорватія (вступила у 2000 р.), Лаос, Ліван, Литва (вступила у 2001 р.) Македонія, Непал, Оман, Молдова (вступила у 2001 р.), Росія, Самоа, Саудівська Аравія, Сейшельські острови, Судан, Тайвань, Україна, Узбекистан, Вануату, В’єтнам, Білорусія, Югославія. Не збираються вступати до СОТ лише Екваторіальна Гвінея, Ефіопія, Афганістан, Багамські острови, Бутан, Еритрея, Іран, Ірак, Ємен, Кабо-Верде, Коморські

острови, Ліберія, Лівія, Маршалові острови, Мікронезія, Монако, Науру, КНДР, Палау, Сан-Маріно, Сан-Томе і Прінсіпі, Сомалі, Сирія, Таджикистан, Туркменія, Ватикан²⁴.

Отже, ми проаналізували вплив глобального аспекту соціально-історичного розвитку на макроекономічному рівні на національні економіки, а також на головних суб'єктів глобалізації — транснаціональні концерни. Людина є суб'єктом (активно на процес глобалізації впливають такі особистості, як Б. Гейтс і Дж. Сорос) і водночас об'єктом, що перебуває під впливом тенденцій глобалізації і в економічній, і в політичній сферах.

Глобальна політика у політичній глобалістиці. Поняття “глобальна політика” матеріалізувалося в другій половині ХХ ст., коли міжнародні відносини втягли у свою орбіту фактично всі держави. Поки що національні держави залишаються головними суб'єктами міжнародних відносин, однак їм стає все складніше враховувати об'єктивно зростаючу роль наднаціональних об'єднань, транснаціональних корпорацій, різноманітних міжнародних організацій. Сьогодні ми є свідками економічної інтеграції, що інтенсивно розвивається і неминуче спричиняє певні форми глобальних політичних союзів та об'єднань.

С. Телботт — колишній радник экс-президента США Б. Клінтона ще в середині 1990-х років заявляв про “кінець зовнішньої політики і народження світової політики”²⁵. Тут, як і у сфері глобальної економіки, ексклюзивним лідером є США, що, не встигнувши остаточно закріпити плоди перемоги у першій холодній війні, квапляться розпочати і швидко завершити другу, аби утвердити керівну глобальну роль США без реальної “гарячої війни”²⁶. Зробити це адміністрація Дж. Буша намагається через проект національної протиракетної оборони, що має вирішити завдання забезпечення глобальної стратегічної військово-політичної й технологічної переваги Сполучених Штатів Америки та стимулювати американську економіку.

Поки що, як підкреслює С. Хантінгтон, сучасна система міжнародних відносин є гібридом і поєднує однополярність та багатополярність — у ній панують наддержава і декілька провідних держав. США можуть одноосібно заблокувати дії однієї або кількох регіональних держав, але не в змозі без підтримки інших провідних світових держав розв'язувати ключові міжнародні проблеми²⁷.

Майбутня “багатополісна” система міжнародних відносин формується також групою держав регіонального рівня впливу. Свідченням цього є об'єднання у 1998 р. мусульманських держав — Бангладеш, Індонезії, Малайзії, Пакистану, Ірану, Туреччини, Єгипту, Нігерії у “вісімку, що розвивається”, яка по суті є противагою “вісімці” провідних індустриальних країн світу. Щоправда держави, які намагаються створювати подібну

альтернативу, самі роз'єднані суперечностями (Бангладеш у 1971 р. вела війну за незалежність від Пакистану; Туреччина як цивілізаційно рубіжна країна, що є членом НАТО і прагне до ЄС, має регіональні проблеми з Іраном; Єгипет і Нігерія конкурують за лідерство на Африканському континенті) і дотепер ще не сформуvalи конструктивну інтеграційну програму дій²⁸.

Західний, або трансатлантичний, світ в умовах політичної глобалізації також опинився перед викликом власних невирішених проблем. Європейський Союз виводить політичний процес на наднаціональний рівень, і така тенденція гостро ставить проблему забезпечення демократичних норм суспільного життя. З часу Великої французької революції 1789–94 рр. саме національна держава в діалектичній взаємодії зі структурами народженого в Європі громадянського суспільства створювали гарантії дотримання прав людини. Тепер, як відзначає Ф. Фукуяма, “глобалізація конкурує з ліберальною демократією”²⁹.

Формування об'єднаних регіональних ринків праці, пошук кращої долі стимулює значні потоки іммігрантів, що все більше нагадують часи великого переселення народів початку християнської ери. На рубежі XXI століття Європейський Союз виявляється в історичній ролі Західної Римської імперії початку нашої ери, коли перед брамою багатой високорозвиненої цивілізації стояли племена варварів, готових розчинитися в цій структурі, надавши їй нових рис. За такої ситуації може ставитися під сумнів необхідність розширення демократичного процесу, створення прозорої процедури прийняття рішень, розширення прав громадян.

США, що наполегливо відмовляються передавати навіть частку національного суверенітету міжнародним структурам (згадаймо відмову передати американські війська під командування миротворців ООН) також мають внутрішньополітичні проблеми. Вибори 43-го президента США показали недосконалість формально демократичної виборчої системи минулої епохи в умовах політичного процесу постіндустріального суспільства.

Формування нової системи колективної відповідальності епохи глобалізації перебуває ще в початковій стадії. Внутрішньополітична “політична коректність” у розвинутих державах, на жаль, на міжнародній арені не є загальною нормою.

На межі XXI століття активізувалася дуга нестабільності від Балкан через Кавказ, Близький Схід до Південної та Південно-Східної Азії. У даних історичних умовах питання про загрозу зіткнення цивілізацій стає проблемою усвідомленого вибору політичними лідерами та елітами відповіді на виклики інших культур³⁰.

Міражі соціокультурної глобалізації. У глобальному діалозі цивілізацій політичне партнерство споконвічно ускладнюється соціокультурною

проблематикою, цілісність і унікальність кожної цивілізації ставлять природні бар'єри на шляху до діалогу³¹. Ще однією перепоною є результати соціально-історичного розвитку, що, як ніколи, строкаті своїми контрастами.

Країни авангарду та їх народи, схоже, уже вповні зазнали припадку епохи постіндустріальної цивілізації, що народжується, коли знання й інформація стають головними економічними чинниками. Водночас зберігається і навіть зростає технологічна та, внаслідок цього, соціально-культурна дистанція між авангардом і периферією нової глобальної ойкумени. Таким чином генеруються і нові суперечності, що виходять за рамки колишніх уявлень про соціально-класові відмінності.

Прикладами таких суперечностей є конфлікти між цілями та засобами індустріальної і постіндустріальної епох суспільного розвитку, зокрема конфлікти між їх стратегіями (постіндустріальною економічною стратегією, генератором якої став інформаційно-інноваційний сектор економіки, і традиційною — екстенсивно-індустріальною) і технологіями, що породжують дискусії щодо “парникового ефекту”, “деіндустріалізації неефективних національних економічних систем”. Не позбавлені підстав і наростаючі суперечності між полюсами багатства і бідності світу, що глобалізується.

Процес глобалізації визначає появу нових форм організації соціальних процесів та нових ціннісних орієнтирів. Започаткований Великою французькою революцією шлях “соціального модерну” та інтернаціоналізації нових суспільних можливостей був спрямований до того, щоб зробити універсальною (ідеальною) історичну долю більшості націй. Національний розвиток країн у цій парадигмі орієнтувався на формування єдиного економічного, політичного і культурного простору на чолі з титульною нацією. Усталеність суспільної системи забезпечував відповідний моральний імператив. Такий інтернаціоналістський зміст національної ідеї в цілому забезпечував здатність народів до виживання, при цьому проблем із національно-культурною самоідентифікацією народів, як правило, не виникало.

Принципово змінилася ситуація, починаючи з другої половини ХХ ст., коли інтенсивно формуються наднаціональні інтеграційні структури, як, наприклад, Європейський Союз. Яскравим підтвердженням цього стала суспільна дискусія, що розгортається нині у країнах — членах ЄС щодо долі демократії в умовах розмивання національного суверенітету і передачі повноважень від владних національних інститутів до наднаціональних органів влади. Хоча формування Сполучених Штатів Європи більшістю європейських народів і їхніх політичних еліт визнається утопією, навіть у гіпотетично політично єдиній Європі на основі ментальності як історично зумовленої специфіки мислення представників різних країн і культур протягом тривалого часу ще зберігатимуться соціетальні соціокультурні кордони.

Особистість у євро-трансатлантичному співтоваристві все більш відокремлюється від соціуму, створюючи за допомогою інноваційних комунікаційних систем власний Космос, що виходить за межі національних держав. Разом з тим індивід стає основним виробником інтелектуальної інформації, все більше претендуючи на самостійне і незалежне від держави та соціальної групи позиціонування у світовому просторі. Внаслідок цього інтереси особистості, що автономізується, вступають в іманентний конфлікт із більш традиційними інтересами і цінностями, що консолідуються у форматі нації.

В умовах глобалізації, що виявляється у сучасних економічних, політичних, культурно-інформаційних перетвореннях і в соціальних змінах у світі, ставлення до національних меншин стає індикатором здатності тієї або іншої держави адаптуватися до викликів зростаючої імміграційної активності неєвропейських народів. Їхнє переміщення до Європи, що має ознаки демографічної кризи, є не тільки важливим внутрішньополітичним чинником у кожній окремій країні Європейського Союзу, а й визначає можливості конкурентоспроможності цих країн на даному етапі соціально-історичного розвитку.

Найбільш складним питанням у дискурсі глобалістики є проблема збереження релігійної і національної ідентичності, у центрі якої знаходиться перспектива соціокультурної уніфікації сучасних локальних цивілізацій. Більшість дослідників визнають, що саме у ментальній сфері процес глобалізації розвивається найповільніше. І це не випадково. Соціокультурна сфера, як молекула ДНК, зберігає генетичні основи самобутності і життєздатності цивілізацій. Звичайно, можна говорити про те, що інтенсивні процеси глобалізації спричинять уніфікацію на зразок швидкої гендерної уніфікації, коли стираються різниці між соціальними функціями статей і формується щось середньостатеве — “воно”.

Експансія масової культури (точніше, масового безкультур'я) поки ще не призвела до мутації ментального коду іманентного розвитку провідних локальних цивілізацій. Деякі з них реагують на цей агресивний процес спалахами фундаменталізму, вираженого у крайній формі правління руху “Талібан” в Афганістані. Християнство в цілому примирилося з масовою культурою, що все більше стає об'єктом ідолопоклонства. Мусульмани вбачають у цьому фактичне повернення до язичництва, тим самим іслам претендує на роль єдиної істинної релігії, спроможної зберегти для людства монотейстичну перспективу. Саме тому уніфікація світових релігій на аксеологічному — ціннісному рівні на даний час уявляється неможливою.

Зрозуміло, що доки зберігатимуться природно-географічні, ландшафтні, кліматичні відмінності, тотальна уніфікація в осяжному майбутньому локальним цивілізаціям і відповідним світовим релігіям не загрожує. Однак тенденція до цього, ймовірно, посилюватиметься.

Глава 12. Архетипи світових релігій і глобалізація

Проблема співвідношення духовного і матеріального основ людської історії, духовного і матеріалістичного бачення світу постійно знаходиться в полі зору філософської думки. При цьому в різні епохи домінував то один, то інший тип розуміння і культурної рефлексії на рівні індивідууму, соціальних груп, окремих народів, країн, регіонів і людства в цілому. Однак від епохи до епохи все більше наростало нерозуміння згубності для людства однобокого бачення світу. У XX ст. нерозуміння того, що економічна поведінка зумовлена свідомістю і культурою, призводить до поширеної помилки, коли навіть ідеальні за своєю природою явища намагаються пояснювати матеріальними причинами, хоча глибинні процеси історії обумовлені подіями, що відбуваються у свідомості³². Можна підкреслити, що ці явища, швидше за все, відбуваються у підсвідомості, тому світовий історичний процес, з погляду раціонального стороннього спостерігача, часто уявляється позбавленим сенсу.

Саме на підсвідомому рівні формується психологія людської релігійності, що формоутворюючою основою якої є різні архетипи. Це поняття ввів у науковий обіг К.-Г. Юнг, визначивши архетип як нераціональне несвідоме. Під несвідомим він розумів неособисту душу, спільну для всіх людей, навіть якщо вона виражає себе через індивідуальну свідомість. Архетипова свідомість виявляє себе насамперед за допомогою метафор. Архетипи не тільки поширюються традицією, мовою й міграцією, але спонтанно виникають у будь-який час, у будь-якому місці, без якогось зовнішнього впливу³³. Іншими словами, архетип — це зафіксований колективним несвідомим культурний стереотип, що впливає на людську поведінку й історію людства.

К. Ясперс підкреслює, що “історичність — це перетворення явища у свідомо проведених смислових зв’язках”³⁴. Саме таку масштабну картину світової історії запропонував О. Шпенглер. Створена ним морфологія історії, по суті, є однієї з перших спроб показати кореляцію між розвитком світової історії й ідеєю архетипу.

“Культура народжується в той момент, — писав О. Шпенглер, — коли з прадушевного стану вічно дитинного людства пробуджується і відшаровується велика душа, певний лик із безодні безликого, щось обмежене і минає з безмежного і вічного. Вона розквітає на ґрунті строго відмежованого ландшафту, до якого залишається прив’язаною суто вегетативно. Культура вмирає, коли ця душа вже здійснила повну суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав, наук, і таким чином знову повертається у прадушевну стихію”³⁵.

У кожної культури, таким чином, є своя власна цивілізація. У свою чергу цивілізація — це неминуча доля культури. Перехід від живої культурної традиції до мумії європейської цивілізації, з погляду О. Шпенглера, повторюється двічі: у період античності (в IV ст.) й у період модерну (у XIX ст.). У цьому сенсі можна говорити про локальну цивілізацію, під якою розуміється частина світового цивілізаційного простору, що включає групу народів, етносів, держав, котрі вирізняються спільністю духовних, культурних, етнічних, релігійних цінностей, історичних доль і геополітичних інтересів³⁶.

А. Тойнбі виявив 47 таких цивілізацій трьох поколінь. З них живими є: Західна, Православно-християнська, Ісламська, Індуїстська і Далекосхідна. Таким чином, кожна цивілізація ідентифікується як пов'язана з певною світовою релігією: Західна цивілізація — з християнством католицького обряду і протестантського напрямку; Православно-християнська — з православним обрядом; Ісламська — з ісламом; Індуїстська — з індуїзмом та буддизмом; Далекосхідна — з конфуціанством та буддизмом. Ця типологія світових цивілізацій є більш логічною, ніж запропонована С. Хантінгтоном, що виділив вісім живих цивілізацій — західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську та африканську³⁷.

Можна спробувати описати за допомогою архетипів світових релігій індуїстську, конфуціансько-буддистську, західну, православно-християнську та ісламську цивілізації. Першопочатковий архетип кожної зі світових релігій — індуїзму, буддизму, християнства, ісламу — зафіксований у Священних Книгах. Однак він сформувався на ґрунті восьми етичних систем: брахманізму або індуїзму; джайнізму; буддизму; конфуціанства; зороастризму; іудаїзму; християнства та ісламу.

Можна виділити релігійні системи, які формувалися на схід і на захід від гірського хребта Гіндукуш. Відповідно Божество західних релігій “відкрите для історії” персоніфіковане, а східні релігійні системи взагалі не мають монотеїстичного Божества у західному сенсі³⁸. Ця принципова архетипова відмінність споконвічно ускладнює процес формування механізму міжкультурного діалогу та взаємодії. Істотно впливає на цю комунікацію також історичний соціокультурний вік кожної зі світових релігій і відповідних цивілізацій.

Оскільки архетип (як феномен людського несвідомого) проявляється в культурі та релігії, то йому властива і соціально-історична динаміка. Цій динаміці міжкультурної взаємодії властиві певні закономірності. Якщо сформульована гіпотеза буде верифікована, ми зможемо одержати цінний науковий інструментарій для прогнозування розвитку сучасних глобалізаційних процесів.

Людська цивілізація як складна жива система, структурні елементи якої постійно змінюються, інтегрована у ще більш складну систему різної ієрархічної співвідпорядкованості: від космічних циклів до циклів життєдіяльності поколінь і окремих особистостей.

Розвиток архетипів світових релігій у моделі “універсального епохального циклу”. Варто підкреслити, що на нинішньому етапі розвитку соціології переважає уявлення про незмінність архетипових характеристик суб’єктів, тим самим апіорі теоретичні моделі, побудовані на основі цього постулату, втрачають характеристику соціальної динамічності.

Ми притримуємося принципово іншої точки зору, що полягає у визнанні історичності архетипів, а відповідно і їх трансформації у процесі розвитку суспільного організму. За допомогою такого підходу, звичайно, складніше описати характеристики світових релігій, значною мірою пов’язаних з архетипами світових цивілізацій.

Отже, відповідно до статичної моделі архетипів соціетальні характеристики подані таким чином: Індо-буддистська цивілізація розкривається через пріоритет благоговіння перед життям; Конфуціанська характеризується переважанням етико-центристського підходу і водночас готовністю до інтерпретації традиційних цінностей у дусі часу; Західна цивілізація йде Римським шляхом; Православна — це шлях зачарованого мандрівника; Іслам — шлях воїнів Аллаха³⁹.

З другого боку, як наукову гіпотезу можна запропонувати концепцію динамічної моделі архетипів цивілізацій та світових цивілізацій. Насамперед опишемо можливу кореляцію між періодами (фазами) розвитку цивілізації, що розглядається з позицій моделі “універсального епохального циклу”, і соціетальними характеристиками цивілізації як соціальної системи.

Отримані авторами у кризовому пострадянському просторі експериментальні дані дають підставу солідаризуватися з думкою психодіагноста Г. Айзенка, який розглядав індивідуально-психологічні властивості людей як систему скорельованих між собою психологічних рис. Екстраполяція цього положення на цивілізаційний організм дає підставу для нижченаведених тверджень. Щодо періоду революції, так само як і щодо періоду коеволюції (для який у цілому характерна системна криза), навряд чи можливо взагалі говорити про будь-яку визначеність. Тут скоріше можна говорити про флуктуації як про стан динамічної (мінливої) рівноваги і відповідно про розмитість якісних характеристик соціальної системи, що розглядається.

Для інволюційного періоду розвитку цивілізації (за Г. Айзенком) характерними якостями будуть екстраверсія, ірраціональність, емоційність, інтернальність, інтуїтивність, екзекутивність. Для періоду еволюції — інтроверсія, раціональність, прагматичність, сенсорність, інтенціональність.

При цьому якщо для критичних точок розвитку можна сказати, що цивілізаційна поведінкова реакція в цілому непередбачувана, то з такою ж упевненістю можна припустити, що найбільша інтенсивність соціокультурного обміну властива соціальним системам, що знаходяться в еволюційній стадії розвитку. Зрозуміло, що соціальний організм, що знаходиться в інволюційній стадії розвитку, буде вкрай несприйнятливий для такого зовнішнього соціокультурного впливу через свою іманентну закритість.

У контексті запропонованого авторського підходу, кожна світова релігійна система проходить у своєму розвитку відповідні етапи “універсального епохального циклу”, що можна теоретично за допомогою системи показників верифікувати.

Почнемо наш аналіз із Східної релігійної традиції, що далека від персоналіфікації Божества і загостреного відчуття історичного буття. Багато хто називає індуїзм, буддизм і конфуціанство позаісторичними релігійними системами, що мають специфічний масштаб історичного часу, або взагалі не пов’язані із хронотопом, а орієнтовані на ідею кармічного циклу перетворень живих істот. Родоначалником такої релігійної системи є Брахманізм.

Індуїзм — це, так би мовити, географічне визначення брахманізму. Саме “індусами” стали називати брахманів мусульмани після ісламського завоювання Північної Індії. Ортодоксальний індуїзм — це, по суті, релігія брахманів. Здавалося б, це має бути за визначенням національна релігія індусів, а не світова релігія, однак насправді буддизм є своєрідним “експортним варіантом” індуїзму. Етичні системи буддизму й індуїзму так само співвідносяться між собою, як Новий і Старий Заповіт у Християнстві, тому ми ведемо мову про індо-буддистську цивілізацію з таким же повним правом, як і про іудео-християнську.

Епохальні цикли розвитку *індуїзму* можна подати таким чином. Джерела релігійного вчення сягають далеко вглиб століть, до ще доарійського періоду, коли територія Північної Індії близько 3 тис. р. до н. е. була завойована арійськими племенами. Фактично це був революційний етап першого епохального циклу. У цей час формувался архетип віровчення — уявлення про нескінченність світу, про безсмертя людської душі, про карму, про неідентичність життя і буття. Брахманізм оформився як кастова релігійно-соціальна система.

Інволюційна фаза першого епохального циклу (в індуїстській традиції це ведійський період) пов’язана з адаптацією цього релігійного вчення до арійських завойовників. Осмислення брахманізму і його архетипові засади зафіксовані в Упанішадах (800 р. до н. е.).

Коеволюційний етап циклу ідентифікується з формуванням синтетичного Пантеону індуїзму, який об’єднав арійських і брахманських божеств.

Для нього також характерний початковий етап формування Буддизму. Закінчується цей етап приблизно на межі початку Християнської ери.

Еволюційний етап циклу пов'язаний із класичним періодом у розвитку буддизму й індуїзму (приблизно до 1000 р. н. е.), коли класичний санскрит поширився по всьому Індостану. У цей час записані епоси “Махабхарата” і “Рамаяна”. Буддизм у формі двох релігійних вчень “Малого колісниця” і “Великої колісниця” поширюється від Тибету до Шрі-Ланки.

Революційний етап другого епохального циклу для індуїзму і буддизму розпочався приблизно з часу мусульманського завоювання Північної Індії (XIII ст.), коли індусам доводилося адаптуватися до релігії завойовників, що розглядали індусів і буддистів як “невірних”, котрі не вірують у єдиного Бога Аллаха.

Інволюційний етап другого циклу пов'язаний з британським правлінням в Індії (1498–1947), коли колонізатори не зважали на тубільні вірування. Ко-еволюційний поворот у розвитку індуїзму фактично відбувся після здобуття країною повної незалежності і поділу Британської Індії за релігійним принципом (у 1947 р. створено мусульманську державу Пакистан). Кашмір стає зоною індусо-мусульманського протистояння. У 1990-х роках після поразки на виборах Індійського національного конгресу індуїзм стає політичним феноменом. Релігійна індуїстська партія Бхаратія Джаната з 1994 р. очолює правлячу коаліцію. Фактично на рубежі XXI століття для індуїзму і буддизму актуальним стає еволюційний етап другого епохального циклу.

Архетип китайської релігійної ідеї, так само як і індійської, формувався у сиву давнину. Основою китайського світосприйняття є уявлення про гармонію небесного, земного і людського. Визначився і “гендерний підхід” у вигляді архетипових уявлень про чоловічу основу “янь” і жіночу основу “їнь”.

Формалізація китайської релігійної системи традиційно пов'язується з діяльністю засновника даосизму Лао-Цзи і основоположника конфуціанства Конфуція (VI–IV ст. до н. е.). Фактично це був революційний етап першого епохального циклу. Конфуціанство у своїй класичній формі було і залишається насамперед етичним вченням, що проповідує активну позицію людини у її прагненні стати довершеною. Даоська традиція більш пов'язана із вченням про недіяння. Ще одною особливістю китайської релігійності є принципова можливість для китайця бути водночас даосом, буддистом і прихильником етичної системи Конфуція.

Інволюційний етап першого епохального циклу розвитку китайських релігійних систем охоплює період від IV ст. до н. е. до IV ст. н. е. На рубежі християнської ери вжитися в китайську цивілізацію намагалися християнські проповідники-несторіани та мусульманські завойовники, однак в інволюційній фазі ці спроби були приречені на провал.

Коеволюційний етап ідентифікується з періодом нестабільності в Піднебесній, боротьбою місцевих царств. Еволюційний етап розвитку китайських релігійних вчень пов'язаний з розквітом середньовічної китайської культури періоду домонгольського завоювання (XIII ст.) і продовжувався фактично до XVII ст., коли на імператорському троні знову змінилася правляча династія, а саме Маньчжурська, що правила Китаєм у 1644–1911 рр., до Синьхайської революції.

Приблизно з початку XX ст., з часу так званих “боксерських повстань” проти колонізації Китаю, ідентифікується революційний етап другого епохального циклу. Створення у 1949 р. комуністичної Китайської Народної Республіки можна вважати початком інволюційного періоду цього етапу епохального циклу, що залишається актуальним і на межі XXI століття.

Таким чином, основна архетипова відмінність індійської і китайської релігійних систем від зороастрійської, іудейської, християнської та ісламської релігійних традицій полягає у відсутності віри в персоніфіковане Божество, пов'язане з історичним процесом — початком і кінцем світу.

Проаналізуємо етапи розгортання універсального епохального циклу для християнства. В основу архетипу розвитку християнства покладено ідею Божого царства усередині самої людини.

Революційний етап першого епохального циклу для цієї світової релігії ідентифікується з народженням Ісуса Христа, його земним шляхом. Він завершується з появою ранньохристиянської церковної організації приблизно в III ст. н. е.

Інволюційний етап пов'язаний з переслідуванням християн у Римській імперії, жертівністю перших християнських громад III–IV ст. Коеволюційний поворот ідентифікується з визнанням християнства державною релігією в Римській імперії, формуванням двох державних і соціокультурних центрів — Західної Римської імперії і Східної Візантійської імперії. На заході відповідно до доктрини Августина Блаженного (354–430) формувалася універсальна християнська церква, що не орієнтувалася на владу слабнучих імператорів Західної Римської імперії. На Сході, у Візантії, навпаки, спостерігалася посилення імперської влади, внаслідок чого формувалася ідеологія цезарепапизму, тобто орієнтації церкви на союз із державною владою, а не на уявлення про верховенство духовної влади над світською, що сформувалося на заході.

Еволюційний етап першого епохального циклу охоплює християнізацію варварських народів, формування нових християнських чернечих орденів, розкол Церкви на Всесвітню Католицьку і Східну православну. Фактично Західна та Східна Римські імперії знайшли собі спадкоємців в особі західноєвропейських романо-германських народів і слов'ян Східної Європи.

Тим самим християнство породило другу родинну цивілізацію — православно-слов'янську, для якої відділення від католицької церкви (1024) стало, по суті, революційним етапом свого першого епохального циклу. У подальшому порядок фаз циклів для католицької та православної церков фактично збігається, однак східна церква об'єктивно відстає на один повний цикл від західної, якщо їхній розвиток до поділу не розглядати як один загальний цикл для двох гілок християнства. Однак, повернемося до розгляду процесу розгортання епохального циклу для Західного католицького християнства.

Революційна фаза другого епохального циклу охоплює період хрестових походів XII–XIII ст., що стали важливою віхою Відродження в Західній Європі античної культурної традиції. Інволюційна фаза другого епохального циклу пов'язана із засвоєнням нових соціокультурних якостей з апогеєм розвитку католицької церкви у сфері її намагань встановити контроль над світською владою. Коеволюційний поворот відбувся з початком Реформації XVI ст., він також охоплює її антипод — Контрреформацію. Вищий етап цього періоду припадає на Тридцятирічну війну (1618–48) між католицькими і протестантськими державами, яка в основному сформувала сучасну політичну карту Європи. Еволюційний етап пов'язаний із постреформаційним розвитком католицької церкви і формуванням різних протестантських віровчень (квакери, адвентисти, свідки Ієгови, мормони). Прихистком цих протестантських сект стали США, тим самим заклавши у фундамент американської державності архетип месіанської богообраності, що майже три століття визначає ритм розвитку американської історії як земного становлення обраної Богом для людського щастя “досконалої” держави. Саме тут слід шукати джерела американського месіанського зовнішньополітичного курсу, який після терористичних атак на Нью-Йорк і Вашингтон знайшов собі нове поле для діяльності у процесі глобальної війни проти міжнародного тероризму.

Революційна фаза третього епохального циклу для католицької гілки християнства пов'язана з подіями Великої французької революції, що поклала початок секуляризаційним процесам. Інволюційний період починається з XIX ст., тобто він також ідентифікується О. Шпенглером як “Занепад Європи”. Цей період розвитку циклу тривав фактично до Всесвітнього собору 1962–65 рр., що ознаменував коеволюційний поворот у розвитку католицької церкви в третьому епохальному циклі. Приблизно з 1978 р. — початку понтифіката Іоанна Павла Другого можна виділити поки що розмитий і невизначений рубіж вступу католицької церкви в еволюційну фазу цього епохального циклу, що пов'язано з активізацією місіонерської діяльності, спробами подолати занепад віри, пошуками моделі екуменічної єдності всіх християнських церков в умовах глобалізації. Отже, на сьогодні для католицької гілки християнства актуальною є еволюційна фаза розвитку третього епохального циклу.

Як уже зазначалося, революційна фаза першого епохального циклу православної гілки християнства пов'язана з відділенням від західної церкви і поширенням на слов'янські народи Східної Європи. Інволюційна фаза ідентифікується з посиленням впливу Візантії на релігійні питання у своєму цивілізаційному ареалі. Коеволюційний поворот пов'язаний із завоюванням Константинополя турками (1453) і поступовим піднесенням із 1589 р. Московської патріархії. Короткий еволюційний етап розвитку ідентифікується з реформами патріарха Никона в XVII ст., виникненням феномена розкольників-старовірів, однак він завершується із створенням Петром I у 1721 р. Священного Синоду, що встановив державний контроль над церквою.

Революційний етап другого епохального циклу для православної церкви започаткувався спробою оновлення на Соборі 1917 р., він пов'язаний із мученицькою долею церкви в роки радянської влади, що ідентифікуються з інволюційним етапом розвитку православ'я. Коеволюційний поворот пов'язаний з відродженням Віри і Церкви після краху радянської влади. Отже, для православної гілки християнської релігії актуальною є коеволюційна фаза другого епохального циклу.

Іслам історично є найбільш “юною” світовою релігією. Революційний етап його розвитку пов'язаний з діяльністю ідейного засновника пророка Мухаммеда (570–632). Його фактично завершують основні завоювання воїнів Аллаха — Персії, Сирії 638 р., Єгипту 642 р., розкол мусульман на сунітів і шіїтів. Закінчення революційного етапу, пов'язаного із зародженням ісламу, хронологічно ідентифікується через 100 років після смерті пророка Мухаммеда, а саме роком перемоги Карла Мартелла над арабами при Пуатьє (732), що проклало соціокультурний кордон поширенню ісламу в християнській Західній Європі. Контроль над Іспанією араби втратили 1492 р.

Інволюційний етап розвитку ісламу пов'язаний із “остиганням” мусульманів від пасіонарних стрибків з метою поширення віри в Аллаха. Тоді закрите мусульманське суспільство зазнало силового тиску західної християнської цивілізації під час хрестових походів. Інволюційний етап пов'язаний також з осмисленням і засвоєнням традицій культурної мусульманської спадщини. Це період творчості Авіценни, Ібн Рушда, Румі, які сформували високі зразки самоідентифікації віруючих мусульман.

Коеволюційний поворот ісламу пов'язаний із просуванням на Схід. У 1206–1526 рр. він поширюється на півночі Індії. Поширюється також вплив на Заході — у 1453 р. завойовано Константинополь і Балканський півострів.

Еволюційний етап розвитку ісламу ідентифікується із самостійним розвитком мусульманських держав до епохи колоніальних захоплень європейців, коли більшість територій культурного ісламського цивілізаційного ареалу опинилася під контролем західних колонізаторів.

Революційний етап другого епохального циклу розвитку ісламу пов'язаний з реалізацією спроб знайти відповідь на виклик модернізації, кинутий Західною цивілізацією. Форми цієї відповіді могли бути протилежними: від боязких спроб реформувати і пристосувати іслам до нових історичних реальностей до ідей повернення до істинного ісламу часів пророка Мухаммеда.

Фактично все ХХ століття ісламська цивілізація перебувала в інволюційній фазі розвитку, тому спроби вестернізації, а на межі ХХІ століття — глобалізації наштотвхуються на джихад — збройний опір мусульман, це цілком нормальна реакція для нинішнього етапу розвитку ісламу.

Отже, формування нової соціокультурної моделі християнсько-мусульманської взаємодії у третьому тисячолітті має враховувати актуальні особливості розвитку обох світових релігій. Історичний досвід свідчить: період хрестових походів був пов'язаний із тиском християнської цивілізації, що перебувала в революційній фазі свого циклу, на мусульманський світ, що переживав етап закритої, інволюційної фази циклу. На початку ХХІ століття ситуація повторюється, тепер західна гілка християнства знаходиться в еволюційній фазі чергового циклу розвитку, а ісламська — в несинхронній їй інволюційній фазі. Знову стикаються архетипи відкритого і закритого суспільств.

Відповідно до запропонованої парадигми соціально-історичного аналізу цикли розвитку світових релігій можна подати таким чином:

<i>Світова релігія</i>	<i>Актуальний період циклу</i>	<i>Актуальний цикл</i>
західне християнство	еволюційний	третій
православ'я	коеволюційний	другий
іслам	інволюційний	другий
індо-буддизм	еволюційний	другий
конфуціанство-даосизм	інволюційний	другий

Таблиця 5. Цикли розвитку світових релігій

Отже найбільш закритими для міжцивілізаційного діалогу є ісламська і далекосхідна цивілізації, що перебувають в інволюційній стадії розгортання епохального циклу. Тому не випадково розвиток процесу глобалізації в цих цивілізаційних ареалах має свої істотні особливості. Мусульмани, зокрема, обвинувачують християн у фактичному ідолопоклонстві масовій культурі і фетишу грошей, що поки є найбільш відчутною формою глобалізації.

У цілому ж можна констатувати, що створювана Глобальна Цивілізація вступає у фазу передостаннього циклу свого розвитку перед майбутнім Піднесенням на Небеса.

Глава 13. Національні меншини балканських країн у фокусі глобалізації

На межі третього тисячоліття, із входженням цілої групи країн у смугу перехідних (трансформаційних) процесів і початком постіндустріального етапу їх розвитку, у світі з новою силою заявила про себе проблема так званих меншин — національно-етнічних, політичних, культурних, релігійних, сексуальних тощо. Корені цієї проблеми сягають вглиб історії європейської цивілізації — періоду занепаду Римської імперії, коли ойкумена втягла в силове поле своїх інтересів значну кількість різних за етнічним походженням варварських племен. Цей процес тривав доти, доки латиняни не стали меншістю в морі інших народів.

У середньовічній Європі досить гостро постала проблема ставлення до євреїв, що значно пізніше (у часи націонал-соціалістичної диктатури в 1931–45 рр. у Німеччині) переросла в Холокост і стала однією з найтрагічніших глав всесвітньої історії.

В часи Реформації і Контрреформації ключовою стала проблема захисту інтересів релігійних меншин. Зрештою, на згарищі інквізиції виросла толерантна західноєвропейська політична культура, яка із запровадженням в новітні часи у Європі загального і рівного виборчого права гарантувала політичній меншості надійний законодавчий захист.

Сьогодні на перший план виходить проблема захисту прав національних меншин. Однак завдання ускладнюється тим, що національно-етнічна карта Старого континенту не є історично однорідною — чимало націй, що мали раніше свою державність, за певних історичних обставин опинилися меншинами в складі інших держав.

Виклик глобалізації: балканська відповідь. Найважливішими подіями ХХ ст. з точки зору соціально-історичного процесу стала Велика депресія (1929–34), що вплинула на долю реформ у країнах Західної Європи, Північної Америки і Японії, а також трансформаційні процеси, які розгорнулися в 1980–90-х роках у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, СРСР і Китаї. З наростанням у світі трансформаційних процесів все помітніше посилення взаємозалежності держав і народів, дієвості раціонального компонента їх психосоцієтальної культури і сприйнятливості до зовнішніх чинників і умов розвитку. У міжнародному лексиконі все ширше використовуються терміни, пов'язані з поняттям єдиного економічного, політичного, правового, інформаційного, науково-технічного простору.

Водночас на межі ХХІ століття актуалізується боротьба національних меншин за свої політичні права, реальністю стають збройні конфлікти за перерозподіл різних ресурсів, силового характеру набуває міжнародна політика. Наочним прикладом стали війни, що виникли внаслідок розвалу Союзної Федеративної Республіки Югославії, вийшли за локальні кордони Південно-Східної Європи і дестабілізували загалом весь континент.

Як ніколи, пістрявлюють контрастами результати всесвітньо-історичного розвитку. Країни авангарду та їх народи, схоже, уже вповні оцінили “принади” епохи постіндустріальної цивілізації, коли знання та інформація стали провідними економічними чинниками. Водночас зберігається і навіть посилюється технологічна, а як наслідок — і соціально-культурна дистанція між авангардом та периферією нової глобальної ойкумени. Тим самим генеруються і нові суперечності, що виходять за рамки колишніх уявлень про соціально-класові відмінності.

Прикладами таких суперечностей є конфлікти між цілями і засобами індустріальної та постіндустріальної епох суспільного розвитку, конфлікти між їх стратегіями (постіндустріальною економічною стратегією, локомотивом якої став інформаційно-інноваційний сектор економіки, і традиційною — екстенсивно-індустріальною) і технологіями, що породжують дискусії щодо “парникового ефекту”, “деіндустріалізації неефективних національних економічних систем”. Не позбавлені підстав суперечності між полюсами багатства і бідності у світі, що глобалізується. Все це стимулює дискусії щодо позитивних і негативних боків процесу глобалізації.

Нині вже можна сказати про те, що завершується час “соціального модерну”, основним завданням якого було наближення більшості держав і народів до формули “досягнення максимально можливого рівня розвитку для всіх”. Досягнення цього часу у своїй основі базуються на морально-етичному компоненті людського розвитку — на жертвованості “особистого в ім’я суспільного”, “приватного в ім’я загального”, “недосконалого сьогодення в ім’я кращого майбутнього”.

Започаткований Великою французькою революцією (1789–94) шлях “соціального модерну” та інтернаціоналізації нових суспільних можливостей був покликаний зробити універсальною (ідеальною) історичну долю більшості націй. Національний розвиток країн у цій парадигмі орієнтувався на формування єдиного економічного, політичного і культурного простору на чолі з титульною нацією. Усталеність суспільної системи забезпечував моральний імператив, відповідно до якого, за словами відомого чеського письменника і журналіста К. Чапека, “будь-які чужі жертви в ім’я миру не можуть вважатися занадто великими”. Такий інтернаціоналістський зміст національної ідеї в цілому забезпечував здатність народів до виживання. При

цьому проблем із національно-культурною самоідентифікацією малих народів, як правило, не виникало.

Принципово іншою стає ситуація, коли, починаючи з другої половини ХХ ст., інтенсивно формуються наднаціональні інтеграційні структури, на зразок Європейського Союзу.

На рубежі ХХІ століття Європейський Союз виявляється в історичній ролі Західної Римської імперії початку нашої ери, коли перед брамою багато високо розвинутої цивілізації стояли племена варварів, готових розчинитися в цій структурі, надавши їй нової якості. Один із популярних міграційних шляхів пролягає територією балканських країн.

Балкани — це простір, де на перетині трансконтинентальних комунікацій ввійшли в пряме зіткнення регіональні системи Близького Сходу, Євразії та Європи. Тут вступили в прямий контакт релігійні системи ісламу, католицизму і православ'я.

До того ж, в епоху глобалізації, коли посилюється конкуренція за контроль над регіональними і світовими комунікаціями, ринками сировини і промислових товарів, Балкани набувають важливого геостратегічного значення, зберігаючи при цьому значний потенціал конфліктності в регіоні.

У 1990-х роках найпопулярнішою теорією для обґрунтування причин розпаду Югославії була висловлена С. Хантінгтоном концепція “зіткнення цивілізацій”. Балканський регіон протягом тривалого історичного періоду входив до складу різних імперій — спочатку Римської, потім після її розколу на Західну і Східну (Візантію) був поділений між цими новоствореними центрами сили. У часи пізнього середньовіччя, коли Візантію загарбали турки-османи, вони стали провідниками орієнтального впливу на Балканах. Західна традиція була представлена Австро-Угорською імперією. Усі ці перипетії історії гальмували класичний розвиток національної ідентичності і національної державності балканських народів.

Тенденції інтернаціоналізації на Балканах, що позначилися у другій половині ХХ ст., фактично були “призупинені” процесами дезінтеграції федеративних держав, відродженням національної самосвідомості, реанімацією архетипів національних символів та міфів, таких як битва на Косовому полі 1389 р.

У масовій свідомості балканських народів сталося певне зрушення, спричинене конфліктним співіснуванням поведінкових стереотипів кінця ХХ ст. та архаїчних уявлень про своє “колективне Я”. Реанімовані перехідними процесами національні ідеї й міфи минулого не менш ефективно впливають на відносини того або іншого народу із зовнішнім світом і визначають характер цих відносин. Нинішній ренесанс національних держав на Балканах можна вважати компенсацією за раніше втрачені історичні шанси.

Велике минуле античної Греції і середньовічної Візантії, їх вагомий внесок у розвиток культури Європи та балканських народів зокрема, стимулюють грецьку національну гордість як колиски європейської цивілізації і балканського лідера, що як член Європейського Союзу і НАТО, досяг мети, яку ставлять перед собою інші країни регіону. Греція є форпостом ЄС на Балканах і балканським представником у Європі.

Румуни, як і греки, є автохтонним народом — нащадками древніх даків. Ця нація пишається тим, що назва держави і мова мають римські корені.

Болгари пишаються тим, що Кирило і Мефодій створили слов'янську писемність. Але слов'янські корені є не єдиним орієнтиром у болгарській свідомості. Болгарська державність почалася з приходу тюркських предків із степів Північного Криму на Балкани. Третьою основною лінією болгарської культури вважається автохтонний фракійський елемент. Таким чином, болгарський ціннісний стереотип “колективного Я” спирається на інтерпретацію свого минулого як історії того, що нація не змогла цілком реалізуватися через зовнішні обставини, передусім важку спадщину 500-літнього османського ярма.

Сербська національна свідомість, незважаючи на всі історичні перипетії, визначає свою націю як “чисто” слов'янську за етнічними коренями. Це дає привід претензіям на південнослов'янське лідерство у боротьбі проти східної і західної експансії. Македонці і чорногорці також визначають себе як центр всеслов'янського опору.

Стрижнем албанської національної самосвідомості є автохтонність і образ народу-жертви, що протягом кількох століть зазнає експансії сильніших держав, проте все-таки виживає.

Турки претендують і на античну спадщину, і на справедливую оцінку внеску османської культури у розвиток Балкан. Втративши значну частину території Османської імперії, Туреччина змогла за порівняно короткий історичний термін зробити великий крок у своєму розвитку і порівнятися з європейськими державами.

Самосвідомість хорватів і словенців усе більш орієнтується на інтеграцію з європейською культурою і дистанціювання від балканських регіональних проблем.

Загалом через розрізненість та різне розуміння своїх інтересів відповідь балканських народів на виклики глобалізації є поки що невиразною. Однак якщо розглядати регіоналізацію як одну з альтернатив глобалізації, то саме в цьому й полягатиме балканська відповідь на провідну тенденцію сучасного соціально-історичного розвитку.

Згадка про майбутнє. Для всебічного вивчення проблеми національних меншин балканських країн зробимо невеликий екскурс в історію.

Територію сучасної Словенії у давні часи населяли різні народи: кельти, норики, іллірійці, венеги. Хлібороби-слов'яни прийшли сюди у VI ст. Ще в ході освоєння нової території словенці потрапили під владу Аварсько-го каганату. У 622–26 рр. вони брали активну участь у повстанні скорених аварями слов'янських племен на чолі з князем Само. Це був за суттю революційний період першого епохального циклу словенської історії. Утворене в цей період князівство Карантанія проіснувало до IX ст., до того часу на цих територіях зміцнилася германська феодальна влада. У 820 р. Карантанію підкорили франки. Ця історична подія ідентифікується з початком інволюційного періоду. Поступово з утвердженням християнства, словенці потрапляють у духовну залежність від чужого народу. Не віросповідання, не соціальний стан, а загострені національна самосвідомість і почуття власної національної гідності згуртували словенців у єдину націю. Коеволюційний період першого епохального циклу словенської історії пов'язаний з розвитком національного друкярства в середині XVI ст. З другої половини XIX ст. починається еволюційний період національної словенської історії — словенські промисловці, банкіри, торговці посідали важливе місце в економіці Австро-Угорської імперії. Пангерманісти вважали своїм першочерговим завданням германізацію Словенії. На західні землі претендувала також Італія, що об'єдналася. Все гостріше вставало питання про об'єднання всіх південних слов'ян, які перебували під владою Габсбургів.

Хорвати з'явилися в гирлі рік Сави і Драви в VI ст. Революційний період першого циклу їхньої національної історії пов'язаний із формуванням ранньофеодальної державності. У VII–XI ст. актуальним був інволюційний період національної історії. Коеволюційний поворот здійснився на початку XII ст., коли Хорватія ввійшла до складу Угорського королівства, а глаголиця стала символом національної мови і культури. У XVI ст. починається еволюційний період історії. Кордон Хорватії і Боснії перетворився на кордон між Австрійською імперією й Османської Портою. Хорватська національна свідомість кристалізувалася в боротьбі з германізацією і мадьяризацією. У 1868 р. Хорватія знову стала частиною Угорщини.

Серби з'явилися на Балканах у VI столітті. Революційний етап їхньої національної історії пов'язаний із формуванням ранніх державних утворень і християнізацією, що в основному завершилася до початку IX століття. З цього періоду починається інволюційний етап — сербам доводилося вести боротьбу за самостійність з Візантією і Болгарією, візантійці використовували сербів як протизагу болгарам і хорватам. Коеволюційним поворотом наприкінці XII ст. став розвиток сербської національної державності. Стефан Неманя став засновником сербської середньовічної королівської династії. Початок еволюційного періоду першого епохального циклу відно-

ситься до часу найвищого розквіту сербського королівства за короля Стефана Душана (1331–55). Однак поразка на Косовому полі 1389 р. змінила ритм національної історії аж до початку XIX ст.

Деякі століть турецького панування значною мірою вплинули на етнічне розмаїття Балканського півострова.

Чорногорія, по суті, стала уламком середньовічної сербської держави, що розпалася під військовим тиском турок у XIV ст. Переховуючись у горах, чорногорці заплатили за свою свободу низьким рівнем суспільного розвитку. До початку XIX ст. тут зберігався родоплеменний лад. Внаслідок визвольних змагань із турками до 1796 р. Чорногорія де-факто стала незалежною державою.

Землі Македонії в результаті тривалих війн були поділені між Болгарією і Візантією. У VIII ст. слов'яни Македонії були християнізовані. У IX ст. Македонія стала центром слов'янського просвітництва. Із Солуні — південного македонського містечка на узбережжі Егейського моря вийшли великі вчителі слов'ян Кирило і Мефодій. До кінця XII ст. Македонія залишалася у складі Візантійської імперії. Пізніше болгарам вдалося завоювати Македонію, але в 1261 р. відновлена після розгрому Візантійська імперія знову об'єднала всі македонські землі. На початку XIV ст. Сербія загарбала Македонію, однак незабаром її територія стала базою для розширення турецького панування на Балканах. Турецькі власті активно сприяли припливу в Македонію мусульманського населення. Грецька мова по суті була мовою міжнаціонального спілкування, грецькою велося богослужіння в православних храмах. Процес розвитку національної самосвідомості македонців просувався повільно і складно, адже вони знаходилися в залежності не так від турків, як від братів по вірі — греків і братів по мові — болгар. Заснування в 1870 р. Болгарського православного екзархату, незалежного від Константинопольської патріархії, завдало потужного удару по позиціях Греції в Македонії. У міру ослаблення грецьких позицій в Македонії набирає силу вплив Сербії і Болгарії. Македонії і в XX ст. судилося стати детонатором балканського порохового льоху в Європі.

Боснія до XII ст. не мала політичної самостійності, хоча була автономною територіальною одиницею, що входила до складу ранніх сербських державних утворень. У XII ст. тут поширюється богомільська ересь, яка завдала величезної шкоди суспільному розвитку країни. У Боснії так і не склалася значуща централізована державна влада. Калейдоскоп міжусобних війн і хрестових походів проти еретиків, ріки крові, економічна і культурна відсталість, злидні — такою була історія Боснії XIII–XV ст. У середині XV ст. Боснію загарбали турки. Якщо у Сербії, Македонії та Герцеговині після скорення турками випадки переходу в іслам відзначалися в основному серед

міського населення, то в Боснії добровільне прийняття ісламу набуло масового характеру, охоплюючи при цьому всі верстви населення. Боснія перетворилася, по суті, в опорну базу Османської імперії в Європі. Із Боснії вийшло багато видатних воєначальників і чиновників Османської імперії (слов'яни за походженням). До початку XX ст. Боснія і Герцеговина (південна частина країни, населена переважно католиками хорватами і православними сербами) перетворилася в постійний осередок напруженості на Балканах.

Албанці — один із найдавніших народів Європи. Вони є нащадками іллірійців, що разом із греками, македонцями і фракійцями населяли Балканський півострів ще в античні часи. Слов'яни з'явилися на території Албанії в VI ст. Перебуваючи у складі Візантійської імперії, албанці у XIII ст. прийняли християнство. Головними провідниками католицизму в Албанії були впливові в портових містах венеціанці. До XIV ст. самостійних албанських державних утворень не існувало. На початку XV ст. територія Албанії була підпорядкована туркам. Князь Георгій Кастріоті, на прізвисько Скандербег у 1443–68 рр. вів запеклу боротьбу з турками. Прапор роду Кастріоті — червоне полотнище з чорним двоголовим орлом — став національним прапором албанців. Різняться історичні долі албанців, що проживали у різних областях. Існує два діалекти албанської мови — гегський (північна Албанія) і тоскський (південна Албанія). У північних гірських районах основним видом діяльності населення було скотарство, на півдні переважало землеробство. Північно-албанські горці завжди були вільними хліборобами. На відміну від консервативної півночі, південна Албанія стала осередком зародження національно-визвольного руху. Ісламізація Албанії найбільш активно відбувалася в XVI–XVII ст., і до початку XX ст. близько половини населення країни були мусульманами. До середини XIX ст. питання розмежування албанських і слов'янських земель не поставало, тому що всі вони знаходилися під владою Османської імперії, у складі кожного адміністративно-територіального утворення проживало змішане населення. Північно-східні області Косова в більшою мірою були заселені сербами, південно-західні — албанцями.

У той час, коли балканські народи знаходилися у сфері впливу Австро-Угорської імперії, вона проводила політику постійного нацьковування народів: чехів на угорців, угорців на хорватів, хорватів на сербів. Однак зберегти єдність імперії, постійно використовуючи ворожнечу між народами, неможливо. До того ж не було зрозуміло, яким саме чином має відбутися об'єднання балканських народів: з волі самих народів, з волі монархів чи з волі великих держав.

Принципово новий історичний етап, який для всього балканського регіону ідентифікується з революційним періодом історії, розпочався на межі XX ст. Дві балканські війни (1912–13), Перша світова війна (1914–18)

спричинили першу спробу реалізації ідеї югослов'янської державності у формі Королівства сербів, хорватів і словенців, що розпалося в роки Другої світової війни (1941–45). Відродження цієї ідеї пов'язано з історією Союзної Федеративної Республіки Югославії, епоха якої в цілому ідентифікується з інволюційним періодом розвитку країни.

Проте розв'язати національну проблему республіканській політичній еліті СФРЮ так і не вдалося. Інтернаціоналізм як офіційна ідеологія не зміг підмінити національну самосвідомість. Поряд з інтернаціоналізацією національної самосвідомості у країні продовжували існувати “національні забобони”, що виникали внаслідок дискримінаційного ставлення до національних меншин.

Міжетнічний мир легко зберігається в умовах еволюційного процвітання і стабільності. Під час конкуренції національних груп за дефіцитні ресурси (період коеволюції) національні меншини стають “цапами відбувайлами”. Подібна ситуація сформувалася на Балканах на початку 1990-х років, коли були порушені соціальні комунікації і межі національної толерантності.

Додаткові проблеми вносять у міжетнічні відносини питання ідентифікації національних меншин, насамперед він пов'язаний з тим, як ідентифікує національну меншину суспільство чи його титульна нація. Однак якими б не були історичні корені певної національної групи, як би не сприймалася її історія суспільством, насамперед важлива її власна позиція (самоідентифікація). Не менше значення має і наявність у державі і суспільстві можливостей для збереження меншиною своєї національної ідентичності та самореалізації, що й дотепер на Балканах видається проблематичним. Нові балканські держави все ще продовжують (активно чи пасивно) проводити асиміляторську політику стосовно національних меншин, що реалізується, зокрема, у різного роду заборонах розмовляти і друкуватися національними мовами, відкривати нові чи зберігати наявні школи для національних меншин.

Процес самоідентифікації і консолідації балканських соціальних організацій триває. Період XIX–XX ст. надто короткий для завершення повних циклів національної історії, для формування держав як громадянських суспільств. Природний ритм циклів постійно порушувався війнами, масштабними конфліктами, значними зовнішніми впливами. Значну частку історії 2000-літньої християнської ери балканські народи прожили у складі імперій або чужих національних державних утворень. Тому проблеми національних меншин на Балканах тісно пов'язані з питаннями територіальних кордонів, що ототожнюються народами з певними загрозами для них і з несправедливим ставленням як у минулому, так і тепер. Все це разом становить важливий елемент самоідентифікації і фактор етнічної мобілізації балканських народів.

Крім того, всім балканським державам певною мірою властиві риси традиційного суспільства, що має схильність до ізоляціонізму і подолання внутрішніх суперечностей через актуалізацію образу зовнішнього ворога. Конфліктний потенціал все ще не вичерпано. Стабільність підтримується ззовні — силами міжнародних миротворців. Масові етнічні чистки, що проводилися у 1990-ті роки від Боснії до Косово, не сприяли цивілізованому розв'язанню проблем національних меншин. До того ж Балканський регіон надто малий для амбіцій щодо створення “великих національних держав”, які прагнуть встановити силовий контроль над сусідами.

Горизонт прогнозу. Загальна методологія прогнозу для кризового (кoeволюційного) стану, в якому нині перебуває світове співтовариство, потребує істотної корекції. Треба зважати на те, що будь-який перелік початкових умов або причин для детерміністського висновку про майбутні наслідки завжди є неповним, до того ж в умовах кризи нелінійності одна й та сама причина може призводити до різних наслідків⁴⁰. Порушення причинно-наслідкової залежності породжує ситуацію, коли, здавалося б, незначні фактиподії спричиняють неспівмірно великі наслідки.

Історія балканського регіону ХХ століття — періоду втілення ідеї югослов'янської федерації спочатку у формі Королівства сербів, хорватів і словенців, а потім — Союзної Федеративної Республіки Югославії, дає підстави в цілому ідентифікувати її з інволюційним періодом епохального циклу. З початком 1990-х років здійснюється коеволюційний поворот, пов'язаний до того ж з актуалізацією великої кількості національних історичних циклів розвитку. Очевидно, що Балкани в середньому на один-два повних цикли відстають від “нормального” розвитку європейських національних держав. Це визначає специфіку їхньої участі в сучасних глобалізаційних процесах. І якщо очевидно, що західноєвропейські держави “доросли” до завдань формування наднаціональних інститутів, утіленням чого став Європейський Союз, то з точки зору застосованого підходу не менш очевидно, що балканські країни лише в майбутньому (еволюційному) періоді розвитку будуть готові створити для цього об'єктивні передумови.

У цілому в умовах глобалізації ставлення до національних меншин є індикатором здатності держави адаптуватися до імперативів зростаючої імміграційної активності неєвропейських народів. Їх переміщення до Європи, що набуває симптомів демографічної кризи, стає не тільки важливим внутрішньополітичним чинником кожної конкретної країни Європейського Союзу, а й визначає можливості конкурентоспроможності цих країн на нинішньому етапі соціально-історичного розвитку. Балканські країни в цьому сенсі ще протягом певного часу відставатимуть від магістрального руху глобалізації, вирішуючи поки що локальні завдання регіоналізації.

Глава 14. Перспективи розуміння та інтерпретації всесвітньої історії

Глобальний (цивілізаційний) рівень апроксимації моделі. Застосування моделі універсального епохального циклу до всесвітньої історії засвідчує, що від кінця XVIII – початку XIX ст. бере початок черговий глобальний епохальний цикл (восьмий, якщо вести відлік від 3000 р. до н. е.). Його змістовне наповнення цілковито описують поняття індустріального та пост-індустріального розвитку цивілізації.

Революційна (перехідна) доба циклу, що її “відкриває” для людства Велика французька революція, пов’язана із подальшим формуванням структури індустріального суспільства (буржуазні революції 1848–49 рр. та соціалістичні революції 1905–17 рр. в Росії, 1949 р. в Китаї, 1959 р. на Кубі тощо), відповідним розвитком промисловості та ринку. Цілком не безпідставним в світлі визначеного підходу бачиться домінування протягом XIX — першої половини XX століть ідеологем, пов’язаних з поняттями “Революція”, “Модерн”, “Індустріальна епоха” тощо.

Виникнення монополій (приватних чи державних) стало закономірним результатом розвитку країн, своєрідним соціальним підсумком подальшого інволюційного періоду їх історії. Однак монополізація капіталу і притаманний йому екстенсивний спосіб господарювання лише прискорювали виснаження внутрішнього потенціалу країн, посилювали їх боротьбу за світові ринки збуту та сировини, стимулюючи імперські амбіції і готуючи ситуацію в країнах до майбутніх реформ, пов’язаних із коеволюційною (перехідною) добою та ще більш з еволюційним (сталим) періодом цивілізаційного розвитку.

Між Першою та Другою світовими війнами, які можна розглядати як два етапи однієї великої світової війни, помітним явищем стає Велика депресія 1929–34 рр. Саме від неї, на думку авторів, бере початок коеволюція, як “нова хвиля” перехідної (від індустріальної до постіндустріальної) доби світового розвитку. Змінюючи стару технократичну за своєю сутністю суспільну модель на антропоцентричну, коеволюція відкриває широкий простір для самореалізації особистості, її інноваційної активності. Після подій 1945–1961 рр. (Карибська ракетна криза, правління Дж. Кеннеді в США) на глобальному рівні почали поступово стверджувати себе нові тенденції, притаманні еволюційному періоду восьмого епохального циклу, які досить детально описані в книзі А. Тоффлера “Футорошок”. Проте наприкінці 1980-х — початку 1990-х років (формальне закінчення “холодної війни” прогисто-яння супердержав СРСР та США) нового дихання набули коеволюційні тенденції в країнах Центральної і Східної Європи, Центральної та Південно-

Східної Азії, остаточно визначивши перспективи розвитку цивілізації на XXI століття. Народження постіндустріальної цивілізації, пов'язане з бурхливим розвитком інформаційних технологій, генної інженерії — це час, який соціальні філософи назвали “постмодерном”, можна умовно пов'язати із 1990-ми роками. Серед знакових подій цієї межі — війна в Перській затоці 1990–91 рр., розпад СРСР, об'єднання Німеччини, радикальна трансформація геостратегічного становища в світі.

Континентально-регіональний рівень реалізації епохальних циклів.

Євразія. Початок нинішнього глобального циклу частково збігається з євразійським епохальним циклом, котрий бере свій початок від часів італійського раннього Ренесансу. Інволюційний період останнього фактично охоплює XVII століття, коли колоніальна політика провідних європейських держав змінювала «ритміку» історичного розвитку багатьох країн Азії, Африки, Америки. Коеволюційна (перехідна) фаза континентального Євразійського циклу, пов'язана більшою мірою із європейською епохою Просвітництва. Адже саме ідеї просвітництва повільно (але неухильно) поширювались на європейській та азійській частинах Євразії. Свідченням цього стали реформи “Мейцзі” в Японії (1868), молодотурецька революція (1908), Сінхайська революція в Китаї (1911), революції в Росії (1905–17). Еволюційний період шостого євразійського епохального циклу пов'язаний одночасно з процесами глобалізації і модернізації, що їх формували культурно різноманітні умови євразійського простору. Знаковими подіями циклу стали: Друга світова війна (1939–45), холодна війна (1949–89), створення Європейського економічного співтовариства (1958), початок реформ Ден Сяопіна у КНР (1978), перебудова в СРСР (1985–91), війна в Перській затоці (1990–91), операція НАТО в Косові (1999).

Північна та Південна Америки (є певні підстави розглядати їх як єдиний мегаконтинент). Актуальний, другий, американський епохальний цикл розпочався революційними подіями, пов'язаними з війною за незалежність США (1775–83) та війнами південноамериканських держав за незалежність від Іспанії (1810–22). Ця революційна доба завершується із подіями громадянської війни у США (1861–65). Інволюційний етап континентального американського циклу тривав приблизно до середини XX ст. Він характеризувався пануванням військових режимів у більшості країн Латинської Америки. Для США цей період був пов'язаний з іманентною підготовкою до виконання ролі єдиної супердержави. Цей статус країни формувався безпосередньо в умовах розгортання коеволюційних (перехідних) процесів в світі, що їх репрезентували реформи часів Великої депресії. Кульмінаційними в цьому відношенні стали «трансформаційні» події в Центральній і Східній Європі, викликавши розпад СРСР, а також перехідні процеси в Південно-

Східній Азії. Друга половина ХХ ст. для країн Латинської Америки також пов'язана з посиленням проявів коеволюційної доби, становленням демократичних політичних режимів, активізацією інтеграційних процесів на континенті. Власне в цьому контексті бачиться створення до 2005 р. зони вільної торгівлі від Аляски до Вогняної землі. Сьогодні вже можна констатувати, що мегаконтинент Америки вступає у еволюційний період циклу свого історичного розвитку.

Африка. З початком процесу суверенізації африканських держав (1960-ті роки) можна говорити про початок еволюційного періоду другого африканського епохального циклу. Він триватиме ще близько століття.

Австралія. Починаючи з другої половини ХХ ст. тут набула актуальності коеволюційна (перехідна) доба першого австралійського епохального циклу, пов'язана із створенням цивілізації, що має європейську ідентичність.

На світовому (глобальному) рівні аналізу світової історії є незаперечні підстави для констатації завершення в цілому інволюційного періоду восьмого епохального циклу. Сьогодні людство фактично підводить підсумок розвитку індустріальної цивілізації. На думку авторів, немає жодних сумнівів щодо визначень ключових подій сучасності як проявів коеволюційної (перехідної) доби людського розвитку, за якою набиратимуть сили тенденції постіндустріальної цивілізації. Останні правомірно пов'язувати із притаманними еволюційному періоду розвитку суспільства поняттями “соціальне зростання”, “кількісне накопичення”, а також із специфічними якостями, що їх відбиває поняття “інформаційне суспільство”. Зазначені тенденції визначаються авторами як перспективні для більшості країн світу. Водночас країни, що належать до авангарду світового історичного процесу, завершують стадію постіндустріального (інформаційного) розвитку. Реалізуючи свої історичні здобутки і використовуючи механізми новітніх технологій, вони ініціюють по суті створення глобальної економічної системи. Ця система знаходиться, образно кажучи, в “перинатальному” (утробному) стані. Її народження — процес нелінійний, вибухоподібний і тому, вірогідно, він посилюватиме глобальну нерівність між країнами ядра та периферії нової системи¹.

Радикальні геополітичні зміни 1990-х років трансформують систему міжнародних відносин. Після розпаду СРСР Сполучені Штати Америки залишились єдиною універсальною супердержавою, яка має сьогодні домінуюче становище в світі і зберігатиме його до початку (за деякими оптимістичними прогнозами — до середини) ХХІ століття. Цілком можна погодитись із визначенням З. Бжезинського, що в світі формуються нові центри сили. Отже, висока вірогідність є того, що нова, заснована на конкуренції багатьох центрів сили міжнародна система, потенційно стимулюватиме численні конфлікти, спричинюючи глобальну нестабільність.

Нарешті, можна погодитись з тими, хто бачить за цих умов вірогідність відкритого “конфлікту між силами глобалізації та агентами локалізації”, котрі репрезентують в Європі шовіністичний націоналізм, а в країнах, що розвиваються, — ісламський фундаменталізм. Це протиборство спроможне повернути світову цивілізацію до стану “нового варварства”.

Отже, сучасність ніби доводить зростання вищезазначених тенденцій, які наповнюють історичний зміст коеволюційної доби. Ці тенденції набирають подальшої сили, готуючи людство до наступного еволюційного періоду, з яким ототожнюється сенс постіндустріальної цивілізації.

Футурологічна доля регіонів.

Євразія, з одного боку, все чіткіше демонструє тенденцію до оформлення проекту “Великої Європи” від французького Бреста до Бреста білоруського. З другого боку, досить імовірними видаються зриви в процесі європейської інтеграції. Цей аспект виявляє себе в проблемах формування спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, в питаннях вирішення долі єдиної грошової одиниці “євро”, перерозподілі економічної могутності в рамках трансатлантичної спільноти тощо. Важливе значення для майбутнього Європи має доля “серця Євразії” — Росії. Зміцнення федеральної єдності Росії може стабілізувати становище в регіоні.

Азія долає наслідки фінансової кризи 1997 р., водночас тут загострюватиметься конкуренція між Китаєм, новими ядерними країнами (Індією і Пакистаном) і Японією, яка зміцнює свої геостратегічні можливості військово-політичним союзом із США. Водночас відсутність сталої азійської системи безпеки стимулює в цьому регіоні континенту нестабільність, генерує тривалі міждержавні конфлікти. Політичні суперечності в регіоні можуть пригальмувати процес азійської економічної інтеграції і перешкодити планам створення до 2025 р. Азійсько-тихоокеанської зони вільної торгівлі.

Африка все ще перебуває в сутінках злиднів та локальних регіональних конфліктів — “війн бідних”. Це об’єктивно обмежує її шанси в системі глобальної економіки. Небезпечною стає тенденція поширення етнополітичних конфліктів, які зруйнували Сомалі, Заїр, дестабілізували становище в зоні Великих озер. До того ж, подальше зростання чисельності населення може стимулювати континентальну демографічну катастрофу.

Північна Америка розвиває інтеграційні процеси створення північно-американської зони вільної торгівлі. Демократизація політичних режимів в країнах Південної Америки створює сьогодні спільне політичне поле для американського мегаконтиненту. Однак процеси революційних змін, з якими на початку XXI століття може зіткнутись Північна Америка можуть порушити нинішні плани подальшого зближення Північної та Південної Америки.

Національно-державний рівень поступу соціальної історії. Передусім наголосимо, що глобальні та регіональні тенденції соціально-історичного розвитку складаються з тенденцій розвитку національно-державних утворень і є для них загальними умовами, що поряд з природними чинниками впливають на історію цих країн. До того ж, чим нижчий ієрархічний рівень світової системи, тим сильніше виявляє себе десинхронізація розвитку, що детермінується власними особливостями.

Наприклад, *Україна*, яка дедалі більш тяжітиме до виходу з кризи, що її супроводжує перехідна коеволюційна фаза розвитку, поступово переходитиме в еволюційний період розвитку. Його основні тенденції набиратимуть сили протягом 2000–12 рр.

Росія з часу розпаду СРСР також знаходиться у коеволюційній фазі епохального циклу. Дуже небезпечні процеси федералізації вона намагається подолати спробами збереження державної єдності за рахунок експансії в зони життєво важливих інтересів на пострадянському просторі. Найближчим часом зберігатиметься невизначеність з можливим реформуванням федеральних структур (показовою є доля російсько-білоруського союзу, визначення статусу Чечні), яка може генерувати напругу, що стане випробуванням на міць православно-мусульманського консенсусу, який становить фундамент російського євразійства.

Білорусь, на відміну від України та Росії, переживає революційну фазу циклу, чим, власне, й пояснюються сучасні її політичні ексцеси, які дещобільш нагадують революційну добу російської історії.

Франція наближається до завершення еволюційного періоду свого циклу, до витоків якого можна віднести студентські заворушення 1968 р. Зазначимо, що ідентифікація національних інтересів з імперативами Європейського Союзу все ще залишається проблемною. Основні тенденції подальшого соціально-історичного розвитку Франції визначають президентські та парламентські вибори 2002 р.

Німеччина після об'єднання (яке стимулювало процес європейської інтеграції) і особливо після приходу до влади червоно-зеленої коаліції (1998) впритул наблизилась до революційної фази нового епохального циклу. Першим симптомом цього є можлива реструктуризація політичної системи країни в зв'язку зі скандалом навколо фінансування політичних партій. Взагалі, чіткою стає тенденція поступового відмирання традиційних політичних партій індустріальної та постіндустріальної епох та формування засад “партій нового типу” як породження нових “постіндустріальних цінностей” демократії періоду Інтернету.

Великобританія після перемоги “нових” лейбористів на виборах 1997 р. вступила в заключну фазу еволюційного етапу епохального циклу. Посилились

тенденція передачі владних повноважень від центру на місця (відновлення асамблей в Шотландії, Уельсі, Північній Ірландії). Водночас Великобританія стала ближче до Європейського Союзу (тунель під Ла-Маншем), викристалізувалися наміри провести референдум про приєднання до Монетарного союзу.

Італія також перебуває напередодні революційного етапу розвитку. В цей час можуть загостритись протиріччя між багатого Північчю та бідним Півднем, який опинився на перехресті шляхів нелегальної еміграції в Європу. Загрозливою є географічна близькість до конфліктних зон на Балканах, Близькому Сході та Північній Африці, що може перетворити Італію на “фронт” у гіпотетичному зіткненні цивілізацій.

Китай на межі XXI століття перебуває напередодні еволюційного етапу епохального циклу, характерною ознакою якого стане закінчення реформ, розпочатих 1978 р., і перетворення Піднебесної на один із світових центрів могутності. Це дасть можливість вирішити тайванську проблему в рамках конвергенційного процесу.

Ще один азійський гігант — *Індія* лише вступає в коеволюційну (передіду) фазу розвитку епохального циклу. Змістом цього моменту стане пошук злагоди між індуїстами та мусульманами з метою збереження єдності країни. Це дасть можливість Індії стати регіональним лідером та впливати на становище не лише в Південній Азії, а й у всьому світі.

Японія також наблизилась до коеволюційної фази епохального циклу. Її змістом стане трансформація високорозвиненого індустріального суспільства через синтез власних традиційних і постмодерністських цінностей Заходу.

Сполученні Штати Америки впритул наблизилися до революційної фази нового епохального циклу. Щоправда сьогодні єдиній універсальній супердержаві, її глобальній політичній, економічній могутності, а також технологічному лідерству поки ніщо не загрожує. Однак дедалі більше відчувається, що нація вже не готова платити життям своїх солдат в локальних війнах. Це може стати одним із суттєвих симптомів занепаду. Визначальними в послабленні гегемонізму США можуть стати й інші внутрішні фактори. В першій половині XXI століття змінюватиметься етнічна структура населення у бік збільшення афроамериканців, іспаномовних та азіатоамериканців. Досить ймовірним буде конфлікт у середовищі еліт і порушення роботи двопартійного політичного механізму, що тільки посилюватиме ймовірний розкол фінансової олігархії. Окремі фракції олігархії, ймовірно, протистоятимуть через різні орієнтації щодо питань збереження робочих місць в США чи експорту капіталу. Ця тенденція може формалізуватись в ізоляціоністській або експансіоністській зовнішньополітичних стратегіях. Перші симптоми цих явищ уже проявилися під час президентських виборів 2000 р. Повністю відповідний механізм може бути запущений до 2012 р.

Глава 15. Сценарії глобальної перспективи

Календарі відраховували перші роки третього тисячоліття від Різдва Христового. Тим часом есхатологічні очікування “кінця світу”, принаймні з раціональної точки зору, поки що відкладаються на певну історичну перспективу. Звичайно, в часи сучасності, яка все частіше тлумачиться як “пост-модерн”, об’єктивно з’являються все нові і нові симптоми, що засвідчують незворотність “фіналу” історичного процесу як остаточного діагнозу для більшості соціальних хвороб людства.

Проте, звертаючись до сакральних джерел, ми бачимо, що говорячи словами Іоанна Богослова, про час той не знають ні ангели небесні, ні люди, а один Господь (Откровение — 22:10). В індійській філософській традиції, репрезентованій циклічною парадигмою розвитку, епоха Калі Юга, в яку ми живемо в останні тисячоліття, триватиме ще тривалий час. Адже в описанні безмежності часу індійські мислителі ведуть мову про “день творця Брахми”, рівний 432 мільйонів людських років. Оскільки цикли творіння і розпаду не мають початку, вони змінюються подібно колесу часу⁴¹. Тим самим лінійний та циклічний підходи до аналізу, осмислення і тлумачення соціально-історичного часу, які суттєво впливають на епістемологію моделей соціальної реальності, лишають відкритим питання про час “X”, коли нинішні земля і небо мають змінитись на щось принципово інше. Поки що раціоналістично налаштовані соціальні мислителі закликають маси не лише “бунтувати”, а й жити сьогоднішнім днем і, сподіваючись на краще, готуватись до гіршого.

Отже, певне заспокоєння у масовій свідомості підсвідомих страхів “кінця історії” спонукає до висвітлення деяких футурологічних сценаріїв більш менш близької глобальної перспективи. Мова, зокрема, піде про гіпотетичні тенденції розвитку соціальної глобалізації, нову роль індивіда як суб’єкта та об’єкта глобальних соціально-історичних процесів.

Футурошок глобалізації. У 1965 р. А. Тоффлер запровадив у науковий обіг новий термін “футурошок”, яким пояснювався стрес та дезорієнтація, які виникають у людей, котрих піддано занадто великій кількості змін за дуже короткий час. На початку 1980-х років особливої популярності набув термін “глобалізація”, як характеристика радикального прискорення змін планетарного масштабу, які відбуваються у всіх сферах буття людини. Звичайно, ще з часу виникнення соціології як науки, тобто з XIX ст. вчені вели мову про єдиний світовий простір, створений цивілізацією ринкового обміну. При цьому історики звертали увагу на об’єктивні соціально-економічні та культурно-політичні процеси. Наприклад, поява ткацького станка в Англії привела до розорення мільйонів ткачів у Індії, а Велика

французька революція по суті відкрила сучасну історичну епоху. Водночас, мегасоціальним агентом цих змін виступала західна цивілізація, яка через механізми колоніального панування знищувала прояви до розвитку капіталізму в традиційних локальних цивілізаціях. При цьому, на думку критиків західної моделі глобалізації, тенденція до демодернізації, тобто знищення паростків модерну і просвітництва у країнах, які не належать до вузького кола “обраних”, котрі репрезентують так званий “золотий мільярд”, є на сучасному етапі домінуючою⁴². Зокрема, це стосується інноваційних технологій, володіння якими по суті є перепусткою до постіндустріальної цивілізації.

Тому, говорячи про сучасний етап розвитку глобальних тенденцій, більшість науковців погоджуються з думкою, що з кожною новою зміною виникає потреба в нових знаннях⁴³. Тим самим науково-технічний прогрес перетворився на рушійну силу багатьох процесів соціальної глобалізації. Але при цьому, наприклад, Світова організація торгівлі фактично змушує країни, що не належать до “золотого мільярду”, відмовлятися від власних наукових розробок, завдяки чому вони назавжди відстають від провідних країн світу. Насамперед, це стосується обмежених можливостей для спілкування як у традиційних формах швидкісного транспорту та зв’язку, так і через Інтернет.

Такий стан речей врешті приводить до штучного обмеження глобального соціального простору. Внаслідок цього виникають суттєві перешкоди для формування глобальної спільноти. Перш за все, вони пов’язані із тим, що на межі XXI ст. фактично виник глобальний ринок, але мегасуспільство ще не сформувалось.

Водночас визначилась тенденція до поступового перетворення трансатлантичного цивілізаційного ареалу на космополітичну цивілізацію “нових кочовиків”. Соціальне буття цього нового світу регулюватиметься через глобальну комп’ютерну мережу. Кожен громадянин з дня свого народження ставатиме номером у номенклатурі комп’ютера. Засобом соціального контролю стане електронне дос’є на такого “космополіта”. Насамперед, воно фіксуватиме наявність грошей. Готівка буде фактично скасована. Розподіл матеріальних благ здійснюватиметься через так звану біокарту. Вона виживлятиметься людині, після чого її місцеперебування можна буде контролювати з супутника⁴⁴. Утопія Оруела набуде свого реального втілення.

Проте поступовому поширенню тенденції формування космополітичної універсальної цивілізації перешкоджають не лише природничо-географічні фактори, на ролі яких акцентував увагу зокрема Л. Гумільов, а й соціокультурні. Насамперед вони стосуються архетипової ролі світових релігій у всесвітній історії. Наприклад, китайська культурна традиція переконливо засвідчує факт асиміляції будь-яких іноземних завойовників. Запорукою

незмінності цього стану є більш як мільярдне населення Китаю. При цьому дестабілізація єдності КНР за рахунок підтримки сепаратистських тенденцій у перспективно конфліктних регіонах Сінцзяну та Тибету, а також за рахунок соціальних протиріч між багатими приморськими регіонами та бідними серединними, може спровокувати нестабільність по всій Євразії, яка з точки зору З. Бжезинського є ключовою для підтримки геостратегічних імперативів глобального американського лідерства.

Якщо ми перенесемо нашу увагу по інший бік Гімалаїв, то в Індії, навпаки, перманентне протистояння між мусульманськими завойовниками та завойованими індусами вже шість віків перешкоджає асиміляції між релігійними громадами. Врешті на початку XXI ст. після того, як Індія та Пакистан оволоділи ядерною зброєю, цей міжцивілізаційний конфлікт фактично вийшов на рівень потенційного обміну ядерними ударами.

Найбільш радикально заперечує західну систему цінностей, котра знає ціну всьому, але нічому не надає цінності, мусульманська цивілізація. Вона водночас є “конкурентом” для християнства в реалізації проекту глобального, а не регіонального поширення віри⁴⁵. Сучасний іслам теж є продуктом глобалізації і епохи модерну. Як показали події 11 вересня 2001 р. він успішно використовує плоди західного технологічного прогресу.

Правда, при цьому християнство та іслам розпорошені на різні конфесії. За цих обставин рух до екуменізму, який в умовах глобалізації ставатиме провідною тенденцією в духовній сфері, уповільнюється не лише великими амбіціями духовних вождів, а й історичною традицією диференційованого існування та служіння.

Осмислення історії XX ст. поступово позиціонує цей час у системі координат всесвітньо-історичного процесу. Насамперед звертає на себе увагу досить загальна песимістична характеристика сучасної соціальної реальності.

Наприклад, прогноз П. Сорокіна виглядає досить присмерковим. Зокрема, він передбачав настання моральної та естетичної анархії, ставлення до людини як до механізму, втрату морального та інтелектуального консенсусу, хаос думок та вірувань, підтримання соціального порядку лише за допомогою примусу та силової легітимації політичного права, виродження свободи у пусті гасла маніпуляції масами, розпад сім'ї, панування масової культури, пониження якості життя та загальних життєвих стандартів, наростання соціальної патології, домінування апатії, втечі у приватне життя⁴⁶.

У свою чергу Е. Гідденс звертає увагу на додаткові фактори, котрі підсилюють суб'єктивне відчуття ризику сучасного буття. Зокрема, серед таких чинників він виділяє загострення відчуття загрози через послаблення магічного та релігійного захисту, чітке усвідомлення небезпеки внаслідок

більш високого рівня освіти, розуміння неминучості криз у функціонуванні складних систем⁴⁷.

Універсальною стає загроза екологічної катастрофи, яка за прогнозами “Грінпіс” може настати до 2030 р., ще до реалізації мрій про сталий розвиток, який має примирити економіку та екологію.

Нам здається, що благородна ідея про стабільний глобальний соціальний розвиток, мету якого наполегливо пропагує Організація Об’єднаних Націй, є нездійсненою в умовах глобального трансформаційного періоду. Адже період змін різної якості та спрямованості переживають не лише посткомуністичні, а й західні країни. У суспільній свідомості перших сприйняття світлого демократичного майбутнього все більше нагадує так само міфологізоване уявлення темного тоталітарного минулого про комуністичний ідеал. Водночас суспільні інститути та соціальні цінності других фактично опинились у стані критичного розвитку. При цьому конкурентна демократія вироджується в праворадикальний популізм, “невидима рука вільного ринку” все нахабніше залазить до гаманців найбідніших. Внаслідок цього соціальна держава на Заході поки що виживає за рахунок посилення нееквівалентності економічних зв’язків із народами, які не належать до “золотого мільярду”. Водночас збільшення глобальної соціальної нерівності між центром та периферією світ-системи, одним із проявів якої є виникнення кластерів нової бідності, насамперед на території колишнього СРСР, унеможливує реалізацію моделі “доганяючої модернізації”. Боротьба за виживання підсилює соціал-дарвіністське уявлення щодо процесу соціальної глобалізації.

Внаслідок цього система демократичного політичного устрою, насамперед, у її західному варіанті переживає гостру кризу. Особливо відчутними симптоми цього явища стали після терактів 11 вересня 2001 р., коли в США, як шагренева шкіра, почала скорочуватись громадянська свобода⁴⁸.

Тероризм як дитя свободи водночас є її вбивцею. У цьому контексті в дискусіях щодо створення міністерства внутрішньої безпеки США проглядається тенденція до централізації майже тотального контролю не лише за підозрюваними вихідцями з мусульманських країн, як потенційними терористами, а й за інакомисленням в середині США. Адже з розширенням сфери компетенції спецслужб ще більш віртуальним стає політичний суверенітет більшості, яка позбавляється демократичних механізмів контролю за таємними структурами влади. При цьому один із батьків-засновників Б. Франклін наголошував, що ті хто лякається свободи, не є достойними ні свободи, ні безпеки.

Таким чином, підтверджується теза про відповідність курсу та методів здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, тобто силова

міжнародна політика Сполучених Штатів доповнюється відповідними внутрішніми соціально-політичними механізмами масової маніпуляції.

У випадку зі США, які реально є єдиною “демократичною імперією” доби глобалізації, найбільш симптоматично справджується теорія “помаху крила метелика”, який помахом крилець у певному місці в певний час може стимулювати бурю.

У сфері міжнародних відносин ця тенденція найбільш адекватно проявила себе, починаючи з часу розгортання антитерористичної кампанії. У цьому контексті згадуються слова Н. Макіавеллі, який попереджав, що війни починають, коли хочуть, а закінчують, коли можуть. Тому весь цей невизначений час охороняти глобальну безпеку насамперед Сполучених Штатів та створеного ними нового світового порядку має різноманітний зброя, котра включатиме Національну систему протиракетної оборони США. При цьому, зважаючи на складність названого проекту, рішення в його рамках прийматимуть комп'ютери. Тим самим принципові питання виживання людства тепер залежатимуть від гіпотетичних логічних помилок програмістів. Тим самим у випадку реальної загрози весь процес виживання нагадуватиме гру в “руську рулетку”.

Ще більш відчутними для світової економіки є життєві цикли економічної системи США⁴⁹. Процвітання американського бізнесу в 1990-і роки ґрунтувалось на секторі інформаційних технологій. Проте у цьому випадку, як з'ясувалось, було багато бухгалтерських маніпуляцій, котрі влітку 2002 р. навіть дестабілізували курс долара та вплинули на глобальний ринок акцій. Здається, що визнана Дж. Соросом аморальність ринкових механізмів чим далі, тим більше стає абсолютною. Поки що спроби пошуку глобального порятунку нагадують перестановку меблів на тонучому Титаніку, що вже не може врятувати “Ноїв ковчег” від загибелі.

Водночас історичні завдання світу модерну по створенню гомогенної соціальної конструкції у вигляді вселенського громадянського суспільства вступають у протиріччя з бажанням забезпечити високий рівень життя і споживання насамперед для власних громадян, в тому числі за рахунок населення інших країн⁵⁰. При цьому дуже повільно відбувається процес формування масових потреб у постматеріальних цінностях. Вже зараз починає проявлятися тенденція виникнення нових потреб масового споживацького суспільства, які мають змінити, насамперед, мотивацію його функціонування. Мова йде про виникнення системи задоволення перш за все психологічних потреб. Нові проблеми вийдуть за політичні або економічні межі. Вони будуть пов'язані зі спроможністю людини відрізати ілюзію від реальності⁵¹.

Надання процесу глобалізації “людського обличчя” пов'язано з виникненням масового соціального руху антиглобалістів. Його характеристика

залежить від відповіді на принципові питання, чи є опозиція глобалізації єдиним соціальним рухом та чи можна його розглядати як симптом першої глобальної революції.

Перш за все, розвиток руху антиглобалістів залежить від пошуку відповіді на виклики неоліберальної моделі глобалізації, яка пропагує віру у виживання найбільш адаптованих до жорстких умов конкуренції у глобальній ринковій економіці. На протилежному політичному полюсі традиційні ліві виступають за уповільнення процесу глобалізації, який руйнує соціальну сферу. Проте єдиної відповіді на методи полегшення становища більшості ліві не дають. Скажімо, соціал-демократи пропонують реформістський шлях збереження соціальних гарантій за нових обставин, а троцькісти виступають за революційні методи боротьби за соціальну справедливість. Ультраправі, захищаючи традиційні засади національної державності, поступово схиляються до расистських та ксенофобських позицій. З огляду на сучасну демографічну кризу в Європі, де скорочується чисельність громадян соціально активного віку, це загрожує привести всю економічну систему до краху.

Прихильники так званої “нової парадигми” антиглобалізму виступають за “глобалізацію знизу”, адже найбільш адаптованими виявляться спроможні до колективних дій. Вони пропагують ідею створення нових форм локальних та транснаціональних структур, покликаних протидіяти неоліберальним силам глобалізації⁵². Тим паче, що підстав для цього буде достатньо. Доповідь “Глобальні тенденції–2015”, розроблена в США, наголошує на конфліктності процесу глобалізації, поглибленні економічної нерівності⁵³. Водночас після 11 вересня 2001 р. рух антиглобалістів деякі засоби масової інформації ототожили з “п’ятою колоною” всередині західної цивілізації, яка грає на руку глобальному тероризму.

Професор соціології Паризького університету Ж. Бодрійяр визнає, що в процесі глобалізації відхід від демократії і нерівність будуть наростати в міру загострення демографічних проблем. Досі традиційні протиріччя вирішувались через світові кризи. Нинішня ситуація в перспективі може створити ідеальні умови для світової революції, якщо не буде створено іншого механізму перерозподілу ресурсів між глобальним гетто та привілейованою абсолютною меншістю населення⁵⁴. Прогноз таких радикальних соціальних змін ставить питання щодо нової історичної антропології.

Постмодерна антропологія. Подальше розгортання глобальних перспектив відкриватиме можливості для нового антропологічного погляду на людину та людство⁵⁵.

Значимо, що самосвідомість епохи модерну спиралась на досягнення економіки та класичної соціології, котрі пропагували цінності єдиного

універсального прогресу для всього людства. Натомість самосвідомість постмодерну ідентифікується на принципах культурної антропології та етнології, тобто наук, які наголошують на неоднорідності соціокультурного поля людства. Подібні методологічні засади дають підстави заперечувати ідею суспільного прогресу як плоду діяльності всього людства. Тим самим руйнуються засади соціокультурного проекту Просвітництва, пов'язані зі створенням єдиного Великого простору та єдиного вектору Великого історичного часу. Навпаки, акцент робиться на різноманітності соціокультурних просторів, чий розвиток позбавлений спільного сенсу. Тепер прогресивний історичний процес оголошується монопольною прерогативою західної цивілізації, чий шлях ідеолог атлантизму С. Хантінгтон називає не універсальним, а унікальним. Фактично визнається, що глобальна цивілізація не може виникнути шляхом плюралістичного розвитку, спрямованого до спільного майбутнього різних локальних цивілізацій. Робиться висновок, що цей шлях можна пройти лише користуючись цінностями західної цивілізації.

У 2002 р. автор відомого есе “Кінець історії” Ф. Фукуяма видав нову працю під досить сумною назвою “Кінець людини”. Зокрема, він наголошує, якою печальною є доля людства, яке опинилось під владою техніки. На межі XXI ст., після того як було розшифровано одну з найбільших таємниць Творця геном людини, тенденція панування технократичного підходу до людини стала найбільш небезпечною. Врешті цілком можлива ситуація, коли комп'ютери вирішуватимуть кого клонувати⁵⁶. Правда при цьому відкритим лишається питання, чи матимуть ці клони безсмертну Душу як іскру Вищого Розуму. Інакше може сам собою справдитись прогноз щодо гіпотетичного бунту клонів-біороботів проти решти біологічних людей.

Взаємозалежність між соціальною глобалізацією та зміною антропологічної парадигми проявляється у формуванні засад постіндустріальної цивілізації. При чому мова йде не про суто нові технології, знання, а про трансформацію самої людини, набуття нею якісно нової постматеріальної мотивації⁵⁷.

Інший аспект трансформації антропологічної картини сучасного людства пов'язаний із поступовою ціннісною конвергенцією між різними локальними цивілізаціями. Цей процес іманентно породжений пануючим становищем сучасної західної цивілізації та створеної нею масової культури. Це явище можна розглядати як вірусну матрицю щодо інформаційної складової соціокультурних архетипів незахідних локальних цивілізацій.

Завдяки поширенню масової культури, поступово порушується соціальний механізм взаєморозуміння між різними поколіннями в середині певних країн, які належать до окремих соціально-культурних типів. Наприклад, молодь, як свідчить іранський досвід, найбільш активно вестерні-

зується. За цих обставин конфлікт поколінь як рушій соціально-історичного процесу має шанс стати внутрішнім конфліктом різних цивілізаційних цінностей. Такий варіант розвитку подій може виключити гіпотетичну можливість зіткнення цивілізацій.

Але альтернативу все ж репрезентує інтенсивний розвиток ліберальної моделі глобалізації, яка стимулює процес розмивання колективістських засад колишніх традиційних аграрних цивілізацій. При цьому реально формується образ тотального ворога – західної атлантичної цивілізації, яка поступово “завойовує” інші цивілізації через підпорядкування собі їхнього інформаційно-соціокультурного простору.

Межі майбутнього. З точки зору структурно-функціонального аналізу світ-система після подій 11 вересня 2001 р. наблизилась до трансформації своєї структури. Це засвідчують симптоми багатьох проблем світ-системи, яка опинилась в стані боротьби з власною іманентною кризою.

Одним із проявів цієї внутрішньої катастрофи, її так би мовити “девіантним оператором”, який формує варіанти біфуркацій, і є релігійно вмотивований тероризм. Його зло дає мотив для діяльності різних соціальних агентів. Водночас недоречно ставити тероризм на есхатологічний рівень, на якому розв’язуються соціально-історичні проблеми вищого порядку, зокрема, детермінанти розвитку людства.

Буття і час, писав М. Хайдеггер, взаємно детермінують одне одного, однак, ні перше — буття не можна розглядати як тимчасове, ні друге — час, як сутне⁵⁸. Бачення сучасного в такій же мірі залежить від сприйняття минулого, як і від прогнозування майбутнього.

Соціальний час “тече” від майбутнього через сучасне з минулого. Тому при прогнозуванні найближчого майбутнього недостатньо враховувати лише минуле і сучасне, необхідно насамперед зважати на віддалене майбутнє. Метод екстраполяції від минулого і сучасного у майбутнє є не досить адекватним для соціальних процесів. Більш релевантним є використання методу інтерполяції, коли за минулим, сучасним та віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє⁵⁹. Розробка відповідного методологічного інструментарію є одним із завдань новітньої історичної соціології.

У цьому контексті ідею “кінця історії” можна розглядати не лише в парадигмі суто лінійного соціального часу, а й на засадах циклічної концепції, як початок нового глобального соціального циклу. При цьому постмодерн не стільки виявляється новою історичною епохою, скільки часом інтенсивного прояву суспільних та природних проблем нової якості.

Поступово вичерпується потенціал модерної історичної епохи, яка вирішувала соціальні завдання, поставлені за доби Великої французької революції 1789–94 рр. При цьому після трансформаційний період, який настане

приблизно з другої половини ХХІ ст., головним чином буде спрямований на соціально-психологічне продукування нових сенсів різних видів діяльності. При цьому розкриється сенс диференціації людства на різні локальні цивілізації, кожна з яких зробить свій внесок до спільних зусиль, спрямованих на виведення глобальної цивілізації на новий щабель розвитку, який відкриє революційну добу розгортання нового соціального циклу.

Бібліографічні посилання

- ¹ Чешков М. А. Взгляд на глобализацию через призму глобалистики // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2001. — № 2. — С. 52–56.
- ² Шишков Ю. О гетерогенности глобалистики и стадиях её развития // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2001. — № 2. — С. 59.
- ³ Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. — М., 2001. — С. 17.
- ⁴ Див. праці Д. Белла, А. Тоффлера, Дж. Сороса, Ю. Хабермаса.
- ⁵ Christian Graf von Krockow. Der deutsche Niedergang. Ein Ausblick ins 21 Jahrhundert. — Stuttgart., 1998. — S. 77.
- ⁶ Сицеров Л. Длинные волны глобальной интеграции // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2000. — № 5. — С. 56–64.
- ⁷ Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. — М., 2001. — С. 6.
- ⁸ Штолпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 120.
- ⁹ Lothar Spath. Die new economy Revolution. — Munchen., 2001. — S. 380.
- ¹⁰ Батиста П. Н. Пять мифов о “глобализации” // *Латинская Америка*. — 1999. — № 7–8. — С. 5–8.
- ¹¹ Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. — М., 1999.
- ¹² Кочетов Э. Г. Геоэкономика. (Освоение мирового экономического пространства). Учебник по курсу “мировая экономика”. — М., 1999.
- ¹³ Handelsblatt. — 2001. — 7 June.
- ¹⁴ Handelsblatt. — 2001. — 11 June.
- ¹⁵ Handelsblatt. — 2001. — 7 April.
- ¹⁶ Усов В. Индийский океан. Интеграционные процессы набирают обороты // *Азия и Африка сегодня*. — 1998. — № 7. — С. 27.
- ¹⁷ Handelsblatt. — 2000. — 13 November.
- ¹⁸ Васильев А. Африка — “падчерница” глобализации. // *Азия и Африка сегодня*. — 2000. — № 1. — С. 3.
- ¹⁹ Паскаль Бланке. Цикл контратакует // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2000. — № 4. — С. 14.
- ²⁰ Handelsblatt. — 1998. — 2 Dez.
- ²¹ Там само.
- ²² Handelsblatt. — 2000. — 3 Juny.
- ²³ Handelsblatt. — 2001. — 11 Jan.
- ²⁴ Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 1999. — 11 Nov.
- ²⁵ Telbott S. Globalization and Diplomacy. A Practitioner’s Perspective // *Foreign Policy*. — 1997. — № 108. — P. 81.

- ²⁶ *Трофименко Г. А.* Новый передел мира? // США: экономика, политика, идеология. — 1998. — № 3. — С. 29.
- ²⁷ *Huntington S.* The Lonely Superpower // Foreign Affairs. — March–April. — 1999. — P. 35–49.
- ²⁸ *Плешов О.* Исламизация как фактор развития // Азия и Африка сегодня — 1999. — № 9. — С. 15.
- ²⁹ *Die Zeit.* — 1999. — 11 Nov.
- ³⁰ *Василенко И. А.* Политическая глобалистика. — М., 2000. — С. 75.
- ³¹ Там само. — С. 23.
- ³² *Фукуяма Ф.* Конец истории? // Философия истории. Антология. — М., 1995. — С. 256.
- ³³ *Юнг К.-Г.* Душа человека. Шесть архетипов. — К., 1996. — С. 182, 296.
- ³⁴ *Ясперс К.* Смысл истории // Философия истории. Антология. — М., 1995. — С. 192.
- ³⁵ *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М., 1993. — С. 264.
- ³⁶ *Яковец Ю. В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций. — М., 2001. — С. 17.
- ³⁷ *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1. — С. 35.
- ³⁸ *Helmut von Glasenapp.* Die Fünf Weltreligionen. — Munchen, 1992. — S. 12.
- ³⁹ *Василенко И. А.* Политическая глобалистика. — М., 2000.
- ⁴⁰ *Панарин А. С.* Политология. — М., 1999. — С. 399.
- ⁴¹ *Чаттерджи С., Датта Д.* Индийская философия. М., 1994. — С. 36–37.
- ⁴² *Панарин А. С.* Искушение глобализмом. — М., 2000. — С. 10.
- ⁴³ *Тюффлер А.* Футуришок. — СПб., 1997. — С. 114.
- ⁴⁴ *Платонов О.* Почему погибнет Америка. — К., 2001. — С. 108–109.
- ⁴⁵ *Nolte E.* Historische Existenz zwischen Anfang und Ende der Geschichte. — Munchen, 1998. — S. 305.
- ⁴⁶ *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 200–201.
- ⁴⁷ Там само. — С. 117–118.
- ⁴⁸ *Darendorf R.* Die Krisen der Demokratie. Ein Gespräch mit Antonio Polito. — Munchen, 2002. — S. 98.
- ⁴⁹ *Mander J., Goldsmith E.* Schwarzbuch Globalisierung. Aus Englischen — Munchen, 2002. — S. 516.
- ⁵⁰ *Неклесса А.* Реквием XX века // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 2. — С. 5.
- ⁵¹ *Хевеши М. А.* Массовое общество в XX веке // Социологические исследования. — 2001. — № 7. — С. 10.
- ⁵² *Вебер А.* Что стоит за так называемым антиглобализмом? // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 12. — С. 50–56.
- ⁵³ *Сохань Л. В., Сохань І. П.* Час Нового Світу і Людина: Глобальні ризики цивілізації і пошук шляху. Соціологічні нариси. — К. — 2001. — С. 82.
- ⁵⁴ Факты. — 2002. — 12 июня.
- ⁵⁵ *Кром М. М.* Историческая антропология. — СПб., — 2000. — С. 7.
- ⁵⁶ *Fukuyama F.* Das Ende des Menschen. Aus dem Englischen. — Munchen, 2002. — S. 352.
- ⁵⁷ *Иноземцев В. Л.* Постиндустриальное хозяйство и “постиндустриальное общество”. (К проблеме социальных тенденций XXI века) // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 151.
- ⁵⁸ *Хайдеггер М.* Время и бытие. Статьи и выступления. — М., 1993. — С. 392.
- ⁵⁹ *Давыдов А. А.* Модель социального времени // Социологические исследования. — 2002. — № 4. — С. 101.

Розділ IV

Європа: випробування інтеграцією

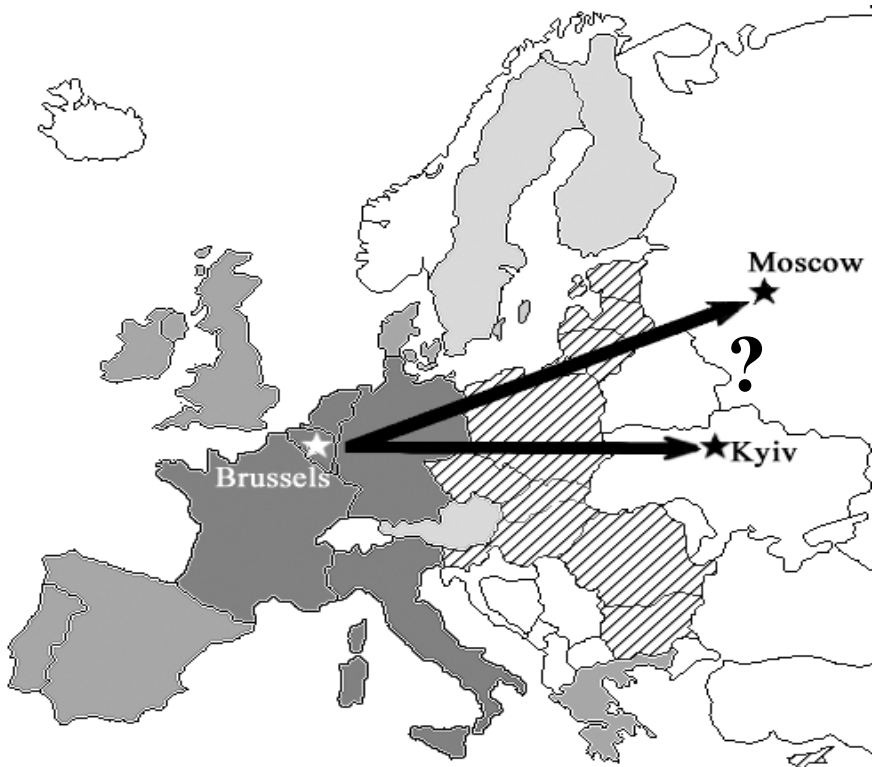

Рис. 4. Становлення об'єднаної Європи

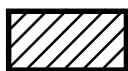
1952–57 утворення Європейського об'єднання вугілля та сталі (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Франція)

1973–86 Північне та Іберійське розширення Європейського Економічного Співтовариства: Великобританії, Данії, Ірландії (1973), Греції (1981), Іспанії, Португалії (1986)

1993–95 створення Європейського Союзу (1993) та чергова хвиля розширення: Австрія, Фінляндія, Швеція

2004–07 плани нової об'єднаної Європи: приєднання Естонії, Кіпру, Латвії, Литви, Мальти, Польщі, Словаччини, Словенії, Угорщини, Чехії (2004), Болгарії, Румунії (2007)

Глава 16. Об'єднана Європа: соціокультурні кордони

Один із батьків європейської інтеграції Ж. Монне на схилі свого життя наголошував, що якби йому дали можливість розпочати цей процес заново, він започаткував би його з соціокультурної складової єднання європейських народів. Тим самим було б розчищено “поле” для побудови спільного дому — єдиної Європи — на основі ментальної єдності її народів.

З другої половини ХХ ст. саме діалог європейських культур формує соціально-економічні та політичні передумови для розбудови сучасного Європейського Союзу. При цьому культура розглядається як квінтесенція всіх видів людської діяльності, звичаїв, вірувань, тобто всього матеріального та духовного, що створено людьми. Історичне визначення культури наголошує на важливій ролі соціально-історичного спадку, відповідної традиції. Нормативний підхід до культури виокремлює специфічний спосіб життя особистості, детермінований її соціокультурним оточенням. Культурні цінності певних соціальних груп зберігають та відтворюють соціальні інститути, які формують генетичний код культури.

Взагалі, під культурою також розуміють поведінку, якій людина навчилася впродовж всіх етапів своєї соціалізації. Культура — це також організація різноманітних феноменів за допомогою використання певних символів¹. Отже, культура невід'ємна від людини як соціальної істоти.

Зміна соціокультурних меж пов'язана перш за все з трансформацією відповідних архетипів, тобто своєрідної “закодованої” просторово-часової моделі певного соціального організму. Зрозуміло, що на цей надзвичайно складний процес історія мусить витратити доволі багато часу.

Вектори європейського інтеграційного процесу. Загалом проект європейської інтеграції сформувався та розвивався у відносно єдиному соціокультурному середовищі Західної Європи в умовах чіткого розподілу на ліберальний Захід та комуністичний Схід.

1 січня 1995 р. після вступу до Європейського Союзу Австрії, Швеції та Фінляндії народилася сучасна “Європа-15”. Новий ЄС простирається від Полярного кола до півострова Пелопоннес, від французького Бреста до Бреста білоруського. Його територія становить 3,2 млн. кв. км (приблизно дві третини площі США), чисельність населення 366,9 млн. чоловік, а валовий продукт на початку 1996 р. становив 6 трильйонів 210 мільярдів 100 мільйонів доларів США. Жодне з нових інтеграційних угруповань у світі не може зрівнятися з ЄС за рівнем розвитку та зрілістю об'єднання. Модель Європейського Союзу стає привабливим прикладом для всього світу.

До середини ХХ ст. інтелектуальні проекти об'єднання Європи випереджали інтеграційні можливості держав Старого континенту. Лише дві світові війни та “холодна війна” — по суті, третя світова, стимулювали процес єднання європейських держав з метою самозбереження та навіть певного заперечення песимістичного прогнозу О. Шпенглера щодо наступного “занепаду Європи”, який, на нашу думку, має об'єктивні підстави. Якщо розглядати розбудову єдиної Європи як новий проект “побудови” Вавилонської вежі, тобто прискореного в часі та розширеного просторово об'єднання принципово різних соціокультурних традицій, то його провал може призвести саме до такого результату. Проте ми розуміємо європейську інтеграцію як живий творчий процес цивілізаційного самовдосконалення континенту з урахуванням надзвичайно тісно взаємопов'язаних політичних, соціально-економічних, правових та духовно-культурних чинників.

Заглиблюючись у минуле, можна знайти принаймні два духовні джерела сучасної європейської культури: класичну античну та духовну іудейсько-християнську традиції. Західний світ живе напруженим діалектичним поєднанням цих двох полюсів, його динамізм, з точки зору російського політолога І. Василенка, пояснюється цим конструктивним конфліктом.

Політичні цінності Римської імперії вирішальним чином вплинули на становлення політичної культури Заходу. Римська імперія забезпечила комунікації для поширення християнства. Римсько-католицька традиція сприяла формуванню єдиного правового та політичного західноєвропейського простору. Протестантська культура перетворила активну світську діяльність на релігійний обов'язок віруючого. Розвиток демократичної політичної культури був санкціонований культурою релігійної участі. Водночас позиція, коли віросповідання є приватною справою, відкриває шлях до революційного марксизму². Тим самим певним чином поглиблюється духовно-релігійна криза, яку переживає сучасна європейська людина. Розбудова розвинутого споживацького суспільства “матеріалізує” духовні потреби, настає своєрідний період “гедоністичного атеїзму”. Розвиток цієї тенденції пришвидшився внаслідок глобального наступу цінностей західної цивілізації. Внаслідок цього соціокультурна прірва між різними цивілізаціями драматично збільшується.

Політичні аспекти європейської інтеграції, на відміну від економічних, де завжди присутній конкретний матеріальний інтерес, який стимулює швидкий пошук компромісних рішень, більше пов'язані з проблемами функціонування національних державних механізмів, із поняттям суверенітету, національної ідентифікації, узгодження позицій різних політичних еліт. Зараз викристалізувалися дві гіпотетичні моделі розвитку Європейського Союзу. Одна пов'язана з формуванням конфедеративного союзу національних держав, друга — з формуванням федеративних Сполучених Штатів Європи.

“Третій шлях”, що полягає у певному поєднанні цих двох напрямів, поки що не сформувався як чіткий політичний проект.

Важливим фактором соціокультурної ідентифікації завжди була національна валюта. Символом формування нового гомогенного простору є спільна грошова одиниця — євро. Про збереження сталих соціокультурних бар’єрів свідчить досить складний процес розробки дизайну цієї валюти. Спочатку пропонувалося розмістити на банкнотах зображення “батьків” об’єднаної Європи та визначити місце для національної символіки. Але врешті ці ідеї не були прийняті, оскільки такий підхід міг би закріпити домінуюче становище провідних країн — членів Європейського Союзу, та негативно вразити почуття малих народів. Після гострих дебатів було обрано варіант своєрідного “соціокультурного компромісу”. На купюрах євро вирішено зображувати логотипи архітектурних стилів Західної Європи, причому репрезентувати не конкретні будівлі, а окремі деталі, характерні для європейських архітектурних стилів різних епох: класицизм, романтизм, бароко, рококо, модерн.

Отже, соціокультурний вектор європейської інтеграції залишається найменш “просунутим” із суто об’єктивних причин, пов’язаних з особливостями національного історичного розвитку. У сучасному Європейському Союзі зберігається соціокультурна “полярна” вісь Північ–Південь. Скандинавські країни, які не зазнали прямого впливу античної культури, на відміну, наприклад, від італійців, іспанців, греків, певною мірою французів та німців, досить відчутно відрізняються за своїм менталітетом від середземноморських країн, які, в свою чергу, за цим критерієм досить суттєво відрізняються від британців. Не випадково важливим напрямом європейського інтеграційного процесу є формування так званих “європейських регіонів”, які, власне, є еманцією глибинних соціокультурних меж на рівні локальних територіальних об’єднань.

На південному сході Європи виділяються Балкани як традиційне перехрестя соціокультурних впливів різних цивілізацій — Європи та Близького Сходу. Внаслідок цього в умовах перехідних історичних періодів тут формуються центри напруги, вибухи яких на тривалий час перерозподіляють зони впливу між різними народами, країнами та цивілізаціями.

Вплив глобалізації на соціокультурні межі та політичні кордони в Європі. Соціокультурні межі встановлюють “демаркаційну лінію” між певними цивілізаційними організаціями, країнами та регіонами, а також різними індивідуальними ідентичностями.

Як правило, соціокультурні межі, що склалися історично, не завжди збігаються з політичними кордонами, які є віддзеркаленням розвитку тенденцій іншого, ніж духовність та культура, рівня. Соціокультурні “демаркаційні лінії” більше збігаються з геополітичними межами. Політичні кордони держав змінюються значно частіше, ніж геополітичні та соціокультурні межі.

Наприклад, падіння Берлінського муру, який протягом 1949–89 рр. був символом холодної війни та водночас політичним і соціокультурним кордоном між комуністичним Сходом та ліберальним Заходом, неминуче прискорить процес єднання принаймні німецького народу. Однак і через 13 років, що минули з часу об'єднання Німеччини, суттєва ментальна диференціація між східними та західними німцями зберігається³, незважаючи на титанічні зусилля усього німецького суспільства нарешті утворити гомогенний ментальний простір, який був розірваний політичними кордонами всього лише 40 років. Можливо, на реалізацію цієї мети знадобиться зміна принаймні трьох поколінь, аби нарешті більш-менш стабільно сформувалися відповідні ціннісні орієнтири.

Сучасний Європейський Союз з суто політичної точки зору все більше стає гомогенним утворенням. Однак зберігаються відчутні соціокультурні межі між англосаксонською та романською Європою, між північною протестантсько-католицькою та південною переважно католицькою Європою.

Основою західної культури є сучасна техногенна цивілізація, якій притаманні тенденції до глобалізації. Цей феномен взагалі перейняв характерну для європейської цивілізації традицію організаційно-технічної трансформації світу на догоду людині. Це виявляється в сучасній генній інженерії, яка може стати складовою дегуманізованої соціальної інженерії.

Сучасні інформаційні технології радикально змінюють традиційні уявлення про соціокультурні межі цивілізацій. Проте на соціокультурних “зламах” формуються зони напруження — Ольстер, Басконія, Корсика.

Великобританія впродовж 30 років докладає максимум зусиль до замирення Ольстера, проте формування нової культури толерантності між католицькою більшістю та протестантською меншістю в провінції досі не відбулося, свідченням чого є труднощі з роззброєнням Ірландської республіканської армії. Після падіння авторитарного режиму Франко проблема демократичного забезпечення національної самоідентифікації одного з найстародавніших народів сучасної Європи — басків є постійним головним боєм іспанської держави. Батьківщина Наполеона Бонапарта — Корсика продовжує створювати суттєві політичні проблеми для Парижа, наполягаючи на дуже широкій автономії, якої не має жодна французька територія.

Отже, ми бачимо, що незважаючи на певні відчутні зрушення в процесі європейської політичної інтеграції, досить стабільним залишається феномен локальної регіональної самоідентичності, який підживлюється існуючими соціокультурними стереотипами.

Таким чином, процес глобалізації досить суттєво впливає насамперед на політичні кордони в Європі, але для вирішального впливу на соціокультурні межі ця тенденція потребуватиме ще тривалого часу. Остаточо

соціокультурна глобалізація стане дійсним історичним фактом лише тоді, коли вона “ліквідує” зовнішні та внутрішні соціокультурні межі в Європі.

“Роз’єднана” Європа: етнічно-релігійний фактор. Насамперед розглянемо зовнішні соціокультурні межі Європи, яка намагається стати об’єднаною.

Починаючи з 1970-х років Європейського Союзу чотири рази приймав нових членів:

1973 р. — Великобританія (де провідною є англіканська церква), Данія (більшість данців сповідують лютеранство), Ірландія (переважно католицька країна),

1981 р. — православна Греція,

1986 р. — переважно католицькі Іспанія та Португалія,

1995 р. — католицька Австрія та протестантські Швеція і Фінляндія.

Таким чином, з релігійної точки зору сучасний ЄС є об’єднанням католицьких та протестантських народів, за винятком лише православної Греції. Порушення етнорелігійної гомогенності Європейського Союзу може відбутися внаслідок чергового розширення.

На межі XXI століття процес розширення стимулюється, з одного боку, великим бажанням країн-кандидатів повернутися до материнського лона європейської цивілізації, а з другого, — об’єктивною зацікавленістю “старих” членів ЄС в експансії впливу, здобутті нових ринків, закінченні процесу політичного об’єднання Європи.

Ще точиться дискусія навколо питання визначення геополітичних меж нової об’єднаної Європи. Визнавши мусульманську Туреччину кандидатом на вступ, ЄС гіпотетично зупиниться на соціокультурному кордоні Сирії, Іраку, Ірану. Проте розширення до Близького Сходу, за термінологією С. Хантінгтона, може спровокувати “зіткнення цивілізацій” у структурі самого Європейського Союзу.

Багатьох аналітиків турбує перспектива того, що Європа отримає нових сусідів, які є політично нестабільними, етнічно поляризованими і економічно відсталими. Тим самим об’єктивно замість “залізної завіси” часів холодної війни може з’явитися “оксамитова завіса”, яка зафіксує нові соціокультурні межі в Європі. Політичні заяви щодо “відкритих дверей” для нових членів Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу можуть лишитися суто риторичними.

Впродовж 1990-х років визначилися дві групи країн — кандидатів на вступ до ЄС. Перша з них, так звана “люксембурзька”, була визначена у березні 1998 р. у складі Польщі, Угорщини, Чехії, колишньої югославської республіки Словенії (де завжди відчутним був соціокультурний вплив німецькомовного світу), колишньої радянської республіки Естонії (пере-

важно лютеранської) та середземноморського Кіпру (якого соціокультурна та політична межі розділили між греками та турками). Друга, так звана “гельсінська” група “абітурієнтів”, була названа в грудні 1999 р. — экс-радянські прибалтійські республіки Латвія та Литва (переважно католицькі), Словаччина, Мальта (католицькі країни) та православні Румунія й Болгарія.

Отже, за межами планів розширення ЄС залишилися католицька Хорватія (принаймні поки що), православна Сербія (до зміни свого соціокультурного коду та його адаптації до західноєвропейських цінностей), “коктейль” із католиків хорватів, православних сербів та мусульман боснійців у Боснії та Герцеговині, а також переважно православна Македонія. До остаточного замирення Балкан говорити про їхню європейську інтеграційну перспективу передчасно.

На межі ХХІ століття ключовою проблемою майбутнього єдиної Європи є питання розвитку ойкуменістичного релігійного руху та формування релігійної терпимості. Подолання старих та нових соціокультурних меж залежить від європейської ментальної інтеграції народів, які приєднуються в найближчому майбутньому до єдиної європейської родини.

Національні меншини та іммігранти в діалозі європейських культур. Національні меншини формують насамперед внутрішні соціокультурні бар’єри для кожної цивілізаційної системи взагалі та окремих країн зокрема. Іммігранти по суті є “прищепленням” на новий цивілізаційний організм ментальної традиції іншої цивілізації.

Найближчим часом всі європейські політики будуть змушені рахуватися з об’єктивною демографічною реальністю, коли етнічно європейське населення буде старіти, зменшуватиметься загальна кількість населення, а потреби збереження досягнутого рівня розвитку та глобального впливу вимагатимуть адаптації до бурхливо зростаючих азійських, африканських та латиноамериканських цивілізаційних організмів.

На межі ХХІ століття Європейський Союз може опинитися у становищі Західної Римської імперії початку християнської ери, коли у воріт багатой високорозвинутої цивілізації стояли племена варварів, готових інтегруватися до цієї структури та надати їй нової якості.

Взагалі, в умовах глобалізації ставлення до національних меншин стає індикатором спроможності певної держави адаптуватися до імперативів прогресуючої імміграційної активності неєвропейських народів. Спроможність соціокультурно інтегрувати іммігрантів до європейських цінностей стає питанням конкурентоспроможності Європейського Союзу в народжуваній глобальній цивілізаційній системі. Щоправда, хоча до чужого монастиря із своїм статутом не ходять, ще не зрозуміло, чи захочуть неєвропейські іммігранти остаточно втратити свою соціокультурну ідентичність.

Якщо права національних меншин загалом, за деяким винятком (цигани, баски, корсиканці тощо), захищені європейською правовою системою досить надійно, то ставлення до іммігрантів, як свідчать повсякденні повідомлення преси, є досить конфронтаційним. Причини цього полягають насамперед у конфлікті соціокультурних цінностей.

Взагалі, іммігрантів можна поділити на декілька категорій: представників колишнього соціалістичного табору Східної Європи, вихідців із колишніх колоній європейських метрополій та соціокультурно зовсім “чужих”, які відчувають на собі найбільш потужні прояви ксенофобії. Найбільш вороже ставлення проявляється до мусульман, яких сприймають переважно як “терористів” та “ісламських фанатиків”.

В умовах, коли мусульманський світ намагається адаптуватися до сучасних тенденцій економічної та політичної глобалізації, в тому числі шляхом неадекватної реакції на приниження віри правовірних сучасною масовою культурою (у вигляді наркотиків, рок-музики, моди або нового винаходу “гуманітарної інтервенції”), буде спостерігатися подальше нагнітання напруження між традиційною християнською та мусульманською цивілізаціями.

Виходячи з цього, нагальною потребою є налагодження діалогу культур, адже сьогоднішні іммігранти завтра неминуче стануть національними меншинами. Отже, соціокультурна інтеграція цих двох категорій людей до “титульної” нації, але із збереженням самоідентифікації всіх етнічних груп, стає справжнім викликом, від ефективності відповіді на який залежить перспектива мирного співіснування або зіткнення цивілізацій із усіма негативними наслідками для формування нової глобальної системи⁴.

У першій половині нового тисячоліття загалом має бути вирішено проблему культурної самоідентифікації Європейського Союзу. Конкретні форми цього процесу ще перебувають у стадії “проекування”.

Україна як повноцінна європейська держава може відбутися лише за умови адекватного сприйняття наявних європейських реалій у всій їх багатомірності та стрімкій динаміці. Ми маємо всі підстави вважати, що Україна може перетворитися на соціокультурний центр східнослов'янських народів, адже вітчизняна “філософія серця” не раз допомагала обирати гідний шлях духовного самозбереження нації у надзвичайно складних історичних умовах.

Європа так само може розраховувати на реалізацію своїх амбіційних планів досягнення нового рівня гомогенності європейського економічного, соціального та соціокультурного простору лише за умови врахування інтересів всіх своїх країн-членів та адекватної реалізації їхніх культурних запитів. Не менш важливим завданням є подолання як внутрішніх, так і зовнішніх соціокультурних меж, або принаймні створення надійних систем комунікацій між різними народами.

Глава 17. Європейський парламент у контексті політичного інтеграційного процесу

Досить часто у вітчизняних періодичних виданнях, коли мова йде про Парламентську Асамблею Ради Європи (ПАРЄ), синонімічно згадується поняття “Європейський парламент”. По суті це свідчення відсутності смислової диференціації у розумінні місця, ролі, функцій, завдань найстарішої загальноєвропейської насамперед правозахисної організації — Ради Європи, членом якої Україна є з листопада 1995 р., та її важливої структури — Парламентської Асамблеї, з одного боку, а з другого — принципово відмінної інституції європейського політичного інтеграційного процесу — Європейського парламенту (ЄП), перші прямі вибори якого відбулися у країнах — членах Європейського Співтовариства у 1979 р.

На початку 1990-х років Європейський парламент перетворився на важливу представницьку та законодавчу структуру Європейського Союзу. Проаналізуємо основні етапи розвитку Європейського парламенту.

Формування та робота ЄП протягом перших чотирьох виборчих каденцій. 1 січня 1958 р. відповідно до положень Римського договору (23 березня 1957 р.) було створено Європейське Економічне Співтовариство. З метою координації роботи національних парламентів його фундаторів — ФРН, Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Італії — у березні 1958 р. почали працювати “Європейські збори” у складі 142 депутатів. З 1962 р. цей орган неофіційно стали називати “парламентом”. Саме тоді було прийнято рішення активізувати політичне співробітництво країн — членів Європейського Економічного Співтовариства.

Рішення про проведення прямих виборів депутатів Європейського парламенту на основі головних принципів парламентської демократії було прийнято 8 квітня 1978 р. під час зустрічі глав держав та урядів країн — членів ЄС. Завдяки цьому мало відбутися поглиблення європейської інтеграції, оскільки більшу легітимність отримали б владні правові акти, а діяльність оновленого ЄП мала сприяти загальній демократизації європейських структур, посиленню європейської солідарності та ідентичності⁵.

Перші прямі вибори Європейського парламенту відбулися 7–10 червня 1979 р. Перемогу на них святкували правоцентристські політичні партії, європейські соціал-демократи опинилися в опозиції. У залі засідань депутати структурувалися не за національною ознакою, а за принципом партійно-політичної належності. Термін, на який були обрані депутати, становив 5 років.

На початку 1980-х років було прийнято принципове рішення щодо формування Європейської валютної системи, яка визначила спільну моне-

тарну ідентичність ЄС. Тим самим було зроблено вирішальний крок до поглиблення європейського політичного інтеграційного процесу.

Другі вибори Європейського парламенту були проведені 14–17 червня 1984 р. Радикальних змін політичного ландшафту в ЄП не відбулося. Офіційно назва “Європейський парламент” була зафіксована в Єдиному Європейському Акті 1986 р., що встановив порядок денний інтенсифікації процесу європейської економічної і політичної інтеграції. Завдяки цьому відкрито шлях до створення Європейського Союзу.

Треті прямі вибори Європейського парламенту відбулися 15–18 червня 1989 р. З цього часу ЄП розширив свої повноваження та функції у багатьох сферах, зокрема у політиці зайнятості, освіти, соціального захисту, транспорту, новітніх технологій, екології. Більш конструктивним стало співробітництво з іншими органами ЄС — Європейською комісією та Європейською судовою палатою.

Європарламент доклав зусиль для більшої відкритості громадському контролю, зокрема через засоби масової інформації. Тим самим ЄП став своєрідною “політичною академією” замість “дискусійного клубу без влади”⁶. Під час цієї каденції сформовано Спільний ринок, започатковано перший етап створення Економічного та валютного союзу (останній його етап пов’язаний із введенням протягом першого півріччя 2002 р. спільної грошової одиниці євро у готівковий обіг), забезпечена імплементація положень Маастрихтського договору, створено Європейський Союз. Також було започатковано новий механізм взаємодії ЄП та Європейської Комісії.

9–12 липня 1994 р. проведено четверті прямі вибори Європейського парламенту. Вперше громадяни країн — членів ЄС, які на час виборів жили та працювали на території будь-якої іншої країни — члена ЄС, могли голосувати за місцем перебування.

На той час певних змін зазнала структура Європейського Парламенту. Секретаріат ЄП розташувався в Люксембурзі, інститут радників — у Брюсселі, 626 депутатів (їхня чисельність збільшилася внаслідок вступу до ЄС 1 січня 1995 р. Австрії, Швеції, Фінляндії) проводили пленарні засідання переважно у Страсбурзі, а засідання за участю європейських комісарів — у Брюсселі. Депутатам ЄП заборонено мати так званий подвійний мандат, тобто бути паралельно ще й депутатом національного парламенту.

Під час цієї каденції ЄП вперше частково контролював процес призначення персонального складу Європейської комісії на чолі з Ж. Сантером. Інтенсивною стала робота європейських парламентаріїв із створення законодавчої бази співпраці в рамках спільного ринку, сільськогосподарської політики, структурних фондів, спільної зовнішньої та оборонної політики. Водночас наголошувалося на обмеженості демократичних форм

громадського контролю за роботою інститутів ЄС взагалі та Європейського Парламенту зокрема.

Коротку історію розвитку Європейського парламенту можна уявити таким чином⁷.

Період	Назва	Країн	Депутатів	Мов	Президент	Каденція
1952–57	Спільні збори	6	78	4	П. Спаак Д. Гаспер Г. Фурлер	1952–54 1954–56 1956–58
1958–72	Європейський парламент	6	142	4	Р. Шуман	1958–60
1973–79	Європейський парламент	9	198	6	Е. Коломбо	1977–79
1979–84	Перша каденція	10	434	7	П. Данкерт	1982–84
1984–89	Друга каденція	12	518	9	П. Пфлімлін	1984–87
1989–94	Третя каденція	12	567	9	Е. Клепш	1992–94
1994–99	Четверта каденція	15	626	11	Е. Клепш	1994–99
1999–2004	П'ята каденція	15	626	11	Н. Фонтейн	1999–2004

Таблиця 1. Коротка історія Європарламенту

Впродовж всього періоду діяльності ЄП послідовно та системно вдосконалювалася правова база розгортання всіх складових європейського інтеграційного процесу. У центрі уваги Європейського парламенту перебувають питання зміцнення свободи, демократії, розбудови економічно процвітаючого, солідарного суспільства, з міцними соціальними гарантіями верховенством права та захисту прав людини.

Правові засади функціонування Європейського парламенту. Римський договір 1957 р. зафіксував потребу створення парламентської інституції (Асамблеї), покликаної разом із Європейською судовою палатою координувати правове забезпечення європейського інтеграційного процесу. До складу названого органу відповідно до статті 137 цього договору мали входити представники народів, об'єднаних у Співтовариство. Було зафіксовано, що депутати ЄП є незалежними від владних структур власних держав. Місцем перебування Європейського парламенту було визначено Страсбург. Проте Римський договір визнав роль ЄП як суто консультативну. Європейська комісія формально не була пов'язана думкою парламентаріїв, але повинна була “брати її до уваги”⁸.

Водночас Європейський парламент отримав право створювати різноманітні постійні комітети, заслуховувати думку експертів, проводити парла-

ментські слухання з актуальних проблем. Стаття 140 Римського договору зобов'язала європейських комісарів відповідати на запити депутатів ЄП. Відповідні доповіді, як правило, подавалися наприкінці періоду головування тієї або іншої країни у структурах ЄС. Стаття 144 Римського договору передбачила відповідальність європейських комісарів перед ЄП. Усунути їх від виконання обов'язків можна було лише двома третинами голосів від повного кворуму парламентаріїв. Недовіру можна було висловити лише всьому складу Європейської комісії, а не окремим її членам.

Єдиний Європейський Акт 28 лютого 1986 р. частково розширив повноваження ЄП. Було встановлено так звану “процедуру співробітництва”, тобто якщо Європейська комісія не вдоволена поправками європейських парламентаріїв, вона мала повернути відповідний законопроект на повторне читання. Якщо і після цього ЄП наполягає на своїй позиції, Європейська комісія може прийняти власну версію документа, але лише шляхом одностайного рішення протягом трьох місяців.

Єдиний Європейський Акт зробив легітимними прапор ЄС — блакитне полотнище з 12 жовтими зірками, розташованими колом, а також європейський гімн, музикою якого стала бетховенська “Ода радості”. Суттєво розширилося коло питань, консультації з яких із ЄП були обов'язковими. Насамперед це всі питання щодо створення Спільного ринку, зокрема ЄП формує його політичний вимір. З цією метою було прийнято 279 правових актів.

Важливу роль у правовому регулюванні діяльності не лише Європейського парламенту, а й усього Європейського Союзу, відіграє процедура затвердження бюджету. Європейський парламент відповідно до статті 203 Римського договору має право відхилити проект бюджету, може змінювати структуру бюджетних статей, наприклад між трьома основними фондами — регіональним, соціальним та аграрним, що становлять дві третини бюджету, але не може збільшувати видатки бюджету. У 1986 р. з бюджетних суперечок між Європейською комісією та Європейським парламентом рішення приймала Європейська Судова Палата⁹.

Важливий етап розширення повноважень ЄП настав із підписанням Маастрихтського договору (лютий 1992 р.), відповідно до якого 1 листопада 1993 р. було створено Європейський Союз. Названий договір визначив потребу активізації взаємодії між Європейським парламентом та національними парламентами країн — членів ЄС з метою зміцнення демократичного фундаменту союзу, розширення можливостей участі громадян у процесі прийняття рішень. На цій основі протягом 1990-х років інтенсивно розвивалася співпраця між фракціями національних парламентів та панєвропейськими фракціями ЄП.

У цей час Європейський парламент забезпечив реалізацію другого етапу створення Економічного та Монетарного союзу ЄС, сприяв формуванню засад спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, сформував правові умови для реалізації принципу субсидіарності (тобто вирішення політичних проблем на рівнях регіональної та загальноєвропейської компетенції) та спільного громадянства країн — членів ЄС згідно з Шенгенськими угодами 1985 р. Європейський парламент також вперше призначив особу, яка стежить за дотриманням прав громадян — омбудсмена. З того часу в центрі уваги Європарламенту постійно перебувають проблеми забезпечення прав людини у глобальному масштабі.

Амстердамський договір 1997 р. зміцнив право Європейського парламенту брати участь у процесі прийняття всіх рішень Європейського Союзу та контролювати роботу його органів, зокрема через бюджетний механізм та пряму взаємодію з громадянами країн — членів ЄС.

У грудні 2000 р. в Ніцці була затверджена Хартія прав громадян країн — членів ЄС. Зокрема, було розширено право подавати петиції до Європарламенту. Ця інституція також мала сконцентрувати свою діяльність на забезпеченні соціальних та екологічних прав громадян.

Договір, підписаний тоді, зафіксував принципи роботи органів ЄС після прийому нових країн-членів. Зазначимо, що одним із найбільш принципових питань нинішнього реформування структур Європейського Союзу є адаптація до майбутньої реальності прийому нових країн-членів. Зрозуміло, що вступ щонайменше 12 претендентів вимагає суттєвих змін в організації роботи всіх інститутів ЄС, включно з Європейським парламентом.

Роль Європейського парламенту на сучасному етапі розвитку ЄС. Місце, функції та завдання Європейського парламенту в інтеграційно-політичному процесі загалом були визначені Маастрихтським договором 1992 р., Амстердамським договором 1997 р., Договором, підписаним у Ніцці 2000 р. По суті Європарламент перетворився на головний орган, покликаний здійснювати демократичний контроль за діяльністю виконавчої влади — Європейської комісії (а це 24 генеральні дирекції, 20 європейських комісарів, 21 тис. службовців з усіх країн — членів ЄС та річний бюджет у 87 млрд. євро), а також ефективно захищати права громадян країн — членів Європейського Союзу¹⁰.

Сучасний етап розвитку європейської інтеграції насамперед пов'язаний з реформуванням інституцій Євросоюзу з метою поглиблення інтеграційного процесу, з одного боку, та забезпечення вступу нових країн-членів, з другого. Реалізація цього складного та суперечливого процесу значною мірою залежить від Європейського парламенту, який має ратифікувати Договори про вступ до Європейського Союзу країн-претендентів.

Доки тривали складні переговори щодо прийому нових країн-членів, справжнім випробуванням для діючих структур Європейського Союзу став скандал навколо Європейської комісії на чолі з Ж. Сантером. У грудні 1998 р. під час розгляду проекту бюджету на наступний рік Рахункова палата ЄС виявила факти корупції¹¹. Внаслідок цього на засіданні Європарламенту 14 січня 1999 р. постало питання вотуму довіри до Європейської комісії. Результати голосування (293 — за довіру, 232 — проти, 27 — утримались) дали привід політичним оглядачам говорити, що фракція європейських соціал-демократів “покриває” свій склад Європейської комісії¹². Однак, врешті-решт, під тиском звіту незалежної комісії експертів 16 березня 1999 р. всі європейські комісари на чолі з Ж. Сантером пішли у відставку.

Після короткочасних, але досить інтенсивних політичних консультацій, 6 травня 1999 р. було досягнуто консенсусу, і Європарламент проголосував за призначення італійця Р. Проді на посаду голови Європейської комісії з терміном повноважень до 2004 р.

Таким чином, з одного боку, ця суттєва політична криза довела ефективність демократичного контролю з боку Європарламенту за діяльністю Європейської комісії, але, з другого, завдала відчутного політичного удару по європейських соціал-демократах, які багато в чому внаслідок саме цього програли вибори до Європейського парламенту в червні 1999 р.

Передвиборна кампанія головним чином концентрувалася на фактах корупції Європейської комісії та на питаннях фінансового забезпечення роботи депутатів ЄП. За інформацією преси, на утримання кожного з 626 депутатів Європарламенту щомісячно витрачається 18500 DM. Це питання стало вагомим аргументом для критики діяльності євробюрократів з боку євроскептиків. Водночас наголошувалося, що не існує дешевих механізмів забезпечення функціонування демократичної політичної системи.

За результатами виборів 10–13 червня 1999 р. партійна структура Європарламенту набула нового вигляду (*табл. 2, стор. 174*).

Таким чином загалом у Європейському парламенті незначну більшість зараз мають правоцентристські партії, що створює певну рівновагу політичних сил, оскільки Європейська комісія майже повністю складається з комісарів лівоцентристської партійної належності. Таким чином, у виконавчих та законодавчих органах ЄС виборці створили певний партійних баланс сил. Проте зважаючи на близькість позицій християнських демократів та соціал-демократів щодо проблем та перспектив європейського інтеграційного процесу, діяльність нинішнього партійно-політичного складу Європейського парламенту загалом законодавчо забезпечує актуальні потреби розвитку ЄС.

<i>Країна</i>	<i>Всього</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
Австрія	21	7	7	–	2	–	–	–	–	5
Бельгія	25	6	5	5	7	–	–	–	2	–
Великобританія	87	37	30	10	6	–	–	3	–	1
Греція	25	9	9	–	–	7	–	–	–	–
Данія	16	1	3	6	–	1	1	4	–	–
Ірландія	15	5	1	1	2	–	6	–	–	–
Іспанія	64	28	24	3	4	4	–	–	–	1
Італія	87	34	17	7	2	6	9	–	12	–
Люксембург	6	2	2	1	1	–	–	–	–	–
Нідерланди	31	9	6	8	4	1	–	3	–	–
Німеччина	99	53	33	–	7	6	–	–	–	–
Португалія	25	9	12	–	–	2	2	–	–	–
Швеція	22	7	6	4	2	3	–	–	–	–
Фінляндія	16	5	3	5	2	1	–	–	–	–
Франція	87	21	22	–	9	11	12	6	5	1

Таблиця 2. Розподіл мандатів у Європарламенті п'ятої каденції.

626 депутатів Європейського парламенту структурувалися у 9 фракцій:

- 1 — Європейської народної партії (233 депутати);
- 2 — Соціал-демократичних партій Європи (180 депутатів);
- 3 — Ліберально-демократичних партій Європи (50 депутатів);
- 4 — Зелених — Вільний європейський альянс (48 депутатів);
- 5 — Об'єднаних європейських лівих (42 депутати);
- 6 — Союз за вільну Європу націй (30 депутатів);
- 7 — Європейських демократів (16 депутатів);
- 8 — “технічна” фракція незалежних депутатів (19 депутатів);
- 9 — позафракційні (8 депутатів).

Перспективи розвитку Європейського парламенту. Обрій розвитку Європейського Союзу в політичній сфері залежить від взаємодії структуруючих елементів політичної системи, а саме від діяльності урядів, парламентів, громадян.

З виходом значної частини політичного процесу на наднаціональний рівень гостро постала проблема забезпечення демократичних норм суспільного життя, адже з часів Великої французької революції кінця XVIII ст.

сама національна держава та сформоване в її форматі громадянське суспільство були гарантами дотримання прав людини. Тепер стратегічні рішення виробляються та впроваджуються на наддержавному рівні, що вимагає певного реформування політичних інститутів та механізмів їхньої взаємодії. Отже, нагальною є потреба подальшого розвитку демократичних процедур, підвищення прозорості процесу прийняття рішень через контроль з боку громадськості країн — членів ЄС. Саме ці проблеми становлять серцевину нинішнього порядку денного реформування Європейського Союзу.

Поки що основні рішення приймає Європейська комісія, а опосередкований контроль за нею здійснюють національні парламенти, які затверджують представників своїх держав у цій структурі. Водночас члени національних парламентів обираються тими самими виборцями, котрі формують склад Європейського парламенту, тому формально не може бути заперечень стосовно збільшення відповідних повноважень ЄП. Розвиток цієї тенденції, здається, вже став незворотним.

Поглиблення європейської політичної інтеграції стимулює утворення загальноєвропейських партійних структур, завдяки чому, можливо на виборах 2004 р., громадяни країн — членів ЄС обиратимуть депутатів Європейського парламенту за єдиним партійним списком. Заплановано, що на цих виборах вже братимуть участь громадяни нових країн-членів, які до того часу в ідеалі мають вступити до Європейського Союзу.

Відповідно до копенгагенських (1993) критеріїв країни — претенденти на вступ до ЄС повинні мати стабільну внутрішню демократичну структуру, правовий порядок, захищати права людини, виконати низку вимог щодо законодавчої адаптації. Це визначає потребу постійного діалогу між європейськими парламентаріями.

Неминуча процедура розширення ЄС об'єктивно вимагає перегляду чисельності депутатських мандатів у ЄП, процедури прийняття рішень так званою кваліфікованою більшістю голосів.

Отже, 7–11 грудня 2000 р. у Ніцці (це був найбільш тривалий саміт за всю історію ЄС) обговорювалися стратегічні питання проблем та перспектив Європейського Союзу. Звичайно, найпринциповіше питання, яке поки що лишається відкритим, — кінцева мета європейської інтеграції. Риторичним є питання створення Сполучених Штатів Європи за гіпотетичною конфедеративною моделлю, оскільки більшість європейських політиків все-таки займають позицію, яка полягає в бажанні перетворення ЄС на світову суперсилу, але не супердержаву.

Складну групу становлять суперечки між “великими” та “малими” (за чисельністю населення) країнами — членами ЄС. Останні були проти пропорційного представництва в Європейській комісії та Європейському

Країна	Населення, млн. чол.	Кількість голосів	
		до об'єднання	після об'єднання
Німеччина	82,0	10	29
Великобританія	59,2	10	29
Франція	59,0	10	29
Італія	57,6	10	29
Іспанія	39,4	8	27
Польща	38,7	–	27
Румунія	22,5	–	15
Нідерланди	15,8	5	13
Греція	10,5	5	12
Чехія	10,3	–	12
Бельгія	10,2	5	12
Угорщина	10,1	–	12
Португалія	10,0	5	12
Швеція	8,0	4	10
Болгарія	8,2	–	10
Австрія	8,1	4	10
Словаччина	5,4	–	7
Данія	5,3	3	7
Фінляндія	5,2	3	7
Ірландія	3,7	3	7
Литва	3,7	–	7
Латвія	2,4	–	4
Словенія	2,0	–	4
Естонія	1,4	–	4
Кіпр	0,4	–	4
Люксембург	0,4	2	4
Мальта	0,4	–	3

Таблиця 3. Кількість голосів у Раді Європи після розширення ЄС.

парламенті й відповідно — проти прийняття рішень новою кваліфікованою більшістю. Водночас якщо не збільшити кількість мандатів, наприклад у Європейському парламенті, то рішення у новому розширеному ЄС прийматимуться представниками лише половини населення, що неможливо з точки зору демократичних процедур.

Суперечки точилися навколо питання меж контрольних функцій Європейського парламенту. Німеччина наполягала на повному контролі Європейського парламенту за діяльністю Європейської комісії, а Великобританія була рішуче проти цього. Пошук компромісу з цієї принципової проблеми ще триває.

Внаслідок гострих дискусій усіх країн — членів ЄС та запрошених на саміт у Ніцці представників 12 країн — кандидатів на вступ було погоджено новий розподіл голосів у Європейській Раді (*табл. 3*)¹³.

Отже, кваліфікованою більшістю голосів рішення можуть прийматися за умови, що проти голосуватимуть не більш як сім країн. Однак новий порядок діятиме ще дуже нескоро, адже навіть за гіпотетичного розширення у 2004 р. членами ЄС залежно від індивідуальної готовності стануть спочатку лише кандидати з так званої “люксембурзької групи” (визначені 1998 р.) — Польща, Чехія, Угорщина, Естонія, Словенія, Кіпр, а вступ до ЄС країн з “гельсінської групи” (визначені 1999 р.) може бути відкладено.

На саміті ЄС у Ніцці було також узгоджено збільшення чисельності євродепутатів з 626 до 732. Новий розподіл депутатських мандатів наведено у *табл. 4 (стор. 178)*.

Отже, всім нинішнім членам ЄС, за винятком найбільшої за кількістю населення Німеччини та найменшого Люксембурга, довелося “поділитися” місцями депутатів Європейського парламенту з майбутніми новими країнами — членами ЄС.

У процесі цих дискусій викристалізувалася ідея створення другої палати Європейського парламенту. Вперше цю ідею 1998 р. висунув президент Чехії В. Гавел, який пропонував створити верхню палату з представників національних парламентів. Схожу ідею пропагує канцлер ФРН Г. Шрьодер, який запропонував створити нову модель Європейського парламенту за німецьким зразком: нижня палата Бундесрат — палата представників Європарламенту та верхня — палата депутатів від національних парламентів, котра може мати більше прав, зокрема у бюджетній галузі. Тим самим можна було б зробити рішучий крок до створення Європейської конфедерації або федерації. Прем’єр-міністр Великобританії Т. Блер, навпаки, проти створення верхньої палати Європарламенту, за збереження вищих прерогатив за національними парламентами .

Країна	Депутатські мандати	± до існуючих
Німеччина	99	0
Великобританія	72	-15
Франція	72	-15
Італія	72	-15
Іспанія	50	-14
Польща	50	
Румунія	33	
Нідерланди	25	-6
Греція	22	-3
Бельгія	22	-3
Чехія	22	
Угорщина	20	
Португалія	20	-5
Швеція	18	-4
Австрія	17	-4
Болгарія	17	
Данія	13	-3
Фінляндія	13	-3
Словаччина	13	
Ірландія	12	-3
Литва	12	
Латвія	8	
Словенія	7	
Люксембург	6	0
Естонія	6	
Кіпр	6	
Мальта	5	

Таблиця 4. Розподіл депутатських мандатів І у Європейському парламенті після розширення ЄС

Погодження проектів реформування структур Європейського Союзу пов'язано з діяльністю Європейського конституційного конвенту, який розпочав роботу 28 лютого 2002 р. Його головною метою є розробка проекту Конституції ЄС, яка має сформувати баланс між федералістською ідеєю (або ідеєю конфедерації) та функціональною ефективністю¹⁵.

Водночас прискорення політичних аспектів європейської інтеграції стимулює зростання популярності партій, правіших від так званих правоцентристів. Ця диференціація спостерігається, насамперед, у питанні ставлення до Європейського Союзу. Саме на антиінтеграційних ідеях здобувають собі популярність Національний альянс в Італії, Партія свободи в Австрії, "Народна партія" в Португалії, Національний фронт у Франції, Данська народна партія, Список Фортайна у Нідерландах, Влаамський блок у Бельгії. Такий розвиток подій дає підстави говорити про загрозу "ультраправого маршу" країнами Європейського Союзу. Відсіч цій тенденції правоцентристські та лівоцентристські партії можуть дати лише разом.

Вже сьогодні зрозуміло, що провідною темою виборів Європейського парламенту влітку 2004 р. буде майбутнє Європи як Союзу європейських народів. Водночас триватиме процес поступового перетворення Європейського парламенту на вищий представницький, законодавчий та контрольний орган Європейського Союзу.

Тим самим визначається важливе значення для України налагодження зв'язків та інтенсифікація співробітництва з Європейським парламентом, оскільки саме він має ратифікувати всі Угоди щодо створення зон вільної торгівлі та набуття асоційованого членства, що є стратегічною метою нашого європейського вибору.

Поки що в мереживі міжпарламентського співробітництва Верховної Ради України відається пріоритет Парламентській Асамблеї Ради Європи, Міжпарламентській асамблеї СНД, відповідним структурам Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Організації Чорноморського економічного співробітництва, Північноатлантичному альянсу, а Європарламент залишається на периферії інтересів. Отже, зрозуміло, що вибудовувати різноманітні форми міжпарламентського співробітництва необхідно на паритетній основі, виходячи насамперед із стратегічних міркувань реалізації національних інтересів у Європі.

Глава 18. Монетарний союз ЄС і виклик глобалізації

Введення в готівковий обіг з 1 січня 2002 р. спільної грошової одиниці 12 країн — членів Монетарного союзу ЄС стало не лише закономірним наслідком виходу на якісно новий рівень економічної складової європейського інтеграційного процесу, а й відповіддю Європейського Союзу на виклики сучасного процесу глобалізації.

Протягом другої половини ХХ ст. ці тенденції інтенсивно корелювали, перебуваючи в стані взаємозалежності, підсилювали та пришвидшували одна одну. Аналогічний зв'язок між ними безумовно збережеться і в ХХІ ст., яке може стати часом формування нових регіональних монетарних союзів або їхніх прототипів. Тому важливо проаналізувати історичний досвід формування Монетарного союзу ЄС, тенденції розвитку спільної валюти євро, перспективи глобальних змін у світових фінансах під впливом цих явищ.

Монетарний союз ЄС в історичній ретроспективі. Після Другої світової війни рушійною силою світової економіки стали США. Цей об'єктивний факт засвідчило перетворення американського долара на головну світову резервну валюту. Подібний статус забезпечувався використанням долара у великій кількості фінансових операцій, що давало Федеральній резервній системі США чудову можливість компенсувати частину дефіциту свого платіжного балансу без будь-яких додаткових витрат, окрім як на емісію. Ці інтервенції давали змогу Сполученим Штатам широко використовувати глобальну доларову політику у власних національних інтересах. Початком кінця монопольного становища долара у світовій фінансовій системі, по суті, стала активізація процесу європейської інтеграції.

У 1957 р. в Римі було підписано Договір про створення Європейського Економічного Співтовариства, першими учасниками якого стали 6 країн. Стаття 107 цього історично важливого документа містила положення про те, що “кожна країна-член розглядає власну політику стосовно валютних курсів як сферу загальних інтересів”¹⁶. З цією метою наступного року було створено Монетарний комітет, покликаний стежити за валютно-фінансовим та грошово-кредитним становищем країн-членів та Співтовариства в цілому, а також наглядати за загальним платіжним балансом країн-членів.

Наступний етап розвитку європейської інтеграції у фінансовій сфері пов'язаний із створенням 1964 р. Комітету президентів центральних банків країн-членів, який мав координувати свою роботу з Монетарним комітетом.

Тим часом до справ фінансових втрутилися, як це часто буває, проблеми воєнні. 2 травня 1964 р. інцидент у Тонкінській затоці призвів до розв'язання

війни між США та В'єтнамом. На цю брудну війну пішли значні фінансові резерви США. Висока вартість бойових дій дестабілізувала курс долара, що далося взнаки наприкінці 1960-х років.

Серйозні потрясіння також чатували на європейську фінансову систему. У травні 1968 р. французькі робітники та профспілки приєдналися до студентських протестів і почали загальнонаціональний страйк. Уряд де Голя вимушено пішов на значне підвищення заробітної плати та суттєве поліпшення пенсійного забезпечення. Це соціально-економічне рішення стимулювало таке зростання рівня інфляції, що 10 серпня 1969 р. уряд був вимушений девальвувати французький франк, оскільки політика його утримання на рівні німецької марки завдавала відчутної шкоди французькій економіці. Все це викликало європейську валютну нестабільність, яка об'єктивно вимагала більшої координації фінансової політики.

Водночас уряд Сполучених Штатів відмовився збільшувати податки для фінансування військових дій у В'єтнамі, і як наслідок — була здійснена вимушена додаткова емісія доларів. Під дією цього рішення в серпні 1971 р. долар тимчасово втрачає здатність конвертуватися в золото. Наростає світова фінансова криза.

За таких умов 24 квітня 1972 р. почала функціонувати “валютна змія” Європейського Економічного Співтовариства. Сенс цієї валютної політики полягав у централізованому встановленні курсів усіх валют країн — членів ЄЕС між собою та відносно долара¹⁷. Було встановлено, що коливання курсів валют країн-учасниць не повинно перевищувати $\pm 2,25$ % одна щодо одної. Крім того, до 18 березня 1973 р. “змія” знаходилася “в тунелі”, який визначався рамками коливань відносно американського долара $\pm 4,5$ %. Коли ця “змія” досягала встановлених меж, центральні банки повинні були проводити інтервенцію (купівлю-продаж американських доларів) аби уникнути суттєвої дестабілізації курсу.

Водночас було організовано систему кредитів для стабілізації фінансового стану країн-учасниць. Кредити видавалися створеним у 1973 р. Європейським фондом валютного співробітництва. Але навіть цей крок не міг зробити однорідним економічний розвиток та стан платіжного балансу країн, які користувались “змією”. Проте історичне значення “європейської валютної змії” 1972–79 рр. полягає у набутті важливого практичного досвіду проведення спільної валютної політики.

Фінансово-економічна ситуація ускладнювалася внаслідок війни 1973 р. Єгипту та Сирії проти Ізраїлю. Водночас Організація країн — експортерів нафти (ОПЕК) застосувала ембарго на продаж нафти країнам, що підтримують Ізраїль. Оскільки дві третини світової нафти постачалося з Близького Сходу, це дало країнам ОПЕК можливість з 1973 до 1979 р.

підвищити ціни на нафту на 475 %. Енергетична криза імперативно вимагала нової якості координації європейської валютної політики.

Принцип функціонування “змії” було покладено в основу організації роботи створеної у березні 1979 р. Європейської валютної системи. Названа система ґрунтувалася на “трьох китах”: Європейській валютній одиниці — еку, механізмі валютних курсів та інтервенцій; механізмі кредитування. По суті, Європейська (монетарна) валютна система була початковим етапом створення економічного та монетарного союзу.

Історичний досвід регулювання фінансових процесів на європейському просторі покладено в основу звіту голови Європейської комісії Ж. Делора про економічний та монетарний союз (1989). Він виділив три етапи у процесі створення єдиної валюти: вдосконалення існуючих механізмів співпраці щодо курсу обміну валют, створення об’єднання європейських банків, встановлення фіксованих обмінних курсів. Однак на певному етапі європейської інтеграції вади Європейської валютної системи почали переважати її переваги. Постало завдання політичного забезпечення переходу до якісно нового етапу фінансового співробітництва — введення спільної грошової одиниці.

Відповідно до Маастрихтського договору в 1993 р. було створено Європейський монетарний (валютний) інститут, покликаний зміцнити економічне і монетарне співробітництво та координувати підготовку до заключного етапу формування економічного та монетарного союзу¹⁸. У 1998 р. на його основі було сформовано Європейський центральний банк. Його основне завдання полягає у забезпеченні реалізації процесу введення та функціонування спільної грошової одиниці євро.

Офіційно керівна еліта Європейського Союзу висуває такі головні аргументи на користь цього рішення. По-перше, за різними експертними оцінками, країни ЄС втрачали від 15 до 30 млрд. дол. щорічно внаслідок використання великої кількості національних валют на достатньо вузькому торговельному просторі. При цьому компанії, які страхувалися від можливих коливань валютних курсів, також втрачали прибутки. По-друге, досить важко було порівнювати ціни на однорідні товари при різному масштабі цін різних країн-виробників. Введення євро дозволить зіставляти ці вартості, що призведе до посилення конкуренції між постачальниками товарів та послуг, особливо за умов існуючої системи електронних розрахунків, яка через комп’ютерні мережі полегшує доступ до будь-якого товару. По-третє, існування єдиної європейської валюти сприятиме її виходу на міжнародні фінансові ринки та утвердженню її статусу як принаймні другої резервної грошової одиниці після долара США. По-четверте, євро радикально змінить життя простих громадян країн — членів ЄС. Відтепер для будь-якого громадянина ЄС поїздка за кордон (адже фактично створено спільний

ринок робочої сили) стане зручнішою, адже він опиниться в аналогічному до його країни ціновому масштабі з тією ж валютою в кишені¹⁹.

Після прийнятого стратегічного рішення почалася практична робота з його реалізації. У 1995 р. були погоджені критерії членства в майбутньому Монетарному союзі ЄС. Зокрема, рівень інфляції не повинен перевищувати більш як на 1,5 % середній рівень трьох країн ЄС з найнижчим рівнем інфляції. Заборгованість країни повинна становити менш як 60 % від ВВП, державний дефіцит — не перевищувати 3 % ВВП. Протягом двох років мають додержуватися межі коливань валютного курсу без девальвації до валюти інших країн — членів ЄС. Довгострокові процентні ставки не мають перевищувати більш як на 2 % середній показник для трьох країн з найнижчим рівнем інфляції²⁰.

Підкреслимо, що дотриматися цих жорстких макроекономічних показників буде дуже важко кожній з 12 країн — кандидатів на вступ до ЄС після 2005 р. Проте без виконання цих макроекономічних імперативів взагалі недоцільно вводити спільну грошову одиницю, тому що існує реальний ризик перекачки багатств із більш розвинених країн до менш забезпечених, після чого може настати крах економічної системи в цілому. Тому дисципліна виконання критеріїв членства в Монетарному союзі є, по суті, лакмусовим папірцем готовності країни-кандидата до участі в європейському інтеграційному процесі за ступенем економічного розвитку.

Водночас населення високорозвинутої Німеччина не бажало втратити свою марку, яка спочатку стала символом економічного дива, а в 1990 р. привела країну до національної єдності, однак зупинити розвиток подій традиційними акціями протесту, які організовували ультраліві та ультраправі, вже було складно. Ряд німецьких економістів у січні 1998 р. подали позов до Конституційного суду ФРН з приводу того, чи не завдасть спільна грошова одиниця євро збитків громадянам Німеччини. Після досить гострих дебатів вища конституційна інстанція країни підтвердила легітимність приєднання Федеративної Республіки до Монетарного союзу²¹.

Отже, тодішній уряд канцлера Коля отримав додаткові правові підстави для активізації процесу переходу до євро. Суттєвою перешкодою на цьому тернистому шляху було конфліктне питання з приводу обрання голови Європейського центрального банку. Німеччина підтримувала кандидатуру нідерландця В. Дуйсінберга, а Франція наполягала на кандидатурі голови свого центрального банку — Ж.-К. Тріше. За боротьбою персоналій проглядалася не лише різна стратегія діяльності головного органу Монетарного союзу (його незалежність від політичного тиску або підконтрольність політичній кон'юнктурі), а й конфлікт інтересів між Францією та Німеччиною за вплив на прийняття рішень цією структурою.

Врешті, було погоджено, що Європейська система центральних банків з 30 червня 1998 р. складатиметься із національних центральних банків та Європейського центрального банку. Її основні завдання полягають у визначенні валютної політики Європейського Союзу, координації діяльності системи центральних банків, завданнями якої, у свою чергу, є управління грошима в обігу, маневр валютними резервами та їх збереження, а також забезпечення належного функціонування платіжних систем.

Також було затверджено директорат Європейського центрального банку, до складу якого увійшли: В. Дуйсінберг — директор (Нідерланди), Ж.-К. Тріше (Франція), К. Нойер (Паризький клуб кредиторів), О. Ізінг (Німеччина), С. Хемілайнен (Фінляндія), Д. Саланс (Іспанія), Т. Міньона (Італія)²². Директором Європейського центрального банку (ЄЦБ) на восьмирічний період (до 2006 р.) став В. Дуйсінберг. Він виявив усі кращі якості банкіра — спокій, тверезий розрахунок та непіддатливість до політичного тиску, який залишається головною загрозою для реальної незалежності рішень Європейського центрального банку.

Початок діяльності ЄЦБ синхронізувався з піком азійської економічної кризи. Провідні гравці глобального фінансового ринку висловилися за вдосконалення правил гри на фондових біржах та посилення регулювання фінансових потоків в умовах кризових явищ. За цих обставин євро вважалося фактором стабільності.

З 1 січня 1999 р. Європейський центральний банк взяв на себе повноваження із забезпечення функціонування Монетарного союзу. У цей день євро у безготівковий обіг ввели в Австрії, Бельгії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Ірландії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Португалії, Іспанії. 2 січня 2001 р., виконавши макроекономічні критерії, Греція стала дванадцятю країною — членом єврозони. За межами Євроленду залишилися Великобританія, Данія та Швеція.

Водночас три головні європейські фінансові центри — Лондон, Париж та Франкфурт-на-Майні — ще мали визначити нові правила взаємодії. Загалом тривалий історичний шлях до створення Монетарного союзу вийшов на фінішну пряму. Проте, за великим рахунком, вирішення однієї, хай і ключової, проблеми переходу до спільної грошової одиниці висунуло на порядок денний низку інших питань, пов'язаних із адаптацією громадян Євроленду до нової валюти та з визначенням її місця у глобальній економічній системі.

Глобалізація і світова фінансова система: проблеми і перспективи євро. Європейський Союз об'єднує 15 провідних європейських країн, які ставлять за мету забезпечення добробуту та безпеки своїх громадян у спосіб все тіснішого об'єднання на основі спільних економічних, політичних та соціальних цілей та цінностей.

Існування ЄС сприяє соціальному та економічному прогресу, що досягається шляхом створення простору без внутрішніх кордонів, поглиблення економічної та соціальної інтеграції через ефективне функціонування економічного та валютного Союзу. Проте проблеми з євро виникли вже в його колисці. Війна проти Югославії в 1999 р. суттєво понизила курс спільної європейської грошової одиниці щодо американського долара. В. Дуйсінберг постійно наголошує, що відносна слабкість курсу євро не так стимулюється монетарною політикою, як є наслідком повільних структурних реформ економіки провідних країн євросони.

З другого боку, слабкість євро підвищувала конкурентоспроможність європейського експорту, що певний час підтримувало на високому рівні експортні можливості ЄС на глобальному ринку і, водночас, стимулювало інфляційні тенденції у Євроленді.

Черговий удар по євро завдав 28 вересня 2000 р. провал референдуму у Данії щодо приєднання до Монетарного союзу. Ще один виклик курсу євро в цей час кинули високі ціни на нафту.

Крім того, зважаючи на небажання долучити національну економіку, яка переживала цикл піднесення, до нестабільного Монетарного союзу, лейбористський уряд постійно відкладає рішення щодо введення євро у Великобританії. У 1999 р. Т. Блер та канцлер ФРН Г. Шрьодер наголосили на тому, що Євросоюз має й надалі виступати локомотивом лібералізації світової торгівлі, а європейські ринки капіталу повинні бути відкритими. Тому проводити тривалий час британську національну політику в умовах глобальної економіки буде дуже складно.

Проте глобалізація фінансової системи створює додаткові ризики для євро. Наприклад, перманентна загроза дефолту по зовнішніх боргових зобов'язаннях Аргентини може негативно вдарити по економіці не лише Латинської та Північної Америки, а й Іспанії, яка є активним гравцем на аргентинському фінансовому ринку.

Водночас саме глобальна економічна система перетворює Європейський Союз з його понад 370 млн. чоловік населення на найбільший торговельний блок у світі. З цим мав рахуватися Китай, який перед вступом до Світової організації торгівлі перевів 200 млрд. дол. своїх валютних резервів у євро²³. Стабільне євро також розглядається як позитивний чинник для світової економіки в Японії, яка з 1990-х років постійно перебуває у стані економічної рецесії, а з введенням євро сподівається на збільшення обсягів інвестиційних потоків із Європи.

За станом на 1998 р. США мали за кордоном прямих інвестицій на суму 794 млрд. дол., Японія — 330 млрд. дол., Німеччина — 288 млрд. дол.²⁴ Тому від стану справ в економіках цих трьох лідерів залежить перспектива

глобальної економічної кон'юнктури. Починаючи з 2000 р., вперше з 1970-х років синхронізувалися процеси економічного спаду водночас у США та Японії, які до терактів 11 вересня 2001 р. внаслідок певної інерційності світової економіки ще не дуже швидким темпом наближали загрозу глобальної економічної рецесії. Економісти ще навесні 2001 р. підраховували прибутки та визначали перспективи євро в рамках системи світової торгівлі.

Так, Європейський Союз після прийому нових країн-членів доведе чисельність населення до 440 млн. чоловік, матиме валовий продукт у сумі 8,3 трлн. дол., обсяг імпорту ЄС із США становитиме 265 млрд., а експорт досягне показника 232 млрд. дол. (розрахунки проводили економісти ФРН наприкінці 2000 р.)²⁵.

Однак до того часу пересічних громадян країн ЄС турбували більш приземлені цифри. Найбільше занепокоєння викликали технічні деталі обміну грошей, адже цей процес загрожував хаосом саме на період різдвяних та новорічних закупівель. Крім того, трохи лякав масштаб кількості купюр, які треба було замінити. За даними Бундесбанку, за 100 днів до введення євро в готівковому обігу було 278 млрд. німецьких марок, причому 40 % цієї грошової маси перебувало за межами ФРН²⁶.

Введення євро в готівковий обіг автоматично збільшило загальний масштаб роздрібних цін на більшість товарів. Це негативно позначилося на політичних шансах правлячих еліт на найближчих виборах, наприклад президента Франції навесні 2002 р. та німецького бундестагу у вересні того ж року.

Введення євро стало поворотним моментом у процесі європейської інтеграції. Адже не можна, — як наголошує Дж. Сорос, — мати спільний ринок без спільної валюти, як не можна мати спільної валюти без спільної фіскальної політики, включно з певним різновидом централізованого збирання податків чи їх перерозподілом²⁷. Вирішення спільних податкових питань відкладено на невизначений час, адже воно спроможне остаточно підірвати довіру громадян ЄС до спільної валюти, перекреслити традиційні уявлення про національний суверенітет та представницьку демократію.

Загалом, євро, по суті, є пілотним проектом моделі фінансової інтеграції для інших економічних регіональних угруповань, таких як Асоціація співробітництва країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка може розглядати гіпотетичну власну спільну валюту як альтернативу японській єні, та Рада співробітництва держав Перської затоки, Співдружність Незалежних Держав, Африканський союз. Спільний ринок країн Латинської Америки (МЕРКОСУР) вже планує погодити свою фінансову політику до 2005 р.

Негативний досвід введення євро в готівковий обіг за найгіршим сценарієм, який завжди треба принаймні брати до уваги, аби спробувати його уникнути, може надовго поховати будь-які інтеграційні потуги в багатьох

регіональних економічних угрупованнях. Навпаки, його успіх стане справжнім проривом до нових вершин глобальної економіки. Свідченням наполегливих спроб еліти країн — членів Монетарного союзу зафіксувати у громадській думці ідею успішності євро стало присудження в День Європи 9 травня 2002 р. спільній європейській валюті міжнародної премії імені Карла Великого за вагомий внесок у справу європейської інтеграції²⁸.

Отже, перспективи євро фактично йдуть поруч із проблемами функціонування Монетарного союзу в умовах глобальної фінансової нестабільності, і за великим рахунком, залежать від спроможності всіх суб'єктів, які використовують євро, знайти адекватні відповіді навіть на поки що невідомі виклики.

Євро і долар: перша проба сил. Одним із цих викликів є прогнози щодо перспектив співіснування двох найважливіших світових валют (такий статус, мабуть, на певний час також збережуть британський фунт стерлінгів, швейцарський франк та японська ена) — євро та американського долара.

Стартові позиції для євро ще в 1999 р. були не дуже сприятливими. Американська економіка доживала останні місяці буму процвітання, а країни — члени ЄС пожинали плоди нестабільності безготівкового курсу євро, яке зазнавало тиску високого рівня безробіття та наслідків косовської кампанії Північноатлантичного альянсу.

Нинішній президент США Дж. Буш у січні 2001 р. прийшов до влади на хвилі обіцянок скоротити податки, скориставшись профіцитом (перевищенням доходів над витратами) американського бюджету. До 2002 р. планували взагалі ліквідувати дефіцит бюджету США. Але сталося не так, як гадалося. Спочатку луснула мильна бульбашка спекулятивного курсу акцій так званої Інтернет-економіки. Потім почалася лихоманка на фондовому ринку в цілому.

За цих обставин, здавалося б, уповільнення темпів зростання американської економіки поверне капітали до Європи, які якраз були необхідні для стабілізації та налагодження механізму функціонування Монетарного союзу. Ці капітали не завадили, адже проблем перед Європейським центральним банком було достатньо.

Потужний тиск на євро здійснює високий рівень безробіття в країнах — членах Євросоюзу. Але ризик суто монетарного впливів на штучне створення нових робочих місць без масштабних структурних реформ економіки є надто великим. Водночас фінансування великих за американськими мірками соціальних програм створює бюджетний дефіцит, який теж дестабілізує євро.

Додатковим чинником нестабільності є глобальна економічна кон'юнктура. Впродовж всього періоду 1990-х років в системі Світової організації торгівлі точилися різноманітні торговельні війни між Сполученими Штатами та Європейським Союзом. Парадокс цієї ситуації полягав у тому, що поруч із глобальною конкурентною боротьбою ми маємо можливість спостерігати

за досить широким співробітництвом європейських та американських товаровиробників. Наприклад, високого рівня досягла кооперація автомобільних виробників “Фіат” та “Дженерал моторс”, “Опель” та “Форд”, з 1998 р. активно діє німецько-американський концерн “Даймлер — Крайслер”. Налагоджуються зв’язки між концернами військово-промислового комплексу ЄС та США, насамперед у галузі можливих підрядів на виконання проектів в рамках розробки Національної системи протиракетної оборони США.

Тому загалом не можна заперечувати можливість створення в перспективі трансатлантичної зони вільної торгівлі. Сприятливою основою для цього може бути налагодження тіснішого співробітництва між Федеральною резервною системою США та Європейським центральними банком як головними операторами відповідно долара та євро.

Але це, звичайно, не знімає питання конкуренції між двома провідними світовими валютами. Позиції євро в цьому контексті послаблюються особливостями внутрішнього соціально-економічного розвитку Євросоюзу. Економічний та монетарний союз підкреслив існування суттєвої економічної та соціальної неоднорідності між країнами — членами Європейського Союзу. Це стосується більш багатих північних та бідніших південних членів ЄС. Тому без прискореної конвергенції між цими полюсами роль євро як каталізатора політичного союзу може опинитися під питанням.

Ще одну відкладену загрозу стабільності євро становить проблема чергового розширення Європейського Союзу. На період до 2005 р. прогнозується вступ до ЄС принаймні 10 з нинішніх 13 кандидатів (крім мабуть, Туреччини, Болгарії та Румунії). Хоча приєднання нових країн-членів до Монетарного союзу поставлено в жорстку залежність від виконання ними всіх критеріїв, необхідних для введення євро, вартість адаптації цих країн ляже тягарем на бюджет ЄС, а отже, не може не відбитися на курсі спільної грошової одиниці.

Нарешті, справжнім випробуванням для долі готівкового євро може бути глобальний шок від самої загрози світової економічної рецесії. У третьому кварталі 2001 р., відразу після терактів, статистичні служби зафіксували падіння економіки Сполучених Штатів. Взагалі критерієм початку рецесії є негативне зростання протягом двох кварталів поспіль. Спад економіки США негайно позначиться на ЄС та на світовій економіці в цілому, що відіб’ється і на нових ринках, зокрема українському.

До ризиків також слід віднести невизначеність із часом остаточного закінчення та вартістю антитерористичної кампанії проти загрози міжнародного тероризму. Глобальний фінансовий ринок є надто чутливим органом для реакції на будь-які загрози нестабільності. За цих обставин американському долару потрібна ще одна світова валюта, аби вберегти від потрясінь глобальну економіку.

Глава 19. Спільна зовнішня та оборонна політика ЄС: проблеми формування та перспективи реалізації

Зовнішню політику традиційно розглядають як концептуально визначений курс певної держави в міжнародних справах, спрямований на системний розвиток, підтримання та врегулювання відносин із іншими державами на основі певної мети та загальновизнаних принципів. Як правило, головною метою зовнішньої політики є створення сприятливих умов для реалізації внутрішньої політики, остання, в свою чергу, суттєво впливає на першу. З цієї точки зору певним парадоксом виглядає розвиток спільної зовнішньої та оборонної політики (СЗОП) Європейського Союзу як інтеграційної структури країн-членів, які в іпостасі суверенних держав, здається, повинні мати власні національні інтереси, котрі досить важко привести до спільного знаменника.

Тому досвід формування та перших спроб реалізації СЗОП є унікальним у новітній історії міжнародних відносин, цікавим для інших інтеграційних об'єднань та таким, що безумовно заслуговує на ретельний науковий аналіз.

Насамперед необхідно проаналізувати причини цього явища. Впродовж всього минулого ХХ ст. послідовно посилювався процес інтернаціоналізації (як важливий фактор у розвитку людства взагалі, так і окремих націй зокрема), тим самим поступово розмивалися межі між “класичною” зовнішньою та внутрішньою політикою. Свідченням логічного втілення цього процесу і є, з нашої точки зору, формування спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу. Можна сказати, що СЗОП по суті є адекватною відповіддю країн — членів ЄС на виклик нової системи міжнародних відносин.

Поняття системи міжнародних відносин є важливим елементом наукового аналізу історії світової дипломатії. Кожна з відомих систем міжнародних відносин формується внаслідок суттєвих епохальних історичних подій, що створюють певну парадигму міждержавних відносин, радикально змінюють дипломатичний ландшафт, генерують нові “правила гри”, які значною мірою залежать від співвідношення сил на міжнародній арені.

Таким Рубіконом по суті став розпад Радянського Союзу та СФРЮ, а також об'єднання Німеччини. Водночас “перехідний період” від модерної системи міжнародних відносин (з цим поняттям пов'язані Версальсько-Вашингтонська (1919–39), та Ялтинсько-Потсдамська (1945–89) системи міжнародних відносин) до постмодерної системи міжнародних відносин

тривав, починаючи з часу операції “Буря в пустелі” проти Іраку, який захопив Кувейт (серпень 1990 — лютий 1991), та фактично закінчився операцією сил НАТО проти Югославії у спробі залагодити проблему Косово (березень — червень 1999).

Значимо, що ідея “модерну” від часів Великої французької революції ґрунтувалася на формаційному баченні всесвітньої історії як процесу, покликаного створити передумови для реалізації спільної долі людства. Комуністи-ідеалісти вбачали її у створенні всесвітньої федерації радянських республік, капіталісти-прагматики — в розвитку ліберально орієнтованих вільних ринкових просторів. Тим самим по суті в надрах “модерну” формувалася нова парадигма “постмодерну”. У філософському розумінні цей термін означає певний скептицизм до універсальних теорій. На перший план виводяться мікропроцеси, відцентрові тенденції, фрагментація. Водночас впродовж 1970-х років експерти Римського клубу постійно нагадували про загострення глобальних економічних, екологічних, науково-технічних, соціокультурних проблем²⁹.

Європейський інтеграційний проект за своєю суттю є постмодерністським, оскільки він намагається подолати модерн, із яким був пов’язаний націоналізм, та вийти на рівень толерантного погодження різних національних інтересів.

Втіленням тенденцій актуалізації загальнолюдської взаємозалежності став процес глобалізації. Під поняттям глобалізація найчастіше розуміють об’єктивні тенденції розвитку світової економіки, пов’язані зі створенням спільних ринків, об’єднаних ідеалами вільної конкуренції та сучасними інформаційними технологіями, посилення тенденцій глобального поділу праці, активізації ролі транснаціональних корпорацій. З іншого боку, інтенсивними стають процеси політичної глобалізації³⁰.

Наприкінці ХХ ст. інтеграційні структури почали виконувати важливі політичні функції (Європарламент, Західноєвропейський союз, Європол, Інтерпол), які суттєво обмежують національний суверенітет та стимулюють імперативну потребу в новій якості узгодження зовнішньої та оборонної політики. Водночас нова якість погодження спільної позиції країн — членів Європейського Союзу також об’єктивно обумовлюється викликом посилення позицій США та визначенням тенденцій розвитку декількох нових полюсів сили, які в ХХІ столітті претендуватимуть на головні ролі та відстоюватимуть власні правила гри.

Формування правових засад та принципів СЗОП Європейського Союзу. Потреба налагодження певних спільних механізмів узгодження позицій західноєвропейських країн у рамках інтеграційної структури фактично виникла одночасно з формуванням Європейського Економічного Співтовариства.

Відповідно до положень Римського договору 1957 р. започатковувалася відповідна функціональна методика знаходження компромісних рішень, насамперед через наради міністрів закордонних справ та експертних груп.

За часів “холодної війни”, коли тотальне протистояння демократичних країн Заходу та соціалістичного табору на чолі з СРСР вимагало високого ступеня консолідації із зовнішньополітичних та оборонних питань, ЄЕС демонстрував достатньо погоджену позицію з тогочасних актуальних питань гонки озброєнь та гарантування безпеки Старого континенту.

Фундаментальні зміни відбулися на початку 1990-х років, коли насамперед демократична трансформація в Центральній та Південно-Східній Європі стимулювала об’єктивну потребу розширення ЄЕС, водночас іманентна логіка процесу інтеграції імперативно вимагала пошуку нових форм взаємодії. З другого боку, розпад СРСР, ЧСФР, СФРЮ поставив складні питання геополітичної перебудови сусідніх до Західної Європи регіонів. Якісно новий виклик потребував адекватної відповіді.

У лютому 1992 р. було підписано Маастрихтський договір, який започаткував процес створення функціонального механізму спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу. На порядок денний була поставлена проблема поступового перетворення Західноєвропейського союзу на структурну одиницю Європейського Союзу в галузі безпеки та оборони. Однак зберігалася невідповідність між проголошеною метою посилення впливу ЄС на міжнародній арені та неефективним механізмом імплементації політичних рішень. Колишній державний секретар США Г. Кіссінджер іронічно запитував, який номер телефону має особа, відповідальна за проголошену спільну зовнішню та оборонну політику ЄС. Певний час це питання не мало логічної відповіді.

Амстердамський договір 1997 р. удосконалив правові засади формування СЗОП Європейського Союзу. Було створено посаду Уповноваженого з питань спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, на яку був обраний колишній генсек НАТО Х. Солана (тим самим підкреслювалася послідовність у зміцненні трансатлантичної солідарності), створено відповідний адміністративний підрозділ, виділено фінансування. Таким чином, Європейський Союз поряд із політичним та економічним фундаментом отримав третю структурну опору — військову. Амстердамський договір також запровадив інструмент створення “Спільних стратегій” з метою координації спільної політики ЄС щодо інших країн та регіонів.

Водночас залишалося невирішеним принципове питання процедури прийняття рішень з актуальних питань спільної зовнішньої та оборонної політики, адже право вето, по суті, могло заблокувати (як це промовисто засвідчив досвід балканського врегулювання) процес ефективного

проведення відповідного курсу. Врегулювання цього питання залишилося на порядку денному подальших узгоджень. Воно є ключовим для розвитку спільних погоджених принципів зовнішньої та оборонної політики. Звичайно, певні фундаментальні принципи, такі як наявність спільних цивілізаційних цінностей, поширення демократії, захист прав людини та життєво важливих інтересів країн — членів ЄС, апіорі існували та будуть існувати як надійні орієнтири відповідного зовнішньополітичного курсу. Проте фундаментальною проблемою є іманентна суперечність: з одного боку, ЄС об'єктивно досяг функціонального рівня інтеграції федеративної держави (спільне право на всій території, спільна грошова одиниця — євро, єдина система структур, що здійснюють державну владу — Європейська комісія, Європейський парламент, Європол, реалізація тенденції до проведення спільної зовнішньої та оборонної політики), з другого, — до складу ЄС входять незалежні суверенні держави, кожна з яких має власні інтереси. Тому Європейська комісія може розробляти текст міжнародного договору до стадії його парафування, а його підписання лишається в компетенції національних урядів та парламентів, оскільки фінансові витрати на дотримання міжнародних зобов'язань несуть держави-члени³¹.

Ключовим моментом “нейтралізації” названої суперечності є налагодження взаємодії між країнами — членами ЄС за моделлю німецько-французького партнерства. З 1963 р. до червня 2001 р. відбулося 77 самітів вищого політичного керівництва двох держав. Париж підтримує намір Берліна стати постійним членом реформованої Ради Безпеки ООН (хоча Іспанія та Італія виступають за ротацію нових країн-членів від Європейського Союзу в майбутній розширеній та реформованій Раді Безпеки ООН), в стадії реалізації перебуває спільна оборонна супутникова програма “Геліос-2”.

Починаючи з часу приходу лейбористів до влади у Великобританії (1997), посилюється вісь Париж — Берлін — Лондон. Водночас поширюється розуміння необхідності реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики, адже неможливо мати сильну Європу зі слабкими інститутами.

У грудні 2000 р. на саміті Євросоюзу в Ніцці було прийнято нову редакцію Амстердамського договору, текст якого врегульовує питання реформування механізму прийняття рішень, що є імперативною передумовою вступу до ЄС нових країн-членів. Названий договір (протягом 2001 р. проходить складну процедуру ратифікації національними парламентами 15 нинішніх держав — членів ЄС) встановлює норму прийняття важливих рішень більшістю голосів у дві третини від загальної кількості мандатів у Європейській комісії. Зокрема, такий порядок голосування встановлюється щодо важливих питань спільної зовнішньої та оборонної політики, наприклад при виборі спеціального уповноваженого з питань СЗОП,

при прийнятті спільних рішень щодо політики ЄС відносно певних країн³². Отже, важливим є майбутній розподіл голосів (за критерієм кількості населення) у Європейській комісії нового Європейського Союзу, розрахованого на 27 країн-членів (*табл. 3, стор. 176*)³³.

Таким чином, найбільші та найпотужніші країни — члени ЄС спромоглися зберегти контроль за прийняттям всіх стратегічних рішень. Водночас правові засади формування та реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС ще тривалий час перебуватимуть у стадії перманентних змін відповідно до імперативів розвитку європейського інтеграційного процесу.

Пріоритети спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС. Фундаментом спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу є загальноєвропейські цінності, імперативи збереження миру та захисту прав людини.

На визначення головних напрямів зовнішньополітичної активності країн — членів Європейського Союзу впродовж 1990-х років суттєво впливали загальні тенденції розвитку фактично постмодерної системи міжнародних відносин. Масштабні регіональні конфлікти на Балканах, Близькому Сході, Кавказі, Північній Африці імперативно вимагають активізації спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС. Серед безумовних пріоритетів СЗОП можна виділити такі:

- захист глобальних інтересів, спільних цінностей країн — членів Європейського Союзу;
- забезпечення сприятливих умов для розширення ЄС;
- зміцнення європейської безпеки, оборонної ідентичності з одночасним збереженням трансатлантичної солідарності;
- ефективна участь у вирішенні гострих міжетнічних, міжконфесійних конфліктів на Балканах, Середземному морі, Близькому Сході, Кавказі і Корейському півострові;
- налагодження стабільних відносин із пострадянськими країнами, насамперед, Росією та Україною;
- реалізація спільного курсу щодо країн Азії, Африки та Латинської Америки;
- забезпечення ефективних гуманітарних міжнародних операцій;
- непоширення ядерної зброї, роззброєння та контроль над зброєю масового знищення;
- гарантування “внутрішньополітичних аспектів” (нелегальна імміграція, боротьба з організованою злочинністю, нелегальна торгівля наркотиками) СЗОП;
- сприяння міжнародному співробітництву з метою забезпечення миру, демократії та захисту прав людини;
- захист навколишнього середовища.

Водночас по кожному з названих ключових напрямів реалізації СЗОП аналітики спостерігають досить суттєві протиріччя в позиції на-самперед найбільших країн — членів ЄС, а саме ФРН, Франції, Велико-британії, Італії. Найвпливовіші держави не поспішають підпорядковувати свою зовнішню політику єдиному підходу.

Наприклад, Франція та Великобританія мають різні позиції щодо особливої ролі США в Європі. Італія тривалий час виступала з суттєвими застереженнями щодо військової операції в Косово. Найбільше розбіжностей між провідними країнами — членами ЄС спостерігається в близькосхідній політиці, хоча Євросоюз з часів угоди в Осло 1993 р. є найбільшим спонсором палестинської автономії. Франція досить активно підтримує палестинців в арабо-ізраїльському конфлікті, наголошуючи на самостійній ролі посередників ЄС, Німеччина краще розуміє ізраїльську позицію. Великобританія разом із США наполягає на продовженні санкцій проти Іраку, Франція з комерційних міркувань виступає за скасування обмежень на зв'язки з Багдадом.

Лише наприкінці 1990-х років із прийняттям Пакту стабільності для Південно-Східної Європи Європейський Союз по суті вперше проявив на Балканах злагожену загальну політику для всього регіону, відкривши для його країн європейську інтеграційну перспективу. У квітні 1999 р. за участю ЄС та середземноморських країн було підписано Хартію миру та стабільності для регіону Середземного моря.

Водночас спільні документи, як правило, обминають конфліктні суперечливі питання, що засвідчує загалом компромісний характер спільної зовнішньої політики ЄС, але ставить під сумнів ефективність відповідної політики. Яскравим прикладом цього є проблема прийому до ЄС нових держав-членів.

Випробування СЗОП імперативами розширення ЄС. Офіційно Європейський Союз водночас проводить подвійну політику розширення за рахунок вступу нових країн та поглиблення економічних і політичних аспектів інтеграційного процесу між “старими” країнами-членами.

Реальний початок розширення Європейського Союзу на Схід — це експорт стабільності повсюди у Європі. Вступ до міцного союзу розвинених країн є головною метою країн “молодої демократії”, котрі шукають гарантій миру та стабільності. Водночас прийом нових країн-членів, які перебувають на різних етапах насамперед економічного розвитку послабить гомогенність Євросоюзу та створить нові перешкоди на шляху формування ідеальної мрії єврооптимістів щодо створення Сполучених Штатів Європи.

Прийом до Європейського Союзу ще близько 13 країн створить величезні інституційні та конституційні проблеми, що вимагатиме радикального перегляду нормативної бази ЄС.

Після розширення Євросоюзу бракуватиме спільної культурної ідентичності. Це може суттєво ускладнити проведення спільної зовнішньої та оборонної політики. Вже на переговорному етапі щодо прийому нових країн-членів процес розширення відбувається досить повільно з об'єктивних причин. Дванадцять офіційних кандидатів (так званої “люксембурзької групи” (1998) — Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Естонія, Кіпр, і так званої “гельсінської групи” (1999) — Словаччина, Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Мальта), а також потенційний кандидат — Туреччина (перманентні протиріччя з Грецією можуть ще довго ускладнювати шлях Анкари до ЄС) перебувають на різних етапах складного процесу підготовки до вступу в ЄС. Зараз можна лише констатувати, що після реального розширення Європейського Союзу реалізація СЗОП може ще більше ускладнитись.

Спільна оборонна політика ЄС і трансатлантична солідарність. Починаючи з другої половини ХХ ст., система європейської безпеки має складний інтегрований трансатлантичний характер.

Питання посилення європейської оборонної ідентичності не є абсолютно новим для Північноатлантичного альянсу. Єврогрупа НАТО була створена ще наприкінці 1968 р. (за її межами з європейських країн — членів НАТО перебуває лише Ісландія), Франція повернулася до її складу у 1995 р. Нову якість ця проблема набула в умовах формування сучасної системи європейської безпеки. Адже навряд чи можна побудувати справді ефективну систему безпеки для кожної країни — члена ЄС ексклюзивно.

На початку 1990-х років розпочалася діяльність німецько-французького Європейського корпусу, у вересні 1998 р. було створено німецько-датсько-польський військовий корпус, в травні 2001 р. мова зайшла про запускування польсько-чесько-словацького спільного корпусу. Ці тенденції по суті є першим кроком до створення в недалекому майбутньому єдиної європейської професійної армії. Проте поки що фінансові витрати країн — членів ЄС на оборону на декілька порядків менші за проголошені амбіції.

Починаючи з 1996 р., ЗЄС проводить власні командно-штабні навчання, але поки що не має в своєму розпорядженні збройних сил, які можна використовувати без санкції НАТО. Тому виник проект створення до 2003 р. власних сил швидкого реагування чисельністю 60 тис. вояків, які має очолити фінський генерал Густав Хегглунд. Однак впродовж 1999–2001 рр. Туреччина, занепокоєна своєю ізоляцією від формування спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, блокує можливість використання силами ЗЄС військового потенціалу та ресурсів НАТО.

Треба зазначити, що не в інтересах ЄС протиставляти свої оборонні структури Північноатлантичному альянсу. Цього не буде доти, доки існуватимуть

стабільні трансатлантичні зв'язки. Посилення європейської оборонної ідентичності є запорукою подальшого ефективного функціонування НАТО, адже операції під прапором єдиної Європи матимуть стандарт Альянсу. Західноєвропейський союз розглядається як “шарнір” між ЄС та НАТО. Починаючи з 2000 р., цю функцію ЗЄС фактично виконує у миротворчій операції на території Косово, хоча військово-політична роль США на Балканах все ще є визначальною.

Важливе значення в процесі формування та реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС має трансформація позиції країн-членів, які традиційно дотримуються політики нейтралітету. Наприклад, Австрія, яка 1955 р. проголосила політику постійного нейтралітету, ставши 1995 р. членом Європейського Союзу, визнала необхідність координації своєї політики безпеки з ЄС. Фактично вступ у НАТО стає для Відня лише питанням часу, він значно спроститься після приєднання до цього військово-політичного блоку Словенії та Словаччини. Формально позаблокова Швеція наголошує на своїй готовності у разі необхідності змінити свій статус. Те саме стосується Ірландії, хоча Дублін матиме певні проблеми з участю в майбутніх силах швидкого реагування Євросоюзу, зважаючи на свій фактичний статус військового нейтралітету.

Водночас спільна оборонна політика вимагатиме більших фінансових витрат, що стимулює в певних політичних колах негативне ставлення до СЗОП.

Стверджуючи, що європейська оборонна ініціатива — невдалий проект, євроскептики наголошують, що сьогодні люди не захочуть гинути за єдину Європу. Можливо, вони не захочуть взагалі за щось гинути, але об'єктивна реальність спонукатиме до цього.

Важливим напрямом оборонного інтеграційного розвитку є посилення військово-промислової кооперації. Практика співробітництва довела, що в умовах загострення конкуренції на світовому ринку високотехнологічних озброєнь найбільш ефективною є кооперація між двома-трьома учасниками. Наприклад, реалізується проект винищувача “Єврофайтер”, німецька фірма “Краусс — Маффей”, британська “ГКН”, французька “ГІАТ” беруть участь у проекті виробництва “європейського танка”, німецький концерн Daimler — Chrysler Aerospace (DASA) та французька Aerospace Matra беруть участь у створенні Європейського аерокосмічного концерну³⁴. Серед практичних кроків з формування спільної оборонної політики назвемо спроби поступового встановлення контролю Європейського Союзу за експортом зброї європейських виробників.

Можливо, з огляду на гіпотетичну перспективу реалізації ефективної спільної оборонної політики, Євросоюзу не варто ховатися під американським

щитом, оскільки це поглибить його технологічну та інформаційну залежність від Сполучених Штатів. Проте більша автономія європейського ВПК поки що не ставить під сумнів американське технічне лідерство. До того ж нових форм набуває трансатлантична взаємодія між європейським та американським ВПК, свідченням цього є налагодження зв'язків між DASA та Northrop Grumman³⁵. Становище радикально не зміниться, доки США залишатимуться країною, чий річний військовий бюджет дорівнює сумарним витратам на оборону шести наступних за цим показником держав світу. Тому зараз будувати безпеку в Європі без участі США — утопія.

Майбутнє трансатлантичної солідарності вирішальним чином залежить від відносин між Європейським Союзом та Сполученими Штатами.

Нові тенденції розвитку відносин між ЄС та США. Американський стратег З. Бжезінський слушно зауважує, що геостратегічна зацікавленість США в Європі величезна. Військова присутність на Старому континенті дає можливість США вирішувати головне геостратегічне завдання — контроль Євразії³⁶. Водночас європейці, скаржачись на американську гегемонію, почувалися впродовж десятиліть “холодної війни” зручно під американською військово-політичною парасолькою. На межі ХХІ століття, коли США посилюють свою роль єдиної наддержави, для Вашингтона важливе значення має сильна Європа, спроможна брати на себе лівову частку фінансової та військово-політичної відповідальності за зміцнення трансатлантичної безпеки.

Але об'єднана Європа не може довічно погоджуватися з американським патронатом, водночас вона не може конкурувати з США за рівнем військово-політичної могутності. Крім того, Сполученні Штати мають в Європі надійних союзників (Великобританія, певною мірою Німеччина), які виступають за збереження на найближчу перспективу американської присутності. Адміністрація Буша має намір зберегти в Європі 100-тисячне військово-угруповання, хоча Південно-Східна Азія відповідно до нової військової доктрини стає головним пріоритетом Пентагона.

Проте об'єктивні тенденції розвитку трансатлантичних відносин ставлять на порядок денний риторичне питання — невже тепер виникне Європа як самостійна політична сила, яка гіпотетично зможе діяти навіть всупереч інтересам США? Остаточного позитивно говорити про це ще рано.

Навіть Франція, яка є одним із найбільш активних адвокатів посилення європейської ідентичності НАТО, не виступає проти нової якості трансатлантичних зв'язків, які пережили випробування косовської кампанії Альянсу, коли адміністрація Б. Клінтона в останню чергу цікавилася думкою своїх західноєвропейських союзників. Ця операція фактично відновила вирішальну роль США в сучасній європейській системі безпеки, створила

певні складнощі для держав — членів ЄС як в економічному плані (падіння курсу спільної грошової одиниці євро), так і в політичному, засвідчивши декларативність спільної зовнішньої та оборонної політики, яка у вирішальний момент виявилася майже неефективною.

З приходом у січні 2001 р. до Білого дому адміністрації президента Дж. Буша визначилися нові питання на порядку денному європейсько-американських відносин. Республіканська партія США наполягає на пріоритетності американських інтересів. Це знайшло своє втілення у скандалі навколо американської системи глобального електронного моніторингу “Ешелон”, яку європейці вважають інструментом промислового шпигунства, адже ще давньокитайські стратеги наголошували на важливості знання справжніх цілей не лише ворогів, а й союзників.

Проте найбільш дискусійним стало питання розгортання американської Національної системи протиракетної оборони (НПРО). Вашингтон мотивує своє рішення вийти з режиму Договору про системи протиракетної оборони від 1972 р. бажанням адаптувати власну систему безпеки до принципово нових викликів доби широкого поширення ядерних та ракетних технологій. Звичайно, ніхто не сприймає серйозно занепокоєння американців із приводу “ракетно-ядерного потенціалу” напівголодної КНДР або знесиленого десятиріччям міжнародних санкцій Іраку. Насправді більшу небезпеку від непрогнозованих режимів на Близькому Сході має відчувати саме Європа (за прогнозами експертів до 2010 р. 80 % території ЄС буде під загрозою ракетного удару з Близького Сходу або Північної Африки), а не розташована за двома океанами Америка. Отже, посилення на КНДР, Ірак тощо — це лише формальний привід одним способом вирішити декілька проблем. По-перше, наблизитися до розв’язання стратегічного завдання забезпечення лідерства єдиної супердержави в XXI столітті, посилити позиції США в силовому діалозі з потенційно новими центрами сили — Росією, Китаєм, Індією, до певної міри Пакистаном, який володіє першою “ісламською” атомною бомбою, та зберегти лідерство в трансатлантичному співтоваристві; по-друге, — вирішити проблеми рецесії американської економіки через масштабне фінансування військово-промислового комплексу.

Нагадаймо, що ініціатор програми “Стратегічної оборонної ініціативи” (COI) Р. Рейган в 1983 р. пропонував витратити на цей проект протягом 18 років 70 млрд. дол. Ініціатива Буша в доларовому еквіваленті ще остаточно не підрахована, але за прогнозами аналітиків провідних підрядників із концернів Boeing, General Dynamics, Lockheed Martin, Northrop Grumman, Raytheon, до 2006 р. ця сума гіпотетично може скласти від 200 до 300 млрд. дол.³⁷ Більшість членів Демократичної партії США

досить скептично ставляться до проекту НПРО як із суто фінансових міркувань, так і внаслідок відсутності гарантій ефективності названої системи (перенесення зброї в космос під контроль комп'ютерів потенційно може позбавити людство можливості приймати рішення щодо війни та миру), газета “The New York Times” влучно назвала майбутню систему НПРО потенційною “лінією Мажино”, яка так і не захистила Францію від агресії фашистської Німеччини. У червні 2001 р. під час свого першого європейського турне Дж. Буш наголосив на можливості створення європейсько-американської системи ПРО (можливо, за технічної участі (системи “С-300” та “Кольчуга”) Росії та України, хоча негативний досвід із проектом транспортного літака Ан-70 дає привід до сумнівів). Водночас зрозуміло, що найближчими роками це питання, поряд із традиційними проблемами конкуренції на глобальному ринку, буде ключовим випробуванням готовності США до лідерства у світі спільно з європейцями.

Основні засади спільної політики ЄС щодо Росії та України. Зважаючи на близьку історичну перспективу розширення Європейського Союзу, коли тисячі кілометрів його кордонів стануть спільними з Україною та Росією, відносини Брюсселя з Києвом та Москвою набувають стратегічно важливого значення.

Тому Україна та Росія — поки єдині країни, щодо яких прийняті відповідні спільні стратегії Європейського Союзу. Названі документи запрошують приєднатися до певних заходів та позицій, ухвалених в рамках спільної зовнішньої та оборонної політики³⁸.

Угоди про партнерство та співробітництво (1994) створили правове поле відносин ЄС з Україною, з одного боку, та Росією, з другого. Водночас у відносинах Європейського Союзу із Москвою та Києвом є певна суттєва різниця. Інтеграція навіть демократичної та процвітаючої Росії є неможливою з огляду на її континентальний вимір та власне самоусвідомлення. Україна офіційно проголошує стратегічну мету вступу до Європейського Союзу.

Відмова у вступі Україні та Росії до ЄС (які мають більше європейських цивілізаційних рис, ніж, наприклад, Туреччина) виглядатиме не досить логічною, якщо членом Євросоюзу стане Туреччина, яка має спільні кордони з Сирією, Іраном, Іраком. Водночас ЄС не бажає стикатися із суттєвими економічними та політичними проблемами у разі прискореної інтеграції України. З другого боку, тісне співробітництво Києва з Москвою є частиною зближення з ЄС, оскільки воно допомагає Україні економічно розвиватися.

Водночас Україна та Росія не можуть бути “виключеними” з Європи. Обидві країни входять до “Великої Європи” від Бресту до Владивостока. Стабільна Європа можлива лише за умови, коли через геополітичний центр

її території не проходить «оксамитова» лінія розподілу на членів Євросоюзу та бідну периферію.

Перед Росією постає виклик європейського інтеграційного процесу, коли Балтійське море може перетворитися на внутрішнє «озеро» ЄС, а Калінінградська область — на анклав, оточений територією країн — членів Європейського Союзу.

Після вступу 1995 р. Фінляндії до Євросоюзу Росія вже має спільний кордон із ЄС. Взагалі, Скандинавські країни наполягають на ширшому залученні Росії до співробітництва з європейськими інтеграційними структурами, хоча, наприклад, Швеція досить гостро критикує Москву за військову операцію в Чечні.

Росія з розумінням ставиться до посилення європейського впливу в НАТО, хоча заперечує створення поблизу Калінінграда спільного німецько-дансько-польського Балтійського корпусу. Починаючи з 2000 р., з часу приходу до влади президента В. Путіна, зовнішня політика Росії більш орієнтована на пріоритетність прагматичного захисту власних національних інтересів³⁹. Тому російська політична еліта об'єктивно зацікавлена в успішності економічних реформ, інакше прірва між Росією та ЄС може стати нездоланною, що перешкоджатиме рівноправному співробітництву. На порядку денному відносин між Росією та ЄС залишаються проблеми політичного врегулювання чеченської проблеми, захисту свободи слова, переведення торговельних розрахунків із доларів в євро⁴⁰.

Європейський Союз, цей невеликий західний півострів Євразійського континенту, відчуває потребу в континентальному розмаху Російської Федерації, щоб отримати можливість участі у глобальній грі⁴¹. Але заради перспективи відродження Росії Євросоюз ніколи не піде на небезпеку конфлікту зі США.

У лютому 2001 р. під час візиту в Москву генерального секретаря НАТО лорда Дж. Робертсона Росія запропонувала Альянсу розглянути проєкт створення спільної системи нестратегічної протиракетної оборони Європи. Українська сторона, зі свого боку, вважає, що США мають ратифікувати Меморандум про правонаступництво по Договору щодо ПРО (1972), а також документи з розмежування стратегічної й тактичної ПРО, підписані в Нью-Йорку 26 вересня 1997 р. Тоді Україна могла б співпрацювати зі США, Росією, НАТО та ЄС із метою створення системи протиракетної оборони для Європи⁴².

У травні 1996 р. Західноєвропейський союз визнав Україну важливим партнером. Україна висловила готовність надати свій контингент до майбутніх європейських сил швидкого реагування. Водночас вона не може розраховувати стати асоційованим членом ЗЄС, доки не підпише Угоду

про асоційоване членство в Європейському Союзі. Бажання України отримати “чіткий сигнал” щодо перспективи свого вступу до Євросоюзу, що Київ розглядає як мотивацію для реформ, ЄС вважає передчасним з огляду на необхідність для України вирішити безліч проблем на довгому шляху європейської інтеграції. Водночас Спільна стратегія наголошує, що двері для України залишаються відкритими, наскільки широко — це залежить значною мірою від неї самої.

У 2004 р. закінчується термін дії угоди про партнерство та співробітництво з ЄС, настане час розробки нової правової бази взаємодії, що за умов прогресу в системному реформуванні України може стати нагодою для започаткування переговорів про асоційоване членство в Євросоюзі.

Завдання СЗОП на XXI століття. Говорячи про середньотермінове майбутнє спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, зішлемось на аналітичну розробку “Forward Studies Unit”, зроблену 1999 р. на замовлення Європейської комісії. Прогнозується п’ять можливих альтернативних сценаріїв розвитку Європейського Союзу до 2010 р.

Коротко вони виглядають наступним чином. Перший прогнозує наявність 28 країн — членів ЄС та близько 12 країн — кандидатів на вступ. Другий пророкує членство 30 країн в ЄС, але без тісного політичного союзу. Третій передбачає проблемне сусідство ЄС з навколишнім міжнародним середовищем, уповільнення процесу розширення ЄС, складнощі з СЗОП. Четвертий зупиняється на перспективі поглиблення інституційної кризи Європейського Союзу внаслідок “перевантаження” проблемами вступу нових членів та нестабільності Монетарного союзу. Нарешті, п’ятий, “сценарій Кассандри”, “Занепаду Європи” — найбільш песимістичний і передбачає можливість блокування процесу розширення ЄС та наростання складнощів у процесі реалізації європейського інтеграційного курсу. Залишається лише сподіватися, що найбільш песимістичні прогнози не будуть реалізовуватися самі собою, якщо “старі” та “нові” країни — члени Європейського Союзу виявлять досить політичної волі та мудрості, аби знайти відповідь на виклик формування та реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики, яка є ядром майбутнього політичного союзу.

Глава 20. Випробування спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС міжнародним антитероризмом.

Спільна зовнішня і оборонна політика Європейського Союзу є закономірним наслідком сучасного етапу інтенсивного розвитку європейського інтеграційного процесу. Водночас вона є відповіддю країн — членів ЄС на виклик новітніх тенденцій політичної глобалізації, які, зокрема, пов'язані із перерозподілом впливу між провідними суб'єктами новітньої фактично постмодерної системи міжнародних відносин. Після масштабних терактів у США, які сталися 11 вересня 2001 р., відбуваються суттєві зміни геополітичних та гео економічних реалій нашої доби. Одним із найцікавіших предметів аналізу у цьому контексті є роль Сполучених Штатів та Європейського Союзу в сучасних міжнародних відносинах в цілому, та, зокрема, у вирішенні актуальних проблем боротьби проти міжнародного тероризму.

Розглянемо найважливіші аспекти формування механізмів спільної боротьби проти проявів міжнародного тероризму з точки зору визначення нових ролей ключових гравців на міжнародній арені, розвитку ситуації у кризових “гарячих точках” навколо Європи, а також найважливіших проблем внутрішньополітичного забезпечення потреб антитерористичної кампанії.

Геополітичні та геостратегічні межі антитерористичної кампанії. Інституціоналізація СЗОП Європейського Союзу, пов'язана з початком практичної реалізації відповідних положень Маастрихтського договору (1992), наступного Амстердамського договору (1998) та договору Ніцци (2000), які визначили правові рамки координації зусиль об'єднаної Європи в умовах формування нових правил гри на міжнародній арені. Паралельно цей складний процес проходить випробування через розв'язання суперечливих регіональних, насамперед балканських та близькосхідних проблем.

Саме на початку 1990-х років у процесі розпаду СФРЮ Європейська спільнота опинилася перед викликом нових стратегічних загроз процесу інтеграції та безпеці, з одного боку, а також, з іншого, перед своєю неспроможністю адекватно реагувати на ці тенденції чіткою спільною позицією. Так було, зокрема, під час боснійської війни (1992–95) та наступного дейтонського врегулювання балканських проблем.

Небезпечна ситуація фактично повторилася в 1999 р., коли європейські країни — члени НАТО виявили свою військово-політичну та певною мірою дипломатичну неготовність власними силами вирішити косовську проблему. Тоді в цей трагічний балканський конфлікт у вирішальний момент

втрутилися Сполучені Штати. На той час наслідком тривалої міжнародної кризи в серці Європи стало падіння курсу (на той час ще безготівкової) спільної європейської грошової одиниці євро та часткова втрата віри європейських політичних еліт у свою спроможність консолідованими зусиллями ефективно вирішувати принаймні континентальні проблеми, не кажучи вже про глобальні. На цей виклик треба було давати адекватну відповідь. Насамперед постало завдання пошуку компромісу між зовнішньополітичними інтересами провідних країн — членів Європейського Союзу, таких як Німеччина, Франція, Великобританія, Італія, Іспанія. Причому, якщо Лондон залишається найбільш близьким союзником Вашингтону в Європі, то Париж, продовжуючи голлістські традиції, часто опонує американській гегемонії. За цих обставин Берлін як стратегічний союзник Лондона, Вашингтона та Парижа намагається знаходити компромісну лінію, прокладаючи більш-менш чіткий фарватер дипломатії Європейського Союзу на міжнародній арені. Зокрема, так було під час прийняття стратегічно важливого рішення щодо визначення впливової фігури, яка відповідатиме за конкретний зовнішньополітичний курс ЄС.

Призначення колишнього Генерального секретаря НАТО іспанця Х. Солани Верховним координатором спільної зовнішньої і оборонної політики Європейського Союзу (червень 1999) поступово зрушило з місця важкий процес погодження дій та дипломатичної активності ЄС. Першим індикатором випробування СЗОП стала косовська миротворча операція. Для її проведення, наприклад, уряду “червоно-зеленої” коаліції у ФРН довелося витримати серйозні дебати з приводу участі збройних сил у миротворчій операції за географічними межами відповідальності НАТО. Проте принципи реальної політики, пов’язані із імперативами зміцнення стабільності на Балканах, взяли гору в процесі гострих внутрішньополітичних дебатів у Німеччині. Після початку косовської миротворчої операції становище в Південно-Східній Європі поступово почало нормалізуватися.

Врешті, спільними зусиллями США та ЄС вдалося скинути режим С. Мілошевича в Югославії та привести до влади в Белграді демократичний уряд, який проголосив європейську орієнтацію. 17 листопада 2001 р. були проведені вибори до асамблеї Косово. Цей орган місцевого самоврядування ще три роки не має права односторонньо проголосити незалежність краю. Але це є, по суті, лише паліативне рішення. Зовнішні гарантії цілісності Союзної Республіки Югославії поки що спрацьовують, але їх недостатньо. З другого боку, Чорногорія послідовно планує провести референдум з питання незалежності. Євросоюз дає сигнали щодо небажаності чергового перегляду державних кордонів балканських країн, але реально протидіяти цьому він неспроможний.

Ще однією серйозною перешкодою на тернистому шляху до мирних та стабільних Балкан як геостратегічно важливого регіону об'єднаної Європи на межі із Середземномор'ям та Близьким Сходом стало македонське питання. Після прийняття спільного рішення про одноосібне командування Європейського Союзу черговою миротворчою операцією “Амбер фокс” становище у Македонії частково стабілізувалося. 19 листопада 2001 р. після тривалих дипломатичних зусиль та жорсткого пресингу (мова йшла про фактичне запровадження режиму санкцій) парламент Македонії нарешті проголосував за суттєві зміни до Конституції країни, зокрема легалізував розширення меж використання албанської мови, створення етнічних албанських підрозділів поліції. Тим самим ЄС об'єктивно допоміг албанцям, яких македонці все ще вважають терористами, методом війни та силового тиску на структури держави досягти своїх цілей.

Опосередкованим визнанням цього стало оголошення про те, що Гаазький міжнародний трибунал починає розслідування військових злочинів, скоєних із лютого 2001 р. на території Македонії. Хоча термін дії мандату сил НАТО у цій країні закінчувався 26 грудня 2001 р., внутрішньополітична нестабільність, стимульована наближенням парламентських виборів та розпадом коаліційного уряду національної єдності, спонукала президента Б. Трайковського наполягати на пролонгації часу перебування миротворців НАТО у Македонії ще принаймні на три місяці. Врешті на початку грудня 2001 р. на зустрічі міністрів закордонних справ країн — членів Північноатлантичного альянсу було прийнято рішення продовжити термін дії мандату в Македонії принаймні до 26 березня 2002 р.

Загалом нестабільність на Балканах, яка фактично зберігається в умовах складного етапу розширення Європейського Союзу та запровадження у готівковий обіг спільної грошової одиниці євро, може знову перерости у серйозний виклик безпеці об'єднаної Європи, адже жодне з вибухонебезпечних балканських питань ще остаточно не врегульовано.

Отже, якщо неупереджено подивитися на цю ситуацію, то спільна політика ЄС у контексті боротьби проти реальної загрози тероризму на Балканах принаймні виглядає дивно. З одного боку, уряди країн — членів ЄС не бажають чергового перегляду кордонів балканських країн силовими методами, з другого, вони не бачать механізмів недопущення створення принаймні ще двох незалежних балканських держав — Косово та Чорногорії. При цьому незалежна албанська держава Косово гіпотетично претендувати на македонські території, що заселені албанцями. Територіальний розпад Македонії, в свою чергу, теоретично може суттєво дестабілізувати становище в Південно-Східній Європі, адже ця країна не байдужа члену ЄС та НАТО — Греції, а також країні, що претендує на членство в обох названих

структурах — Болгарії. Крім того, албанці небезпідставно сподіваються на підтримку турків. А це, зважаючи на наявність не вирішеного кіпрського питання, жорстку позицію Афін, які ставлять свою підтримку процесу розширення Європейського Союзу в залежність від прийому до цієї структури Кіпру, може надовго заблокувати прийом до ЄС нових країн-членів. Як бачимо, стабільність Балкан є ключовою для геостратегічних перспектив розвитку об'єднаної Європи.

Тому військово-політичний контроль за цим регіоном, свідченням ефективності якого стала операція по знищенню інфраструктур глобальної терористичної мережі “Аль Каїди” на території Боснії та Герцеговини, а також Косово, дає можливість відсунути безпосередню терористичну загрозу від самого серця Європейського Союзу. Проте відкритим залишається питання ціни військової присутності країн ЄС та НАТО на Балканах. Одним із можливих варіантів зміцнення регіональної геополітичної стабільності є розширення НАТО. У листопаді 2002 р. у Празі заплановано саміт Північноатлантичного альянсу, на якому буде прийнято рішення щодо визначення чергового кола кандидатів на вступ до цього найпотужнішого військово-політичного блоку. Зокрема, Туреччина та Франція наполягають на прийомі до НАТО, крім безсумнівного балканського кандидата — Словенії, ще й Болгарії та Румунії. Цю ідею також підтримує Греція. Тим самим ще міцнішими стануть гарантії безпеки та стабільності, які НАТО та ЄС надають Південно-Східній Європі.

Ще одним епіцентром напруги у безпосередній близькості від Європи та джерелом перманентних викликів терористичної загрози є Близький Схід. Протягом 2000–01 рр. Верховний комісар ЄС з питань СЗОП Х. Солана досить активно залучився до спроб провідних світових сил відновити близькосхідний мирний процес. Це було особливо відчутно в умовах, коли адміністрація Дж. Буша спочатку дистанціювалась від докладання систематичних дипломатичних зусиль з метою досягнення остаточного варіанта врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту. Проте Ізраїль часто звинувачує Євросоюз як найбільшого фінансового спонсора палестинської автономії в упередженості, тому не сприймає цих посередницьких зусиль.

Поки що Близький Схід не меншою мірою, ніж Балкани, є загрозою безпеці ЄС. Це підтвердив черговий спалах насилля в регіоні, який відбувався в грудні 2001 р. та протягом 2002 р., коли Ізраїль при активній підтримці США відповів на теракти палестинців-самогубців всією міццю своєї військової машини. Почалась чергова фаза перманентного циклу насилля.

Водночас балансування на межі повномасштабної війни між Ізраїлем та радикальними силами в мусульманському світі, такими як Ірак та Іран,

котрі підтримують палестинську справу, спроможне зруйнувати хистку глобальну антитерористичну коаліцію, створену Сполученими Штатами після 11 вересня 2001 р., саме на вирішальному етапі знищення терористичної інфраструктури не лише на території Афганістану, а й в інших нестабільних регіонах.

Певні серйозні дипломатичні ускладнення викликає питання визначення подальших цілей антитерористичної кампанії, адже вашингтонська адміністрація планує до літа 2002 р. закінчити активну військову фазу антитерористичної операції в Афганістані, перекидаючи відповідальність на міжнародні стабілізаційні сили — ISAF. При цьому в Центральній Азійському регіоні, зважаючи на його ключову роль для геополітичного контролю Євразії (в силу значення його нафтогазового потенціалу та перетину інтересів відразу чотирьох ядерних сил — Росії, Китаю, Індії та Пакистану), буде збережено американську військову присутність.

Впливові кола у Вашингтоні (так звані “яструби” на чолі з віце-президентом Д. Чейні та радницею президента з питань національної безпеки К. Райс, яким протистоять “голуби” на чолі з державним секретарем К. Пауеллом) за легітимну ціль подальшої антитерористичної кампанії вважають насамперед Ірак. Великобританія беззастережно підтримує США в цьому стратегічному питанні. Проте Німеччина та Франція, навпаки, вважають, що з обранням нових цілей не слід поспішати. Зокрема, канцлер Німеччини Г. Шрьодер наголосив, що надання сил бундесверу для підтримки дій США в Афганістані не означає, що вони автоматично будуть застосовані в інших антитерористичних операціях, хоча протягом першого кварталу 2002 р. підрозділи хімічного захисту бундесверу брали участь у спільних з американцями військових навчаннях у Кувейті. Аналогічну позицію зайняв і президент Франції Жак Ширак.

Поміркованість німецького та французького лідерів цілком можна зрозуміти, адже обом найближчим часом треба буде витримати боротьбу на парламентських та президентських виборах. За цих внутрішньополітичних обставин широкомасштабні військові операції за межами зони відповідальності НАТО, та ще й з непрогнозованим результатом занадто ризиковані.

Наприкінці листопада 2001 р. Росія, яка тривалий час блокувала спроби запровадження запропонованих США та Великобританією так званих “розумних санкцій” проти Іраку, погодилася пролонгувати дію режиму програми “Нафта за харчі” до 30 травня 2002 р., після чого на вимогу Вашингтона має бути посилено контроль за постачанням товарів подвійного призначення.

Взагалі, початок іракської фази антитерористичної операції до найменш символічного закінчення спеціальних операцій в Афганістані

(оголошення про смерть або арешт Бін Ладена та успішна діяльність стабільного перехідного уряду країни) видається відвертою авантюрою. Гарантованими союзниками США у гіпотетичній масштабній війні проти Іраку може бути за певних обставин лише Кувейт, який не почуватиметься в безпеці, доки владу в Багдаді зберігає Саддам Хусейн.

Водночас впливова військова еліта Туреччини висловлює серйозне занепокоєння тим, що в разі масштабної антитерористичної операції США проти Іраку впаде режим Саддама Хусейна, що може спровокувати розпад державних структур цієї країни та фактичне проголошення незалежності Курдистану, що не відповідає стратегічним національним інтересам не лише Туреччини, а й сусідніх Ірану та Сирії.

У разі проведення антиіракської операції сусідній Іран відчуватиме себе наступною мішенню та у гіршому випадку може спробувати блокувати військові операції у Перській затоці. Ситуація ще більше ускладнилась на початку 2002 р., коли сили безпеки Ізраїля за сприяння ЦРУ США перехопили у Червоному морі іранське судно з вантажем зброї для палестинців. Посередником у цій операції було шіїтське терористичне угруповання “Партія Аллаха — Хезболла”, яка підтримується Тегераном та воює з Ізраїлем із Півдня Лівану. Крім того, протягом січня 2002 р. Білий дім попереджав Іран щодо небезпеки втручання до афганських справ у спробах обмежити американський вплив у регіоні. Наростання напруженості в умовах гострої внутрішньополітичної боротьби між реформаторами та клерикалами в Тегерані може остаточно дестабілізувати становище. Легко прогнозований за цих обставин стрибок цін на енергоносії, в свою чергу, цілком спроможний остаточно поставити на коліна глобальну економіку, яка й без того вже увійшла до стану рецесії, або принаймні ускладнити реалізацію оптимістичних прогнозів щодо зростання економіки в США та ЄС, яке очікується, починаючи з другої половини 2002 р.

Не можна виключати і можливість того, що ініціативу початку масштабної війни у крайньому випадку може взяти на себе і Саддам Хусейн, якщо він буде загнаний у глухий кут та побачить єдину можливість зберегти владу шляхом консолідації арабського світу з формальною метою боротьби за створення незалежної Палестини. Загальна нестабільність може спровокувати падіння існуючих поміркованих владних режимів у таких мусульманських країнах, як Саудівська Аравія, Єгипет, Ємен, Йорданія, навіть Сирія. Тоді песимістичні прогнози про зіткнення цивілізацій можуть стати сумною реальністю. Проте європейська дипломатія докладает максимум зусиль, аби ситуація не розвивалась за найгіршими сценаріями.

З другого боку, геостратегічним викликом для антитерористичної коаліції стала груднева 2001 р. заява президента Буша про односторонній

вихід США з режиму Договору про системи протиракетної оборони від 1972 р. Росія досить помірковано поставилася до цієї проблеми, адже її ракетно-ядерний потенціал поки що спроможний подолати будь-яку з можливих за нинішнього рівня розвитку технологій систему НПРО. Водночас Китай, який після вступу до ВТО менше пов'язаний умовами дипломатичних імперативів, реагував більш критично, адже його ядерний потенціал навіть обмежена НПРО зводить нанівець. Занепокоєні Індія (яка в січні 2002 р. випробувала ракету “Агні-2”, спроможну вразити цілі по всьому периметру Індійського океану, включно з базою США на острові Дієго-Гарсія), а також Іран та КНДР, які активно працюють над реалізацією ракетних програм.

За таких заплутаних геостратегічних умов Сполучені Штати фактично без консультацій з більшістю європейських союзників, можливо за винятком Великобританії, прийняли рішення, яке змінює стратегічну конфігурацію системи глобальної безпеки. Розвиток НПРО в недалекій перспективі неминуче остаточно схилить глобальний баланс сил на користь США. Водночас НАТО залишиться ключовим інструментом вирішального американського впливу на трансатлантичний діалог. Тим самим “помічником шерифа”, яким вже де-факто є Сполучені Штати, мають більше шансів стати країни — члени ЄС, якщо процес їхньої зовнішньополітичної та оборонної консолідації триватиме, а не Росія.

Водночас до червня 2002 р., коли має закінчитися обумовлений термін виходу з Договору про обмеження систем протиракетної оборони, напруженою залишалась ситуація в Південній Азії. Дестабілізація загрожувала вийти з-під контролю після нападу в середині грудня 2001 р. кашмірських бойовиків, які розквартировані в Пакистані, на індійський парламент. Індія у відповідь відкликала посла з Ісламабада та звинуватила пакистанські власті в наданні притулку терористам. Президент Пакистану П. Мушарраф знайшов підтримку в Китаї. Незабаром Індія та Пакистан створили фактично нову “велику китайську стіну” на обопільному кордоні, сконцентрувавши там значні військові підрозділи.

У свою чергу Пекін, зважаючи на перспективу розбудови НПРО США, яка може захистити і Тайвань, збирається нарощувати свій ракетно-ядерний потенціал. Водночас китайські стратеги не йдуть на відкрите загострення відносин із Вашингтоном, що підтвердив лютневий 2002 р. візит до КНР президента США Дж. Буша. Зміцнення геостратегічної могутності Китаю серйозно турбує Індію, що вживає адекватних заходів, на які в межах своїх можливостей відповідає Пакистан. При цьому терористичні угруповання різної спрямованості — від кашмірських бойовиків до уйгурів, які в боротьбі з китайцями намагаються вибороти незалежність Східного Туркестану — стають ще більш суттєвим регіональним дестабілізуючим фактором.

Тим самим дуга нестабільності від Балкан через Близький Схід та Центральну Азію поширюється на Південну Азію. Так, за деякими розрахунками, у разі розгортання системи Національної протиракетної оборони США ракети, запущені з території країн-ізоїв, більшість з яких прилегли до кордонів Європи, можуть збиватися та падати на країни — члени ЄС, що може значно ускладнити трансатлантичну солідарність.

Це радикально погіршує загальне стратегічне становище із глобальною безпекою та негативно впливає на формування геостратегічних інтересів ЄС.

Іманентні протиріччя формування СЗОП в умовах антитерористичної операції. Крім вищезазначених проблем із визначенням курсу ЄС, на міжнародній арені спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу має низку суттєвих внутрішніх суперечностей. Формування консолідованого зовнішньополітичного курсу ускладнюється не лише об'єктивними обставинами різних національних інтересів 15 нинішніх країн — членів ЄС, латентними суперечностями, що досить часто стають явними між великими та впливовими на міжнародній арені країнами, такими як Німеччина, Франція, Великобританія, Італія, та меншими за територією та кількістю населення державами об'єднаної Європи.

Об'єктивно існують ще більш серйозні проблеми самоідентифікації країн — членів ЄС на міжнародній арені, які склалися історично. Так, нейтральні Австрія, Швеція, Фінляндія, Ірландія не є членами НАТО, тому априорі мають можливість взаємодіяти з Північноатлантичним альянсом переважно в рамках програми “Партнерство заради миру”, чого явно не досить для ефективного перманентного функціонування механізму СЗОП у контексті зміцнення трансатлантичної солідарності.

Водночас фінський генерал Хеглунд у 2003 р. має очолити майбутні сили швидкого реагування ЄС. Але поки що триває складний процес погодження розподілу сфер компетенції, фінансів та ресурсів між НАТО та майбутніми новими військовими підрозділами Європейського Союзу. Зокрема, Туреччина, яка є членом НАТО, але не належить до кола країн — членів ЄС, занепокоєна перспективою ізоляції від впливу на прийняття рішень у рамках спільної оборонної політики Євросоюзу, тому Анкара досі блокує процес вирішення питання про доступ майбутніх європейських сил швидкого реагування до стратегічних ресурсів Північноатлантичного альянсу. Крім того, між Туреччиною та Грецією зберігаються серйозні суперечності з приводу вступу Кіпру до ЄС. Якщо Афіни наполягають на швидкому варіанті залучення Нікосії, то Анкара у цьому випадку погрожує анексувати турецьку частину острова Афродіти. У відповідь греки обіцяють взагалі блокувати процес розширення Європейського Союзу. На початку грудня 2001 р. вперше

з часу кризи, пов'язаної з поставкою російських систем С-300 на Кіпр (врешті вони були розгорнуті на грецькому острові Крит), відновилися прямі переговори між лідерами грецької та турецької громад Кіпру. Проте поки що виходу з глухого кута не знайдено. Максимум, на що згодні греки, — це федералізація Кіпру, але турки наполягають на створенні м'якої конфедерації. Дипломати ЄС сподіваються, що багатша грецька частина острова просто економічно проковтне турецьке державне утворення, яке визнає лише Анкара. Але такий сценарій розвитку подій поки що видається занадто оптимістичним. Турецькі та грецькі дипломати також планують до 2004 р. вирішити складні питання із демаркацією кордону на островах Егейського моря. Активну посередницьку діяльність у цьому процесі здійснює Євросоюз.

Загалом, параметри формування СЗОП після терактів 11 вересня 2001 р. опинилися в новій реальності, характерними рисами якої стала радикальна зміна правил гри, коли США докладають максимум зусиль, аби захистити свій статус глобального лідера навіть від гіпотетичних загроз. Країни ЄС, звичайно, відразу висловили готовність посприяти Сполученим Штатам у боротьбі проти загрози міжнародного тероризму. Великобританія, Німеччина та Франція фактично перебрали на себе функції ініціаторів та координаторів розробки спільної позиції ЄС з цієї актуальної міжнародної проблеми.

Особливу дипломатичну активність, спрямовану на формування та зміцнення антитерористичної коаліції, розвинув прем'єр-міністр Великобританії Т. Блер. Протягом жовтня–листопада 2001 р. відбулися дві зустрічі на вищому рівні (Гент та Лондон), присвячені проблемі боротьби проти тероризму. Зокрема, було погоджено перелік структур та організацій, які Євросоюз офіційно визнає терористичними.

Кристалізація спільної позиції ЄС прискорено відбувалася, починаючи з 7 жовтня 2001 р., коли США почали бомбування території Афганістану. Після створення за результатами переговорів у Петербурзі постталібського уряду Афганістану на чолі з проамериканським пуштунським лідером Х. Карзаєм 22 грудня 2001 р. відбулася його інавгурація. Новий перехідний уряд має забезпечити скликання (до літа 2002 р.) традиційних афганських міжплемінних зборів, які оберуть владу, яка діятиме ще два роки до загальних виборів. Саме за цей час Афганістан в ідеалі має отримати лівову частку міжнародної фінансової допомоги на відродження нормальної економіки, від чого врешті залежатиме успіх всього проекту. За результатами токійської зустрічі країн-донорів Євросоюз виділив Афганістану 500 млн. євро. Гарантами безпечного розгортання цього процесу покликані стати міжнародні стабілізаційні сили.

У бельгійському містечку Лаекен 14–15 грудня 2001 р. відбувся саміт ЄС, на якому всі країни-члени підтримали ідею відправки до Афганістану місії з підтримання миру. Правда, між ФРН та Великобританією недовго точилася дискусія навколо того, кому підпорядковуватиметься контингент бундесверу в Афганістані. Врешті, Німеччина відмовилася від командування. За рішенням Ради Безпеки ООН у Кабулі та інших стратегічно важливих містах країни протягом кінця грудня 2001 — січня 2002 рр. були розміщені міжнародні стабілізаційні сили на чолі з британцями, які збиралися очолювати їх протягом перших трьох місяців операції.

До речі, починаючи з 9 січня 2002 р., миротворців бундесверу до афганської столиці за контрактом транспортували українські транспортні “Руслани”. Вони також братимуть участь у доправленні гуманітарних вантажів. Це є важливим напрямом налагодження подальшого діалогу між Україною та Євросоюзом з актуальних питань міжнародної політики та глобальної безпеки.

Отже, у контексті розвитку антитерористичної кампанії країни — члени ЄС зосередилися на таких ключових питаннях:

- визначення обсягів військово-політичної допомоги США та масштабів гуманітарної допомоги Афганістану;

- удосконалення законодавства з боротьби проти тероризму в країнах — членах Євросоюзу (зокрема через уніфікацію правових тлумачень поняття “тероризм”, розробки єдиних правил арешту та суду над звинуваченими у відповідних справах);

- створення механізму контролю за міжнародними банківськими операціями (радикальні пропозиції поширюються аж до скасування банківської таємниці) з метою перекриття джерел фінансування терористичної діяльності;

- посилення координації діяльності розвідувальних служб країн — членів ЄС та держав-партнерів;

- координація зусиль по боротьбі проти міжнародного тероризму не лише на рівні ЄС, а й окремих регіонів, серед цих ініціатив — проведення варшавської зустрічі (6 листопада 2001 р.) 16 центральноєвропейських країн та розвиток діалогу Європейського Союзу із середземноморськими країнами.

Проте з самого початку проголошеної Дж. Бушем війни глобальному тероризму провідну роль у цьому процесі відіграють США. НАТО з самого початку операції в Афганістані перебувало, так би мовити, в глибокому резерві. Звичайно, була висловлена безумовна військово-політична підтримка зусиллям Сполучених Штатів, але відкриті для ока суспільства повідомлення щодо військової участі сил альянсу стосувались ротації

над Балканами американських літаків системи АВАКС, які були передислоковані до Центральної Азії, на європейські.

Водночас найвпливовіші європейські країни — члени ЄС та НАТО поступово визначалися з обсягами своєї конкретної військової допомоги США. Зокрема, Великобританія запропонувала 4800 солдат, Німеччина — 3900, Італія — 2700, Франція — 2000, Нідерланди — 1400, Чехія — 300, Данія — 100, Польща — 300 та Іспанія — 300 вояків⁴³. Крім того, Болгарія, яка з початку 2002 р. стала непостійним членом РБ ООН, теж прийняла рішення про відправку до Афганістану 20 військових спеціалістів з питань хімічного захисту. Врешті, остаточні квоти визначалися на основі погодженої з афганським урядом максимальної загальної чисельності контингенту в 4800 солдат⁴⁴.

Отже, Європейський Союз в умовах проведення глобальної антитерористичної кампанії спромігся активізувати процес формування спільної зовнішньої та невід'ємної від неї оборонної політики, зокрема шляхом створення ефективних механізмів координації всіх напрямів міжнародної діяльності. Тим самим СЗОП поступово, але неухильно набуває чітких обрисів, а дипломати країн — членів ЄС все частіше проводять консолідований зовнішньополітичний курс.

Внутрішня безпека країн — членів ЄС у контексті боротьби проти тероризму. Крім зовнішньополітичних аспектів боротьби проти тероризму, більшість країн — членів ЄС стикається з проблемами забезпечення внутрішньої безпеки.

Процес глобалізації інтенсивно розмиває демаркаційну лінію між питаннями суто зовнішньої та “класичної” внутрішньої політики. На межі ХХІ століття, зовнішня політика по суті стає продовженням внутрішньої політики дипломатичними або силовими засобами. При цьому ефективність зовнішньополітичних зусиль ЄС значною мірою залежить від успішності проведення спільних заходів, спрямованих на розв'язання проблем внутрішньої безпеки.

У цьому контексті гострою залишається проблема органічної інтеграції до європейського громадянського суспільства численної мусульманської громади, яка демографічно постійно зростає, особливо в Німеччині, Франції, Великобританії, тобто в тих країнах, які активно підтримали США в антитерористичній боротьбі.

Так в середині грудня 2001 р. німецька юстиція на підставі нового антитерористичного законодавства заборонила низку екстремістських мусульманських організацій, які діяли на території об'єднаної Німеччини. Зокрема, мова йшла про кельнську структуру “халіфат”, яка пропагувала демонтаж світської держави в Туреччині. До речі, різні курдські екстремістські

угруповання були заборонені ще під час історії із видачею в 2000 р. Анкари лідера Курдської робітничої партії А. Оджолана. Низку мусульманських структур було заборонено у Великобританії. Водночас суто силові дії не вирішують проблеми такого іманентного “зіткнення цивілізацій” всередині демократичних західних суспільств.

Таким чином виникає питання адаптації насамперед нового покоління мусульманських емігрантів до західних цивілізаційних цінностей. Завдання зробити так, аби мусульманська молодь, яка живе в стані перманентного культурного шоку, ідентифікувала себе не з ісламськими фундаменталістами, а соціокультурно відчувала себе європейськими мусульманами, все ще лишається невирішеним. Ісламські анклавні в найбільших містах провідних країн ЄС по суті лишаються осередками, відірваними від повсякденного життя громадянського суспільства, яке дало їм притулок, але в силу цивілізаційно-релігійних розбіжностей не інтегрувало їх до своїх структур.

Відкладати вирішення цієї проблеми неможливо, адже в найближчі десятиліття більшість країн — членів Європейського Союзу зіткнуться з гострою демографічною кризою, яка вимагатиме від них ще ширшого залучення емігрантів з країн з принципово іншою, ніж західна, цивілізаційною ідентичністю.

Першим таким тестом може стати питання про вступ ісламської Туреччини до ЄС, що пов’язано з цілим комплексом складних та суперечливих проблем, вирішувати які ще навіть не починали. Отже, проблеми спільної зовнішньої політики ЄС і надалі будуть все активніше впливати на суто внутрішньополітичні питання, пов’язані як з розвитком економіки, так і з забезпеченням внутрішньої безпеки.

Локальні конфлікти несуть загрозу не лише посткомуністичній Європі, а й західній частині континенту. В умовах боротьби проти міжнародного тероризму та під сильним внутрішньополітичним тиском у жовтні 2001 р. Ірландська республіканська армія нарешті погодилася виконати угоду про складення зброї. Водночас баскські терористи, навпаки, активізували свою діяльність. Невизначеною залишається ситуація на Корсиці, хоча уряд Л. Жоспена запропонував цьому острову широку автономію в рамках французької держави.

Тому більшість представників політичної еліти країн — членів ЄС переконана, що не можна спочивати на лаврах досягнень європейської інтеграції, треба займатися розв’язанням конфліктів. Зокрема, цьому має сприяти більш дієва і ефективна спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу, до реалізації якої мають долучитися інші геополітично важливі регіональні країни-лідери, такі як Росія, Україна, Туреччина, які поки не належать до ЄС, але об’єктивно включені в зону інтересів Євросоюзу.

Зокрема, Т. Блер вже висунув пропозицію про вихід співробітництва НАТО з Росією за межі програми “Партнерство заради миру” на рівень фактично асоційованого членства. Принаймні з Росією збираються щільніше консулюватися з питань боротьби проти тероризму, проведення миротворчих операцій та непоширення зброї масового знищення.

З другого боку, нейтральні Швеція та Фінляндія, навпаки, запропонували розширити співробітництво в питаннях боротьби проти тероризму в рамках програми “Партнерство заради миру”, зокрема засобами встановлення ефективного співробітництва між національними відомствами, що відповідають за цивільну оборону.

Крім питань стратегічної стабільності, породжених боротьбою проти тероризму, складний комплекс правових та політичних проблем сприяє процесу прийняття жорсткішого законодавства ЄС, норми якого мають спрямовуватися на боротьбу проти тероризму.

У цьому контексті, наприклад, “Міжнародна амністія” наголошує, що правова експертиза низки законопроектів викликає стурбованість можливими порушеннями Європейської хартії прав людини. Аналогічну критику ці пропозиції викликають у Раді Європи. Зокрема, президент ПАРЄ В. Швіммер наголосив, що процес екстрадиції підозрюваних у тероризмі із країн — членів ЄС, де скасовано смертну кару, до США створює правові колізії. Крім того, Сполучені Штати були піддані критиці за жорсткі заходи військового правосуддя щодо полонених талібів на американській базі Гуантанамо, що розміщена на Кубі.

Водночас свідченням посилення координації дій правоохоронних органів країн ЄС стала обопільна видача низки відомих терористів. Наприклад, Великобританія нарешті задовольнила вимогу Франції щодо видачі алжирського ісламіста, причетного до організації низки вибухів у паризькому метро ще 1995 р. Мадрид та Париж посилили співпрацю у боротьбі проти баскських екстремістів та корсиканських сепаратистів.

Проблема ефективності антитерористичного законодавства пов’язана з дотриманням прав людини. Відкритим залишаються питання, як довго застосовуватиметься надзвичайне законодавство і за якими критеріями визначати ступінь наявної загрози⁴⁵.

Чіткість антитерористичного законодавства ЄС дуже важлива не лише з точки зору захисту внутрішньої безпеки, а й у міжнародному контексті, адже у відповідність з цими правовими нормами своє законодавство зобов’язали привести інші країни, які не є членами ЄС, зокрема й Україна.

Процес формування спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС витримав випробування двома глобальними міжнародними кризами — козовською та нинішньою антитерористичною. Вони показали слабкі сторони

координації зовнішньополітичних та оборонних зусиль, тим самим створили поле для послідовного застосування дипломатичних методик з метою вирішення актуальних питань порядку денного кризового менеджменту та формування нової системи міжнародних відносин з одним полюсом сили й підпорядкованими регіональними центрами.

Бібліографічні посилання

- ¹ *Kröber A., Klakxon K.* Культура. Обзор концепций и определений. — М., 1964.
- ² *Василенко И. А.* Политическая глобалистика. — М., 2000. — С. 149–154.
- ³ *Gabriel O., Rattinger H.* Wirklich ein Volk? Die politische Orientierungen von Ost und Westdeutschen im Vergleich. — Opladen, 2000. — S. 711.
- ⁴ *Василенко И. А.* Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнёрства. — М., 1999.
- ⁵ *Laufer Thomas.* Die Europäische Union und ihr Parlament. — Bonn, 1994. — S. 142.
- ⁶ *Schoendube Claus.* Blick hinter die Kulissen des Europäischen Parlaments. — Bonn, 1993. — S. 118.
- ⁷ *Laufer Thomas.* Die Europäische Union und ihr Parlament. — Bonn, 1994. — С. 137.
- ⁸ *Ильин Ю. Д.* История и право Европейского Союза. — X., 1998. — С. 31.
- ⁹ *Ильин Ю. Д.* История и право Европейского Союза. — X., 1998. — С. 33.
- ¹⁰ *Der Spiegel.* — 1999. — № 12. — S. 180.
- ¹¹ *Suddeutsche Zeitung.* — 1998. — 18 Dez.
- ¹² *Der Spiegel.* — 1999. — № 3. — S. 23.
- ¹³ *Frankfurter Allgemeine Zeitung.* — 2000. — 12 Dez.
- ¹⁴ *Der Spiegel.* — 2001. — № 23. — S. 18.
- ¹⁵ *Schmitz Thomas.* Integration in der supranationalen Union. Das europäische Organisationsmodell. — Baden-Baden, — 2001. — S. 518.
- ¹⁶ Путівник по євро. — К., 2001. — С. 10.
- ¹⁷ *Копійка В. В., Шинкаренко Т. І.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001. — С. 145.
- ¹⁸ *Die Vertragstexte von Maastricht.* — Bonn, 1992 — S. 88.
- ¹⁹ Путівник по євро. — К., 2001. — С. 21.
- ²⁰ *Titmeyer H.* Europäische Währungsunion und Politische Union — das Modell mehrerer Geschwindigkeiten // *Europa-Archiv.* — 1995. — № 16. — S. 457.
- ²¹ *Frankfurter Allgemeine Zeitung.* — 1998. — 3 April.
- ²² *Suddeutsche Zeitung.* — 1998. — 4 Mai.
- ²³ *Handelsblatt.* — 2001. — 2 Nov.
- ²⁴ *Suddeutsche Zeitung.* — 1998. — 2 Juli.
- ²⁵ *Wirtschaftswoche.* — 2001. — № 18. — S. 34.
- ²⁶ *Известия.* — 2001. — 12 сент.
- ²⁷ *Сорос Дж.* Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. — К., 1999. — С. 202.
- ²⁸ *Голос України.* — 2002. — 11 трав.

- ²⁹ Гвишиани Д. М. Римский клуб. История создания. Избранные доклады и выступления. — М., 1998.
- ³⁰ Василенко И. А. Политическая глобалистика. — М., 2000. — С. 360.
- ³¹ Ильин Ю. Д. История и право Европейского Союзу. — Х., 1998. — С. 144.
- ³² Handelsblatt. — 2000. — 12 Dez.
- ³³ Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 2000. — 12 Dez.
- ³⁴ Handelsblatt. — 2000. — 12 April.
- ³⁵ Handelsblatt. — 2000. — 26 April.
- ³⁶ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1999. — С. 76.
- ³⁷ Der Spiegel. — 2001.. — № 19. — S. 172.
- ³⁸ Спільна стратегія ЄС щодо України // Розвиток та розширення ЄС під час головування Франції. Перспективи для України. Матер. зустрічі експертів. — К., 2000. — С. 88.
- ³⁹ Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Российская газета. — 2000. — 17 января.
- ⁴⁰ Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 2001. — 18 Mai.
- ⁴¹ Україна між Росією та Заходом. Стратегія на початок XXI століття. Матеріали круглого столу. — К., 2000. — С. 15.
- ⁴² Горбулін В. Доля Договору ПРО і стратегічне партнерство України // Дзеркало тижня. — 2001. — 7–13 квіт.
- ⁴³ Focus. — 2001. — № 46. — S. 282.
- ⁴⁴ Der Spiegel. — 2002. — № 2. — S. 114.
- ⁴⁵ Wilfried Loth. Das europäische Projekt zu Beginn des 21. Jahrhunderts. — Leverkusen., 2001. — S. 240.

Заклучне слово

На межі третього тисячоліття людство вступає у новий етап своєї історії, пов'язаний із формуванням глобального цивілізаційного організму. Різні локальні цивілізації, численні та невеликі нації, соціальні інститути, групи і окремі соціальні гравці, котрі становлять клітини народжуваного глобального соціуму, будучи суб'єктами цього процесу, вносять свій вклад у Велику розтоку сповна інтернаціоналізованого світу.

Нове соціально-історичне життя, що народжується, наймовірно ускладнюється, стає динамічним і ще більш суперечливим, мінливим і ризиковим. Ціна помилкових рішень надто висока. Потужна динаміка трансформаційних процесів породжує так званий "ефект помаху крила метелика", коли у визначеному просторово-часовому континуумі він може стимулювати ураган. Виникає особлива потреба у точних тактичних та стратегічних прогнозах.

Традиційний методологічний інструментарій соціальних наук, зорієнтований на аналіз соціальної статистики, фактично стає непридатним для описання та тлумачення бурхливої соціальної динаміки. Не випадково зараз відбувається інтенсивний пошук нових теоретичних та концептуальних підходів до осмислення такого складного явища, як глобалізація.

Формування глобалістики відбувається на наших очах. У англomовному світі, який є активним провідником тенденцій, котрі ведуть до виникнення глобальної цивілізації, майже щоденно з'являються десятки праць, присвячених різним аспектам цієї проблематики. Проте справжня революція у зміні парадигм наукового мислення поки ще не відбулася. Учені все ще намагаються продовжувати мислити глобально, але діяти локально.

Криза марксистської теорії на посттрансформаційному просторі, яка закликала не лише пояснювати світ, а й змінювати його на краще, стала одним із симптомів настання доби постмодерну. Разом з тим великий нарратив із його просвітницько-позитивістським пафосом масштабних соціально-інженерних проєктів, як засвідчує західноєвропейський досвід, також тяжіє до узбіччя наукового дискурсу. На основних магістральних напрямках замість розширення меж наукової свідомості все частіше застосовується майстерна маніпуляція свідомістю.

За цих умов на Заході дедалі набувають популярності соціальні теорії з префіксами нео- та пост-. Неомарксизм, постструктуралізм, неofункціоналізм, неопозитивізм та інші напрями соціальної думки дають приводи для схоластичних дискусій навколо широкого кола проблем, зрозумілого лише вузькому колу фахівців. Як бачимо, фактично цей дискурс все ще відбувається у межах традиційних наукових парадигм.

З другого боку, зміна інтелектуального клімату в країнах посттрансформаційного простору стимулює там появу нових для них міждисциплінарних досліджень. По суті, соціальні науки у світі в цілому поступово починають виходити із стану "ньютонівської фізики" межі ХХ ст., яка після відкриття подільності атому перебувала в кризі. Тоді народження нових парадигм у математично точних науках відбувалося завдяки формуванню ширшого предметного поля міждисциплінарних досліджень.

Нині науки про людину як вершину Божого творіння починають виходити з дитячого віку. Новітні відкриття у галузі генетики, розшифровка генетичного коду людини, спроби її клонування ставлять низку складних етичних, філософських, релігійних проблем.

Симптоми певного “дорослішання” соціальних наук також спостерігаються в “експансії” міждисциплінарних методологічних моделей. Наприклад, синергетика поступово стає, по суті, новою філософією історії, відкриваючи перспективи для сучасних інтерпретацій та концептуальних узагальнень. Можливо, саме вони покликані тлумачити нову людину, новий світ і нове небо. Своє місце в цьому процесі матиме й теорія соціальної ймовірності.

Ідея циклічності у соціальних науках, звичайно, має свою багату історію. Вона суттєво впливає на різні концептуальні підходи до дослідження суспільства. Адже лише з формуванням модерної прометеєвої європейської людини лінійність у сприйнятті соціально-історичного часу та суспільного розвитку як однобічно спрямованого процесу стає “модною” в наукових колах. На сучасному етапі розвитку цивілізації, з набуттям сили нових тенденцій — глобалізації, що приходять на заміну колишнім панівним тенденціям інтернаціоналізації, втілення зазначеної “лінійної парадигми” є досить спрощеним підходом до формування “золотого мільярду”, нібито покликаного “прагматично” використовувати природний та соціальний потенціал інших двох третин людства.

Натомість циклічне бачення соціально-історичного процесу створює, на нашу думку, більш адекватну наукову картину минулого, сучасного і навіть майбутнього суспільного розвитку. Водночас циклічна модель є відкритою для міждисциплінарного синтезу.

Нові синтези знань, на нашу думку, можуть бути продуктивними у разі зміцнення міждисциплінарних зв’язків між теоретичною соціологією, соціальною філософією, психологією та історією. Одним із можливих підходів у цьому разі може бути модель соціального циклу суспільної історії.

На нашу думку, формування адекватних сучасній епосі методологічних підходів, наукових гіпотез та теоретичних узагальнень може бути найбільш продуктивною на основі саме цієї моделі. Нині триває процес “виписання” її складових, їхнього наповнення категоріальним апаратом та відпрацьованими критеріями ідентифікації певних фаз циклу. Водночас ознайомлення із текстом цієї книги по суті вводить читача в коло актуальних інтересів авторів, веде до їхньої наукової лабораторії.

Верифікацію наукової гіпотези, досить стисло викладеної у першому розділі книги, ми здійснили на прикладі аналізу проблем та тем, які перебувають у епіцентрі суспільної уваги. Мова йде про три напрями аналізу, а саме: долю національної держави в умовах розгортання нинішніх глобальних тенденцій; випробування локальної цивілізації на фоні інтенсифікації інтеграційних процесів; формування глобального цивілізаційного організму.

Зокрема, Україна на межі ХХ–ХХІ століть здобула політичну незалежність у складний момент світової історії. Два століття інтенсивного індустриального розвитку наблизили час вичерпання багатьох природних ресурсів. Ця сумна тенденція була усвідомлена ще на початку 1970-х років, коли доповіді членів “Римського клубу”

переконливо довели, що “межі зростання” таки існують. З цієї точки зору, світ потребував, кажучи словами останнього генсека КПРС М. Горбачова, справді “нового мислення”. Але цей термін став красивим публіцистичним прийомом, а не імпульсом до адекватних дій.

Вихід із кризи теоретично був можливий за двома сценаріями. Перший, на нашу думку, є актуальним і на сьогодні. Він пов’язаний із переосмисленням парадигми екстенсивного індустріального розвитку, коли економічне зростання забезпечується переважно залученням різноманітних нових ресурсів для розвинутих країн, за рахунок найбідніших народів. Цей напрям розвитку був започаткований за доби колоніалізму і забезпечувався ідеологічними міфами про “цивілізаційну місію білої людини” і євроцентристським баченням всесвітньої історії взагалі. Настав час переходу від іудео-протестантського релігійного мислення, пов’язаного з ідеологією монополії на “богообраність” певних націй, до відродження гуманістичного потенціалу світових релігій доби “осьового часу” (за К. Ясперсом).

Сенс нового підходу до вирішення багатьох духовних та соціальних проблем полягає у визнанні факту однакової цінності всіх монотейстичних релігій. Багато хто з відомих теологів, наприклад, ще за радянських часів О. Мень, слушно підкреслюють, що Бог різними мовами звертався до народів. Відповідно на основі цих Священних текстів (Біблія, Коран, Тора) врешті сформувалися християнство, іслам, іудаїзм. Крім того, Будда у буддистів, або Вішну в індуїстів по суті теж репрезентують монотейстичну ідею, яка має власну багату ціннісну традицію. Саме відродження універсалізму існуючих світових релігій, які всі визнають рівність відповідальності людей перед Вищим Розумом (навіть якщо агностики назвуть його колективним безсвідомим), із збереженням єдності у різноманітності та взаємної толерантності, відкриває духовний шлях до глобалізації із людським обличчям.

При цьому локальні цивілізації вестимуть між собою діалог, а не силою намагатимуться захищатися від експансії насамперед західної цивілізації, яка на думку багатьох намагається всіх загнати в одне прокрустове ложе. Потреба збереження культурно-цивілізаційної різноманітності є не менш важливою для виживання людства, ніж захист різноманітності біологічних видів.

Проте цей гуманістичний сценарій формування глобальної цивілізації вимагає від тих, хто його обере, великої самодисципліни думки та дії, відмови від гедоністичного стилю життя і навіть певного аскетизму. Натомість другий “прагматичний” сценарій, який зараз і реалізується, є легшим та більш звичним.

Оскільки двом супердержавам, як і двом ведмедам, тісно в одному барлозі, слабша з них має зникнути. Таким чином, СРСР, який за часів перебудови невдало намагався повернутися на “стовповий шлях цивілізації”, врешті розпався. Відкрилась унікальна можливість для геостратегічного переділу світу, чим США загалом і скористалися. Водночас Сполученні Штати спромоглися на певний (історично короткий) час встановити контроль за більшістю критичних точок, від становища яких залежить загальний розвиток. Однак, здається, не слід перебільшувати подальшу перспективу здобутих переваг, адже нинішній статус США — найбільше, про що може мріяти держава — є граничною віхою для даного циклу розвитку.

Україна після розпаду СРСР, здобувши давно омріяну свободу та намагаючись зосередитися на власних проблемах, здається, також втратила (але тимчасово!)

спроможність до глобального бачення ситуації. А на “великій шахівниці” сучасності той, хто не здатний наперед прорахувати ходи інших гравців, приречений залишатися аутсайдером. Такий стан справ зберігатиметься доти, доки точитиметься силова боротьба за “командні висоти” у процесі глобалізації. Поки що принцип сітьової комунікації різних суб’єктів, які є рівними серед рівних, не втілюється в сучасні міжнародні відносини.

Водночас тотальній силі іманентно властива власна Ахіллесова п’ята. Тенденції розвитку багатьох політичних, економічних, соціокультурних процесів у США засвідчують наявність певних “передреволюційних рис”. Нагадаємо лише деякі з них. Це й епопея з підведенням підсумків виборів 43 президента США в листопаді 2000 р. Це й теракти 11 вересня 2001 р., які призвели до набуття американським суспільством чітких рис авторитаризму (жорсткий соціальний контроль, принесення громадянських свобод у жертву безпеці, расистські принципи контролю за тими, хто в’їздить до США тощо). Це й корпоративні скандали літа 2002 р., котрі підірвали довіру до колишньої чесності “протестантського духу капіталізму”. Це й “титанічні зусилля” з формування антиіракської коаліції восени 2002 — взимку 2003 р. Звичайно, могутня військова машина США може перемогти Ірак. Навіть у разі “бліцкригу” можна уникнути ситуації, коли всесвітня історія, що, як відомо, розпочалася у Міжріччі Тигру та Євфрату, матиме шанс там і скінчитися.

Історичні аналогії між нинішнім “імперським глобалізмом” США та глобалізмом часів Римської імперії змушують згадати, що ця перша класична імперія впала не лише під тиском “варварів”, а й унаслідок внутрішньої ерозії. У цьому контексті найближче десятиліття (до 2012 р.) може стати дійсно поворотним моментом всесвітньої історії.

Нова велика американська революція XXI ст. має шанс стати такою самою епохальною подією, як Велика французька революція кінця XVIII ст. Її сенс, мабуть, полягатиме у зміні моделі внутрішнього розвитку США, а отже, і їхньої поведінки на міжнародній арені. Американці, як і більшість інших народів різних локальних цивілізацій, перебувають перед викликом символічного ціннісного вибору, що стане поворотною точкою у долі глобальної цивілізації. Велика розтока може вивести людство на новий щабель духовного та соціального розвитку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА (авторські публікації, ідеї та зміст яких знайшли своє відображення у книзі “Велика розтока”)

1. *Afonin E., Martynov A.* Archetypes of the world religions in the conditions of Globalization // Globalization / Haldia Government College. — Kolkata [India], — 2002.
2. *Afonin E., Martynov A.* Prospects of the “World-system” interpretation of World History // Globalization / Haldia Government College. — Kolkata [India], — 2002.
3. *Afonin E., Martynov A.* National minorities of Balkan countries in the focus of Globalization // Proceedings of the 3-rd International Symposium ‘National minorities. Political action in Europe (the period after ‘cold war’). Csanty (Greece), 16–19 August 2001. — Csanty, 2001.
4. *Афонин Э. А., Мартынов А. Ю.* Архетипы мировых религий в условиях глобализации // Матеріали міжнародної конференції “Людина і культура в умовах глобалізації”. Київ, 26–27 жовт. 2001 р. — К., 2001.
5. *Афонин Э.* Инновационная деятельность: между “наковальной” традиций и “молотом” новаций // Посредник. — 1996. — 11 сент.
6. *Афонин Е. А.* Збройні сили України: соціальні та соціально-психологічні проблеми. — К., 1994.
7. *Афонин Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю.* Суспільний розвиток від Різдва Христового. — К., 2000. — (Сер.: відкрита дослідницька концепція; Вип. 1).
8. *Афонин Е. А., Мартинов А. Ю.* Бельгійський варіант для української перспективи // Віче. — 2001 — № 4.
9. *Афонин Е. А., Мартинов А. Ю.* Глобальный аспект социально-исторического развития // Практична філософія. — 2001. — № 2(3).
10. *Афонин Е. А., Мартинов А. Ю.* Перспективи “Світосистемної” інтерпретації все-світньої історії // Вісн. Харк. Нац. Ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2000. — № 487.
11. *Афонин Е. А., Мартинов А. Ю.* Проблема моделювання в міждисциплінарних дослідженнях // Обрії комунікації. Матер. VIII Харк. міжн. Сквородинських читань. Харків, 28–29 верес. 2001 р. — Х., 2001.
12. *Афонин Е. А., Мартинов А. Ю.* Соціально-історичний суб’єкт за часів глобалізації: проблема типології та розвитку // Практична філософія. — 2001. — № 3 (4).
13. *Афонин Е. А., Мартинов А. Ю.* Судьбы восточнославянских народов в глобальном контексте: методологические проблемы социологического прогнозирования // Матер. Междунар. Конф. “Геополитические и геоэкономические проблемы российско-украинских отношений (оценки, прогнозы, сценарии)”. Санкт-Петербург, 22–24 янв. 2001 г. — СПб., 2001.
14. *Афонин Е. А., Мартинов А. Ю.* Проблема свободи та порядку в контексті всесвітньої історії // Практична філософія та правовий порядок. Зб. наук. ст. — Х., 2000.
15. *Афонин Е. А., Сенченкова Т. В.* Процеси ідентифікації особистості в кризовій ситуації суспільства // Україна: проблеми суспільства перехідного періоду. (Матер. доповідей та повідомл. II шк. молодих соціологів України). Бердянськ, 12–18 верес. 1994 р. — Бердянськ, 1995.
16. *Афонин Е. А., Сенченкова Т. В.* Соціостативна ідентифікація та проблеми соціальної стратифікації // Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі. (Теоретичні та методологічні питання): Матер. міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 31 трав. — 4 черв. 1993 р. — К., 1994.

17. *Афонін Е.* Від особистісних змін через суспільну трансформацію до зміни соціальної політики // Соціальна політика і соціальна робота. — 1997. — № 1(2).
18. *Афонін Е.* Від підкорення та завоювання світу до гармонії співіснування з ним // Віче. — 2002. — № 6. — Рец. на кн.: *Сохань Л. В., Сохань И. П.* Время Нового Мира и Человек: Глобальные риски цивилизации и поиск, Социологические очерки. — К., 2001.
19. *Афонін Е.* Деякі аспекти суспільної трансформації та державної соціальної політики в Україні // Соціальна політика і соціальна робота. — 1996. — № 1.
20. *Афонін Е.* Розвиток України: макросоціальний підхід // Віче. — 1996. — № 1.
21. *Афонін Е.* Тенденції розвитку українського суспільства перехідної доби (соціально-психологічний вимір) // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994–1999 рр.): Інформ.-анал. матер. — К., 1999.
22. *Афонін Е.* Україна — Європа — Світ: шляхом коеволюції // Вісн. Харк. державного ун-ту “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. — 1999. — № 433.
23. *Афонін Е., Душ І., Яковлева Т.* Україна і світ: проблеми міжнародної співпраці та колективної безпеки: Бібліогр. ст. укр. період. вид. (1991-1999 рр.). — К., 1999.
24. *Афонін Е., Мартинов Ю.* Архетипи світових релігій в умовах глобалізації // Віче. — 2002. — № 3.
25. *Афонін Е., Мартинов Ю.* Об’єднана Європа: соціокультурні кордони // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць учасників Харк. соціологічних читань. — Х., 2001.
26. *Бандурка О. М., Древаль Ю. Д.* Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. — Х., 1999.
27. *Бандурка О. М., Петрова К. Я., Удодова В. І.* Державне регулювання економіки: Підруч. — Х., 2000.
28. *Бандурка О. М., Тягло О. В.* Курс логіки: Підруч. — К., 2002.
29. *Бандурка А. М., Друзь В. А.* Психологія влади: Учеб. пособие для вузов. — Х., 1998.
30. *Бандурка А. М., Друзь В. А.* Этнопсихология: Учеб. пособие. — Х., 2000.
31. *Мартинов А.* Поняття “соціального” в історичному контексті // Нова парадигма: Альманах наукових праць. — Вип. 28. — Запоріжжя, 2002.
32. *Мартинов А.* Футурологічні сценарії глобальної перспективи // Нова парадигма: Альманах наукових праць. — Вип. 27. — Запоріжжя, 2002.
33. *Мартинов А. Ю.* Європейський Союз у сучасній системі міжнародних відносин // Україна і Європа (1990–2000). — К., 2001.
34. *Мартинов А. Ю.* Монетарний союз ЄС і виклики глобалізації // Людина і політика. — 2002. — № 2.
35. *Мартинов А. Ю.* Спільна зовнішня і оборонна політика ЄС в умовах боротьби проти міжнародного тероризму // Вісник Київського міжнар. ун-ту. — Вип. 1. — 2002.
36. *Мартинов А. Ю.* Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу: проблеми формування та перспективи реалізації // Людина і політика. — 2001. — № 5.
37. *Мартинов А. Ю.* Энергетическая зависимость Украины в Условиях глобализации // Российско-украинский альманах “Энергетические проблемы российско-украинских отношений”. — СПб., 2001.

Додатки

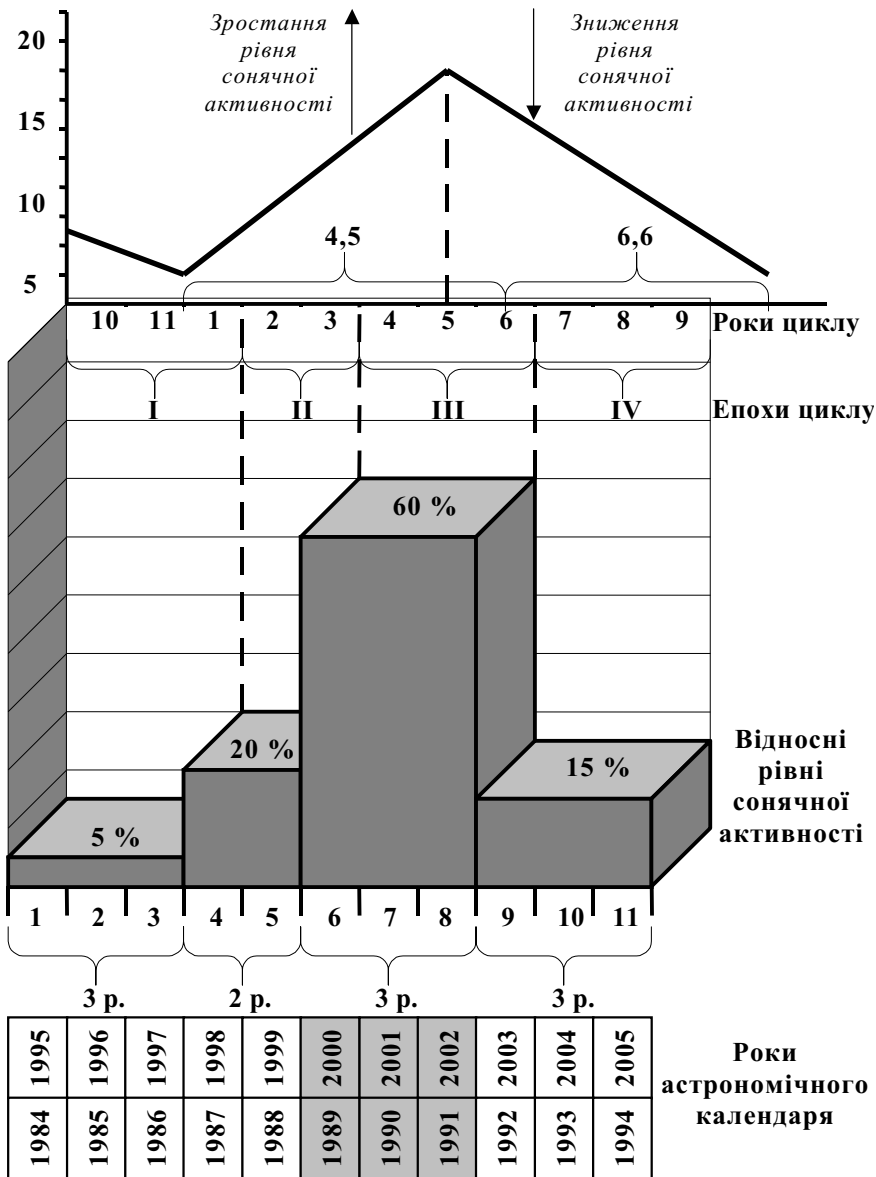

Рис. 5. Фактор сонячної активності і прогноз його впливу на соціально-історичний процес

ПРОТОКОЛИ

засідань міждисциплінарної науково-дослідницької робочої групи з проблем соціальної глобалістики

Новий час породжує нові організаційні форми наукового співтовариства. За ініціативою Українського товариства сприяння соціальним інноваціям при товаристві була заснована робоча група міждисциплінарних наукових досліджень з проблем соціальної глобалістики, яка протягом 2000–01 років провела низку засідань, на яких заслуховувалися та обговорювалися найбільш цікаві доповіді вітчизняних і зарубіжних науковців. У роботі цієї групи взяли участь відомі вітчизняні вчені і молоді дослідники:

Арсенко Анатолій Григорович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України (м. Київ);

Афонін Едуард Андрійович — доктор соціологічних наук, професор, дійсний член Української технологічної академії, президент Українського товариства сприяння соціальним інноваціям (координатор проекту, м. Київ);

Бандурка Олександр Маркович — доктор юридичних наук, професор, ректор Харківського національного університету внутрішніх справ, народний депутат України (м. Київ, Харків);

Бурлачук Леонід Фокіч — доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, завідувач кафедри медичної психології факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ);

Васютинський Вадим Олександрович — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та організацій Інституту політичної та соціальної психології АПН України (м. Київ);

Гуменюк Тетяна Костянтинівна — кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії та історії культури Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського (м. Київ);

Деденко Іван Кирилович — доктор медичних наук, президент НПЦ “Сорбція” (м. Київ);

Донченко Олена Андріївна — доктор соціологічних наук, завідувач лабораторії психології мас та організацій Інституту політичної та соціальної психології АПН України (м. Київ), переможець конкурсу АПН з кращих монографій 2001 р. (кн.: Архетипи соціального життя і політика. — К., 2001);

Сленський Віктор Євгенович — кандидат філософських наук, головний редактор журналу “Людина і світ” (м. Київ);

Єфіменко Володимир Михайлович — кандидат фізико-математичних наук, заступник директора обсерваторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ);

Карп'юк Лариса Анатоліївна — науковий співробітник лабораторії психології мас та організацій Інституту політичної та соціальної психології АПН України (м. Київ);

Кац Марко Давидович — доктор технічних наук, професор, дійсний член Української технологічної академії та Міжнародної академії інформатизації, завідувач кафедри комп'ютерних технологій Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів промисловості України (м. Северодонецьк, Луганська область);

Кизима Володимир Вікторович — доктор філософських наук, професор Центру гуманітарної освіти НАН України (м. Київ);

Кістерський Леонід Леонідович — доктор економічних наук, директор Інституту міжнародного ділового співробітництва (м. Київ);

Климчук Наталія Василівна — науковий співробітник Інституту політичної та соціальної психології АПН України (м. Київ);

Кокошинський Олег Аркадійович — віце-президент Атлантичної Ради України (м. Київ);

Коробов Володимир Кузьмич — кандидат соціологічних наук, доцент, головний редактор журналу “Константи” (м. Херсон);

Кривуля Олександр Михайлович — доктор філософських наук, професор Харківського національного університету внутрішніх справ, голова Харківського міського товариства філософів (м. Харків);

Криводубський Валерій Миколайович — кандидат фізико-математичних наук, співробітник обсерваторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ);

Лозовий Віктор Олексійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії культури Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (м. Харків);

Макаренко Олександр Сергійович — доктор фізико-математичних наук, професор Інституту прикладного системного аналізу Національного технічного університету “Київський політехнічний інститут” (м. Київ);

Малишко Микола Іванович — кандидат юридичних наук, професор Національного університету культури і мистецтв України (м. Київ);

Мартинов Андрій Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (секретар проекту, м. Київ);

Овчаров Анатолій Олександрович — кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та організацій Інституту політичної та соціальної психології АПН України (м. Київ);

Пелін Олександр Володимирович — кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету, голова Закарпатської обласної групи медіації, заступник голови Асоціації соціологів Закарпаття (м. Ужгород);

Рябіко Віктор Володимирович — доцент, заступник директора головного інформаційно-обчислювального центру Міністерства промислової політики України, віце-президент Українського товариства сприяння соціальним інноваціям (м. Київ);

Саламатов Володимир Олександрович — кандидат психологічних наук, співробітник Національної академії державного управління при Президентові України (м. Київ);

Семенченко Андрій Іванович — кандидат технічних наук, головний консультант Інституту стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України (м. Київ);

Тишко Сергій Віталійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії культури Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського (м. Київ);

Хлобистов Євген Володимирович — кандидат економічних наук, завідувач відділу Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України (м. Київ);

Фролов Павло Дмитрович — кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії іміджмейкерства та реклами Інституту політичної та соціальної психології АПН України (м. Київ);

Чачко Ада Семенівна — доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Міжнародної академії інформатизації, професор Національного університету культури та мистецтв (м. Київ);

Чечнев Борис Олексійович — кандидат філософських наук, член спілки журналістів України, редактор тижневика “Закон і Бізнес” (м. Київ).

У засіданнях міждисциплінарної робочої групи із проблем соціальної глобалістики також узяли участь співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України, який підтримав ініціативу Товариства і гостинно надав приміщення свого інституту для засідань.

ПРОТОКОЛ № 1

19 вересня 2000 р.

Присутні: *Афонін Е. А., Арсеєнко А. Г., Васютинський В. О., Донченко О. А., Єленський В. Є., Єфіменко В. М., Карп'юк Л. А., Кизима В. В., Климчук Н. В., Кокошинський О. А., Криводубський В. М., Макаренко О. С., Малишко М. І., Мартинов А. Ю., Овчаров А. О., Саламатов В. О., Тишко С. В., Хлобистов Є. В., Фролов П. Д., Чечнев Б. О.*

Порядок денний:

Інформація про організацію роботи міждисциплінарної науково-дослідницької групи з питань соціальної глобалістики.

Доповідач — *Афонін Е. А.*

Слухали:

Афонін Е. А. ознайомив присутніх із персональним складом робочої групи проекту. Повідомив, що організатори готові взяти на себе координаційні функції. Звичайно, кожен учасник проекту має власну мотивацію щодо участі в проекті. Основа єднання — глобальний підхід до аналізу соціальних явищ, що їх породжують у ході розвитку і взаємодії різні типи соціальних систем (Людина, Суспільство,

Цивілізація). Отже, йдеться, головним чином, про дослідження, що охоплюють період двох тисяч років від Різдва Христового.

Під час нашого нинішнього спілкування пропоную зосередити увагу на часових орієнтирах спільної діяльності, її пріоритетах та завданнях.

Запитання і обговорення:

Васютинський В. О. Постає питання: яка мета цього проекту?

Афонін Е. А. Якщо спробувати відповісти коротко, то мета проекту полягає у впровадженні принципово нової практики компаративістики. У чому її суть? Чим саме вона відрізнятиметься від досить поширеної на Заході практики, наприклад, крос-культурних досліджень? На перший погляд ця різниця навряд чи можна виявити. Пропонуються ті самі методики й процедури, що використовуються нині. Проте об'єкти, що розглядаються, мають піддаватися додатковому аналізу з точки зору їх онтогенезу. Іншими словами, в ході порівняльного аналізу різноманітних соціальних явищ пропонується брати до уваги таку фундаментальну характеристику, як "соціально-психологічний вік" соціальних об'єктів, соціальна поведінка яких аналізується. Соціальний вік об'єктів визначається через застосування циклічних підходів і, зокрема, уявлень про структуру "універсального епохального циклу", що розробляється так само, як і система соціетальних показників, котрі разом становлять, на думку розробників, пакет необхідного інструментарію для здійснення релевантного аналізу та прогнозу соціальної поведінки Людини, Суспільства і Цивілізації.

Донченко О. А. Напевно, мова йде про розробку інтегральних показників для крос-культурних досліджень. Стратегічною метою проекту може стати побудова своєрідної карти психосоціотипу певних країн, що матиме важливе значення, і не лише в геополітичному контексті.

Афонін Е. А. Можна сказати й так: в рамках проекту планується також розробити систему інтегральних (соціетальних) показників, за допомогою якої можна буде здійснити ефективну класифікацію різних соціальних об'єктів, у тому числі створити, умовно кажучи, психосоціальну карту країн світу, подібно до того, як свого часу це зробив Менделєєв у хімії. Власне, результат таких досліджень може бути покладений в основу численних подальших розробок, що матимуть вже суто прикладне значення, зокрема в галузі соціальної політики (гармонізація бюджетних соціальних витрат, встановлення оптимального віку виходу людей на пенсію, оптимізація освітніх стратегій тощо), науки, економіки, бізнесу, реклами тощо.

Донченко О. А. Чи можна щось сказати про конкретні популяційні виміри з використанням інтегральних показників?

Афонін Е. А. Британські психологи двічі здійснювали популяційні виміри (1946 і 1962) із використанням бінарних шкал екстраверсія/інтроверсія (Г. Айзенка), але отримали протилежні результати і, не зумівши їх пояснити, припинили подальші спроби.

На соціологічній вибірці, що репрезентувала доросле населення України, 1992 року ми здійснили популяційний вимір соціетальних показників із використанням авторської методики. Зокрема, один з визначених соціетальних показників дорівнював числовій пропорції 62:38. Цікаво, що кожна вікова когорта населення

мала таку саму числову пропорцію. Вдалося також уточнити (за станом на час виміру) вікову структуру населення України: визначити кризові точки онтогенетичного розвитку особистості і, відповідно, — межі вікових когорт, а також кількість соціальних циклів, що їх проживає українець протягом повноцінного життя.

Експериментально встановлено, що системна криза в Україні бере свій початок від 1994 р., власне кажучи, саме з того часу соціальні показники починають зазнавати певних змін. Ця динаміка, за даними моніторингу, триває і дає нам базовий матеріал для вивчення та прогнозування перехідних процесів в Україні.

Кизима В. В. Коли Ви кажете про перспективи проекту і його націленість на вимір соціальних характеристик для країн світу, то, гадаю, потрібен дещо інший підхід. Чому не взяти тільки Україну? Глобальні показники у всіх ракурсах вивчає ООН. У Польщі, я знаю, серйозно займаються глобальними проблемами, вже багато зроблено. Чи не намагаємося ми знову винайти велосипед? У чому комплексність проекту? Як здійснювати пошук стикових моментів між різними спеціальностями? Чи доречно займатися емпірикою заради неї самої? З Вашої книги “Суспільний розвиток від Різдва Христового” зрозуміло, що завдання учасників проекту полягатиме у підтвердженні або спростуванні гіпотетичної схеми історичних циклів. До речі, я не бачу доказовості концепції. Якщо все буде зосереджено на підтвердженні цієї концепції, апіорі буде закладено певну ідеологію. Хоча задум цікавий: зібрати в одне коло спеціалістів із різних галузей науки.

Афонін Е. А. До авторської концепції ми йшли від емпірики. Дієвість закладеного в ній циклічного підходу підтверджує і праця П. Штомпки “Соціологія соціальних змін” (1992), де автор відносить до родоначальників теорії циклічності соціального розвитку М. Данилевського, О. Шпенглера, П. Сорокіна. Наш результат виглядає дещо новим. Можливо, певною проблемою залишається повнота обґрунтування циклу суспільного розвитку. З другого боку, майбутнє визначатиме глобалізація.

До речі, зараз ми готуємо статтю “Бельгійський прототип для України”, в якій доводиться особлива роль України у Східній Європі. Україна є своєрідним створювачем поміркованих традицій. Звичайно, ми обираємо масштаб дослідження, який виходить за межі людського життя, тому складно перевірити його істинність. З другого боку, глобальний масштаб дасть вихід на певні технології, які можна буде запропонувати для української стратегії.

Донченко О. А. Так, важливою рисою дослідження є його комплексність.

Афонін Е. А. Сьогодні немає жодного суспільного інституту, який не перебував би у стані трансформації. Можливо, “чотирьохактна” модель циклу надто спрощена.

Кизима В. В. В історії можна знайти підтвердження будь-якій концепції. Справа не в штучно створеній кількості актів циклу. Є й інші моделі. Нашою метою має бути обрання оптимальної.

Васютинський В. О. Ще ніхто не здійснював аналіз соціального розвитку від Різдва Христового. Хто буде узагальнювати результати спеціальних досліджень? Чи є особа, яка в змозі це зробити?

Афонін Е. А. Хочу послатися на І. Валлерстайна. Навряд чи знайдеться одна така особа. Ми не прагнемо створити глобальний результат, у якому звести всі ре-

зультати досліджень у якийсь один конструкт. Кожен напрям досліджень, очевидно, потребуватиме свого координатора, точніше, ініціатора — локомотива дослідження, що ініціюється і здійснюється практично тими самими науковцями. Єдиним може бути лише методичний арсенал і, якщо хочете, методологічний фундамент дослідження.

Донченко О. А. Перш за все треба навести категорійний, предметний, понятійний порядок у базовій концепції. Нашою метою має стати побудова наукової концепції XXI століття. Циклічний підхід було розроблено давно, зокрема видатними теософами. Ми йдемо до синтезованого знання. Створення карти психотипів є важливим завданням, у цьому, на мою думку, може полягати сенс проекту. До речі, крім ідей повторення (циклічності) доречно ввести запропоновану ще К.-Г. Юнгом категорію синхроністичності. Тоді можна буде досліджувати, як ведуть себе певні інститути при переході від циклу до циклу.

Афонін Е. А. Абсолютно погоджуюся з необхідністю дотримання принципу синхроністичності при здійсненні аналізу соціальних явищ. Яскравий приклад — три слов'янські народи, два з яких (Росія та Україна) знаходяться в однотипному перехідному процесі коеволуції, а третій (Білорусь) переживає всім нам добре відому революцію, яка й визначає певний тип лідера та його поведінки, подобається це нам чи ні.

Донченко О. А. Характер епохи обов'язково накладає свій відбиток на всі компоненти соціуму. Завдання полягає в тому, аби навчитися управляти саме організаційними процесами. Це моя ідея щодо проекту. Як її реалізувати в запропонованому складі учасників, я собі не уявляю.

Кизима В. В. Треба акцентувати увагу на перехідних моментах.

Донченко О. А. Так, саме тоді архетипове знаходиться на поверхні соціально-го життя. Треба змінити тип наукової організації проекту, тому що ми зараз не маємо на нього замовника.

Афонін Е. А. Так, замовника ще треба, образно кажучи “виховувати”.

Васютинський В. О. Чи можлива самоокупність проекту?

Афонін Е. А. Питання отримання грошей під проект видається в цілому проблематичним. На якомусь з етапів ми можемо, наприклад, об'єднати свій проект із проектом, розгорнутим Світовим банком, однак він є суто економічним. Наш проект (принаймні поки що) є за своїм змістом більш гуманітарним.

Єленький В. Є. Я досліджую нові релігійні рухи і хотів би побачити своє місце в рамках проекту. Що відбувається з релігією після комунізму? Жодна із соціальних теорій релігієзнавства (глобалізації, приватизації, секуляризації) не описує реальність достовірно. Всі теорії піддаються сумніву. Намагаюся визначити, чим я можу бути корисним проекту і чим проект може прислужитися мені. Наприклад, у сфері релігії можемо дійти до “осьового часу”, а далі піти буде важко. Навіть до часів Реформації мені одному не дійти. У нових релігійних течіях ми не бачимо нічого кардинально нового, чого не було б на початку християнської ери.

Афонін Е. А. Хочу підкреслити, що в проекті можна деталізувати будь-які, не тільки релігійні, аспекти.

Еленський В. Є. Це щось на кшталт: перевіряємо один одного результатами своїх досліджень.

Афонін Е. А. Так, це дасть змогу ефективніше рухатися у прикладному напрямі.

Макаренко О. С. Хочу дати свій коментар нашій дискусії. Глобальний та емпіричний рівні дослідження не виключають одне одного.

Щодо масштабу. Ніхто не скасовував пропозиції мислити глобально, а діяти локально. Новим результатом буде повне усвідомлення того, що тепер діється у сфері глобалістики в цілому. Замовників проекту треба виховувати.

Щодо методики. Якщо запропонована модель проекту не буде працювати, її все одно треба верифікувати. Моя власна модель не заперечує циклічного підходу. Створена комп'ютерна модель геополітичного прогнозу, вона дає цікаві результати навіть у простих варіантах. Модель побудована на ідеї самоорганізації, певна циклічність теж присутня.

Васютинський В. О. Я пам'ятаю, ще у 1970-і роки були розроблені прогностичні моделі, проте жодна з них не справдилася.

Афонін Е. А. Виходячи із загальних настроїв, що складаються під час нашого обговорення, і визначаючи можливі форми нашої подальшої роботи, скажу, що протягом певного часу ми могли б проводити засідання групи, на яких презентувати теоретичні підходи і практичні результати своїх досліджень.

Климчук Н. В. Що у проекті має пріоритет: дослідження циклічності розвитку людства в цілому чи циклічності розвитку України?

Афонін Е. А. Важко сказати, що є пріоритетним.

Климчук Н. В. У праці В. Новодворської “Новий Карфаген має бути зруйновано” наголошується на тому, з якого моменту циклу починається розвиток нації. Немає одночасного початку. За аналогією зі спортивним змаганням: бігуни біжать по-різному, а слов'яни взагалі ще не дійшли до стадіону. У кожній із запропонованих 50 країн є свій цикл розвитку.

Афонін Е. А. Так, Україна й Росія виявляють схожі тенденції, а Білорусь — інші. Щодо учасників проекту, то кожен може досліджувати свій пріоритетний напрям.

Фролов П. Д. Тоді цільний проект може розпастися.

Афонін Е. А. Наш проект нагадуватиме постмодерне суспільство, яке щохвилини тяжіє до розвалу, але не розвалюється, якщо знаходить у собі сили стимулювати інновацію і комунікаційну динаміку. Отже, на мою думку, доцільно розширювати коло учасників, аби мати змогу порівнювати результати досліджень.

Може, А. Арсеєнко ознайомить нас з деякими школами глобалістики?

Арсеєнко А. Г. Є різні школи. Наприклад, досить популярною є школа “Світ-системного аналізу”. Її засновника І. Валлерстайна звинувачують у марксистській орієнтації. Можливо, ми зарано відмовилися від марксистського підходу. Соціально-економічний контекст залишається провідним. Сучасний капіталізм не задовольняє нікого, навіть США, як це довели бунти проти глобалізації, починаючи з минуло-річного у Сіетлі.

Нині ключовим є питання про те, що або з'явиться нова концепція соціального розвитку, або капіталізм потягне всіх за собою у могилу. Треба спочатку розібратися

з існуючими школами глобалістики, а потім створювати свою, українську. У світі щороку з'являються тисячі публікацій з проблем глобалістики, а ми перебуваємо в інформаційному вакуумі. Спочатку треба розв'язати організаційні моменти, зокрема долучитися до Інтернету. Годі бути хуторянами. Добре, що є ентузіасти, але якщо робити справу не на аматорському рівні, треба мати фінансування та інформаційну базу. Інакше ми знову будемо добросовісно помилятися. Справа, як правило, як починається, так і закінчується.

Афонін Е. А. Я дещо оптимістичніше налаштований щодо інформаційного забезпечення і готовий тут дещо запропонувати. Ми плануємо до кінця поточного року створити web-сайт, на якому проводити конференції з глобалістики, надавати інформацію з цих питань, публікувати бібліографію, тексти наукових статей, резюме, аби розкривати проблематику для наших колег в Україні. Питання полягає в тому, де знайти фінанси на інформаційну підтримку.

Арсенко А. Г. Давайте враховувати реальність: утримання Інтернет-сторінки коштує мінімум 50 доларів США на місяць.

Афонін Е. А. Політикам подібні дослідження не потрібні. Тут я вичерпав свій оптимізм. Багато прагматиків відмовлялися від фінансування через те, що не бачили перспективи.

Макаренко О. С. Якщо проект буде інституціалізований, багато питань можна буде вирішити.

Афонін Е. А. Хочу нагадати, що проект розпочав своє життя з ініціативи Українського товариства сприяння соціальним інноваціям. Ця недержавна громадська організація дає юридичне право залучати потрібні для реалізації проекту кошти. Справа за малим — ініціативою кожного з організаторів дослідження готувати відповідні проекти і подавати заявки на гранти. Щодо інформаційного забезпечення західними публікаціями, то тут можна використовувати щойно відкриті для українських дослідників ресурси системи "EBSCO".

Климчук Н. В. Чи презентувався (і як) проект (концепція) "Суспільний розвиток від Різдва Христового"?

Афонін Е. А. В Україні книгу розіслано до провідних бібліотек Києва і обласних універсальних наукових бібліотек. Книгу направлено також до національних і парламентських бібліотек 60 країн світу. Надійшли схвальні відгуки, але немає жодної пропозиції щодо співпраці. Очевидно, нині це не оптимальний шлях для просування проекту.

Климчук Н. В. Треба знайти правильну мову презентації. Для досягнення успіху необхідно викласти проект коротко і популярно.

Афонін Е. А. Проект з питань глобалістики важко викласти популярно. Проте я вважаю, що проблема полягає не у стилі викладу тексту презентації. Західні фонди сприймають такі дослідження теоретичними суперечками. Щодо українських можливостей, то тут можна отримати гроші з партійних фінансів, а можна популярно викласти проект і не отримати на нього грошей.

Кизима В. В. Так, є певна недовіра до прогнозів. Як засвідчили вибори, однакові сценарії з різними прізвищами продавалися різним партіям.

Афонін Е. А. Проведений нещодавно у Верховній Раді України європейський семінар з проблем незалежних парламентських досліджень засвідчив, що в Україні кожне третє дослідження є кон'юнктурним.

Климчук Н. В. Так, справді відчувається дефіцит об'єктивних даних.

Арсенко А. Г. Для просування на ринок трансгенних рослин було підкуплено навіть персонал Всесвітньої організації здоров'я.

Кизима В. В. Виникає завдання створення нової дослідницької групи з глобалістики. Зараз не йдеться про конкретні завдання, треба дати можливість висловитися всім, не обмежуючись концепцією циклічності. Кожен прийшов сюди не випадково. Коли побачимо рівень учасників, тоді стане зрозуміло, куди орієнтувати проект. Спочатку треба сформувати саму дослідницьку групу, а вже на наступному етапі визначати зміст проекту.

Афонін Е. А. Слушне зауваження. Звичайно, організатори не нав'язують власну лінію. Треба визначити періодичність нашої роботи. Можливо, одного-двох засідань на місяць достатньо, аби вирішити наші стартові завдання, щоб група не розпалася, а зміцнилася.

Щодо фінансів. Ми не можемо запропонувати відразу результати, потрібно забезпечити інформаційний ресурс, а далі піде ланцюгова реакція. За короткий час відпрацюємо протокол сьгоднішнього засідання, у вас він повинен бути для аналізу.

Кизима В. В. Можлива назва проекту: "Випереджальний розвиток для України".

Афонін Е. А. Давайте визначимо час нашої наступної зустрічі.

Карп'юк Л. А. Наша лабораторія психології має та організацій займається теорією соціальної еволюції. Це наш хліб. Тому ми раді вас бачити навіть двічі на тиждень.

Афонін Е. А. Можемо проводити засідання до кінця року один раз на місяць.

Вирішили:

Визнати ініціативу Е. А. Афоніна корисною і продовжити роботу групи у форматі періодичних зустрічей для організації тематичних наукових доповідей та їх обговорення.

Голова засідання

Е. А. Афонін

Секретар засідання

А. Ю. Мартинов

ПРОТОКОЛ № 2

24 жовтня 2000 р.

Присутні: *Афонін Е. А., Арсенко А. Г., Кизима В. В., Коккошинський О. А., Макаренко О. С., Малишко М. І., Мартинов А. Ю., Саламатов В. О., Тишко С. В., Чечнев Б. О.,* а також співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Порядок денний:

Доповідь "Нові підходи до моделювання деяких процесів у глобалістиці".

Доповідач — *Макаренко О. С.*

Слухали:

Макаренко О. С. Тема моєї сьогоднішньої доповіді: “Нові підходи до моделювання деяких процесів у глобалістиці”. Розглянемо такі її складові:

1. Питання, що стоять перед глобалістикою.
2. Моделювання: рівень досягнень.
3. Нові завдання.
4. Результати реалізації.
5. Перспективи.

1. Питання, що стоять перед глобалістикою. Глобалістика досліджує макро-системи. Основними проблемами аналізу є визначення передумов для так званого сталого розвитку, аналіз тенденцій регіоналізації, тлумачення поняття “цивілізація” (в марксистському розумінні — суспільно-політична формація), прогнозування майбутнього індустрії, освіти та інформаційного суспільства, що проходить етап становлення.

Розуміння означеного комплексу проблем є цілком різне: уявлення про одні проблеми вже достатньо сформоване і адекватне, інші проблеми ще не вирішені і очікують свого часу. Одна з невирішених проблем — забезпечення сталого суспільного розвитку.

Зрозуміло, що в сучасну історичну добу загальною тенденцією розвитку стає глобалізація. Доцільно проаналізувати, чим вона відрізняється від попередніх суспільних доміант, адже “ходять чутки”, що сьогодні регіоналізація працює проти глобалізації.

Досі однозначно не вирішено питання, чим є цивілізація, чим одні цивілізації відрізняються від інших. Нам видається, що нині існуючі в даному аспекті формальні ознаки є вужчими за саму проблему.

Принаймні зрозуміло одне: інформаційне суспільство начебто “продукує” глобалізацію, зокрема через систему освіти.

2. Моделювання: рівень досягнень. Витоки дослідження проблем глобалістики пов’язані з іменами Форестера, Д. Медоуза та інших. На той час створювалися комплекси моделей, які надавали певну феноменологічну основу для прогностики. Щоправда, ці прогнози поширювалися на нетривалу перспективу. З розвитком наукових уявлень виникла потреба у значно складніших моделях. Водночас вибудовування таких моделей потребувало забезпечення багатьох параметрів.

Автор запропонував зовсім новий клас моделей для розгляду питань глобалістики. Для кращого розуміння структури моделей мова йтиме про найпростіший варіант моделі, що створювалася для прогнозування геополітичних проблем.

Складність великої соціальної системи обумовлює проблемність вибору зовнішніх та внутрішніх параметрів для побудови математичної моделі. Певні елементи можуть описуватися за різними шкалами, тому важливо задати число, що описує такі елементи.

В основу найпростішого варіанта розробленої моделі покладено інтегральні показники Кляйна, які характеризують таке абстрактне поняття, як “міць держави”, що інтегрує, відповідно, площу території, економічні, військові показники, а також показники довіри населення до влади.

Спершу описана модель створювалася для біполярного світу часів “холодної війни”. Згодом її було удосконалено відповідно до змін природи і стану елементів

системи. Модель може бути налаштована на певні часові рамки (дискретний час) або на нескінченний час.

Наступним важливим елементом моделі є зв'язки між елементами системи, відповідно до яких створюється матриця зв'язків між державами. Зв'язки вважаються константними у випадках, коли зміни системи не встигають впливати на трансформацію її зв'язків. Таким чином, задаються параметри, що враховують стан кожного елемента та зв'язки між його складовими.

У нашій моделі цивілізація трактується як сталий об'єкт системи в цілому, а формація — як сталий стан. Серйозною є проблема фрагментації інформації, адже великі системи мають свої підсистеми тощо.

Існує пласт моделей, створених на основі принципів асоціативної пам'яті, які за властивостями підходять до моделювання вищезазначених систем. Реалізація таких моделей здійснюється через аналогію з нейронними мережами. Один з принципів побудови заснований на “навчанні” такої нейроноподібної системи. Спеціальна процедура формує зв'язки між елементами. Не буду наводити тут математичні формули (див. посилання), скажу лише, що вираховується середній коефіцієнт дії певного елемента та його вплив на інші. Якщо впливу немає, то такий елемент не враховується. Навчання моделі здійснюється через дискретні проміжки часу попередніх історичних моментів, а потім розпочинається процедура прогнозування майбутніх відносин. Таким чином модель діяльності мозку переноситься на велику соціальну систему.

3. *Нові завдання.* Тепер про завдання, які спроможна вирішувати наша модель. Головна з них — геополітичний прогноз. Для характеристики стану могутності держав було розглянуто періоди першої та другої світових війн, а також ситуація перед розпадом СРСР та Східного блоку. На основі цих початкових образів модель навчалася зв'язкам і відтепер можна було ставити різні запитання, наприклад про те, до якого блоку в перспективі приєднається та чи інша держава.

Створене пізніше нове покоління моделей дає можливість враховувати динаміку зміни ситуації, програвати ймовірні варіанти розвитку подій. Однак навіть найпростіші моделі спроможні давати цілком коректні (наближені до реальності) результати, скажімо, щодо тяжіння Білорусі до Росії, а Австрії — до НАТО, місця України в системі міжнародних відносин тощо.

Зміна зв'язків між державами трансформує стратегію вирішення певних завдань. На більш високому рівні математичного аналізу формуються ієрархічні моделі відповідних систем.

4. *Результати реалізації.* Модель може діяти в галузі соціальної психології для визначення внутрішньосистемних (каузальних) зв'язків. Вона придатна також для класичного економічного аналізу. Модель використовувалася і для прогнозування результатів виборів.

5. *Перспективи.* Повернемося до проблем глобалістики. Сталий розвиток має два напрями: економічний, метою є якого є максималізація прибутку, та екологічний, який заощаджує природні ресурси для наступних поколінь.

Модель дозволяє також розрізнити еволюційний та революційний шляхи розвитку. Згідно з моделлю перехід системи через певний бар'єр є еволюцією, а перехід зі знищенням існуючого бар'єра, внаслідок чого виникають нові зв'язки, —

революцією. При цьому страждає та частина населення, яка є носієм цих зв'язків. Якщо система революціонує, вона врешті-решт приходиться до сталого стану, де може відбуватися подальший еволюційний розвиток.

Зауважимо, що найскладнішою справою є інтерпретація станів елементів, які закладаються у модель, та зрозуміле їх представлення. Оптимальними засобами для представлення результатів та їх інтерпретації є так звані геоінформаційні комп'ютерні системи, що виробляють карти, схеми, графіки, які наглядно демонструють геополітичний розклад.

Запитання і обговорення:

Афонін Е. А. Як я зрозумів, ваша модель здатна навчатися. Домінуюча протягом двох століть, починаючи з часів Великої французької революції, тенденція — інтернаціоналізація — вже вичерпала себе, перетворюючись у нову форму — глобалізацію. Як модель враховує нинішні зміни на глобальному рівні?

Макаренко О. С. Існують варіанти моделі, структура яких змінюється в ході трансформації.

Афонін Е. А. А як модель враховує вплив на соціальну систему природних чинників, що віддзеркалюють дію великих космічних циклів? Як система може врахувати ті реалії, що не сприймаються безпосередньо органами відчуття і виступають для свідомості як речі суто абстрактні? Як враховується перехідна доба розвитку людства, що має нелінійний характер?

Макаренко О. С. Цей стан характеризує перехід від одного атрактора (сталого стану) до іншого. Можна від одного стану відійти, потім до нього повернутися. Але він при цьому змінюється. Можливим є перехід через певний бар'єр між станами — біфуркація розвитку. Свої цикли має і модель, хід яких може залежати і від природних, в тому числі космічних чинників, причому ці впливи можуть враховуватися в моделі неявно та автоматично в процесі навчання.

Афонін Е. А. Розглянемо, наприклад, революцію 1917 року. Вона спочатку мала досить чіткі основні параметри, які відповідно усвідомлювалися і декларувалися. Але згодом виникли процеси інверсії, які припали на період нової економічної політики і які багато хто з лідерів революції відмовлявся розуміти. Через деякий час суспільство знову повернулося до “генеральної лінії” розвитку. У цьому факті історії ми маємо хрестоматійний приклад нелінійного процесу. Аналогічний (нелінійний) характер має, на наш погляд, нинішня трансформація. Протягом останнього десятиліття були періоди, коли тенденції змінювалися, як засвідчує наш моніторинг, навіть протягом одного календарного року. Як за допомогою Вашої моделі дослідити, що саме відбувається у перехідну добу суспільного розвитку?

Кизима В. В. Ви вимагаєте більшого, ніж може дати модель.

Афонін Е. А. Питання в тому, чи дає ця модель нетривіальне знання?

Макаренко О. С. Якщо будувати більш складну систему, то наша модель цілком спроможна дати відповіді на поставлені запитання. Крім того, з досвіду роботи з моделлю складається враження, що вона включає в себе і нові нетривіальні знання, які не осмислювалися при побудові.

Кизима В. В. Сумнівно, що можна побудувати модель “на всі випадки життя”.

Арсенко А. Г. Завдання моделювання — передбачення перспектив. Як врахувати суб'єктивний фактор? Наприклад, 1991 року багато хто з науковців говорив, що Україна за всіма показниками нагадує Францію. Сьогодні ж ми бачимо, що це далеко не так.

Кизима В. В. Але ми були частиною іншої держави.

Арсенко А. Г. Тут знову-таки діяв суб'єктивний фактор. Прийшов М. Горбачов і швидко зруйнував цю систему. Нещодавно він визнав, що поставив собі за мету знищення комунізму і все життя до неї йшов. Яким же чином врахувати у моделі колосальне значення суб'єктивного фактора?

Макаренко О. С. Модель вже сьогодні враховує, на мій погляд, певні владні можливості особистості, потенціал її впливу на рішення тощо. А зовсім недавно я побудував моделі, що враховують ментальність та внутрішній світогляд індивідуума явним чином. Це, наприклад, дозволяє розглядати з наукової точки зору можливі сценарії історичного розвитку.

Арсенко А. Г. Під час Бородінської битви Наполеон був хворим на нежить; Р. Рейган одного разу пожартував, що віддав наказ про ядерний напад на СРСР. Як прогнозувати подібні дії людини, яка тримає палець на ядерній кнопці? Як не помилятися, як іноді трапляється, при проведенні контент-аналізу виступів державних діячів, адже фактично ми аналізуємо думки тих, хто пише промови політикам.

Макаренко О. С. Прогностична модель завжди вибудовується для певної ситуації, зміна якої вимагає розробки нової моделі. Недоцільно занадто ускладнювати модель. Моделювання — наполовину наука, а наполовину — мистецтво. Моделювання поведінки та вчинків лідерів (особливо логічно невмотивованих) — дуже складна проблема. Але запропоновані моделі навіть у найпростішому варіанті дозволяють розглядати наслідки таких вчинків (або різні варіанти розвитку подій).

Афонін Е. А. Було б чудово розмістити на web-сайті модель Олександра Сергійовича. Чи може програма виділяти нові суб'єкти, що виникають під час криз?

Макаренко О. С. Це в принципі можливо, адже при наростанні напруження можливі розриви зв'язків. Ми розробили варіант комп'ютерної програми, який можна використовувати через Інтернет. Найближчим часом ми офіційно відкриємо такий сайт.

Кизима В. В. Чи можливо постійно додавати нові параметри до моделі, щоб вона могла, наприклад, спрогнозувати результат виборів?

Макаренко О. С. Так, але реалізація пов'язана з технічними та фінансовими проблемами. Введення, обробка та збереження інформації потребує багато ресурсів. Крім того, неможливо позбавити модель великої частки ймовірності. У ситуації хаосу можна визначати найімовірніший сценарій розвитку подій та враховувати відповідні ризики і втрати.

Кизима В. В. Так це можна зробити експертними методами.

Арсенко А. Г. Чи опубліковано результат вашої розробки?

Макаренко О. С. Є кілька публікацій в суто наукових виданнях (див. посилання). Можливо, в розширеному варіанті це буде зроблено Атлантичною Радою України.

Афонін Е. А. Цікавою є ідея розміщення адаптованої до завдань проекту "Суспільний розвиток від Різдва Христового" версії моделі на web-сайті. Викорис-

тання такої моделі широким загалом цілком відповідатиме часу і слугуватиме потужним засобом рекламування можливостей підходу.

Чечнев Б. О. Існує інша методика прогнозування. Ви говорите мовою математичної логіки, на зразок “якщо..., то...”. Але як бути у такій ситуації: одного разу могутній Ксерокс заплакав перед своїм великим військом від думки, що всієї цієї могутності не буде вже через одне покоління. Я свого часу зацікавився стратегічним прогнозуванням китайських імператорів на основі книги “І цзин”. Тут прогноз робиться без знань параметрів. Враховується навіть випадок, який є другим ім’ям Бога. Отже, гадаю, було б доречним зібрати різні прогностичні традиції. Езотерика, наприклад, знімає в умові передмову “якщо”. Історія засвідчує високу ефективність використання живого знання.

Афонін Е. А. Езотерика дійсно стає незамінним знанням, особливо під час перехідної доби. Можливо, Володимир Вікторович Кизима зробить доповідь на цю тему одного з наступних засідань?

Кизима В. В. Доречно буде послухати психолога, який за юнгівською традицією “знімає” протиріччя Захід — Схід.

Голова засідання
Секретар засідання

Е. А. Афонін
А. Ю. Мартинов

Література:

1. *Макаренко А.* Модели глобальных социо-экономических процессов. Принципы построения. — К., 1993. — 40 с.
2. *Макаренко А. С.* О построении моделей глобальных социо-экономических процессов типа ассоциативной памяти // Докл. АН Украины. — 1994. — № 12. — С. 85–87.
3. *Levkov S., Makarenko A.* Geopolitical relations in post USSR. Europe as a subject of mathematical modeling and control // Proceed. IFAC/IFORS/IMACS Int. Symp. Large Scale Systems: Theory and applications. — London, 1995. — Vol. 2. — P. 983–987.
4. *Makarenko A., Klestova Z.* New class of global models of associative memory type as tool for considering global environmental change. NATO Advanced Research Workshop: Environmental Change, Adaptation and Security. — Budapesht, 1997. — 9–12 Oct.
5. *Доброногов А., Левков С., Макаренко А., Никишич Д.* О нейросетевом подходе в анализе геополитических процессов // Докл. АН Украины. — 1997. — № 5. — С. 94–98.
6. *Makarenko A.* New Neuronet Models of Global Socio-Economical Processes // Gaming / Simulation for Policy Development and Organisational Change / J. Geurts, C. Joldersma, E. Roelofs eds. — Tillburg, 1998. — P. 128–132.
7. *Makarenko A.* Models with anticipatory property for large socio-economical systems // Proc. 16-th World Congress of IMACS, Lausanna, Switzerland, 2000. — 21–25 Aug. — P. 10.

ПРОТОКОЛ № 3

21 листопада 2000 р.

Присутні: *Афонін Е. А., Арсенко А. Г., Донченко О. А., Кизима В. В., Кошицький О. А., Макаренко О. С., Малишко М. І., Мартинов А. Ю., Саламатов В. О., Тишко С. В., Чечнев Б. О.*, а також співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Порядок денний:

Доповідь “Фрактальна психологія — шлях до взаємоповаги і нової віри — віри у сакральність одиничного шляху”.

Доповідач — *Донченко О. А.*

Слухали:

Донченко О. А. Нещодавно у точних науках з’явилося нове поняття — “фрактал”. Воно означає структурну одиницю складної самоорганізаційної нелінійної системи на зразок “блискавка”, “берегова лінія” тощо. Поняття “психофрактал” може репрезентувати структурну одиницю світової душі або загальнолюдської психіки. У ній міститься психогенетичний код колективної та індивідуальної психіки. Посієм психофракталу є як окремі індивід, так і соціум. Кожен носій психіки має у власному фонді ген свого життя і ген життя людства. Так сталося, що ген життя людства, відірвавши від суб’єкта, узурпували і рознесли по світу різні релігії, а зміст специфічних генів, починаючи з післясосьового часу, все більше абсолютувався і раціоналізувався.

Сьогодні ми бачимо наслідки розірваності цілісності психічного: міжрелігійні і міжконфесійні непорозуміння, міждержавні конфлікти, версенева американська трагедія 2001 р., яка розпочала війну цивілізацій, людські психогенні відхилення тощо. Людство опинилося на межі самознищення. Настав час створення нової віри, нової парадигми спільного життя людства. Фрактальна психологія не несе нової ідеї, вона лише знову повертає людство до проблеми душі. У кожного суспільства, у кожної людини є своя власна душа — фрактал, частка світової душі, яка потребує власного втілення і задля відпрацювання якої людина має тіло, а соціум — певну соціальну структуру і певні відносини між її елементами. Але душа кожного, крім власного гена саморозгортання, має спільний загальнолюдський ген самовиживання, до якого потрібно повернутися людству, про який просто необхідно згадати.

Пафосом фрактальної психології, яка розробляється нами, є показ і доказ небезпечності як абсолютизації власного шляху певним суб’єктом (приклад — Америка і світ), так і незатребуваність, забування ним загальних коренів (архетипів колективного несвідомого) і загальних цінностей, завдяки яким можливий серединний шлях між специфічними соціокультурними і політичними цінностями на шляху Земної любові.

Запитання і обговорення:

Кизима В. В. Хто автори фрактальної психології, які закономірності вона розкриває?

Донченко О. А. Підштовхнула мене до цієї ідеї нова наука — соціоніка. Щодо закономірностей, то це і першорядна роль феномена “відносини”, і провідні механізми, етапи, особливості реалізації душі, і витоки неврозів (в тому числі — інформаційних) соціумів і людини тощо.

Саламатов В. О. Як фрактальна психологія розуміє поняття “розвиток”?

Донченко О. А. Розвиток — це наповнення певного ємності, форма якої задана на момент народження людини чи в момент “збірки” соціуму. Розвиток

відбувається нелінійно, конфліктно, важко, але тільки наповнення своєї ємності дає людині відчуття щастя, а соціуму — успішність.

Афонін Е. А. А що Ви розумієте під успішністю?

Донченко О. А. Успіх у фрактальній психології — це відпрацьованість власної душі, а не слідування очікуванням навколишнього середовища.

Арсенко А. Г. Що дає усвідомлення людьми і соціумами власної фрактальності?

Донченко О. А. Зростання толерантності один до одного, повагу шляху іншого, виховання серединного способу спілкування і взаєморозуміння, зменшення міжособистісних і міждержавних конфліктів та багато іншого.

Голова засідання

Е. А. Афонін

Секретар засідання

А. Ю. Мартинов

ПРОТОКОЛ № 4

19 грудня 2000 р.

Присутні: *Афонін Е. А., Арсенко А. Г., Кизима В. В., Кокочинський О. А., Макаренко О. С., Малишко М. І., Мартинов А. Ю., Саламатов В. О., Тишко С. В., Чечнев Б. О.*, а також співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Порядок денний:

Доповідь “Суспільний розвиток від Різдва Христового: робоча концепція дослідницького проекту”.

Доповідач — *Афонін Е. А.*

Слухали:

Афонін Е. А. О. Шпенглер у праці “Занепад Європи” ставить риторичне запитання: чи не лежать в основі будь-якого історичного процесу риси, притаманні індивідуальному життю. Спроба відповісти на це запитання підводить нас до проблеми побудови нової концепції суспільно-історичного розвитку, яка має дати можливість подолати теперішню парадигмальну кризу системи соціальних наук взагалі та соціології зокрема.

Оскільки життя людини і, зокрема, її психічний розвиток є по суті циклічним процесом, кожен з етапів якого має власні психосоціетальні комплекси, цілком правомірними вбачаються й підходи щодо пояснення суспільно-історичного процесу з точки зору розгортання певних соціальних циклів. Ця ідея не є новою. До неї звертались росіяни Л. Гумільов, М. Данилевський, М. Кондратьєв, П. Сорокін, британець А. Тойнбі, німець О. Шпенглер та багато інших.

Поняття циклу сприймається як повторення певних етапів соціального розвитку. При цьому тривалість кожного з циклів є, на нашу думку, неповторною, адже є неповторними й умови розвитку. Можна лише говорити про певні нормативи для окремо взятих циклів, які можуть мати соціокультурну специфіку в різних країнах. О. Шпенглер, наприклад, поділяє історію розвитку замкнених культур на 1200-річні

періоди. Існують цикли доісторії, власне історії та постісторії. Економічні цикли, за М. Кондратьєвим, охоплюють 60-и та 120-річні періоди. Отже, вже існує певне поле можливостей для створення адекватної періодизації, що відповідає по суті завданням класифікації історії розвитку людства.

Водночас виникає слушне запитання: для чого створювати нову систему класифікації, адже їх вже існує досить багато? По-перше, кризові явища, з якими час від часу стикаються народи (країни) і людство, супроводжуються численними людськими жертвами, і їх кількість з розвитком науково-технічного процесу суттєво зростає. По-друге, суттєво скорочуються часові інтервали, протягом яких суспільний розвиток можна назвати відносно сталим, безкризовим. По-третє, з розвитком суспільного знання час від часу складаються умови для його переосмислення, уточнення тощо.

Головна перевага, яку очікують розробники від нової класифікації, — суттєво вищий від її попередніх аналогів рівень ефективності при складенні прогнозів соціального розвитку. Є сподівання, що цей показник сягне 80 %. Це повною мірою надає нашому підходу продуктивної якості. Більш адекватний опис майбутнього дасть можливість посилити ефективність стратегії суспільного розвитку і відкрити практичні можливості для застосування соціально-інженерних технологій, потреба в яких стає все очевиднішою.

Наша система класифікації побудована на системі вікової психології. При цьому поняття соціального ми відносимо не тільки до суспільства, але й до утворюючого його елемента — людини, так само як і до людства в цілому, часовий зріз якого репрезентує домінуюча цивілізаційна спільнота (міжнародне співтовариство).

Ідеальним орієнтиром і водночас єдиною практичною основою для всіх типів соціальних суб'єктів і водночас об'єктів (людини, суспільства і цивілізації) є, на нашу думку, універсальний епохальний цикл, який дає змогу сповна використовувати досягнення природничих наук і математики.

Не будемо йти від мислителя древньої Греції Аристотеля, пошлемося на швейцарця Ж. Піаже, який у XIX ст., вивчаючи інтелектуальний розвиток людини, розробив концепцію психології діяльності. Будь-яка поведінка припускає як енергетичний, так і структурний або когнітивний аспект — все, що у житті здоровий глузд називає “почуттям” та “розумом”. Розглядаючи їх як дві “здатності”, що доповнюють одна одну, ми можемо умовно відокремити два різновиди поведінки, один з яких спрямований на людей, а другий — на ідеї або речі. При цьому кожен різновид знаходить і когнітивний, і афективний аспекти дії, які завжди поєднані в реальному житті і жодним чином не є самостійними здатностями.

Багато психологів констатували подільність і разом з тим взаємозв'язок зазначених двох (емоційно-афективної та інтелектуальної) сфер — взаємозв'язок, який реально існує, але тривалий час психологам не вдалося його розкрити.

Це завдання було вирішено радянським психологом Д. Ельконіним (1971) в рамках теорії діяльності, яка розвивається в системі “дитина в суспільстві”, що складається з підсистем “дитина — річ” (дитина — суспільний предмет) та “дитина — дорослий” (дитина — суспільні відносини). Розглядаючи провідний вид діяльності людини, він виявив приховану (таку, що виходить на поверхню під час так званої

психологічної кризи) діалектичну суперечність між двома її аспектами — операційно-технічним (“інтелектуально-структурним” за Ж. Піаже), пов’язаним з розвитком підсистеми “дитина — річ”, та емоційно-мотиваційним, пов’язаним із розвитком підсистеми “дитина — дорослий”. У загальній послідовності провідних діяльностей в ході життєвого циклу людини відповідно чергуються діяльності з пріоритетним розвитком то однієї, то іншої сторони.

“Дитина у суспільстві” (термін ввів О. Леонт’єв) віддзеркалює закономірні зміни, що відбуваються як в особистісному розвитку дитини, так і у сфері її діяльності, її комунікативного та предметного планів, причому на кожному етапі розвитку змінюються не лише психологічні риси дитини, а й вид діяльності, який до того ж прогресує як такий. Умовно кажучи, протягом життя людини неодноразово змінюються ключові акценти “що” на “як”, створюючи так звані вузлові та поворотні моменти розвитку.

Психологічна література досить детально і узгоджено описує розвиток особи до 17 років, наступний віковий період досліджений набагато гірше. Застосована нами методика дозволила заповнити наявні прогалини і верифікувати на прикладі України цикли психічного розвитку особистості після 17 років. Зокрема (станом на 1992 р.) встановлено, що межа пенсійного віку в Україні мала б становити в середньому 63–64 роки (замість існуючої 55 років — для жінок і 60 — для чоловіків). Отже, критика з боку Міжнародної організації праці стосовно заниження в Україні межі виходу на пенсію видається правомірною.

Якщо порівняти результати досліджень швейцарського психолога Ж. Піаже і радянських психологів, то різниця досліджених ними меж вікових когорт становить у періодах соціалізації близько 1,5–2 роки. З точки зору нашого концепту причини цієї дельти ми бачимо головним чином у відмінностях, що їх спричиняють різні “фази” суспільного розвитку країн Заходу і Сходу.

Запитання і обговорення:

Саламатов В. О. Які підстави для порівняння концепцій Ж. Піаже та Д. Ельконіна, адже у них зовсім різні тезауруси? Наскільки методологічно коректно переходити від дитячої психіки на рівень соціальної психології? Як співвідносяться між собою когнітивне, комунікативне та предметне?

Афонін Е. А. Наша мета не психологічна, а соціологічна. У нашому випадку когнітивне є ідеальним відбитком предметного (речового). Спілкування ми розглядаємо як окремий вид діяльності. Видається недоречним заглиблюватися у термінологічні схоластичні суперечки, оскільки сам підхід потребує певного рівня узагальнення, універсалізації.

Повертаючись до питання О. Шпенглера, ми мусимо позитивно відповісти на нього, адже особистісний онтогенез дійсно нагадує за формою соціально-історичний розвиток.

Для моделювання цього процесу вводиться поняття “універсальний епохальний цикл”, основними етапами якого виступають народження (революція), становлення (інволюція), співіснування (коеволуція) та розвиток (еволуція). Відповідно структуруються два нормативні (інволюція, еволюція) та два перехідні періоди (революція, коеволуція), які складають своєрідний контроверз.

Інтерпретація застосованої структури циклу здійснюється нами за моделлю психічного розвитку особи, що її узагальнено в монографії радянського психолога Д. Фельдштейна: революція — вузловий пункт розвитку, коеволюція — поворотний; інволюція — реалізація позиції “Я і суспільство”, еволюція — “Я в суспільстві”. Це пояснення дає можливість наповнювати концепцію змістовно. Початком повного циклу є революція. На інволюційному етапі актуалізується розвиток за моделлю “Я і суспільство”.

Проілюструю. У психології управлінської діяльності Н. Кузьміна виділяє комунікативний, гностичний, конструктивний (планування) та організаційний види діяльності, де останні три представляють предметний план управлінської діяльності. Аналіз розвитку цих планів у СРСР у 1980-их роках свідчить про пріоритетний розвиток комунікативного компоненту і дедалі наростаючі потреби розвитку предметного плану, зокрема гностичного компоненту. Сьогодні зрозуміло, що останній актуалізується саме з трансформаційними процесами в країнах СНД.

Певні аргументи на користь виокремлення двох типів нормативних періодів — інволюції та еволюції — надає соціальна статистика. За інформаціями ЮНЕСКО і Держкомстату України, показники соціально-професійної диференціації у країнах західноєвропейського ареалу і в Україні (як і в інших республіках колишнього СРСР) становлять відповідно 70 тис. і 30–40 тис. Це, на наш погляд, спричинене різними типами соціальних процесів — еволюції та інволюції. Якщо еволюційний тип соціальних процесів дає прогресуючу диференціацію соціальної структури, прагматичне і раціональне мислення та в цілому інтенсивний спосіб господарювання, то інволюційний тип соціального розвитку, навпаки, — спрощення соціальної структури, міфологізовану свідомість та екстенсивне господарювання. Відповідно: максимальний ступінь свободи індивіда на Заході і обмеження його інтересами колективу на Сході.

Донченко О. А. Я вважаю, що саме у перехідні періоди на поверхню виходить все ментальне.

Афонін Е. А. Це дійсно так. Додам лише, що перехідна доба — це нелінійний перехід від пункту А до пункту Б. Це багаторазова флуктуація, зміна напрямків руху між пунктами переходу. Саме ці процеси ускладнюють адаптацію населення країн так званої трансформації (коеволюції) до західноєвропейської системи цінностей. Умовно кажучи, водночас існують дві різні нормативні шкали. Тому оптимальним був би міждисциплінарний підхід. Наприклад, М. Хайдеггер порівнює вислови Протагора “людина — міра всіх речей” та Декарта, що “людина — міра ідеального”. (див.: *М. Хайдеггер. Современное слово.* — Минск, 1998. — С. 370). Залучивши фахових філологів, необхідно здійснити контент-аналіз текстів, що супроводжують суспільний розвиток. Багато проблемних питань у демографії, систематичні спостереження якої обмежені останніми двома століттями. Потребує фахового підходу верифікація економічних показників. Тому ми запрошуємо дослідників різних галузей знання, аби глибше розкрити зміст інтегральних (соціетальних) показників, а не вести мову про середньостатистичну температуру по лікарні.

Голова засідання
Секретар засідання

Е. А. Афонін
А. Ю. Мартинов

ПРОТОКОЛ № 5

16 січня 2001 р.

Присутні: Афонін Е. А., Арсеєнко А. Г., Кизима В. В., Макаренко О. С., Малишко М. І., Мартинов А. Ю., Саламатов В. О., Чечнев Б. О., а також співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Порядок денний:

Доповідь “Концептуальні підходи у галузі соціальної глобалістики”.

Доповідач — Арсеєнко А. Г.

Слухали:

Арсеєнко А. Г. На початку доповіді наведу основні тези послання президента Американської соціологічної асоціації Дж. Феогена “Соціальна справедливість і соціологія: порядок денний на XXI століття”. Зокрема, він виступив із різкою критикою глобального капіталізму, який дорого обходиться світу. По-перше, збільшується розрив між найбагатшими та найбіднішими на соціальній драбині. По-друге, прискорюється маргіналізація народів світу. Оцінка вартості глобального капіталізму — за межами ортодоксальної економічної науки. По-третє, загострюються екологічні проблеми, від яких лише намагаються відкупитися, не вирішуючи їх радикально. Висновок, який робить Дж. Феоген: соціологія повинна активно вирішувати проблеми соціальної справедливості, інакше вона стане нерелевантною історичній ситуації. Необхідно долучитися до перебудови нерівноправних владних відносин. Популярним стає контрсистемний підхід у соціології.

Термін “глобалізація” походить від слова “глобус”, тобто системний підхід до розгляду питань. Це слово з’явилося у словнику англійської мови 1961 р. У 1987 р. у світі виходило близько 1600 журналів на 55 мовах з проблем глобалізації. Наприкінці 1990-их років цей термін увійшов у моду. Навіть Президент України в одному з виступів використав поняття “глобальні завдання України”, неначе локальні вона вже вирішила.

Соціолог Тигранян розмістив на своєму сайті понад 870 визначень поняття “глобалізація”. Свою періодизацію подає, зокрема, З. Бжезинський: інтернаціоналізація економіки, потім інтеграція і, нарешті, глобалізація, або постінтеграція — тобто єдина світова економіка. Її становлення пов’язано з розпадом СРСР та виникненням системи глобального капіталізму. Ф. Фукуяма, перебуваючи в сйфоричному стані, навіть написав есе “Кінець історії”, але відразу виникло запитання: що ліберальний капіталізм вже буде часом застою “а-ля Брежнев”?

На нашу думку, глобалізація — це прискорення всіх сучасних процесів, які відбуваються на основі досягнень новітніх інформаційних технологій. Хронологічні межі зародження — після Другої світової війни — пов’язані з науково-технічною та інформаційною революціями. Інші вбачають початок глобалізації з початком розвитку капіталізму, тобто 600 років тому.

Причини глобалізації. Перед Першою світовою війною зростання обсягів торгівлі було вражаючим. У ролі залізниць, за внеском у становлення індустріального суспільства, після Другої світової виступають інформаційні комунікації.

Інформаційна революція значно прискорила обіг капіталу. Якщо до 1990-их років 90 % капіталу було пов'язано з торговельними розрахунками, а 10 % — із спекулятивним капіталом, то зараз становище змінилося до протилежного. Це дає певні економічні переваги США, адже тепер кожного дня з кишені в кишеню переходить 1,5 трл. доларів, на одних відсотках можна непогано заробити. Триває боротьба за владу між трьома центрами — США, Європейським Союзом, Японією. Остання вже десять років не може вийти з економічної кризи. Європу суттєво поставили на місце після косовської кампанії.

Коли кажуть про азійське економічне диво, часто забувають, що воно визрівало за умов авторитарної влади, яка не йшла у боргове ярмо МВФ, а інтенсивно експлуатувала робочу силу.

3. Бжезинський наголошує, що США перетворили Європу на свій протекторат, при чому такі асиметричні стосунки повинні зберегтися протягом XXI століття, але Європа має нести більший тягар відповідальності за спільну оборону. Європа зараз намагається створити європейську армію, однак і тут існує низка невирішених проблем. Наприклад, 30 % молодих іспанців після здобуття освіти ще не працювали жодного дня.

Глобалізації згори протистоїть глобалізація знизу, тобто виникають різні альтернативні трансатлантичні рухи.

Школа “світ-системного” аналізу І. Валлерстайна виділяє три світи. До першого з них, ядра, входять розвинуті країни так званого центру. До них належать 29 країн — членів Організації економічного співробітництва та розвитку, однак вони також різняться за рівнем багатства. Потім йде напівпериферія, або другий світ, тобто колишні соціалістичні країни, які намагаються, збагачуючись, наблизитися до рівня Центру. Коли у 1993 р. колишній президент США Р. Ніксон побував з візитом у Росії, він заявив: з другим світом ми покінчили назавжди, тепер залишилися лише багаті та бідні. До периферії належать найбільш бідні країни світу.

Глобалізація приносить багатство багатим та горе бідним. Протягом 1990-их років США збагатилися, як Крез. Якщо у 1990 р. ВВП США становив близько 2 трл. доларів, то у 2000 р. — вже 8 трл. доларів. Однак, незважаючи на це, скорочуються соціальні програми, відбувається демонтаж держави загального добробуту, посилюються настрої соціального дарвінізму, адже ресурсів планети на всіх не вистачить.

М. Тетчер заявляла М. Горбачову: навіщо вам стільки населення, адже економічно активного населення в СРСР лише 15 %. Тому вас ніхто не буде колонізувати. Єдиний резерв — дешева і поки що досить кваліфікована робоча сила.

Протистояти США фактично неможливо. Це доводить їх ставлення до заходів проти глобального потепління. Американці не бажають поступатися часткою свого комфорту заради виживання людства.

Рушійні сили глобалізації. Найголовніший суб'єкт цього процесу — транснаціональні корпорації, діяльність яких стимулює інтернаціоналізацію та інтеграцію. Першою ТНК була Ост-Індська компанія. Ситуація змінилася, коли держава почала забезпечувати інтереси багатонаціональних корпорацій. ТНК “Газпром” навіть не входить до числа 500-от найбільших транснаціональних компаній світу.

Після краху соціалізму великий капітал, як констатують професійні спілки, взяв соціальний реванш. Чисельність середнього класу в США така, як напередодні

депресії 1929 р. Відбулися зміни в організації праці. Аби зберегти звичний рівень життя доводиться працювати більше. Гостро стоїть питання, як втриматися на роботі. Коли йдеться про підвищення рівня оплати праці, ТНК говорять про можливість перенесення виробництва до країн з дешевою робочою силою. Зміна структури робочої сили послабила профспілки. Замість гасла: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся” тепер кажуть: “Пролетарі всіх країн, глобалізуйтеся.”

Ще один суб’єкт глобалізації — МВФ та Світовий банк, що були створені з метою забезпечення американської гегемонії. Це забезпечується голосуванням за принципом частки внеску до статуту банку.

Світова організація торгівлі є структурою панування багатих країн. США активно використовують механізм економічних санкцій. Україна намагається вступити до СОТ, але за її вимогами можна мати лише річний запас зерна, гарантуючи свободу торгівлі. Як це може позначитися на продовольчій безпеці України, зрозуміло.

НАТО — спроба створити військову складову процесу глобалізації.

Існують контрконцепції — раціоналізація, локалізація, глокалізація (де вигідно — інтегруємося, де ні — згадуємо про національні інтереси).

Запитання і обговорення:

Афонін Е. А. Здається, що у Вас є власна концепція. Яку прогностичність вона має?

Арсенко А. Г. Я не вірю в можливості соціальної інженерії.

Афонін Е. А. Тоді мова йтиме про містерію.

Арсенко А. Г. Найближчою для мене є школа світ-системного аналізу І. Валлерстайна. Він сам ніколи не був марксистом. У США існує досить впливова школа неомарксистів. Вони справедливо підкреслюють, що в наш час суспільні та гуманітарні науки стають ідеологічним прикриттям правлячих режимів. Найбільшою ілюзією Модерну була обіцянка перетворити на Центр всю периферію. Справджується пророцтво Маркса, що глобальний капіталізм призводить до абсолютного збідніння більшості.

Малишко М. І. Чи існують правові засади глобалізації?

Арсенко А. Г. Була спроба в рамках ООН розробити Кодекс поведінки ТНК. Але в умовах макдональдизації суспільства ця спроба була невдалою. На жаль, ще немає альтернативного сценарію розвитку людства. Саме тому пошук шляхів виживання світової цивілізації в ХХІ столітті — першочергове завдання науки.

Голова засідання

Е. А. Афонін

Секретар засідання

А. Ю. Мартинов

ПРОТОКОЛ № 6

27 лютого 2001 р.

Присутні: *Афонін Е. А., Арсенко А. Г., Єфіменко В. М., Криводубський В. М., Малишко М. І., Мартинов А. Ю., Саламатов В. О.,* а також співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Порядок денний:

Доповідь “Розвиток наукових традицій О. Чижевського в контексті соціальної глобалістики”.

Доповідачі — *Криводубський В. М., Єфіменко В. М.*

Слухали:

Єфіменко В. М. нагадав певні астрономічні поняття. В астрономії важливою є проблема дослідження та прогнозування сонячної активності. Вік Сонячної галактики становить приблизно 16 млрд. років. Найбільш поширеною теорією її походження є теорія Великого вибуху. Зазначимо, що процес утворення та загибелі зірок триває невинно і донині.

При цьому спостерігається наступна тенденція — чим більша зірка, тим швидше вона перегорає. Тоді з’являється так звана “понаднова” зірка і починається новий цикл. Він може тривати до 5 млрд. років.

Важливість Сонця для планети Земля визначається насамперед тим, що це світло надає нам різноманітну енергію. Циклічність сонячної активності відкрито у 1841 р., сонячні спалахи — у 1859 р., до цих часів відносяться і зародження геліофізики.

Для діяльності Сонця характерні два принципових моменти. По-перше, Сонце як головне джерело енергетики земних процесів істотно впливає на перебіг явищ у неживій природі та біосфері землі. По-друге, для Сонця характерна циклічність діяльності, його впливу, що створює об’єктивну основу для прогнозування більшості небезпечних природних та соціально-політичних явищ. Циклічність сонячних процесів відбиває в собі загальні космічні фактори. За принципом індукції ці причини визначають часову організацію процесів на Землі та навколо неї. Сукупність виявлених наукою сонячних ритмів включає ритми з періодами від хвилин до сотень і тисяч років.

Зважаючи на особливе значення Сонця для земного життя, важливо точно прогнозувати періоди сонячної активності. Вона вимірюється числами Вольфа (Міжнародна служба Сонця визначає число Вольфа цілодобово) та закономірностями 11-річного циклу. Магнітний цикл становить 22 роки, коли змінюється полюсна полярність. До інших важливих показників сонячної активності відносяться спалахи та зміни довжини ультрафіолетових хвиль.

Досліджено, які показники на що впливають. Короткі ультрафіолетові хвилі, зокрема, формують погоду, магнітне поле на поверхні Сонця впливає на іонно-магнітну сферу Землі. Сонячна активність певним чином впливає на ініціювання землетрусів.

При дослідженні впливу Сонця на соціально-політичну активність ми спостерігаємо певну невідповідність методів спостереження Сонця та досліджень динаміки соціальних змін.

На людину, на фізіологічному рівні, насамперед впливають електромагнітні поля як потоки заряджених часток. Це підтверджує теорію, що кожна людина народилася під певною зіркою.

Окремої уваги заслуговує вплив Сонця через усю сукупність механізмів, які ним контролюються, на суспільне життя. Сонячна активність є однією з центральних

зовнішніх причин, яка породжує соціальну циклічність. Соціальний спалах провокується сонячним впливом через механізм “модифікації нервової збудженості”. Риторичне запитання: чи не є завданням політиків для забезпечення стабільності завчасне зняття внутрішніх факторів напруженості, щоб вони не співпали із зовнішнім впливом Сонця і не призвели до потрясінь? Минулого року закінчився 22-ий цикл сонячної активності. Зараз сонячна активність зростає. За прогнозами, 23-ий цикл має бути аномально потужним.

Інформацію про моніторинг сонячної активності можна отримати в обсерваторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка за телефоном: +38 (044) 216-26-30.

Криводубський В. М. доповів про проблему озонowego шару.

Максимум озонowego захисту концентрується на висоті 20–45 км, висота однорідної атмосфери — 8–10 км. Озон руйнується під впливом ультрафіолетових променів. Процес відновлення відбувається одночасно з процесом руйнації. Важливою є динамічна рівновага між ними, адже 10 мм озону захищають все живе на планеті від космічної радіації.

Починаючи з 1981 р., над Антарктидою спостерігається зменшення озонowego шару. Головними “ворогами” озону є гази фреони. Коли в Антарктиді полярна ніч, процес руйнації озонowego шару уповільнюється. Ефект сезонний, однак максимум сонячної активності стимулює цей негативний процес. Ключовою залишається проблема прогнозу. Найнебезпечніший наслідок для людини — послаблення імунітету.

Запитання і обговорення:

Арсенко А. Г. Чи впливає на знищення озонowego шару штучне опромінення?

Криводубський В. М. Так, впливає, наприклад Чорнобиль. Важливе значення мають комерційні інтереси корпорацій.

Афонін Е. А. Як корелюються цикли сонячної активності та цикли М. Кондратьєва? Можливо, теорія М. Кондратьєва сьогодні не працює?

Єфіменко В. М. Ми не можемо говорити про те, чого не знаємо. Цикл можна придумати, але складно сказати, чим він викликаний фізично.

Афонін Е. А. Звичайно, наукова гіпотеза ще потребує верифікації. Нам здається, що характеристика епохального циклу загалом є адекватною. Ключовим залишається питання кореляції між сонячною активністю та соціальними процесами.

Голова засідання

Е. А. Афонін

Секретар засідання

А. Ю. Мартинов

ПРОТОКОЛ № 7

13 березня 2001 р.

Присутні: Афонін Е. А., Арсенко А. Г., Кизима В. В., Кокошинський О. А., Мартинов А. Ю., Макаренко О. С., Ніколаєнко Д. В., Саламатов В. О., Хлобистов Є. В., а також співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Порядок денний:

Доповідь “Процеси освоєння територій та їх інтерпретація: типологія районів і кордонів пострадянського простору”.

Доповідач — *Николаєнко Дмитро Васильович*, доктор географічних наук, професор Санкт-Петербурзького університету.

Слухали:

Николаєнко Д. В. У січні 2001 р. у Санкт-Петербурзі відбулася міжнародна конференція, присвячена геополітичним і геоекономічним аспектам російсько-українських відносин. Формується відповідне співтовариство фахівців. Його специфіка в тому, що воно насамперед професійне і не пов'язане з будь-якими організаціями.

Автор доповіді спеціалізується на теорії соціокультурних систем (СКС). Основний предмет дослідження теорії пов'язаний із процесами освоєння територій. Використовуються такі поняття, як соціокультурна система, соціокультурне середовище та інші. Теорія побудована на принципах багатополярного світу. Вона показує, що освоєння територій у різних культурах з давніх часів має синергетичний характер. У міру освоєння територій культурна розмаїтість світу наростає, а не нівелюється. Глобалізація категорично не означає нівелювання. З'являється лише деяке загальне інформаційне (ідеологічне) поле, що не має нічого спільного із закріпленням території за певними культурами.

Теорія СКС орієнтована на прикладні питання. Вона категорично не орієнтована на постановку і рішення винятково ідеологічних завдань, хоча неминуче втручається в цю сферу.

Одним із додатків теорії є аналіз транспортних потоків, який доповідач здійснював у 1999–2000 роках. Зокрема, теорія застосовувалась для аналізу дев'ятого транспортного коридору: Хельсінкі — Санкт-Петербург — Москва — Новоросійськ — Одеса — Астрахань. Дослідницькі завдання пов'язані з прогнозуванням вантажопотоків і проектуванням освоєння траси. Специфіка підходу полягає в обліку історичної і культурної неоднорідності освоєння територій, що перетинаються транспортним коридором. Це допомагає в довго- і короткостроковому прогнозуванні вантажопотоків, у розробці ефективних інвестиційних проектів вздовж траси коридору.

Аналіз освоєння територій здійснюється на основі методу просторово-часових матриць (ПЧМ). Суть методу — у зборі інформації за певними (до 50) параметрами для конкретних територій. За основу колекціонування інформації взято саме території. У підсумку створюється інформаційна база, що дозволяє простежити довгострокові тенденції освоєння кожної території у зв'язку із загальними еволюційними процесами. Це важливо для інвестиційного аналізу, оцінки інвестиційних проектів.

На основі методології ПЧМ вдалося більш коректно описати просторові процеси вздовж траси транспортного коридору. Зокрема, виявлено так звані тригерні райони, тобто такі, що здатні мати як прийнятні, так і водночас протилежні стани: відкритість — закритість, процвітання — розруха і т. д. Тригерний район впливає на територію, на кілька порядків більшу, ніж його площа. Характерна ритмічність змін протилежних станів таких районів. Вона описується досить строго при аналізі процесів освоєння територій за період 150–200 років.

Приклад тригерного району — Чечня (Грозний і Гудермес як транспортні центри). Транспортні потоки, що проходять через ці центри, періодично різко змінюються. Це впливає на транспортну мережу дуже великого району. Починається мережоруйнування. Цей процес описується в термінах морфології транспортних мереж. Тригерні райони можуть бути довгий час закритими. Потенційний тригерний район в Україні: Харків — Белгород. Існують й інші потенційні тригерні райони.

На строк реалізації проекту дев'ятого транспортного коридору — 20–25 років — впливає політична стратегія пострадянських держав. Наприклад, дешевше й ефективніше використовувати Одеський порт, однак Росія віддає пріоритет Новоросійському. Україна поступово випадає з енерговиробничих ланцюгів, створених у СРСР, знижується рівень її економічного розвитку, з'являються депресивні райони, населення яких є постачальником дешевої і безправної робочої сили для Росії. Міграційна політика Росії багато в чому спрямована на генерування саме таких міграційних потоків.

Для всіх буферних зон характерна ритміка “створення — руйнування”. Вона пов'язана з тим, що періодично економіка таких зон зазнає руйнування. Відбуваються і безпрецедентні міграційні процеси. Протягом історично короткого часу населення такого району може майже повністю оновлюватися. Процеси такого роду мають ритмічний характер. Наприклад, у Криму зв'язка “створення — руйнування” з початку XVIII ст. повторювалася п'ять разів.

Федералізація України — шлях до ізольованої регіональної економіки, зниження життєвого рівня населення України. Причина в тому, що соціально-економічні райони сучасної України історично тривалий час склалися як частина єдиного державного простору — спочатку Російської імперії, потім СРСР. Їхня трансформація в межах незалежної держави Україна викликає ряд непередбачуваних і складних проблем. Варто розуміти, що трансформації такого роду — процес історичний, він триває десятки років.

Запитання і обговорення:

Кизима В. В. Хто автори теорії СКС, які закономірності ця теорія розкриває, який її категоріальний ряд? Як враховуються адміністративні фактори?

Ніколасенко Д. В. Автор теорії СКС — Д. Ніколасенко. У доповіді розкрито далеко не весь зміст теорії. Наприклад, соціокультурний район має власну структуру, мікротригери і т. д. Адміністративні кордони історично мінливі, і в сучасному вигляді не відповідають межах соціокультурних районів різного таксономічного рівня. Адміністративні кордони протягом століття можуть змінюватися від 2-ох до 6–7-и разів залежно від розташування території, а соціокультурні райони існують століття.

Хлобистов Є. В. Як у рамках СКС можна пояснити динаміку екологічних катастроф?

Ніколасенко Д. В. Техногенні катастрофи найчастіше відбуваються на межах соціокультурних районів. Найбільш небезпечний варіант — стик трьох районів. Прикладом є Чорнобильська АЕС, розташована саме на стику трьох соціокультурних районів. Гадаю, що статистичний аналіз техногенних катастроф на великій території і за достатній проміжок часу підтвердить припущення про підвищену небезпеку саме територій на стиках соціокультурних районів. Ми робили такий статистичний аналіз тільки вибірково.

Афонін Е. А. Як з теорією СКС співвідноситься принцип циклічності розвитку?

Ніколаєнко Д. В. Теорія СКС описує циклічні процеси освоєння територій своєю термінологією, що може не узгоджуватися з термінами інших теорій. Наприклад, цикли М. Кондратьєва у термінах нашої теорії не визначаються.

Афонін Е. А. Чи можна говорити про різні стадії розвитку СКС?

Ніколаєнко Д. В. Так, освоєння території — еволюційний процес. При його аналізі дуже чітко простежуються різні стадії. Зовні вони можуть дуже розрізнятися, але все-таки це єдиний процес.

Арсенко А. Г. Сумнівно, що для прийняття стратегічних рішень досить обмежитися теорією СКС. Потрібно враховувати геополітичні фактори. Тільки міждисциплінарний підхід є адекватним для вирішення проблем прогнозування.

Ніколаєнко Д. В. Абсолютно правильно. Теорія СКС описує тільки один з аспектів реальності, який треба враховувати при прийнятті стратегічних рішень. Особливо цей аспект важливий при довгострокових інвестиційних проектах, таких як транспортні коридори, магістральні трубопроводи тощо. Геополітика, по суті, є окремим випадком розгляду процесів освоєння територій. Справа тільки в тому, що в ній гіпертрофується останній період часу. Він розглядається надто істерично. Як каже німецький професор Клюттер: “Геополітика — заняття професійного боягуза”.

Афонін Е. А. Чи проводилося масштабування СКС?

Ніколаєнко Д. В. У теорії СКС проводиться аналіз територій на різних таксономічних рівнях: мікрорайони (площа до 5–8 тис. кв. км), мезорайони (до 10–15 тис. кв. км), соціокультурні райони (до 30 тис. кв. км і більше). Розроблено сітку районів російських СКС. Усі роботи проведено на емпіричній базі. Аналіз проводився за методом просторово-часових матриць. Попереду велика робота з уточнення меж районів, але їх кількість і таксономічна супідрядність визначена.

Макаренко О. С. Незрозуміле співвідношення між поняттями “соціокультурне середовище” і “цивілізація”.

Ніколаєнко Д. В. Термін “цивілізація” дуже невизначений, існує безліч його трактувань. У рамках теорії СКС ми виходимо зі своїх термінів, з більш чітким змістом. Зокрема, соціокультурне середовище має основну ознаку, пов’язану з неможливістю розширювати свій хоумленд. Наприклад, у Японії і Кореї періодично виникають імперії, існує майже постійна і велика діаспора, але розширення хоумленду немає. У цьому плані соціокультурні середовища різко відрізняються від СКС.

Саламатов В. О. Як теорія СКС корелюється із соціальними теоріями?

Ніколаєнко Д. В. Теорія СКС, як і будь-яка теорія, торкається тільки певного різну реальності. Строго кажучи, між різними соціальними і соціокультурними теоріями суперечностей немає. Необхідно чітко визначити область застосування кожної теорії. Усі вони можуть бути хороші у своїй коректно визначеній області. Важливі й завдання, поставлені перед теорією її творцями. Наприклад, у теорії СКС ми не стільки відповідаємо на питання, чому відбувається якась подія, скільки розглядаємо процеси на рівні функціонального зв’язку, тобто як відбувається ця подія.

Голова засідання
Секретар засідання

Е. А. Афонін
А. Ю. Мартинов

ПРОТОКОЛ № 8

15 травня 2001 р.

Присутні: *Афонін Е. А., Донченко О. А., Павленко Ю. В., Саламатов В. О., Малишко М. І., Мартинов А. Ю., Чечнев Б. О.*, а також співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Порядок денний:

Доповідь “Історичні цикли в історії цивілізації: концептуальні підходи”.

Доповідач — *Павленко Юрій Віталійович*, доктор філософських наук, співробітник Інституту світової економіки НАН України.

Слухали:

Павленко Ю. В. Ідея про те, що історичний процес можна адекватно зрозуміти лише через вивчення окремих співтовариств людей, що циклічно розвиваються, не нова. Такі ідеї стосовно окремих держав (“династій”) ми знаходимо у арабського мислителя XI ст. Ібн-Халдуна, стосовно окремих народів — у італійського філософа XVII — початку XVIII ст. Дж. Віко. Подібні думки щодо виділення і пояснення логіки розвитку пов’язаних загальною духовною культурою груп народів (античних, християнських, мусульманських) зустрічаємо в американського дослідника середини XIX ст. Д. Дрепера, а потім — у М. Данилевського, що відкинув єдину канву розвитку людства, думку, що історія є прогрес якогось загального розуму, якоїсь загальної цивілізації. Такої цивілізації, згідно з М. Данилевським, немає, існують тільки окремі цивілізації.

Погляди О. Шпенглера багато в чому близькі до позиції М. Данилевського. Вони однаково категорично заперечують єдність світової історії і стверджують, що окремі культури (культурно-історичні типи), так само як тварини і рослини, народжуються, досягають певного ступеня розвитку і вмирають природною чи насильницькою смертю. Однак критерії виділення таких культур у дослідників різні. М. Данилевський стверджує, що виділені ним культурно-історичні типи відповідають великим етновним спільнотам, тоді як для О. Шпенглера такого роду культурно-цивілізаційні єдності визначаються не етнічними, а деякими культурно-духовними основами трансцендентного плану.

На відміну від запропонованого М. Данилевським, у більш близькому шпенглерівському і тойнбіанському ключі єдність цивілізаційного цілого другої половини XIX ст. розумів К. Леонт'єв, надаючи йому не етновного, а духовного значення. У цьому плані він протиставив “візантизм”, загальна ідея якого, на його думку, складається з кількох окремих ідей — релігійних, державних, моральних, філософських і художніх, — аморфному, ні в чому конкретно не вираженому “слов’янству”. У цьому сенсі цивілізаційне ціле виглядає як спільність принципово більш висока, ніж макроетнічна, яка не тільки не зводиться до останньої, але здатна перекривати та охоплювати народи різного етновного походження. Розуміння цивілізації М. Данилевським як оформленої єдності, заснованої на етновному спорідненні народів культурно-історичного типу, протиставляється її трактуванню К. Леонт'євим як реалізованої в історії самодостатньої системи базових принципів соціокультурного буття безвідносно до того, які народи до неї належать.

Не менш різними, хоча зовні схожими, були уявлення цих мислителів про етапи розвитку цивілізаційних цілісностей. М. Данилевський вирішує це питання за допомогою метафори народження, розвитку, максимального розкриття своїх здібностей, старіння і загибелі біологічного організму, у чому до нього дуже близький О. Шпенглер.

К. Леонтьєв моделює фази розвитку цивілізацій, скоріше, за аналогією з розвитком форм духу, хоча не уникає і цілком біологічних зіставлень. На його думку, триєдиний процес: 1) первісної простоти, 2) квітучого об'єднання і складності і 3) вторинного змішувального спрощення — властивий всьому існуючому: і життю людських суспільств, і цілим культурним світам — цивілізаціям. Ідея К. Леонтьєва про “вторинне змішувальне спрощення” як характерну рису культури, що вичерпала свої творчі сили, цілком співзвучна шпенглерівському розумінню цивілізації як тієї стадії, коли живе підміняється механічним.

Порівнюючи історичні долі виділених ним “великих культур”, О. Шпенглер відзначає, що кожна з них переживає вік окремої людини: кожна культура має свої дитинство, юність, змужнілість і старість. У цілому він виділяє п'ять основних етапів у житті культур:

1. *Зародження*. Культура зароджується раптово, із неясних глибинних бродінь і процесів у момент, коли трансцендентний “прафеномен” оформляється в систему, що реалізує культуру “прасимволів”, які найбільш адекватно виявляються попервах у міфології й орнаментіці.

2. *Зростання* — процес становлення, формування і підйому культури, її саморозвиток як вільна реалізація системи “прасимволів” у всіх сферах людської діяльності, аж до вичерпання можливостей цієї системи, до того моменту, коли на її основі нічого нового, свіжого, оригінального виникнути вже не може.

3. *Розквіт* — настає, коли культура досягає зрілості як максимального розкриття своїх внутрішніх можливостей. Але з цього моменту її духовні потенції вичерпуються, і вона переходить від творчого творення до механічного розширення. За О. Шпенглером, це означає її переродження в “цивілізацію”.

4. *Занепад* — стадія міської цивілізації, що втрачає творчий дух. “Вогонь душі згасає”, і починається епоха техніки, експансії, мілітаризму і загарбницьких воєн. Цивілізація не створює нічого нового і піднесеного у духовному, а лише прагне до зовнішніх надбань. Таке суспільство внутрішньо відмирає і костеніє.

5. *Загибель*. Вона може бути або насильницькою і фіксованою (античність), або означати повний застій і закостеніння (Китай), коли цивілізація стоїть, як сухе дерево, доти, доки якась зовнішня сила її не знищить. До такого стану, на думку О. Шпенглера, і наближається духовно вичерпаний, механістичний і утилітарний Захід.

О. Шпенглер ще більшою мірою, ніж К. Леонтьєв і М. Данилевський, рішуче відмовляється розглядати всесвітню історію в цілому не тільки в її стадіальності і поліваріантності розвитку, а навіть у аспекті синхронної і діахронної взаємодії основних “культур” (що певною мірою враховувалося двома названими російськими мислителями). У результаті всесвітня історія як така зникала взагалі.

Погодитися з цим було важко. Взаємозв'язок між окремими цивілізаціями у просторі і часі, їх синхронні і діахронні контакти у XIX, тим більше у XX ст. мало в кого викликали сумнів. Ці реалії добре описувалися в рамках методологічних

установок гегельянства, еволюціоністського позитивізму та марксизму. Однак, обравши заперечливу всесвітню історію як деяку конкретну реальність, установку, О. Шпенглер логічно прийшов до заперечення (точніше — ігнорування) міжцивілізаційних взаємодій.

Принципово іншу позицію в цьому питанні зайняв А. Тойнбі, що розробляв далі концепцію саморозвитку автономних, внутрішньо цілісних, однак взаємодіючих між собою у світовому історичному процесі цивілізацій. Якщо М. Данилевський і О. Шпенглер наполягають на відособленості і взаємонепроникності культур (цивілізацій), то А. Тойнбі, особливо в останні десятиліття творчості, шукає основи загальнолюдської єдності, розглядаючи історію як процес, що містить у собі окремі цивілізаційні цикли, але виводить (особливо у наш час) через взаємодію окремих цивілізацій до справді загальнолюдської історії. У цьому сенсі, тим більше при акцентації на єдності людського духу, внутрішньої природи людей з такими атрибутами, як свідомість і воля вибору, вчення А. Тойнбі набагато ближче за духом ідеям Й. Гердера.

Корені розходження поглядів А. Тойнбі та О. Шпенглера сягають основ їх філософського світогляду. За спиною німецького теоретика стоїть столітня еволюція ірраціоналізму в Німеччині, що оформилась до кінця XIX ст. у “філософію життя”. Культура в О. Шпенглера виступає як єдиний живий організм, трансцендентною сутністю якого є “прафеномен”, що відчувається містично. Звідси логічно випливає, що основна онтологічна субстанція — “життя” (аналогічна шопенгауєровській “волі”), стосовно якої окремі індивіди, будучи не більшим, ніж похідними від неї функціями, — нічого не значить. Культура зароджується, розвивається і гине безвідносно до їх волевиявлення; більше того, саме це волевиявлення детермінується станом (фазою життєвого циклу) цього “прафеномена”. На притягу цьому А. Тойнбі, вихований у душі ліберального англіканства, розділяє християнське вчення про людину, наділену вільною свободою і можливістю свідомого вибору лінії поведінки. Звідси не важко перейти до ідеї людської свободи, творчості і відповідальності в історії.

У розумінні людини А. Тойнбі близький персоналістам (М. Бердяєв, пізній Л. Шестов, К. Ясперс, Г. Марсель, Е. Муньє, Ж. Лякруа, П. Пікер, Е. Брайтмен). Для нього людина “закинута до світу”, але при цьому зберігає внутрішній, особистісний, нерозривний зв’язок з Богом. Діяльність людини спрямована у світ, але виникає із трансцендентного духовного Абсолюту. Це дає людині впевненість у житті, дозволяє зайняти активну позицію у відчуженому, несправжньому світі, відчуті себе причетним до першооснов буття. Для А. Тойнбі, як і для персоналістів, людина є насамперед причетною до Бога, індивідуальною, вільною у своєму виборі, духом, активною і творчою, але приреченою діяти у відчуженому, перекрученому світі. Такий чином реальні, у вищому змісті цього слова, Бог і людські душі, результатом об’єктивації яких виступають світ культури, даний у своєму наявному бутті як ряд автономних цивілізацій.

Якщо для О. Шпенглера культура ґрунтується на знеособленому трансцендентному ірраціональному “прафеномені”, то А. Тойнбі розуміє культуру і цивілізацію як продукт вільної реалізації (у рамках конкретних, об’єктивно сформованих умов) духовної першосутності людей. Звідси випливає, що доля будь-якої цивілізації залежить від самих людей, наділених відносно постійною в усї історичні епохи підсвідомою сферою, свідомістю (що залежить вже і від культурно-історичного

середовища) і вільним вибором. Свобода вибору дана людям від народження і визначає в кінцевому рахунку долі окремих цивілізацій.

Таким чином, якщо для О. Шпенглера хід історії бачиться визначеним деякими надособистими вітальними силами, то для А. Тойнбі, так само як і для інших мислителів персоналістичного напрямку, доля будь-якого суспільства залежить від самих складових його людей як духовних суб'єктів, творців, наділених свободою вибору. В історію вплетені деякі феномени, що можуть бути описані як власне процеси (біологічні, економічні, лінгвістичні тощо). Однак процеси безособові, а історія особистісна; у ній присутні всі атрибути драми: любов, антагонізм, угода, ворожнеча. Сутністю історії, трансцендентної щодо емпірично даного буття, згідно з поглядами англійського мислителя, і є вільна взаємодія і кінцеве співробітництво Бога і Людини. Закон і Свобода в історії виявляються для нього ідентичними в тому сенсі, що воля людини виявляється Законом Бога, що ідентичний любові.

Для А. Тойнбі цивілізації виступають як локальні культурно-історичні утворення, що виділилися з нерозчленованої маси первісних суспільств. Вони не обмежуються рамками тієї чи іншої місцевості, але охоплюють дуже значні території від меж окремої країни (Єгипет) до цілого географічного регіону (античне Середземномор'я, Індостан), або навіть виходять за його межі (мусульманський світ). Такі цивілізації демонструють цілісну структуру послідовних, причинно-наслідковим чином взаємозалежних явищ. Цивілізація являє собою соціально-політичну і культурно-світоглядну систему автономних, але постійно взаємодіючих один з одним і навколишнім природним середовищем соціальних (державних, національних) організмів, життя кожного з яких може бути зрозумілим лише в контексті певної цивілізації.

У концепції А. Тойнбі, у кінцевому рахунку, цивілізації виявляються “взаємопроникними”, оскільки онтологічно (“мегафізичною”) першореальністю визнається окрема особистість (“людська душа”), а не ірраціональний “прафеномен” культури. Досягнення попередників переходять до спадкоємців і розвиваються ними, у той час як менш розвинуті суспільства можуть запозичати досягнення у більш успішних сусідів. Цим реабілітується поняття всесвітньої історії, що розуміється вже через саморозвиток і взаємодію спершу первісних суспільств, а потім і окремих цивілізацій.

Схема цивілізаційного циклу А. Тойнбі дуже близька до ідей німецького філософа. В історії кожної цивілізації він фіксує такі етапи:

1. *Народження* — оформлення деяких груп людей у первинну життєздатну державну спільноту.

2. *Зростання* — процес культурного і суспільного розвитку, у ході якого розкриваються внутрішні потенції сформованої системи й окремих людей як її конкретних носіїв.

3. *Надлам* — внутрішній розкол суспільства, втрата вищих ідеалів і загальних цілей, що свідчать про кризу.

4. *Розклад* — посилення конфронтації у суспільстві, викликане відчуженістю між “верхами” і “низами” при посиленні експансіонізму і війн, що ставлять цивілізацію перед загрозою зовнішнього удару;

5. *Загибель* — як правило, в результаті внутрішнього колапсу, що поєднується з ударами ззовні.

Однак розуміння внутрішнього змісту етапів та їх послідовність у двох порівнюваних концепціях зовсім різне. Цивілізація, що розуміється як система взаємодіючих соціальних організмів, у своєму розвитку виявляється детермінованою взаємозв'язком останніх. А їх стан визначається творчим потенціалом елементарних складових — людей, їх, так би мовити, “якістю”. Особливо це стосується еліти, представників “творчої меншості”, що організують “відгуки” відповідних соціумів на “виклики” ззовні. Доля цивілізації, таким чином, передусім залежить від того, як довго “творча меншість” її компонентів (соціальних організмів) продукує вдалі “відгуки” на “виклики” зовнішнього світу, і надалі яким чином “відгуки”, що даються різними співтовариствами цивілізації, взаємодіють один з одним. “Творчою меншістю” є правляча меншість, у якій творча здатність людської природи знаходить зручний випадок виявити себе в ефективних діях на благо всіх членів суспільства. Такого роду еліта веде за собою “інертну, нетворчу більшість”, що покладається на заслужений авторитет лідерів, на яких, по суті, покладається вся відповідальність за долю суспільства. Це близько, але не тотожно поняттю про пасіонарії Л. Гумільова, оскільки для останнього пасіонарність — категорія біоенергетична, а не морально-духовна.

А. Тойнбі, спираючись на юнгівську концепцію колективного несвідомого, вважав, що представники “творчої меншості” шляхом інтроверсії (порівн. бердяєвське “трансцендування” на протигагу “об’єктивації”) здатні до прозріння позараціональних онтологічних цінностей і істин, що невиразно відчувається й іншими людьми. Тому вони можуть покликати за собою маси, очоливши і спрямувавши їхній “життєвий порив” (у бергсонівському змісті) в ім’я досягнення загальної мети, забезпечуючи тим самим оптимальний “відгук” відповідного суспільства на “виклик” буття.

Правляча меншість визнається “творчою” лише в тому разі, якщо вона є носієм якихось вищих духовно-моральних цінностей, на базі яких і будується живий контакт між “ведучими” і “веденими”, принципово неможливий у випадку застосування насильства першими стосовно других. Саме насилля є суттю “нетворчої” діяльності, демонструючи бездуховність групи, що застосовує силу, яка у такому разі іменується “пануючою меншістю”.

Переродження “творчої меншості” у “меншість пануючу” демонструється серією невдалих “відгуків” на зовнішні “виклики”, що і визначає надлам відповідної цивілізації. Під “пануючою меншістю” дослідник має на увазі правлячу меншість, що керує у меншій мірі завдяки привабливості, а в більшій — завдяки силі. Промачи еліти, що втрачає творчий потенціал (перероджується в пануюче співтовариство), що виявляється нездатною справлятися зі своїми обов’язками і в той же час небажаючої розлучатися із владою і привілеями, призводять суспільство до стану кризи. У відповідь на невдоволення мас влада створює військово-бюрократичну машину примусу — “універсальну державу” як апарат насильства, що забезпечує владу “пануючої меншості”. Це означає “початок кінця”.

На завершальному етапі свого творчого шляху А. Тойнбі підкреслював саме ідею загальнолюдської єдності, що розуміється насамперед у релігійному, а також і в історично-політичному (для сучасності і майбутнього) ключі. Окремі цивілізації уявляються йому тепер синхронно і діахронно взаємозалежними гілками єдиного дерева історії, що прагнуть у віддаленій, але не такій вже й далекій перспективі

до остаточного духовного єднання. У русі до “всесвітньої віри” на основі Любові, завдяки якій буде досягнуто гармонію між Людиною й Універсумом, пізній А. Тойнбі вбачає зміст історії. У цьому переконанні він близький до таких провідних західних мислителів ХХ ст., як, скажімо, П. Тейяр де Шарден (з його концепцією “точки Омега”) і К. Ясперс, а також до загальної традиції російської релігійної філософії — “філософії всеєдності”, як вона представлена у В. Соловйова та С. Булгакова. Таким чином, — і в філософії історії А. Тойнбі це виражено особливо чітко — установка на осмислення долі окремих локальних або регіональних цивілізацій, чий історичний рух підпорядкований принципу циклізму, зовсім не суперечить ідеї кінцевої єдності всесвітньої історії. Остання і проявлялася переважно через такі цивілізації.

Усе вищевикладене дає змогу перейти до розгляду окремої цивілізації як дискретної одиниці історичного процесу. Кожна цивілізація, згідно тойнбіанській традиції, є унікальною самодостатньою поліетнічною соціокультурною системою, розуміння якої вимагає врахування як її стадіального положення і причетності до визначеного шляху розвитку, так і усвідомлення її неповторності, власних характерних рис та ознак, які не можна вивести дедуктивно із загальнотеоретичних міркувань.

Цивілізаційний підхід органічно доповнює стадіальне і полілінійне розуміння історичного процесу. В історію вноситься елемент дискретності, і вона моделюється як жива динамічна суперсистема взаємодії соціокультурних систем, що саморозвиваються, які з моменту подолання первісного стану виступають як окремі локальні та регіональні цивілізації й цивілізаційні ойкумени. Останні мають свої просторово-часові координати і проходять певні фази розвитку, у рамках яких виразно проявляється змістовна і стилістична єдність різноманітних суспільних та культурних форм.

Розвиток конкретної цивілізації можна пов’язувати з розкриттям потенційних можливостей, що містяться в її базових прафеноменах, парадигмах або архетипах, природа яких вимагає подальшого вивчення. Мінлива сталість системи таких архетипово-парадигмальних форм (що розкриваються через ідеї-образи і категорії культур-цивілізаційної традиції) забезпечує внутрішню єдність проявів окремої цивілізації протягом її історії. Разом з тим у культурі кожної цивілізації ми виявляємо і деяке поле напруги конфронтуючих, полярних принципів. Як приклади можна назвати відкрите Ф. Ніцше і розроблене далі В. Івановим протистояння аполонівської та діонісійської основ античності, принципи даоського та конфуціанського світосприйняття і життєдіяльності в традиційному Китаї, парадоксальні, але цілком органічні поєднання крайніх проявів містицизму й еротизму в традиційній індійській культурі і християнської аскези з цілком вільним (у душі пізньої античності) способом життя у Візантії.

Таким чином, конкретне розуміння всесвітньої історії і культури можливе лише через розгляд цивілізаційної дискретності в унікальності і своєрідності прояву відповідних соціокультурних феноменів як цілісностей, що саморозвиваються, переважно під знаком циклізму, у взаємодії один з одним. Однак розгляд історії як системи саморозвитку і взаємодії окремих, співвіднесених між собою в просторі і часі, цивілізацій варто вести саме відповідно до принципів стадіальності та полілінійності історичного руху. Без цього історія втрачає єдність, перетворюється на конгломерат замкнених у собі і відчужених одна від одної соціокультурних систем,

як це демонструє концепція О. Шпенглера. Це не може задовольнити нас, особливо сьогодні, коли єдність історії людства стала самоочевидною. На перший план висувається проблема осмислення руху людства до дискретної (насамперед у цивілізаційному, а також і в інших — етнічному, державно-політичному та ін. планах) єдності, до формування глобальної всесвітньої макрочивілізаційної системи.

Запитання і обговорення:

Афонін Е. А. Яким чином лінійний і циклічний підходи пов'язані із завданнями прогнозування?

Павленко Ю. В. Я не дуже вірю в можливість однозначних прогнозів, особливо якщо ми не припускаємо, що даним процесом хтось керує. Лінійне бачення історії настільки абстрактне, що застосовувати його до реального життя якоїсь конкретної спільноти немає ніяких підстав. Однак на рівні загальної філософії історії воно достатньо продуктивне. Стосовно задач конкретного, але довгострокового соціального прогнозування циклічний підхід мені видається дуже продуктивним. Однак варто пам'ятати, що при всіх помічених тенденціях (навіть якщо вони визначені більш-менш точно) людина — “суб’єктивний фактор” може змінити всю “спрогнозовану” картину.

Донченко О. А. У мене запитання про циклічність розвитку не тільки окремих цивілізацій, але й людства в цілому.

Павленко Ю. В. У циклізм всієї людської історії можна тільки вірити (як в античності) або не вірити (християнство, еволюціонізм, марксизм). Незважаючи на всі лиха, що підстерігають світ, ми навряд чи доживемо до “кінця історії”, а яким він буде — нам знати не дано.

Донченко О. А. Що пролягає між загибеллю однієї і народженням іншої цивілізації?

Павленко Ю. В. Універсального закону я тут не бачу, крім хіба що того, що відбувається якісна трансформація ідейно-ціннісних, а, значить, і всіх інших соціокультурних основ життя людей. Якщо подивитися у площині реальної історії, то в одних випадках між загибеллю старої і виникненням на її місці нової цивілізації може бути провал у кілька століть (Хараппа та Індійська цивілізація), а в інших — блоки колишньої цивілізації входять і реорганізуються у новій безпосередньо і дуже швидко (християнський Близький Схід — у мусульманський світ). Відомі випадки повільного переростання однієї цивілізації в іншу (Античність, Візантія та ін.).

Афонін Е. А. У яких стадіях циклу роль особистості є визначальною?

Павленко Ю. В. У початкових, коли закладаються основи системи, потім — на переломному етапі, коли система вступає в точку біфуркації, і у фінальних, коли окремі герої, “останні римляни” (як Боецій) — якщо, звичайно, такі знаходяться — забезпечують канали духовної наступності цивілізації гинучої з майбутньою, яка спирається на досягнення попередньої. В історії загальної світової цивілізації роль особистості принципово зростає від “осьового часу”.

Мартинов А. Ю. Як ви дивитеся на перспективу “другого осьового часу”?

Павленко Ю. В. К. Ясперс вважав, що з епохи Відродження неначе почався другий осьовий час, і з цим важко не погодитися, але лише стосовно західної

цивілізації. Чи стане глобалізація і все, що з нею пов'язано, передумовою для глобальної духовної трансформації, — буде зрозуміло через два-три століття.

Афонін Е. А. Як у період постмодерну співвідносяться новація й інновація?

Павленко Ю. В. Постмодерн, за моїм переконанням, свідчить про вичерпання духовних потенцій цивілізації, що його породила. Щось подібне переживали у свій час Античність, Індія та ін. Але у нас постмодерн — не більше, ніж непорозуміння, погана мода недоучених молодиків. У нас не було й немає тієї культури, про яку на Заході кажуть як про “модерн” із властивими йому раціоналізмом, особистісною самодостатністю, розвинутим почуттям індивідуальної моральної відповідальності тощо. Так про який постмодерн у нас може йти мова? Лише про те, що читає мізерна частина молоді у перекладених авторів та їхніх вітчизняних епігонів.

Афонін Е. А. А буде, на Ваш погляд, у нас взагалі коли-небудь раціоналізація?

Павленко Ю. В. Боюся, що ні. Наша і західна цивілізації розвиваються на різних ідейно-ціннісних основах, причому там — послідовно, а у нас — через зриви й катастрофи. У кожній цивілізації є своя раціональність, але зовсім не західного типу.

Афонін Е. А. Час нашої сьогоднішньої зустрічі вичерпано. Ми зробимо перерву на три літніх місяці і відновимо наші засідання орієнтовно у вересні 2001 р.

Голова засідання

Е. А. Афонін

Секретар засідання

А. Ю. Мартинов

ПРОТОКОЛ № 9

18 вересня 2001 р.

Присутні: *Афонін Е. А., Арсєєнко А. Г., Донченко О. А., Кизима В. В., Саламатов В. О., Мартинов А. Ю.,* а також співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Порядок денний:

Обговорення перспектив подальшої роботи.

Вирішили:

1. Продовжити роботу групи, змістивши акценти в бік організації дискусій з актуальних питань сьогодення.

2. Періодичність зустрічей — залежно від потреби ситуації, але не рідше одного разу на місяць.

3. Форма зустрічей — дискусії з актуальних проблем, включно з обговоренням важливих наукових доповідей. Можливо знайти під проєкт зацікавленого спонсора.

4. Результати аналітичної роботи групи доводити до уваги громадськості. Вирішити для цього необхідні організаційні питання.

Голова засідання

Е. А. Афонін

Секретар засідання

А. Ю. Мартинов

Матеріали дискусій Інтернет-форуму, що відбулися на web-сайті соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Змістовним продовженням роботи міждисциплінарної науково-дослідницької робочої групи з проблем соціальної глобалістики і водночас своєрідним експериментом стали Інтернет-дискусії, організовані на сайті соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за адресою:
<http://www.sociology.kharkov.ua/afonin/ukr/index.asp>.

Що таке Інтернет-форум?

Термін “форум” походить з латинської (*forum*) і має кілька значень: 1) площа у древньому Римі, на якій відбувалися народні зібрання, влаштовували ярмарки та здійснювалося правосуддя; 2) місце виступів та висловлювань; 3) широкі представницькі збори, з’їзд. У східних слов’ян аналогічною формою народних зібрань було Віче.

Сучасний Інтернет-форум — це віртуальна площа, місце, яке вільно відвідують з метою обговорення, дискусії і прийняття рішень з питань, що є актуальними (цікавими) для його учасників. Управління форумом здійснює модератор, який ініціює проблемні теми обговорення, стимулює хід дискусії і водночас слідкує за дотриманням учасниками певних правил обговорення проблем.

Головні правила Інтернет-форуму:

- поважне ставлення до персоналій (діючих та історичних);
- спрямованість висловлювань учасників винятково щодо теми дискусії;
- пріоритет інноваційного пошуку невисвітлених аспектів дискусії;
- орієнтир на тезу: “Діалог — це спілкування на рівні виявлених суперечностей”;
- готовність до широкої співпраці між науковцями, політиками і пересічними громадянами.

Форум професора Афоніна — це не персоніфікований діалог з ним, а місце для відкритого і вільного висвітлення думок будь-кого і дискусія з будь-ким на актуальні теми сьогодення.

В основу форуму покладено досвід, набутий протягом останніх двох років групою українських вчених — представників різних галузей знань, котрі об’єднуються навколо ідей “соціальної глобалістики”. Учасники групи становлять ядро експертів форуму.

Форум відкритий для участі науковців-дослідників, викладачів вузів і студентів, політиків і практиків-управлінців, банкірів і підприємців, всіх інших користувачів Інтернету, кого цікавлять теми форуму, хто хоче бути почутим як односторонніми, так і опонентами.

Віче — слов'янський прототип форуму (історична довідка)*

Термін “віче” походить від кореня “ві” — віщувати, якому відповідають латинські *colloquium, parlamentum*. Так називалися народні збори для обговорення і вирішення важливих спільних справ.

Простір і час, у межах яких діяв вічовий побут. Віче веде своє походження від родового ладу. Саме таким чином виявлялася участь народу в громадських справах.

Віче у слов'янській культурі не має нічого спільного з іншою формою народної участі в громадських справах, на зразок англійського парламенту та його послідовників на європейському континенті. Участь народу в Палаті громад Великобританії склалася під впливом сильної королівської влади. Представники міст і графств збиралися не самі — вони скликалися королями, причому для обговорення і вирішення тільки тих питань, задля яких були скликані. У найдавніший час така участь у королівській думі розглядалася радше як обов'язок, аніж право. Члени Палати громад висловлювалися не з приводу особистих своїх інтересів, вони представляли громади, які їх послали, їх голос був уособленням цілої громади.

Розквіт вічової діяльності в Київській Русі приходить на період її феодальної роздробленості. Виділяють два періоди історії Київської Русі: період Київської держави, коли віче “мовчить”, і період феодальної роздробленості, коли воно “говорить” і навіть досить голосно. На думку літописця, що жив наприкінці XII ст., віче було завжди. Лише татарське поневолення рішуче розриває історію віче.

Сліди вічових зборів, останні відгомони древнього побуту, збереглися до початку XV ст. Кінець XV і початок XVI ст. можна вважати тим часом, коли нові умови суспільного ладу досягли значної зрілості і перейшли у нову суспільну свідомість.

Вічові порядки. Народ і князь — два співіснуючі елементи суспільного побуту Київської Русі: з одного боку, народ не може жити без князя, з другого — той самий народ становить головну силу князя. Князь не формує віче, воно становить первісну форму побуту й існує у всіх містах, на всіх просторах князівської Київської Русі. Де були князі, там було й віче. Участь у вічі була правом усіх вільних громадян, а не їх обов'язком. Ніхто не був зобов'язаний відвідувати вічові збори, проте кожен мав право бути присутнім на них, обмеження стосувалося лише дітей. Згідно з чинним на той час сімейним правом діти не могли мати своєї волі, а перебували під батьківською опікою: за життя батьків діти не мали права брати участь у народних зборах.

Народ бере участь у громадських справах не за закликотом князя, який сам обирався вічем, а в силу особистісного права, народ не обмежений у предметах свого міркування: він обговорює будь-які питання і сам приводить у виконання

*Історичну довідку складено за виданнями:

1. Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1939;
2. Історія Києва. — К., 1986;
3. Каргер М. К. Древний Киев. — М., 1958;
4. Киев. Энциклопедический справочник. — К., 1985;
5. Сергеевич В. И. Вече и князь. — М., 1867.

свої рішення. Характер віче визначається двома умовами: слабкістю князівської влади і звичайною у первісному суспільстві всемогутністю особистої волі громадян.

Вічові збори не були періодичними, вони скликалися за потребою. Віче могло бути скликано як самим народом, так і князем. Без народного бажання віче не відбувалося. Звичайним способом заклик до вічових зборів був дзвін. Визначеного місця проведення вічових зборів не було. Зокрема, у Києві відомі чотири таких місця: на Торговищі, у дворі Святої Софії, на Ярославовому дворі й у Турової Божниці.

Для прийняття вічових рішень було недостатньо простої більшості, необхідно була або одностайна думка всіх, або така переважаюча більшість, яка змушувала б змовкати всіх інакомислячих. У разі поділу думок прихильники різних партій сходилися в різних місцях, таким чином одночасно могло відбуватися кілька вічових зборів, які або вступали в бій, або доходили спільної думки. Тривалість віче визначалася не часом, а предметом. Віче скликалося не на певний проміжок часу, а для вирішення питання і продовжувалося доти, доки питання не було залагоджено. Якщо одного дня було мало, віче збиралося наступного дня.

Порядок нарад був словесний і безформний. Спочатку той, хто скликав віче — князь або представник народу, — пропонував питання, після чого починалася нарада самого народу. Усі люди мали однакове право говорити самим і слухати інших. Коли того вимагала справа, рішення віча записувалося.

Предмети відання віча. Найголовнішим завданням віча було обрання князя. Доказами існування права обрання є народна свідомість, яка виявляється у фактах повторного обрання, і умови обрання, які не надавали князю права розпоряджатися престолом після смерті. Між вічем і обраним князем укладалася угода. Обрання було тимчасове, але без наперед визначеного терміну, після закінчення якого воно втрачало б силу, — доти, доки обидві сторони дотримуються умов обрання, поки панує злагода між народом і князем. На цей тимчасовий і водночас безтерміновий характер обрання вказують ті пункти умов, у силу яких князь одержував відомий стіл “до свого живота” чи навіть “і з дітьми”. Отже, віче не тільки виносить рішення про обрання князя, але і забезпечує його всім необхідним для здійснення.

З процесом обрання князя нерозривно пов'язана законодавча діяльність віча, адже за своїм змістом це був законодавчий акт, який встановлював відповідну форму державного устрою. Угода між народом і князем у древній Русі називалася “ряд” або “підряд” (від слова “радитись”). Ряд, який визначав права і обов'язки князя, скріплювався хресним цілуванням князя і народу.

Віче вирішує питання війни і миру. Народ сам оголошує війну, укладає мир і вимагає цього від князя, бере участь у керуванні ходом воєнних дій, зокрема, визначає місце битви, момент нападу тощо. Для ведення війни силами всієї волості князь повинен був отримати згоду віча.

Цими трьома аспектами — обрання князя, законодавча діяльність та вирішення питань війни і миру — практично вичерпується компетентність віча. Усі повноваження щодо управління і судочинства, призначення посадових осіб, верховенства на війні передавалися князю. Віче не було навіть верховним апеляційним судом, проте у виняткових випадках, коли рішення звичайних судів виявлялися недостатніми, як вища влада волості давало захист громадянам.

Характер влади, що належала князю. Князь був вищим представником виконавчої влади і обирався для підтримання порядку. Обрання князя — перший крок до виділення державного права з тієї первісної і різнобарвної сукупності приватних і громадських прав, необмеженим власником якої почував себе кожен вільний громадянин.

Князь постійно бере діяльну участь у прийнятті вікових рішень, але приводить у виконання тільки ті, на які дає свою згоду. Таким чином, князю належить не тільки урядова і судова влада, але й участь у законотворчості.

Взаємовідносини князя і віча. При виникненні суперечностей між князем і вічем на боці князя могла бути більш-менш значна частина віча, яка складала його партію. Могутність князя залежала від кількості людей, які стояли на його боці. Якщо перевага була на протилежному боці — партії противників князя, він позбавлявся столу.

Особа князя була недоторканою, як би далеко не заходила ворожнеча між ним і вічем. Хоча все ж були випадки, коли князь засуджувався до тимчасового ув'язнення, а його майно грабували.

У взаємовідносинах князя і віча виявляються ті самі ознаки єднання й ворожнечі, які пронизують усе давнє життя.

Дискусії Інтернет-форуму

1. Антитероризм

Період: 27 листопада – 24 грудня 2001 р.

Учасників: 7

Повідомлень: 27

Постановка проблеми

Серед західноєвропейців та представників пострадянських країн сьогодні нерідко лунає думка про наявність зв'язку між тероризмом та революцією. Як приклад наводяться Велика французька революція, народництво та революції у Росії, Китаї, на Кубі тощо.

Якщо ця думка правильна і за своєю природою тероризм дійсно пов'язаний з таким феноменом соціально-історичного розвитку як “революція”, тоді постають

Запитання:

1. *У чому полягає суть ідеї антитероризму, покладеної в основу нинішньої воєнної кампанії США?*

2. *Чи є, на Вашу думку, спільні риси між сучасною ідеєю антитероризму та відомою в новітній історії ідеєю антикомунізму?*

3. *Чи є щось спільне між тероризмом та антиглобалізмом як рухом, що виник у молодіжному середовищі переважно західноєвропейських країн, які пережили останні трансформаційні зміни у часи Великої депресії (1929–34)?*

4. *Чи можлива, на Ваш погляд, сьогодні соціальна революція?*

5. *Як розуміти доволі поширену на Заході ідею “глобалізації капіталізму”, про яку говорять І. Валлерстайн, Дж. Сорос та інші?*

6. Вплив різних факторів на ставлення країн до антитерористичної кампанії.

7. Чи матимуть, на Вашу думку, перспективи бомбові атаки на Афганістан?

8. Психологи стверджують, що за вчинками людини можна визначити її характер. А чи можна визначити характер та мету антитерористичної кампанії, виходячи з нинішніх дій США?

9. Зміст понять “тероризм” і “антитероризм”.

Рекомендована література

1. *Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю.* Суспільний розвиток від Різдва Христового = Social development AD / Укр. тов-во сприяння соц. інноваціям, Атлантична рада України, Відділ інф.-бібл. забезпечення Апарату Верховної Ради України; Пер. з укр. В. В. Кухтіна. — К.: Парлам. вид-во, 2000. — 312 с. (Сер.: Відкрита дослідницька концепція; Вип. 1). — Текст паралельно укр. та англ. мовами.

2. Декларація про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму, затверджена резолюцією 49/60 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1994 р.

3. Декларація, що доповнює Декларацію про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму, затверджена резолюцією 51/210 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1996 р.

Дискусія

1. У чому полягає суть ідеї антитероризму, покладеної в основу нинішньої воєнної кампанії США?

Ідея антитероризму: *Маргарита К.* [30.11.01]

Я вважаю, що дії США і їх союзників важко назвати боротьбою з тероризмом. Це скоріше винищення групи людей, що мають право на свої переконання й ідеї. А от які ці ідеї і за що вони борються — ніхто з'ясувати не потрудився, ніхто не запропонував вислухати їх, навіщо шукати компроміси з войовничо налаштованими грубими людьми?

Оскільки тероризм складається з дій дуже різних груп людей по всьому світі, то даремно постійно завдавати бомбових ударів по тих чи інших місцях. Можливо, треба спочатку вивчити діяльність якомога більшої кількості цих організацій, з'ясувати їхню мету, вимоги, джерела фінансування (для чого потрібні розвідка і спецслужби?), а потім створити всесвітню організацію з питань тероризму. Важко сказати, чи потрібно застосовувати до них силові методи. Необхідно відокремлювати цих людей, групи одне від одного і ліквідувати джерела їх фінансування. Також необхідно інформувати широкий загал про те, що таке ідея тероризму й у чому небезпека цієї ідеї для суспільства.

Ре: *Едуард Афонін* [01.12.01]

Дійсно, коли розмірковуєш про початок антитерористичної акції, виникає багато додаткових і справедливих запитань. Наприклад, чи можна розцінювати ініційовану США акцію як ефективну соціальну дію, спрямовану на подолання чи мінімізацію явища тероризму? Якщо так, то, гадаю, початі дії повинні принести певні плоди для зменшення і локалізації цього явища у світі (адже акція глобальна!). Поки що про це говорити важко, адже тільки за короткий період часу з початку акції ми мали досить значне поширення бактеріологічної зброї, не припиняються акти насильства на Близькому Сході, продовжується конфлікт у Чечні.

Звичайно, справедливо згадати про початок процесу формування миру в Афганістані. Але при цьому не можна не задати питання: якою ціною досягається такий (поки ще дуже примарний) мир? Як при цьому розуміти акцію масового розстрілу військовополонених в Афганістані? Дуже вона схожа на перемогу СРСР у Великій Вітчизняній війні, коли в угоду правителю “будь-якою ціною” (адже “за ціною не постоїмо!”) добувалися нелегкі перемоги у Другій світовій війні. Яка сьогодні (в епоху “розквіту прав людини”) ціна людського життя в Афганістані, на Балканах, на Близькому Сході, у Пакистані, Індії (Кашмір), Індонезії?..

Re:Re: *qwerty* [05.12.01]

Мені хотілося б почути відповідь на таке питання: чи не є тероризм (особливо якщо враховувати способи організації терористичних акцій у США) маніфестом лібералізму? Таким собі “ось вам” з боку меншості стосовно більшості?

Американський фантаст Альфред Бестер у романі “Тигр! Тигр!” розповідає про супервибухову речовину, мінімальні дози якої здатні викликати катастрофічні руйнування. Причому каталізатором, що викликає вибух, виступає імпульс думки, спрямований на руйнування. Головний герой навмисно поширює шматочки цієї речовини по всьому світі для запобігання навіть думкам про насильство. Саме в цьому сенсі я розмірковую про тероризм як про спосіб “насадження” лібералізму.

2. Чи є, на Вашу думку, спільні риси між сучасною ідеєю антитероризму та відомою в новітній історії ідеєю антикомунізму?

Антитероризм і антикомунізм: *Ніколло О.* [28.11.01]

Антифашизм і антикомунізм на сьогодні дійсно стрибкоподібно трансформувалися у щось третє — антитероризм, який, як і будь-яке “анти-“, дуже складно поєднати не тільки з принципами моралі, — з будь-якими принципами взагалі. Тому що, за термінологією Гегеля, мова йде про “інше своєму” — про визначення з точністю “до навпаки”. Відповідно відсутнє чітке визначення того, що вважати тероризмом, придатне для вживання на рівні міжнародного права.

Тому виникають законні побоювання, що у випадку з антитероризмом США і їхні союзники можуть потрапити в ту саму пастку, у якій вони вже були в епоху антикомунізму, коли маккартисти вважали “ворогом Америки” кожного, хто заважав остаточній поразці комунізму, і навпаки, “другом Америки” — будь-якого “свого негідника”, корисного у цій справі.

Більше того, з огляду на те, що ця “антитерористична конструкція” створюється під девізом “хто не з нами...”, не виключений варіант, коли “хороші терористи” (для позначення яких, напевно, підберуть більш прийнятний евфемізм) будуть нацьковуватися проти “поганих” за тією ж схемою, як під час холодної війни “поганих комуністів” протиставляли “хорошим” (на зразок Йосипа Броз Тіто чи “єврокомуністів”).

Водночас паралелі між комунізмом і тероризмом недоречні, адже тероризм — не ідеологія і не стиль життя, яким можна протиставити власні специфічні інтереси. Тероризм існував і до трагічних подій 11 вересня. Особливість нової ситуації полягає лише в тому, що тоді він не асоціювався з певними політичними “акторами”, які більш-менш чітко визначилися лише під час конструювання “антитерористичного альянсу”. Саме ж конструювання передбачає неминучі в таких випадках

компроміси. Але компроміси заради завдання остаточної поразки ворогу мають на увазі точне визначення ворожого суб'єкта. Для лібералів — це не тільки комуністи, але й антикомуністи, яких вони вважають “тоталітарними монстрами”. Для консерваторів — це як фашисти, так і антифашисти, гідні того, щоб від них “вичистити університети”.

Але тероризм — не конкретний суб'єкт, а специфічний феномен, що зводиться (а) до відсутності “цнотливості” у виборі засобів і методів боротьби і (б) до перетворення боротьби на самоціль. Маючи справу з таким невизначеним ворогом, що має принципово невизначені цілі, важливо не зіграти його “картами”. Але як вийти з такої “антиборотьби” з мінімальними компромісами — невідомо. Адже (а) чисте “анти” несе в собі достатній заряд мазохізму, тобто негативної самоідентифікації; (б) тут принципово неможлива боротьба до завдання повної поразки, а можливий лише сам процес боротьби з непередбачуваними наслідками.

Ре: *Едуард Афонін* [01.12.01]

Дуже влучно підмічено, що ініціатори антитерористичної кампанії можуть потрапити до власної пастки. Адже з часів маккартизму у США в ріці людського розвитку сплило чимало води, і увійти “у ту саму воду” сьогодні менше шансів, аніж зрозуміти, що Америка і світ-система змінилися і досить істотно. Паневропейський (західноєвропейський) світ, що найбільш “контрастно” представляють США, заклавши основи майбутнього інформаційного суспільства, вирішив своє історичне завдання і сьогодні стоїть напередодні нових викликів та іспитів. Криза розвитку і потреба оновлення, перед якими сьогодні впритул знаходяться США, не знає аналогів за своєю масштабністю. І все-таки паралелі, висловлені О. Шпенглером, тут поки недоречні. Ще зарано говорити про “занепад Європи”. Європейська традиція ще сповна “попрацює” у країнах колишнього СРСР, не кажучи вже про Китай, Індію, а також країни Сходу і Півдня в цілому.

Нам здається, що явище, яке одержало в історії назву “Велика депресія” (трансформація), навряд чи вичерпає себе в межах паневропейського ареалу країн так само, як і Велика французька революція не вичерпала себе в межах Франції, а була підхоплена Сходом і Півднем. Сучасні трансформації (схожі й одночасно відмінні від тих, які світ випробовував у період “революційного неврозу”) з такою ж заразливою силою, як і французька революція, одержують свій могутній розвиток у ХХІ столітті. Водночас виводячи на арену історії конкретну людину, стверджуючи тим самим гуманістичний антропоцентричний світ, вони послабляють дію матеріалістичної картини світу, перетворюють останню у світ інформаційний, символічний, постмодерністський.

Пригадується доповідь Л. Ларуша, директора американського Шиллерівського інституту, автора програми СОІ, зроблена ним у лютому 1995 р. в Москві. Як демограф він висловив досить “сумний” прогноз: якщо людство не розпочне екстраординарних заходів для зміцнення “фізичної економіки”, нас чекає обвальне скорочення населення Землі (на три чверті протягом життя одного покоління, тобто 30 років). Поняття “фізична економіка” за своїм змістом відповідає характерній для індустріальної епохи СРСР “плановій економіці”.

Докази Л. Ларуша були настільки переконливими, що мимоволі робили мене його союзником. І разом з тим щось в мені опиралося. Сьогодні вже зрозуміліше,

що саме протистояло загальному сприйняттю тривожного прогнозу американського дослідника. Це розуміння того, що й окрема людина, і суспільство (національно-державне утворення), і людство в цілому — всі ці соціальні системи мають два нормативно стійких стани соціального розвитку. Саме цей аспект не був врахований у реалізованому Л. Ларушем підході. Але навіть якщо внести поправку в демографічний прогноз Л. Ларуша, то і нова цифра (одна чверть, або 1,5 мільярда населення Землі) жахає своїм розмахом.

Які саме процеси, здатні спричинити таку кількість жертв, повинні відбутися в людському світі? Очевидно одне — це суспільно-історичні процеси, до яких можна віднести і згадувані революції, і нові трансформаційні процеси, що розширюють ареал країн з “ринковою економікою”. Щодо останніх, ми не повинні забувати і про можливість “повернення” (на новому рівні розвитку) певної групи країн у лоно країн, що “сповідають принципи фізичної економіки”. До них, на наш погляд, можуть уже найближчим часом долучитися США й інші країни паневропейської цивілізації. Зрозуміло, що названим ліворадикальним за своїм характером процесам на Заході сьогодні протистоїть консерватизм, що має правоцентристське забарвлення. Найбільш яскраво цей процес заявив про себе в сучасній Австрії (див.: *І. Валлерстайн* Альбатрос расизму: соціальна наука, Йорг Хадер і опір // Соціс. — 2001. — № 10. — С. 36–48).

Новий імпульс об’єктивних за своєю природою революційних процесів неможливо погасити, як і неможливо призупинити глобалізацію процесів трансформації. Можна лише говорити про “нову точку балансу” протиставних процесів, що, очевидно, зміщується у бік домінування останніх. Неможливо також призупинити супутній цим процесам перерозподіл ресурсів і доступ до них з боку наростаючої кількості активних учасників світового суспільно-історичного процесу. За цих умов можна лише вирішувати завдання щодо мінімізації негативних наслідків історичних перетворень. При цьому потрібно зауважити, що втрати в умовах більш як півстолітнього результату науково-технічного прогресу можуть бути набагато серйознішими, ніж їх зазнала історія першої і другої світових воєн.

Чи є альтернативи? Так, є!

3. Чи є щось спільне між тероризмом та антиглобалізмом як рухом, що виник у молодіжному середовищі переважно західноєвропейських країн, які пережили останні трансформаційні зміни у часи Великої депресії (1929–34)?

І “тероризм”, і “антиглобалізм” — експансивні реакції на тверді форми соціального домінування: Олександр Пелін [27.11.01]

І “тероризм” і “антиглобалізм” — експансивні реакції на тверді форми соціального домінування. Надмірне збільшення соціальних дистанцій закономірно виявляється в одній із подібних форм протесту. На рівні явищ вони виглядають як однаково крайні реакції при усвідомленні дефіциту засобів однієї з взаємодіючих сторін. На рівні процесів загальним для них є протистояння “особливого” (національного) і “загального” (глобального).

Обидва явища належать до особливого типу конфліктів, яких не було в епохи першої і другої світових воєн. Там конфлікти були на одному рівні між “індивідуальним” і “індивідуальним” (скривдженими монархами), “особливим” і “особливим”

(державними інтересами). Сучасні конфлікти набагато небезпечніші розвалом світової цілісності.

Re: *Едуард Афонін* [01.12.01]

Як прагматика з дитинства мене завжди непокоїть питання: як? Як, наприклад, протистояти загрозі розвалу світової цілісності і зберегти наступництво людського розвитку, Олександр?

Re: Re: *Олександр Пелін* [02.12.01]

Я народився в Росії, що означає — приречений бути романтиком. Переїхавши в Україну відчув, що таке прагматизм і навіть утилітаризм. Проживши вже 13 років у Закарпатті, я добре бачу межу між українським прагматизмом і європейським раціоналізмом. Я добре пам'ятаю Вас по Інституту соціології і впевнений, що Ви скоріше раціоналіст, ніж прагматик. Зберегти світову цілісність — надати можливість існування західноєвропейським раціоналістам, центральноєвропейським прагматикам, східноєвропейським романтикам і східній спонтанності.

Як це зробити, пишеться уже тисячоліттями. Здається, у Стендаля у “Пармській обітниці” почуття, втомившись боротися з розумом, поступилися місцем боргу. Тобто майже “за Марксом”. Для збереження цілісності (системності, за Берталанфі) необхідно дотримувати логіки опосередкування. Мораль — продукт конфлікту між емоціями і розумом. Уміння бачити ці опосередковані ланки — умова адекватного розуміння логіки розвитку і нашого з Вами порятунку. Я про це доповідав на поки що єдиній конференції САУ (тези опубліковані). Зараз тільки залишається додати, що діяльність за будь-якою іншою логікою руйнівна для цілісності, включаючи й світову. Приїжджайте в Ужгород, поговоримо докладніше про це і про дорогого для нас обох Люшере. З повагою, Олександр Пелін.

Посилення явищ тероризму і криз сучасного світу: *Едуард Афонін* [03.12.01]

Гадаю, Олександр Пелін досить вдало зазначив, що на прикладі сучасного антитероризму світ має справу з крайніми формами проявів соціального протесту. Але якщо цей протест спрямовано проти глобалізації, що, схоже, підтверджують самі його учасники (наприклад, акції проти планів СОТ), то:

1. Проти чого спрямований сучасний терор?
2. Якщо допустити думку про наявність кризи світ-системи, то яким чином тероризм пов'язаний з цією глобальною кризою?
3. Чи можливі сьогодні інші широкомасштабні прояви соціального протесту (окрім проявів тероризму) і які?

Re: *Олександр Пелін* [05.12.01]

1. Скоріше за все, тероризм — явище безадресне. Специфікою тероризму є відсутність ясного бачення сторін конфлікту. Є тільки відчуття несправедливості і радикальні санкції проти системи в цілому.

2. Відчуттям глобальної несправедливості. У терористів немає конкретного ворога, тому вони карають усіх: від президентів до безневинних дітей.

3. Не тільки можливі — вони існують давним-давно. Наприклад, теперішній “молодіжний пофігізм”. Він відрізняється від руху хіппі практично відсутньою показухою. Це не театр, який всі спостерігали у 1960-і роки, це мовчазний саботаж

старшого покоління і його продукту — сучасного суспільства, форми державного устрою.

Для предметнішого обговорення питань, поставлених Едуардом Афоніним, необхідно перевести діалог у рамки соціальної технології, а саме:

- 1) вимір соціального дискомфорту;
- 2) оцінка бачення соціальними групами джерел дискомфорту;
- 3) оцінка ймовірності бачення соціального конфлікту як джерело дискомфорту;
- 4) оцінка ясності бачення сторін конфлікту;
- 5) оцінка ступеня залученості сторін у конфлікт;
- 6) опис фреймів сторін конфлікту;
- 7) оцінка процедур вибору санкцій сторонами конфлікту, посередниками і свідками конфлікту.

Інакше кажучи, треба зрозуміти, яку саме інформацію використовують терористи для розробки “адекватних засобів впливу”, яким чином вони трансформують цю інформацію в “засоби боротьби”, яким чином із засобів боротьби продукуються методи, з методів — технології, з технологій — результати. Як сприймаються ними досягнення і недосягнення результату.

Спробуйте за цією схемою описати будь-який випадок девіантного поведіння, і побачите, скільки аналогій тероризму може бути в умовах глобальної кризи.

4. Чи можлива, на Ваш погляд, сьогодні соціальна революція?

Re: Олексій Крищенко [4.12.01]

Якщо говорити про можливість соціальної революції сьогодні, варто локалізувати топологічні рамки її виникнення, розповсюдження та впливу. Соціальна революція у класичному розумінні, як зміна або трансформація соціальної структури і системи соціокультурних інститутів, можлива лише в окремих кластерах глобальної світ-системи. А саме там, де відбувається процес становлення або розвитку міжнародних практик, буття є значно глокалізованим, що є родючим ґрунтом для різного роду нігілістичних процесів.

Як мені здається, у суспільствах із устояною системою внутрішніх перетворень і регенерацій (сучасні постіндустріальні суспільства) соціальна революція неможлива *a priori*. Це можна пояснити за допомогою горезвісної ідеї масової постмодерністської свідомості, наслідком якої є фрагментація соціального буття і вицлювання окремих його напрямків у самостійні одиниці. У результаті чого можлива, а іноді здається неминуча, соціальна революція протікає (цілком прогнозовано) у декількох напрямках. Іншими словами, назріла соціальна революція дробиться на культурну, науково-технічну, гендерну, сексуальну, революцію у світі моди та ін. Трансформація складових і структуроутворюючих елементів окремих революцій відбувається за цілком еволюційним сценарієм соціально-політичної епістемології.

Re: Re: Едуард Афонін [11.12.01]

Шкодную, Олексію, що ніхто не відгукнувся на Вашу точку зору. Дозвольте мені у зв'язку з висловленою Вами позицією запитати: чи можлива “революція культурна, науково-технічна, гендерна, сексуальна та ін.” поза контекстом соціальної революції, що виникає час від часу як момент розвитку людини, суспільства й цивілізації?

Якщо все-таки наполягати на твердженні про неможливість надалі соціальних революцій, то:

а) чи не досягло в такому разі людство межі свого розвитку?

б) чи має в такому разі перспективи розвитку сама людина — першоджерело соціальних змін, що мають свої наслідки для різних сфер життєдіяльності суспільства?

в) які перспективи досить розповсюдженої на Заході науки антропології (у тому числі соціальної антропології)?

5. Як розуміти доволі поширену на Заході ідею “глобалізації капіталізму”, про яку говорять І. Валлерстайн, Дж. Сорос та інші?

6. Вплив різних факторів на ставлення країн до антитерористичної кампанії

Соцістальні характеристики суспільства, наприклад, їх пріоритети у сфері матеріального/духовного: Едуард Афонін [27.11.01]

Конфесійна приналежність країн (західне християнство, православ’я, конфуціанство-даосизм, індо-буддизм, іслам): Едуард Афонін [27.11.01]

Форма правління країн (тоталітаризм/демократія): Едуард Афонін [27.11.01]

Економічна спроможність країн (бідні/багаті): Едуард Афонін [27.11.01]

Статус країн у міжнародному співтоваристві (лідери/аутсайтери): Едуард Афонін [27.11.01]

Re: qwerty [03.12.01]

Думаю, доцільно розглядати це питання у розрізі керуючі/керовані держави, тобто держави-лідери і держави-аутсайтери. Чи ще гостріше: партнери США і не партнери. Тут коментарі зайві. Показовим може бути досвід і нашої країни: офіційна і неофіційна думка може відрізнятися до протилежного.

Мені здається, що має сенс поставити запитання і про відносини лібералів і нелібералів. Терористична акція у США — це маніфест лібералізму. У цьому відношенні показово те, що організатори терактів досі не знайдені, як і спосіб, в який було здійснено атаку. Є інформація, що терористи були озброєні ножами для різки паперів. Насправді не потрібно і ножа: і голі руки можуть дати можливість зробити досить масштабний теракт. А руки ці можуть належати кому завгодно: не допоможуть ніякі заходи безпеки. Демократія (я схильний трактувати її як “владу юрби”) нездійсненна за таких умов: як завгодно мала меншість може за допомогою терактів диктувати свою волю (шантажувати) більшість. Так чи інакше, більшість буде змушена прислухатися до думки незгідних. На жаль, Буш і такі, як він, цього не розуміють і поведуться подібно до велета, що розмахує велетенським дрючком у надії потрапити в осу, що його вжалила. Ситуація не тільки безглузда, але й небезпечна: велика небезпека розтрощить все навколо.

7. Чи матимуть, на Вашу думку, перспективи бомбові атаки на Афганістан?

“Антитерористична операція”: qwerty [01.12.01]

Терор породжує терор. Якщо терором займається держава, тим паче, група держав, то терор переростає в геноцид. Тероризм не має кордонів, тому було б

найвішим припускати, що послідовних антитерористів зупинять державні кордони. Тим більше, що адептам антитероризму не завжди потрібні докази для висунення обвинувачень: адже у них є економічна, політична і військова міць.

Re: *Едуард Афонін* [01.12.01]

Спасибі, шановний колего, за приєднання до дискусії. А не змогли б Ви висловитися щодо інших аспектів теми?

Розширення антитерористичної операції: *Олег Мазурик*, Одеса [06.12.01]

Розширення масштабів антитерористичної операції, залучення до неї нових країн — найбільш імовірний сценарій з багатьох причин:

- непримиренність позицій воюючих сторін;
- небезпідставне наростання антиамериканських настроїв у світі;
- войовничо налаштоване вище керівництво США, підтримуване американським народом;
- необхідність боротьби з тероризмом;
- інтереси “третіх” сил та ін. (українських миротворців додається).

Re: *Едуард Афонін* [09.12.01]

У мене, Олеже Володимировичу, також відчуття, що антитерористична операція навряд чи обмежиться кордонами Афганістану. І все-таки:

- які з територій, на Ваш погляд, найбільш ймовірні для розширення антитерористичної операції?
- чи є анти тероризм єдиною метою у нинішньої кампанії, і які можливі супутні цілі учасників антитерористичної операції?

8. Психологи стверджують, що за вчинками людини можна визначити її характер. А чи можна визначити характер та мету антитерористичної кампанії, виходячи з нинішніх дій США?

Характер: *qwerty* [05.12.01]

Спробував відповісти, звертаючись до здорового глузду, і не зміг: тому відповідь (навіть не відповідь, а так — репліка), емоційна і упереджена.

При оцінці дій США чомусь пригадуються дивні еволюції Буша в день терактів: траєкторія його переміщення була настільки ж вигадлива, як і безглузда, нагадувала рухи боксера у глибокому нокдауні: знаходячись фактично без свідомості (медик поправив би — у стані сутінкової свідомості), ходить і робить вигляд, що все в порядку. Якщо продовжити аналогію з боксом, то подальша поведінка США подібна діям поваленого чемпіона, для яких звична справа — обіцяти поквитатися (хоча з ким? і як?), кричати про недозволені прийоми і т. д. Ситуація зі США істотно ускладнюється тим фактом, що справжні організатори терактів невідомі (чи були невідомі на момент бомбування Афганістану, що “для прокурора” одне й те саме) і “чемпіон” починає громити потенційно винних, керуючись принципом “сила є — розбиватися ніколи”. Відповідаючи на поставлене питання, я охарактеризував би поведінку США як істеріку. Істеріку тим більше небезпечну, що США мають могутній військовий і економічний потенціал. Допустимо на цьому форумі висловлювати упереджену оцінку і не особливо намагатися оперувати раціональними аргументами, адже від моєї думки залежить тільки реакція відвідувачів форуму,

а наслідки — їх відповіді (не відповіді). Але недопустимо політикам, від чиїх рішень залежать долі і життя тисяч людей, вести себе подібним чином і ставити власні корисливі і скороминущі інтереси, почуття помсти вище інтересів людства. Думаю, що якби на посаді президента США знаходився А. Гор, то дії США були б на порядок зваженіші.

Re: Едуард Афонін [05.12.01]

Насамперед хотів би подякувати Вам, колего, за витримку. Адже усім нам сьогодні іноді бракує часу й стримання (а точніше культури свідомості), щоб не перевести дискусію на рівень примітивного спілкування. І все-таки, ставлячи запитання, хотілося глибше розглянути проблему тероризму й антитероризму, можливі (публічні і непублічні, приховані) мотиви і цілі широкомасштабних дій ініціаторів антитерористичної кампанії. Адже не секрет, що реальна зовнішня політика і дипломатичне її забезпечення — речі, м'яко кажучи, не тотожні. Саме тому було запропоновано усім нам виступити в ролі проєктантів потенційно можливих зовнішньополітичних цілей антитерористичної кампанії.

Першим можливим кроком у цій роботі міг би стати аналіз зовнішніх поведінкових реакцій США та інших учасників конфлікту. Звичайно, більш надійною основою для заявлених цілей нашої роботи міг би стати економічний, політичний і більш багатоплановий соціальний аналіз ситуації.

Re: Re: Олександр Пелін [08.12.01]

1. На мій погляд, нам не вистачає вчених, що статечно користуються науковими технологіями, загальнодоступності емпіричних наукових фактів. Без цих двох речей усі наші форуми перетворюються в наукоподібну балаканину. А це ще небезпечніше рівня “примітивного спілкування”.

2. Як поглянути на проблему тероризму й антитероризму глибше?

Припустимо, що тероризм і антитероризм — особливі види діяльності. Для просування вглиб нам усім необхідно визнати операціональне бачення діяльності. Для мене як практичного соціолога це просто необхідно. Я виходжу з того, що діяльність може здійснюватися під дією як раціональних, так і ірраціональних мотивів, бути послідовною і “стрибаючою”, ситуативною. Для всіх проявів діяльності я поки спираюся на один варіант продуктивного бачення — виділення вимірюваного сектора. Вимір сектора відбувається за допомогою двох категорій: потреби і побоювання. “Діяльність — результат балансу між потребами і побоюваннями”. Векторами потреб і побоювань з абстрактних можливостей (як з пирога) “вирізається” сектор діяльності для суб’єкта, який нас цікавить, наприклад терориста.

3. Це ще далеко не все. Якщо Ви згодні з таким підходом до проблеми тероризму на рівні мого бачення діяльності, можемо поглиблювати наш підхід узгодженням таких найважливіших понять, як ризик і воля, конфлікт, суперечність і проблема. Якщо Ви не згодні, давайте обговоримо продуктивність Вашого бачення самих фундаментальних понять. Ми повинні обговорювати питання зрозумілою мовою в рамках погоджених фреймів. Інакше ми не наукове співтовариство, а амбіційні дилетанти з дипломами наукових співробітників.

Проектувати можливі (!?) зовнішньополітичні цілі антитерористичної кампанії без підшліфовки наших фреймів і понять — схоже на тикання пальцем

у “пиріг наших можливостей” доти, доки він стане неістивним. Керуючись абстрактними можливостями, ми будемо схожі на людей, що розкидають каміння. Ніхто не може позбавити дворуких істот цієї можливості. Але це дурість. Керуватися треба не абстрактними можливостями, а актуальною потребою, розрахованою на основі системи жорстких необхідностей і альтернатив.

9. Зміст понять “тероризм” і “антитероризм”

Досвід московської логічної школи: О. Пелін [09.12.01]

Як враховувати зміст конкретних понять? Це питання було задане В. Саламатовим учасникам робочої групи проекту “Соціальний розвиток від Різдва Христового” Він же запропонував, що “методологічно доцільним було б виходити з традицій московської школи логіки, розглядати конкретні поняття лише в контексті”. Це питання було обійдено і “заговорено” іншими учасниками. Шкода. Мені як учню Євгенія Казимировича Войшвицло і Юрія Олександровича Петрова це питання здається ключовим. Улюблена “фішка” Ю. Петрова, що мучила нас 20 років тому: “Ефективно задане поняття”. Зараз я просто вдячний московській логічній школі за науку. З її позицій поняття тероризму, запропоноване П. Крисиним, неефективне для розв’язання деяких практичних антитерористичних завдань. Терор [фр. *terreur* від лат. *terror* — страх, жах]: 1) погроза фізичної розправи з кимось за політичними чи іншими мотивами, а також сама така розправа; 2) залякування з погрозою насильства чи з його фактичним застосуванням. Не вдаючись у деталі, я маю честь стверджувати: “Терор — технологія, що трансформує фундаментальні сторони взаємодії суб’єктів”. В основі цієї технології лежить метод звуження сектора діяльності. Завищуючи будь-якими засобами побоювання своїх реципієнтів, терористи здатні цілком блокувати їхню активність. Треба бути максимально коректними у визначеннях. Не можна плутати тероризм як процес і тероризм як діяльність. Тероризм як погроза чи залякування — це види діяльності. Боротися з одним видом діяльності за допомогою іншого малоефективно. Для фундаментальної боротьби з тероризмом необхідно виходити на рівень процесу. Процес, на відміну від тенденції, піддається операціоналізації. У книзі, рекомендованій учасникам форуму, мова йде про тенденції, тобто про те, що поки-що невідомо як операціоналізувати. Тому тероризм і антитероризм, обумовлений як вид діяльності (загрозливої чи залякуючої) — непродуктивний для його радикального викорінення. Давайте спробуємо ефективно задати поняття, тобто ефективно для розв’язуваних нами задач. Ефективності понять узагалі, з точки зору московської логічної школи, не існує. Чи є у мене на форумі однодумці?

Re: О. Пелін [10.12.01]

Я вдячний організаторам Форуму за виділення мого питання в окрему тему і у такому разі, хотів би дещо додати. Я не згоден з *Jean-Francois Lyotard*, який вважає логічні моменти “...терором, м’яким чи жорстким: «Будьте операціональними, тобто будьте взаємоспіврозмірними або забирайтеся»”. Логічне і раціональне = послідовне, позбавлене так званого “стрибаючого мислення”. Логік і мов може бути скільки завгодно. Головне, щоб вони були продуктивні для конкретних завдань. Так що не тільки однодумці, а й опоненти: вперед крізь хмари мовних, нарративних, денотативних, прескриптивних, дескриптивних часток до різноманітного розуміння терору!

Ефективно задане поняття “тероризм”: *О. Пелін* [20.12.01]

Ефективність заданого поняття можна збільшити за допомогою виділення рівнів сприйняття світу.

1. Вихідний рівень сприйняття світу добре описаний М. Фуко у “Світі речей”. Світ даний нам різноманітним у своїй предметній “припасованості” і “конфліктності” і т. д. Основними методами освоєння предметного світу є аналогія і симпатія (антипатія).

На предметному рівні дуже ефективно задане поняття “терор” на сайті, присвяченому забезпеченню безпеки жителів Волгограда й області: терор — це війна. Природно, що ефективним засобом подолання терору як війни не може бути нічого іншого, ніж “створити заслони терористам”. Все абсолютно логічно: терор — війна, війні — заслін.

2. Другий рівень — науковий. Визначення даються строго на вербальному рівні через “істотні ознаки”: жах, погроза, залякування і т. п. Але всі ці ознаки — ніщо інше, як структурні елементи ідеалізованої моделі людської діяльності. Жах — результат, погроза і залякування — засоби. Сюди можна додати мету, наприклад “виведення з рівноваги”. Можна підігнати й іншу ідеалізовану модель, наприклад детерміністську, і до нескінченності сперечатися про дефініції причин, приводів, умов і свобод. Наскільки ці ідеальні моделі продуктивні для розв’язуваних нами завдань?

Завдання, як я зрозумів з додатків форуму, позначені Декларацією ООН по ліквідації міжнародного тероризму від 9 грудня 1994 р. і доповненням від 17 грудня 1996 р. Поняття “терор” усюди підміняється більш інтенсивним поняттям — “терористичний акт”. Розуміння того, у чому полягає різниця між терором і терористичним актом, не дає навіть вивчення кримінальних кодексів Російської Федерації, Республіки Білорусь, України та інших держав. Звертає на себе увагу та обставина, що ті самі діяння в ст. 205 КК РФ і ст. 289, 290 КК РБ називаються тероризмом, а в ст. 258 КК України — терористичним актом. На підставі таких процедур маємо розуміння як “реконструкцію особистісних вимірів об’єктивації діяльності”, що Ю. Петров називає просто: тарабарщина. Закономірний результат такої тарабарщини — відсутність ефективних засобів подолання тероризму як соціально небезпечного явища. Декларації ООН вимагають від держав беззастережно засудити і “ліквідувати міжнародний тероризм у всіх його формах і проявах”. Хоча зауважити, що ліквідації можуть підлягати лише предмети, але не соціальні процеси. Таким чином, для боротьби з тероризмом як із соціально небезпечним процесом неефективні визначення тероризму як виду діяльності (акта) і будь-які інтенсивні аналогії.

3. Третій рівень — “глобальний”. З власного досвіду моделювання соціальних процесів зрозумів, що операціонально процес виглядає як нескінченно мала величина. Чим глобальніший досліджуваний процес, тим менше його кількісно вимірювана величина. Тероризм — такий глобальний процес, як звільнення, допомога, вплив, підпорядкування, присвоєння і поглинання. Він давно є складовою частиною соціальної технології, якою користується кожна друга сім’я. Він пронизує все соціальне життя, але помічають тільки його екстремальні прояви. Тероризм як соціальний процес можна привести в необхідний баланс або за допомогою прояву реальних носіїв конфлікту, або шляхом розмивання оцінки ситуації як конфліктної, або більш ефективними методами, ніж бомбування.

Re: *Едуард Афонін* [21.12.01]

Цілком згодний з Вами, що постановка питання про вибір ефективного поняття, яке відображає соціальне явище, — річ дуже продуктивна. Що стосується слабкої реакції на цей аспект теми учасників і “читачів” форуму, напевно це пояснюється складнощами становлення будь-якого нового проекту. По суті самої проблеми: здається, сьогодні людство дійсно переживає досить суттєві зміни змістів основних понять. Причина цього — процеси “Великої трансформації”, що дедалі більше поширюються у світі. Не виключено, що “запліднившись” політиками світу (світовою політикою), ці тенденції можуть на наших очах перетворити світ-систему (глобальний рівень) у полігон для випробувань різних технологій, пов’язаних з феноменом змістів, що змінюються. Уже сьогодні ця динаміка досить велика, щоб ефективно задовольняти егоїзм сучасної політики і політиків, що мислять категоріями “Великих експериментів” і готових до маніпулювання світовою суспільною думкою (свідомістю). У цьому, на мій погляд, полягає один із найсерйозніших соціальних ризиків, небезпека якого перевершує загрози, спричинені технічними нововведеннями.

Re: Re: *О. Пелін* [21.12.01]

Шановний Едуарде Андрійовичу, цілком згодний з Вами у питанні амбіцій і егоїзму “світових” політиків. Крім того, на мій погляд, вони “застрягли” у технологічному сцієнтизмі. Вважаю, благодатним ґрунтом для егоїзму служить міф складності і неоднозначності взаєморозуміння між людьми. Кращим засобом руйнування цього міфу стало б ясне розуміння цих, здавалося б, безкарних егоїстів.

Найближчим часом я міг би запропонувати деякі нескладні логічні вправи, що надають можливість цілісного бачення соціальних процесів. Перша вправа — визначення терору з контексту.

Визначення терору з контексту: *Олександр Пелін* [21.12.01]

То що таке терор як соціальний процес? Для того щоб дати контекстуальне визначення терору, необхідно:

1. Знайти найбільш близькі поняття.
2. Порівняти їх у єдиному контексті.
3. Визначити особливості контекстуальних визначень.
4. Виділити загальні моменти.
5. Побудувати ідеальну модель.

На мій погляд, найближчі до поняття “терор” поняття: 1) війна; 2) помста; 3) “чорна” самореклама.

Бажаючи можуть додати до цього списку свої поняття, а 24 грудня дамо визначення терору з контексту. Я знаю, як це робиться. Недавно в Ужгороді на конференції з питань соціального насильства мені вдалося ефективно визначити поняття соціальної сили. Продуктивність таких визначень фантастична.

Успіхів.

Re: *Олександр Пелін* [24.12.01]

Визначення терору з контексту близьких до нього понять.

Найближчі до поняття “терор” поняття: “чорна самореклама” (Герострат); помста; шантаж; терор; революція; війна; контрреволюція; геноцид.

2. Загальна ознака цих понять — “побоювання”.

3. Особливості лежать у площині визначеності й активності суб'єктів та реципієнтів взаємодії.

4. Одиничні ознаки у площині цілепокладення.

Зміст поняття “терор” впливає з такого роду матриці:

— “чорна самореклама”: суб'єкт (визначений, активний), реципієнт (невизначений, пасивний), мета — популярність;

— помста: суб'єкт (визначений, активний), реципієнт (визначений, пасивний), мета індивідуальна — компенсація, соціальна — профілактика небажаних вчинків;

— шантаж: суб'єкт (невизначений, активний), реципієнт (визначений, пасивний), мета — вплив на вчинки реципієнта;

— терор — суб'єкт (невизначений, активний), реципієнт (невизначений, пасивний), мета — вплив на поведінку реципієнта.

Як бачимо, терор як спосіб діяльності легко переплутати із шантажем, що відрізняється тільки визначеністю реципієнта та цільовими установками, що допускають більш системний характер впливу на реципієнта.

Ще більш визначеним поняття “терор” виглядає в контексті особливостей взаємодії, де обидві сторони виступають активною стороною:

— “революція”: суб'єкт (визначений, активний), реципієнт (невизначений, активний), мета — трансформація, обмежена жорсткими часовими рамками;

— війна: суб'єкт (визначений, активний), реципієнт (невизначений, активний), мета — підпорядкування некерованих;

— контрреволюція: суб'єкт (невизначений, активний), реципієнт (визначений, активний), мета — репродукція втраченої системи соціального домінування;

— геноцид: суб'єкт (невизначений, активний), реципієнт (невизначений, активний), мета — знищення некерованих.

Як видно з контексту двох матриць, революція “перегукується” з чорною саморекламою, війна — з помстою, контрреволюція — із шантажем, а геноцид — з терором.

У такий спосіб:

1. Як тільки факт терору доведено і реципієнт має можливість активізуватися, неминучий геноцид усіх, хто до нього міг мати відношення (у чому ми незабаром зможемо переконатися на східному фронті Третьої світової війни).

2. Факт терору треба довести. Це означає, що треба відрізнити його від шантажу, самореклами і революції.

Насправді терор з боку окремих осіб або бандитів — явище надзвичайно рідкісне. Тому людство дотепер ще живе. Помилки тут неприпустимі.

Строгий аналіз на основі ефективно заданих понять показує, що під визначення терору — свідомого і систематичного обмеження життєвого простору реципієнта за допомогою збільшення інтенсивності побоювань — підпадає скоріше деякі ЗМІ. Більшість ЗМІ обмежують життєвий простір людей ненавмисно. Установити факт “інформаційного” терору (хоча терор — явище інформаційне за самою природою) дозволяють сучасні засоби аналізу (насамперед контент-аналізу).

Сьогодні 24 грудня. Завтра в Ужгороді вихідний. Ми всі разом з католиками зустрічаємо католицьке Різдво. У різдвяні вечори хочеться вірити, що глобальної катастрофи людство зможе уникнути.

2. Соціальні інновації

Період: 14 січня — 8 травня 2002 р.

Учасників: 7

Повідомлень: 35

Постановка проблеми

У роботі “Культурна експансія та економічна глобалізація” її автор — доктор економіки і філософії К. Саломон — дослідив причини подвоєння обсягів виробництва продукції у розрахунку на одного робітника у США за період 1909–49 рр. Зокрема, спираючись на результати дослідження, автор довів, що лише 12 % цього зростання було забезпечено за рахунок збільшення вкладень праці і капіталу. Основним же “акселератором” виробництва, що забезпечив левову (88 %) частку приросту, стала відкрита автором “остача” або, іншими словами, інноваційний компонент виробництва.

Зазначені тенденції, на думку автора, були притаманні лише трьом економічним центрам світу — США, Західній Європі і Японії. В решті країн, що розвиваються, співвідношення між працею і капіталом, з одного боку, та нововведеннями, з другого, є цілком протилежним. Більш детально роль інновацій та інноваційних процесів у посттрансформаційному світі описана в книзі відомого американського футуролога А. Тоффлера “Футурошок”.

Запитання:

1. Чи погоджуєтесь Ви з висновком К. Саломона, що новітні економічні тенденції неактуальні для країн перехідної економіки, які переживають нині трансформаційні зміни?

2. Чи змінюється інноваційний потенціал країн у процесі суспільного розвитку, зокрема під час соціальних трансформацій?

3. Які, на Вашу думку, соціальні фактори впливають на рівень інноваційного потенціалу країни?

4. Чи правомірно говорити про інноваційну специфіку країн? Якщо так, то в чому полягає інноваційна специфіка України, Росії, країн панєвропейського ареалу?

5. Що таке “соціальні інновації”?

6. Чи можете Ви спрогнозувати можливі соціальні інновації в Україні після останніх (31 березня 2002 р.) парламентських виборів?

Рекомендована література.

1. Саломон К. [Саломон Клаудио Маріо, доктор економіки и філософії Католического университета Аргентини (Буэнос-Айрес)] Культурная експансия и экономическая глобализация // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 1. — С. 105–115.

2. Тоффлер А. Футурошок. — СПб., 1997. — 464 с.

3. Щедровицкий Петр. На пути к новой экономике. — <http://dp.ru/northwest/innovacii.php3>.

Дискусія

1. Чи погоджуєтесь Ви з висновком К. Саломона, що новітні економічні тенденції неактуальні для країн перехідної економіки, які переживають нині трансформаційні зміни?

Новітні тенденції в країнах перехідного типу: *Володимир Коробов* [14.01.02]

Висновок, що новітні тенденції не притаманні країнам перехідного типу (пострадянським, наприклад) здається дещо категоричним. Інноваційний потенціал Радянського Союзу був дуже високим. У пострадянських країнах збереглася соціальна інерція. Інтеграція пострадянських країн, зокрема, Росії і України, в Євроатлантичний простір призвела до запровадження в цих країнах соціальних інновацій західного походження. Соціокультурний тип наших країн дуже близький до західноєвропейських цивілізацій. В економіці, культурному житті і соціальних відносинах в Україні та інших пострадянських країнах є багато цікавого і корисного, інноваційного і перспективного. Сам перехідний стан передбачає високий потенціал інноваційності суспільства, високий він і в нашій країні. Інноваційність — притаманна риса нашої культури і ментальності, яка іноді переходить у негатив — неукоріненість, слабкість традицій. Десятиліття незалежності України — це коротка історія інноваційного пошуку нових шляхів розвитку. Більша частина прибутків — за рахунок інновацій, нових схем економічного розвитку. Спосіб життя, його якість не очевидні. Вони усвідомлюються у контексті соціальних змін і культурних традицій. Якість життя і його рівень (матеріальна забезпеченість, стандарти побутові тощо) — не одне й те саме. Рівень динамічності нашого суспільства набагато вищий від показників змін в Старому й Новому світі. Зрештою, важлива точка зору, позиція. З точки зору європейця ми знаходимося на периферії світового розвитку, але в світовому контексті ми досить сильні, наш рівень досить високий і ми розвиваємося досить динамічно. Ми просто особливі і цього не треба боятися. Ми особливі настільки, наскільки можна бути особливими у глобальному світі.

Re: *Едуард Афонін* [17.01.02]

Мені також кортить заперечити К. Саломону щодо його висновку. Але зайнявши позицію відстороненого і неупередженого спостерігача раціонального типу, розумієш, що думка К. Саломона все ж має певний сенс. Говорячи, наприклад, про Україну, ми навряд чи зможемо сьогодні переконливо довести висновок щодо стійкості виявленої останнім часом тенденції економічного зростання. Згадаймо хоча б аргументи, що їх нещодавно висловили ініціатори так званого “комітету 2005”. На їхню думку, через зношення основних фондів металургійного виробництва та інших базових галузей національної економіки, які, власне, й забезпечили Україні тимчасове економічне зростання, цілком вірогідний економічний спад до 2005 р. До того ж з наведеного аналізу випливає, що нинішнє економічне зростання України цілком виключає інноваційну компоненту виробництва, яка все ще залишається “у статусі потенції”.

Re: *Андрій Мартинов* [18.01.02]

Новітні економічні тенденції об’єктивно втягують у своє силове поле всі соціальні системи. Вони мають своє місце у глобальній економічній системі як центр

або резервація. Наприклад, індіанці Амазонії потерпають від знищення свого природного середовища, а всі ми — від глобального потепління. Взагалі, радикальні інновації в одній сфері часто порушують загальносистемний баланс, в результаті інновації руйнують “старий порядок” ще до створення нового. Такі “трансформаційні зміни” часто дискредитують сам інноваційний підхід, адже консерватизм за таких обставин є здоровим імунітетом системи на загрозу хаосу. Ключовим проблемним питанням при цьому є розробка соціальних технологій, які могли б дати шанс знайти оптимальний баланс між консерватизмом – ефективністю та інноваціями.

Інновації — альтернатива адаптації: *Олександр Пелін* [27.01.02]

Я згоден з висновком К. Саломона, тому що інновації — альтернатива адаптації. Країни з перехідною економікою знаходяться в стані адаптації до нових умов. У глобальних масштабах вони не можуть і адаптуватися, і розвиватися одночасно. Але, як відомо, сова Мінерви вилітає вночі. Великі відкриття робляться за допомогою мотузки, цівка і шматка сургучу. Головне — щоб наші Кулібіни не інтегрувалися з просунутою економікою раніше, ніж устигнуть принести користь своїй.

Re: *Едуард Афонін* [21.02.02]

Олександр, говорячи про інновацію як альтернативу адаптації чи не відокремлюєте Ви її від процесів розвитку, які, на мою думку, набиратимуть сили з набуттям ознак сталості всією соціальною системою українського суспільства, економіка, політика і культура якого базуються на понятті соціального?

Re: Re: *Сергій Євстратов* [28.02.22]

Едуарде Андрійовичу, а дискусія дійсно цікава! Подивимося на країни СНД. Є питання: чи можна їх розглядати як країни із справді перехідною економікою? Найчастіше приходиться думка, що це — не більше, ніж міф... Економіка залишилася традиційно радянського зразка. Незначна косметика за рахунок екзотики малого бізнесу, домішок псевдовласності, дозволених спекуляцій — піноподібні утворення. Економічно країни СНД живуть за рахунок старого ресурсного багажу. Нове практично не створюється, а якщо і створюється, то в традиційному плані. Інноватика — системний інваріант. Оскільки він був раніше, то по інерції продовжує існувати й зараз. Державні органи інноватикою всерйоз не опікуються. Недержавні — індіферентні чи імпотентні. “Нова” інноватика, ймовірно, можлива в результаті ефекту “смаженого півня”, коли, за Б. Гризловим, усерйоз припече з “проблемою 2005 р.”. Тоді, скоріше за все, буде увімкнено друкарський верстат або включаться механізми “мобілізаційної економіки”, у тому числі, не виключено, у редакції відомого Лаврентія Павловича.

Re: Re: Re: *Олександр Пелін* [06.03.02]

Едуарде Андрійовичу, я виходжу з класичного номіналізму І. Канта, який стверджував, що не існує “трикутника взагалі”, “коня взагалі” і “розвитку взагалі”. Реально існує множина конкретних видів розвитку. Наприклад, відповідно до вчення російського вченого-еволюціоніста О Северцева існує кілька шляхів еволюції: ароморфози, ідіоадаптація, дегенерація.

Ароморфози (від грец. *airo* — піднімати, підвищувати і *morfe* — форма) являють собою великі еволюційні зміни, що приводять до загального підйому рівня організації. До ароморфоз учені відносять виникнення фотосинтезу, появу

багатоклітинних організмів, статевого розмноження, чотириохкамерного серця у птахів і ссавців, квітки і плоду в покритонасінневих рослин.

Ідіоадаптації (від грец. *idios* — своєрідний, і від лат. *adaptape* — пристосовувати) — це дрібні еволюційні зміни, завдяки яким організми пристосовуються до певних умов середовища проживання, але при цьому не відбувається загального підйому рівня організації. До ідіоадаптацій відносять, наприклад, зміну форми дзьоба у птахів різних видів одного роду, пов'язані з типом їжі і способом її добування, різноманітні типи зафарблення тварин, обтічну форму тіла у водних тварин, різні типи кінцівок у комах і ссавців.

Дегенерації (від лат. *degenerare* — вироджуватися) — еволюційні зміни, що ведуть до спрощення організації. Звичайно дегенерації супроводжуються зникненням ряду органів у зв'язку з пристосуванням до паразитичного чи прикріпленого способу життя. Наприклад, у деяких паразитичних хробаків немає кишечника, слабозвинена нервова система, водночас у них дуже висока плідність, що забезпечує збереження і процвітання виду; у деяких паразитичних вусоногих рачків немає кишечника та кінцівок; у деяких паразитичних рослин відсутні листя, корені, але вони мають присоски.

Ароморфози, ідіоадаптації і дегенерації тісно пов'язані між собою. Розвиток у формі ароморфози відбувається рідше, ніж у формі ідіоадаптації. Шляхом ароморфоз виникають великі систематичні групи, шляхом ідіоадаптацій і дегенерацій — дрібніші. Будь-яка велика систематична група організмів виникає шляхом ароморфоз, а подальша її еволюція — шляхом ідіоадаптацій або дегенерацій. Представники великої групи заселяють різні місця проживання, у них починають формуватися пристосування до конкретних умов середовища. У складі великої групи виникають більш дрібні систематичні групи.

Ведучи мову про альтернативність соціальних інновацій процесам соціальної адаптації, я відокремлюю соціальні інновації не від процесів розвитку взагалі, а тільки від певних різновидів соціального розвитку. Наприклад, соціальний розвиток у формі дегенерації (зі спрощенням системи соціального відтворення і формування) має найбільше ознак адаптації і мінімум інноваційних ознак. Більш диференційоване “бачення” соціального розвитку продуктивніше синкретичного, тому що дозволяє оцінити соціальну стабілізацію.

Політична стабілізація може оплачуватися ціною економічної ідіоадаптації, соціальною дегенерацією і, навпаки, економічна дегенерація може оплачуватися політичною ідіоадаптацією. І це не абстракція. Є жорстокі факти, що підтверджують мою точку зору. Наприклад, у даний момент, аналізуючи соціальні процеси виборчої компанії, добре бачу політичну природу і соціальну ціну успіху блоку “Наша Україна”. Можливо саме відсутність достатньо диференційованого погляду на розвиток заважає українським аналітикам оцінити нові технології, що застосовуються проти України. А часу на відповідь практично вже немає. Залишається тільки адаптуватися до тих умов, у які нас поставили більш просунуті закордонні політтехнологи.

Проте найголовніше — дякую за гарне запитання. Такі питання змушують поглянути на проблему, як казав Л. Гумільов, у другому наближенні, диференціюючи одну зі сторін аналізу. Хотілося б побачити і ще більш високий рівень диференціації, тобто третій рівень наближення у підході до розвитку і соціальних інновацій.

Поки це єдиний метод витонченості мислення. Сподіваюся на допомогу колег, які не бажать, ідіоадаптуючись, плисти за течією.

Інновації та інноваційні процеси у посттрансформаційному суспільстві:

Едуард Афонін [06.03.02]

Дуже влучно і доречно зазначив С. Євстратов, що ні в Україні, ні в Росії ще не склалося необхідного розуміння важливості інноваційного компонента розвитку країн, що здійснюють нині перехід від індустріальних форм існування до постіндустріальних. Разом з тим відбуваються кардинальні (загальносистемні, соцієтальні) зміни соціальної природи наших країн. Відповідно до цих змін немов “дзеркально” (стосовно свого минулого) змінюються і поведінкові реакції, що характеризують життєдіяльність їхніх власників — соціальних організмів. Наприклад: акценти уваги переважної більшості людей переключаються з навколишнього світу, так би мовити, із зовнішнього боку об’єктів — їхньої матеріальної сутності (що позначається психосоцієтальною характеристикою екстраверсія) на явища внутрішнього власного світу, його духовну сутність (інтроверсія); ірраціональне ставлення до зовнішнього світу змінює раціональний спосіб сприйняття різноманітних його станів; емоційна риторика змінюється скупою прагматичністю; установка на абстрактні ідеали (інтуїтивність) заміщується пріоритетами земних цінностей (сенсорність); принципово змінюються особливості переживання відповідальності — з віднесення назовні (екстернальність) до адресованого до себе (інтернальність); спрямованість у цілому на процес і “жорстка” залежність від обставин (екзекутивність) замінюється одержимістю результатом і незалежною поведінкою (інтенціональність) і т. д. Саме в цій фазі розвитку наші країни (як і інші країни, що знаходяться під впливом так званих трансформаційних процесів) мають найбільші з усіх можливих у їхньому життєвому циклі розвитку (якщо не враховувати періодів революцій) радикальні зміни. Однак такі зміни мають у цілому об’єктивний характер і мало залежать від волі й особистої участі різноманітних соціальних акторів. Вони лише “підсвічують” фарватер, яким, як по каналу, пливе суспільний корабель. І якщо я правильно розумію О. Пеліна, ми з ним, ймовірно, співзвучні в тому, що відносимо соціальну інновацію до розряду явищ, місце яких, очевидно, у зоні дії соціального суб’єкта (індивіда, групи і т. д.), тобто в періоді соціальної стабільності.

З наближенням фази стабільності, що народжуються в ході трансформаційних процесів, нові соціально-поведінкові характеристики України і Росії як цілісних соціальних організмів (Г. Спенсер) неначе вказують нам на необхідність звернути серйозну увагу на такі ключові поняття, як креативність і креативний потенціал суспільства. Разом з тим нова соціальна природа наших країн дає нам природні основи — інновацію та інноваційну активність соціальних суб’єктів, — поклавши які у фундамент наших суспільних будівель тільки й можна розраховувати на їхній стійкий економічний, політичний, культурний і духовний розвиток. Все очевидніше (принаймні для допитливого спостерігача), що інновація та інноваційні процеси стають тою основою, яка своїм “обертальним рухом”, що нагадує знайомий рух гіроскопа або дитячої дзиги, створює інерцію (стійкість) посттрансформаційного розвитку країн. Найяскравішим прикладом такого розвитку стали країни паневропейського ареалу — США, країни Західної Європи і Японія.

Re: *Олександр Пелін* [06.03.02]

Конкретний приклад трансформації поведінки у сфері прикордонного співробітництва — у нас в Закарпатті. Абсолютно всі суб'єкти цієї діяльності рапортують про збільшення обсягу інвестицій з-за кордону. Цей факт сприймається як переконливий індикатор стабілізації наших відносин із сусідами. Коли черга дійшла до мене, я додав ложку дьогтю в бочку стабілізації і процвітання, промовивши всього дві фрази: "Інвестиції — кров "старої економіки", вимірюваної індексом Доу-Джонса. Кров нової економіки, вимірюваної індексом НАСДАК, — інновації. Ігноруючи цей факт, ми підміняємо інтеграцію з Європою на адаптацію". Думаю, що учасникам форуму не варто знати, що я почув у відповідь на мою репліку, — можна здогадатися. Впевнений, що без досягнення "критичної маси" авторів-креаторів ніяких радикальних успіхів не досягти. Зараз смішно згадувати, як вірили в те, що власник (хазяїн) радикально змінить темпи нашого розвитку. Але власники виявилися простими акторами, що повторюють ролі з інших вистав. Без достатньої маси власних креаторів-режисерів ми приречені на адаптацію до чужих вистав.

Re: Re: *Едуард Афонін* [07.03.02]

І все-таки мені здається, Олександр, нам з Вами не варто гарячкувати щодо проблем, що виникають у ході усе ще триваючої трансформації. Думаю, адекватно усвідомлюючи насамперед свою власну поведінку (тобто виявляючи характерну новому часу інтроверсію і інтернальність), ми набагато швидше виберемося з кризової ями трансформації. Тому пропоную проявити конструктивність і спробувати поглянути всередину трансформаційного процесу, розглянути його структуру або, якщо завгодно, конфігурацію, визначивши в ній джерельну базу майбутньої інновації.

Для початку повідомлю, що аналіз даних моніторингу, здійснюваного нами з 1992 р. за підтримки фірми "Соціс-Геллап", дає підстави виділити в цілісному періоді нинішньої трансформаційної кризи в Україні два напівперіоди.

Перший — це період декларацій, романтизму і прориву до нового. У ньому є своєрідні критичні токи трансформації: політична (з кульмінацією 1991 р.), економічна (з кульмінацією 1992 р.) і, нарешті, системна (розпочалася 1994 р. і ситуативно досягала своїх пікових значень у 1995, 1996, 1998 рр.).

Другий — період інверсії, який характеризується наростанням зворотних процесів, що охоплюють усі сфери життєдіяльності (політику, економіку, науку, освіту та ін.) і виявляються у формі авторитарності.

З історичними аналогами інверсійних (зворотних) процесів і тенденцій, а також притаманними їм формам авторитарності людство активно почало стикатися після Великої депресії 1929–34 рр. Різні за силою і специфікою прояви авторитарності мали місце, наприклад, у Німеччині, Італії, Іспанії, Франції, США, Чилі. Нині ці процеси все активніше набирають сили в Росії, Україні та інших країнах пострадянського простору.

Багато в чому, імовірно, зворотні тенденції формують механізм соціальних суперечностей, що складаються. Розв'язання цих суперечностей, подібне на другу спробу, другий вибір (якщо перший пов'язувати з фазою декларації державної незалежності України), все-таки виведе суспільство на "магістральний шлях" суспільного розвитку, для якого інновація та інноваційний процеси стануть двигуном і основою стійкого соціального зростання. При цьому, здається, не слід розглядати

винакаючий на тлі зворотних тенденцій авторитаризм з точки зору морального критерію минулого. Він сповна вичерпав себе в попередній (радянський) період розвитку, поступившись місцем критерію раціональності (*rationality*). Згадаємо хоча б настрої людей у фашистській Німеччині. Основна маса мало задумувалася над тим, якою ціною оплачується тоді добробут німецького бюргера. Лише після поразки фашистської Німеччини у Другій світовій війні пересічні німці усвідомили весь жах авторитарної німецької державної машини. Провівши певні аналогії з цим прикладом (звичайно, з деякими соціально-культурними особливостями), можна припустити, що й наші країни в цілому повторять такий самий історичний феномен.

Закономірною межею розвитку ситуації, яку ми моделюємо таким чином, стане, очевидно, новий механізм соціального контролю, що багато в чому спирається на інститути громадянського суспільства. Бюрократ нової доби потребує нового механізму соціального контролю, що радикально змінює авторитарну вертикаль на інститути представницької демократії. Треба усвідомлювати, що з усіх видів започаткованих у країнах колишнього СРСР реформ (конституційної, економічної та адміністративної) поки що не знайшлося місця для реформи соціального контролю, що як і становлення громадянського суспільства, є вкрай важливим інструментом приборкання корупції, що вразила пострадянську владну еліту і бюрократію.

Re: Re: Re: *Олександр Пелін* [09.03.02]

Едуарде Андрійовичу, абсолютно не сумніваючись у кваліфікації фірми “Соціс-Геллап”, Миколи Миколайовича Чурилова, Олександра Стегнія та інших наших колег, хочу констатувати: росіяни просунулися далі. Наявність у соціальному житті двох альтернативних процесів (трансформації й авторитаризму) небезпечно інверсією. Цей процес добре розроблений у нашого російського колеги А. Ахієзера. Інверсія небезпечна вічним кругообігом: авторитаризм — відлига — авторитаризм. Ці псевдоінновації нагадують емоційний маятник: погано — добре — погано. Емоції, як і псевдоінновації, дозволяють апріорі динамічному суб’єкту адаптуватися до умов безглуздої соціальної статичності. Погаласували і розійшлися, а здається, що просунулися до нового. Заспокоїлися і добре.

Де вихід з вічної інверсії? На думку А. Ахієзера, у медіації. Медіація — посередництво. Таким чином, справжньою соціальною інновацією можна вважати тільки ті процеси, що є результатом опосередкування альтернатив (трансформації та авторитаризму). Протиставлення громадянського суспільства і бюрократії — тільки перший крок у бік дійсної соціальної інновації, а повинен бути помітний продукт — як обов’язок, що формується в альтернативу раціональності й емоційності, як вартість, що формується в альтернативу виробництву і споживанню. Такого продукту в Україні поки не видно.

Що стосується соціального контролю, то семантика цього слівця легко проглядається з його фонетики: “контр” (протилежна) “роль”. Воно “заганяє” нас у парадигму, де панують рольові (ігрові) пріоритети, але не продуктивна діяльність. Авторитаризм відтворюватиметься саме в таких “рольових парадигмах”. Роль авторитету не береться ким-небудь із примхи, а об’єктивно продукується в умовах дефіциту гідних співавторів, низької частоти контактів та ін. Пропоную підключити до дискусії О. Стегнія — завідувача відділу соціально-політичних досліджень “Соціс-Геллап”. Може він зможе підказати продукт протистояння двох альтернативних тенденцій.

2. Чи змінюється інноваційний потенціал країн у процесі суспільного розвитку, зокрема під час соціальних трансформацій?

Інноваційний потенціал країн поєднує сталість і здатність постійно змінюватися: *Володимир Коробов* [15.01.02]

Кожне суспільство, як і кожна людина, має потенціал, який історія вимірює як сталу величину. Певні обмежені можливості суспільства або нації, держави розкриваються з певною невизначеністю. Але жодне суспільство не здатне дати людині, громадянину, особистості більше того, ніж воно має, ніж воно може мати (перифразуючи відому істину про жінок). Суспільство має межі своїх можливостей, воно історично, культурно і соціально, економічно обмежене. Тому інноваційний потенціал суспільства — в історичному сенсі — обмежена, стала величина. Проте в цих межах інноваційні зміни суспільного життя, вірогідно, пульсують у своєму невблаганному ритмі. Інноваційний потенціал суспільства постійно змінюється, і ці зміни набувають особливо хаотичного вигляду під час соціальних трансформацій. Безладно нагромаджуються і спонтанно діють потворні і химерні комбінації/конфігурації різноспрямованих і несхожих факторів (детермінант) суспільного розвитку. Україна — це невизначеність. Інноваційний потенціал дуже високий, і ми поважасмо свою країну за її грандіозні можливості, які розкриваються з дуже високим рівнем невизначеності.

Ре: *Андрій Мартинов* [18.01.02]

Звичайно, інноваційний потенціал у процесі розвитку змінюється. Взагалі потенціал за визначенням не може бути стабільним. За наявності ресурсів та бюджету часу його можна акумулювати, а можна розтринькати. Інноваційний потенціал може змінюватися навіть протягом життєвого циклу кількох поколінь. Якщо певна наукова школа не заклала фундамент під інноваційну активність своїх наступників, тобто порушила ланцюг спадковості знань, то інноваційний прогрес може припинитися. В умовах соціальної трансформації інноваційний потенціал опиняється на роздоріжжі. По суті, це — “відкрита можливість” як реалізувати шанси, так і втратити їх. Наприклад, в Україні винайшли технологію запису інформації на лазерних дисках, але не закріпили цей інноваційний пріоритет за собою. Так буде доти, поки всі суспільні інститути не налагоджено, як гарний музичний інструмент для виконання складних мелодій доби інноваційних змін.

Соціальні інновації відбувалися на тлі згасання виробничих: *Олександр Пелін* [27.01.02]

Я маю у своєму розпорядженні результати досліджень підприємців Закарпаття з величезним “лонгетюдом”. Згідно з цими результатами, потенціал виробничих інновацій підприємців був максимальним на початку 1980-х років. Утилітарні мотиви діяльності того періоду були мінімальні. Починаючи з 1980-х, і до 1998 р., коли було зроблено останній вимір, потенціал виробничих інновацій підприємців зменшувався пропорційно до зростання утилітарних потреб. Між 1989 і 1991 роками ці дві криві перетинаються і дзеркально міняються місцями. Саме в цей час відбувся викид недисциплінованості. Я вважаю, що маю графічне зображення революції, що відбулася в нашій країні між 1989 і 1991 роками. Соціальні інновації відбувалися на тлі згасання виробничих.

3. Які, на Вашу думку, соціальні фактори впливають на рівень інноваційного потенціалу країни?

Історична доля: *Володимир Коробов* [15.01.02]

На інноваційний потенціал країни (суспільства) перш за все впливає її історична доля, її соціокультурна спадщина. Саме вона визначає обмеженість інноваційності суспільства.

Re: *Олена Донченко* [24.01.02]

Соціум, який переживає період так званих трансформацій (або системної кризи, соціальних змін тощо), може народжувати, але не може підтримувати й реалізовувати дійсно інноваційні ідеї. Це спричинюється багатьма факторами, серед яких головними гальмами є не економічні, а психосоціальні особливості перехідних періодів. Ці особливості лежать в різних соціальних сферах, просторах, площинах, але все-таки створюють єдине поле неспроможності, атмосферу в якості, несумісній з інноваційною творчістю, клімат соціетальної смуги і водночас метушні. Журналістська, письменницька або поетична творчість може навіть переживати розквіт у такі періоди.

Для інновацій вищого порядку, наприклад економічних, соціально-політичних або морально-етичних, потрібні інші психологічні умови. Впевнена, що сьогодні треба говорити не просто про інновації, а про інновації, які відповідали б головним потребам нашого часу — збереженню залишків екології природи та людської відповідальності перед майбутніми поколіннями. З цієї точки зору чи не найважливішою інновацією було б відкриття законів взаєморозуміння між різними психокультурами на нашій планеті.

У період руйнування психосоціальної структури суспільства, коли вирує аномія, перевертається система цінностей, основна творча енергія витрачається на адаптацію до нових соціально-політичних і економічних запитів та замовлень, говорити про інтеграцію і тим більше самореалізацію людських ресурсів важко, адже відомо, що тільки інтегрована психіка (як соціетальна, так і індивідуальна) може створити якісний інноваційний продукт. Сьогодні ми є свідками функціонування хворої психіки і маємо перед очима багато відповідних продуктів в політичній, економічній і морально-етичній сферах.

Для трансформаційних періодів характерні егоцентристські тенденції виживання, конкуренції, завоювання тощо. Хто був ніким, той стає всім. Колишні маргінали стають олігархами. На індивідуальному рівні можна побачити багато “талентів” (згадаймо хоча б історію з банком “Україна”). Але для справжніх інновацій, які мали б користь для суспільства, людства і мали характер відкриття, в наш час талановитого індивіда буде замало. Не зможе це зробити і економічна або політична мафія, бо її організаційною детермінантою (я впевнена, що не тільки в Україні) є самозбагачення і запорука самозбереження.

Хаос у властиві центробіжні егоцентричні тенденції, несумісні з морально-адекватними інноваціями. Для інновацій потрібні здорові макро- і мікросередовище, групи, в яких індивід почувається захищеним, зрозумілим і підтриманим. Сьогодні й малі групи, як частки хворого суспільства, підточені зсередини розпадом цінностей, довірливих взаємозв'язків і, головне, відсутністю тієї організаційної детермінанти, яка здатна забезпечити процес інноваційної творчості. Сьогодні

немає колективів талановитих професіоналів, які були б підтримані владою, грошми і соціальними замовленнями. Тобто інновації потребують соціоцентричного мотиву, який може з'явитися пізніше, коли сформується соціальна структура, налагодяться міжорганізаційні зв'язки, відкриються канали інвайронментального контролю і забезпечення інновацій.

Інновації потребують носіїв таких психологічних якостей, як інтуїція і раціональність. Перехідне життя потребує інших якостей — ірраціональності (психічної, психологічної та соціальної гнучкості) та сенсорики (сили волі, здатності до конкуренції, інтриг тощо). Особистості з розвинутими інтуїцією (здатні до генерації ідей) та раціональністю (здатні до доведення цих ідей до реалізації) в сучасній Україні стали маргіналами (а це, в основному, саме вчені та “самородки”, здатні до інновацій). Влада, як і всі в кризовому соціумі, зайнята самозбереженням і не захищена в інноваціях. Інновації нової, вищої якості можливі у зрілому, збалансованому соціумі, базою якого є наявність і взаєморозуміння між його основними психосоціальними структурами — соціальним інтелектом і соціально-адекватним управлінням, які враховували б усі чинники соціальної динаміки — як явні (ті, що можна побачити і “помацати” — організаційні, усвідомлювані), так і неявні (самоорганізаційні, неусвідомлювані).

Інновації — кров нової економіки: *Олександр Пелін* [27.01.02]

Поняття інноваційного потенціалу країни дуже нагадує мені якісь абстрактні “закрома Родины”. Я не знаю, що таке “інноваційний потенціал країни”. Можливо, це наші мрії про динамічний розвиток? Якщо це так, то на них впливає такий соціальний фактор, як втеча від реальності. Якщо це інноваційні потреби окремих людей, корпорацій і регіонів, то найбільш позитивно на них впливають інформаційні потоки, а негативно — безконтрольні інвестиції. Інвестиції — кров старої економіки, вимірюваної індексом Доу-Джонса, а інновації — кров нової економіки, вимірюваної індексом НАСДАК. Думаю, соціальні фактори пов'язані з інноваціями приблизно так само, як ці два індекси.

Re: *Сергій Євстратов* [05.04.02]

Олександр! Думаю, Ви абсолютно праві щодо нечіткої детермінації самого базового поняття. Без хорошої математики це питання довго буде залишатися у владі гайдароподібних економістів, здатних словоблудством створити необхідний інтелектуальний міф, ефект правдоподібності. Крім того, для організації інноваційного процесу необхідне формування системи “сцієнтистського права”, що хоч якось могла б регулювати інноваційний процес, захист від бюрократів, з одного боку, і від екстремістів на зразок Гайдара — з другого.

Словоблудство та операціоналізація понять: *Олександр Пелін* [05.04.02]

Сергію! Радий чути однодумця. Словоблудство — чудове слівце. Альтернатива йому — операціоналізація понять. Поняття повинні працювати, а не прикрашати. Система, контекст, матриця. Яка різниця? Здається, ми розуміємо один одного. Насправді кожен з нас буде свій власний світ. Вивчаючи діалоги політологів України, я виявив, що західноукраїнські політологи відрізняються від харківських і кримських узгодженішою системою понять. На Сході що не політолог — то творець. Розмовляють зовсім різними мовами, об'єднують час від часу навколо міфів

і розчаровуються. Інновації утруднені через відсутність універсальності, корпоративності. Наукова спільнота повинна була б створювати такі універсальні поля для спілкування. Але, на жаль, ми лише 10 років на шляху до цього. Дуже потрібні наукові школи з більш-менш однозначним розумінням понять: динаміка, статика, інновація, адаптація та інших з цього “значеннєвого гнізда”.

Re: *Сергій Євстратов* [05.04.02]

Олександр, спасибі за підтримку. Досить тривалі спроби налагодження конструктивних діалогів у квазінауковому середовищі дали дуже невеликий відсоток позитивних результатів. Іноді створюється враження, що науковці, а особливо гуманітарії, прямо-таки уникають проблемних тем, але із задоволенням займаються спекулятивними або начотницькими. Не раз намагався просити психологів і соціологів попрацювати над аналізом цих феноменів. Результат — нуль. Дуже часто виявляється синдром “невизнаних геніїв”, міфопоклонство на зразок “захід — це добре а ргіогі, а своє зачекає”... І Ви праві у своєму спостереженні, що така трансцендентність великою мірою притаманна “східнякам”, причому не тільки харківським чи кримським, але й пітерським і, схоже, московським. По суті, різномастим “соціальним інноваторам”, як західним, так і східним, глибоко наплювати на той самий “соціум”, навколо якого сир-бор.

У 1997 р., в епоху розквіту безробіття в Криму, мені довелося разом із бригадою кримчан попрацювати “рабом” у Москві у йорданця — власника торгової фірми. Разом із кримчанами пліч-о-пліч трудилася бригада хлопців із Західної України, простих роботяг, змушених поїхати в самий центр такої нелюбимої “західняками” Москальщини. У нас з ними не було спірних питань.

Досі і в Росії, і в Україні все так само: смертність перевищує народжуваність, відключається світло, енергія, падає виробництво, стагнує наука і т. д. Попереду — “проблема 2005 р.” — пік спрацювання техніки. Науковій спільноті є над чим працювати. Хто і як їх об’єднає? Наскільки може бути виражений синергетичний ефект? Мені, здається, зрозуміло, чому західноукраїнським (чи прибалтійським) дослідникам простіше оптимізуватися — у силу можливості локалізації. У їхній творчості інноваційні інтенції — безпосередні до проявів. Але це — на першому етапі, поки міф новизни свіжий, а соціальну відповідальність ніхто не нормує. Потім настає етап важкої конструкційної роботи, можливо, з елементами соціальної відповідальності. Може, і справді “східнякам” варто повчитися у “західників” умінню концентруватися і кооперуватися...

Різні змісти “інноваційної проблематики”: *Сергій Євстратов* [05.04.02]

Чи не здається Вам, Олександр, що в силу “глибокої своєрідності” пострадянського етносоціального простору, сам понятійний базис “інноваційної проблематики” має у нас зовсім інший зміст, ніж на Заході? А спроби старих-нових вітчизняних суспільствознавців (яким, як мені здається, немає ніякого діла до реальних проблем реального соціуму) проінтерпретувати й обґрунтувати (чи розкритикувати) все, що завгодно (на догоду часу) — чи не нагадують вони деякі інтелектуальні ігри заради самої гри? Чому, коли доходить до діла, інтелектуали, як правило, з такими труднощами згуртовуються для серйозної конструктивної роботи, але водночас із задоволенням кидуються у різноманітні авантюрні і спекулятивні проекти?

Re: *Олександр Пелін* [05.04.02]

Сергію, мені вдалося по-новому поглянути на соціальний час і простір. Навіть доповідь про це зробив у Харкові. У реальному соціальному просторі можуть жити тільки мужні люди, адже в ньому — самі проблеми. Більшість наших гуманітаріїв втікають з теперішнього часу або в минуле (у ностальгію і відверту брехню), або в майбутнє (ідеологію і фантазію). Таким чином, у теперішньому часі в змозі знаходитися дуже невелика кількість наших колег. Не всі вони здатні на інновації. Більшість — борці за справедливість. У багатьох перед очима не соціальні системи, а авторитети. Звідси — ігри в авторитети і “невизнаних геніїв”. Від гри до справи переходять тільки в екстремальних, авральних ситуаціях.

Згідно з моїми спостереженнями 1500 кримчан, вони значно більші паттерналісти, ніж закарпатці чи білоруси — західняки. Місце інновацій “забито” сезонними гойдалками: від зимової сплячки через весняні пошуки партнерів, літню інтенсивну роботу до осіннього “комплексу Дон Жуана” (за тестами — унікальне поєднання синього і червоного кольорів). І так щорічно.

У західняків велика готовність до нового, але вони більш поверхневі. Рівень концентрації не вищий, ніж у східняків. На мій погляд, обмеженість ресурсів Заходу мобілізує західняків трохи сильніше, ніж східняків, яким потрібен певний рівень “лиха” для того, щоб вони мобілізувалися. Про це краще знає, напевно, Щедровицький. Мобілізація за допомогою ділових ігор — непоганий метод, але не масовий. Західняків добре і масово мобілізують поїздки на заробітки. Нема пророка у своїй батьківщині, але, потрапивши в чужі краї, мігранти мобілізуються так, що стають локомотивами інновацій. Знову мужність — необхідний момент.

Об’єднати зусилля для інтелектуального прориву до нового може тільки довіра науковій спільноті з боку влади і суспільства. На самому глибинному рівні довіра досягається або системою і регулярністю, або жертвою самого цінного, наприклад, особистої волі. При нашому індивідуалізмі більше підходять жертви. Чи може Схід, у принципі, чомусь навчитися у Заходу?

Що таке соціальний об’єкт: *Сергій Євстратов* [05.04.02]

Олександр, це цікаві спостереження! Думаю, що можливий процес взаємного навчання “Схід — Захід”, конвергенція в хорошому сенсі... Погано, коли чомусь як догмат проголошується міф “Захід — це добре, а от Схід...” Втім, це наша давня традиція. Щодо суті справи, то питання таке: які, власне, процеси при цьому відбуваються, що і як при цьому вивчається? Чи не здається Вам, що ми, ведучи дискусії з такої важливої теми, як “Соціальні інновації”, впадаємо в певний “методологічний блуд”, а саме: аналізуємо соціальні процеси, не визначивши базове, висхідне поняття теорії — що таке сам соціальний об’єкт, про рух якого ми говоримо, і для якого шукаємо інноваційні технології?

Re: *Олександр Пелін* [05.04.02]

Сергію, на мій погляд, некоректний сам термін “соціальний об’єкт”. Розглядаючи людину як об’єкт — це як вбити її, щоб зручніше розгледіти під мікроскопом. Залишмо цю термінологію для натуралістів-ботаніків і соціальних позитивістів. Я сприймаю тільки живі, активні соціальні суб’єкти. Мертві об’єкти цікаві не для соціологів. Уже з цього підходу випливає, що коректна тільки та парадигма, в якій є місце соціальної активності, вибору, волі та іншим людським якостям.

Соціальний простір і час не тотожний фізичному. Щоб легше уявити їх відмінності, доводиться спиратися на деякі аналогії. Нульова точка у системі координат соціального простору — віра, довіра. “Маленька Віра” — був колись такий фільм — означає вузький соціально-економічний простір. Азійський спосіб виробництва тримається на маленькій вірі, тобто обмежений безліччю найближчих осіб (родичами, членами тейпу), яких не можна обманювати. Будь-яка соціальна інновація у цьому просторі пов’язана з фантастичним ризиком, аж до самопожертви. Палаюче серце Данко, наприклад. Західний соціальний простір не вимагає героїчних зусиль. Там ціною довіри виступає система, а не героїчний прорив. Поки в нас немає такої системи, як на Заході, ми можемо очікувати соціальних інновацій лише ціною героїчних зусиль підприємців, адміністраторів і громадських діячів. Наскільки це аморально? Напевно, настільки ж, наскільки аморально посилати батальйони в бій без арtpідготовки. Так, наприклад, загинув під Харковом мій дід. Однак його командири виправдовують той наступ без підтримки необхідністю розвідки вогневих сил супротивника. Може, і перебудові знайдуть виправдання?

Re: Re: *Сергій Євстратов* [05.04.02]

Олександр! Згоден з Вами про некоректність прямих об’єктних дефініцій в аналізі настільки специфічних процесів як соціальні. Разом з тим як фізик хотів би підкреслити корисність використання ряду методологічних прийомів, що застосовуються, наприклад, у фізичній теорії, де також розглядаються дуже складні процеси. Як Ви поставилися б до пропозиції взяти участь в ініціації і реалізації ряду проєктів міждисциплінарного типу?

Re: Re: Re: *Олександр Пелін* [05.04.02]

Не все, що полізло в теорію, корисно для практики. Перспектива — дельта між очікуваннями і реальним результатом. Бачиш дельту — є перспективи. Не бачиш — шкода. А загалом, я вірю в те, що фізика незабаром залучатиме моделі із соціальних наук. Взяти участь в ініціації і реалізації... Фраза ні до чого не зобов’язує. Тому — немає проблем.

4. Чи правомірно говорити про інноваційну специфіку країн? Якщо так, то в чому полягає інноваційна специфіка України, Росії, країн панєвропейського ареалу?

Секуляризація життя — передумова соціальних інновацій: *Андрій Мартинюв* [18.01.02]

Інноваційну специфіку мають не лише країни, а й локальні цивілізації. Банальний приклад цього — США та Японія. Взагалі, конфуціансько-буддистська цивілізація у XX ст. знайшла оптимальне співвідношення між соціальними інноваціями та традиціями. Левова частка наукових інновацій (а отже і соціальних) концентрується у західному християнському ареалі. Це теж не випадково. Секуляризація життя є передумовою для будь-яких інновацій. У соціальних системах, де простір буття лишився сакральним (іслам), інновації запроваджуються з великим спротивом від самого архитипового коду цивілізації. На нашу думку, інноваційна компонента виробництва випробовується не так в умовах економічного зростання, як під час криз. Якщо накопиченого потенціалу вистачає для виходу на нові рубежі, значить економічна система країни має перспективу. Якщо ні — ми можемо лише посівчувати собі.

Якщо допустити...: *Олександр Пелін* [27.01.02]

Якщо допустити, що інвестиційні переваги етнічних груп Закарпаття збігаються з інвестиційними й інноваційними перевагами їхніх далеких співвітчизників, то можна говорити про таку специфіку: німці у 1995 р. бажали вкладати інвестиції в освіту, русини — у нерухомість і землю, румуни — у “швидкий бізнес” і торгівлю, росіяни — в оригінальні і ризиковані проекти, цигани — у банк під відсотки. Інших переваг не пам’ятаю. Цю гіпотезу можна легко перевірити панелькою.

5. Що таке “соціальні інновації”?

Що таке “соціальної інновації”: *Сергій Євстратов* [05.04.02]

Всім учасникам дискусії: Високошановні колеги! Чи не здається Вам, що в нашій дискусії настав важливий момент, а саме видається за доцільне здійснити експлікацію самого базового поняття нашої дискусії: що таке ці соціальної інновації? Все-таки інновації, нове — все це поєднується з тим чи іншим експериментом. Виходить, що в даному разі розглядається проблематика: експериментів у соціумі? з соціальними об’єктами-суб’єктами? з людьми? який етико-юридичний базис цього експериментування? Так звані “соціальні інновації” останнього десятиліття принесли незліченні лиха нашому народу. Наслідки цих деструктивних процесів ми ще не в змозі повною мірою оцінити. Думаю, що у науковій спільноті має нарешті виборитися імунітет до авантур, упакованих у “сцієнтистські обгортки”...

Ре: *Олександр Пелін* [06.04.02]

Сергію, я не знаю, як можна здійснити експлікацію поняття, але думаю, що експлікувати (від лат. *explicatio* — розгортати, пояснювати) зручніше вчинки, діяльності, а не поняття. Поняття “соціальні інновації” треба визначити. Для цього необхідно запропонувати інше поняття, що разом з першим максимально покриває весь континуум. Таким поняттям може бути, наприклад, “індивідуальні інновації”, тому що соціальне й індивідуальне — альтернативи, що створюють суцільний масив (континуум). Між цими полюсами знаходяться особливості (межі), посиляючись на які можна ефективно задати поняття “соціальні інновації”.

Значно підвищити ефективність визначення можна за допомогою іншого варіанта створення континуума. Альтернативою інноваціям є адаптація. На відміну від дилеми “соціальне — індивідуальне”, дилема “інновація — адаптація” навіть більш продуктивна. Тому що “індивідуальна адаптація” — більш природний варіант діяльності, ніж “соціальна адаптація”, яка, у свою чергу, моральніша, ніж “індивідуальна інновація”, а та моральніша, ніж “соціальні інновації”, бо вони є крайньою формою діяльності. Коли не можлива індивідуальна адаптація, виникає необхідність її соціальної форми. Якщо й це неможливо, то настає черга індивідуальних інновацій. Найяскравіший приклад індивідуальних інновацій — підприємництво. На думку Зомбарта, Шумпетера та інших “класиків” підприємництва, запозятливість найпоширеніша у мігрантів, для яких “чужина порожня”, і там є умови для примусової запозятливості. Для деяких і цієї форми діяльності замало. Такі загнані в кут люди, стають “пророками в чужій батьківщині” і т. д. Тому важко сказати, що аморальніше: масові експерименти у формі масових інновацій чи причини, що породжують мігрантів і нещасливих у своїй батьківщині. Отже, соціальні інновації — крайня форма діяльності в умовах дискомфорту.

6. Чи можете Ви спрогнозувати можливі соціальні інновації в Україні після останніх (31 березня 2002 р.) парламентських виборів?

Які прогнози соціальних інновацій в Україні після парламентських виборів 31 березня 2002 р.?: *Сергій Євстратов* [05.04.02]

Шановні колеги! Кілька днів тому в Україні завершилися чергові вибори. На думку П. Симоненка, їх результати можуть каталізувати нові деструктивні процеси в суспільстві, викликати відцентрові тенденції. Деякі з них, напевно, будуть піднесені в жанрі соціальних інновацій. Чи можна уже зараз скласти деякі прогнози?

Як навчити суспільство рахуватися зі справжніми соціальними інноваціями незалежно від того, подобаються вони чи не подобаються?: *Олександр Пелін* [06.04.02]

Деструктивні процеси вже йдуть, і П. Симоненко — активний учасник цих процесів. Їхня база — протистояння безнадійного протесту, що йде від “електорату блоку Ющенка” і активного протесту з боку “електорату КПУ і СПУ”. Перші, відповідно до моїх досліджень у Закарпатті, — чорно-жовті, а другі — червоно-чорні. Між цими двома групами “протестантів” існує дружельобний, синій електорат “За ЄдУ!” і фіолетово-червоний “електорат СДПУ(о)”. Ті, хто використовує колір у соціологічних дослідженнях, не потребують інтерпретації цієї картини. Якби не синьо-фіолетові, деструктивним процесам не потрібні були б ніякі каталізатори. Так що наймогутніша соціальна інновація — інтеграція дружельобного синього і фіолетового (синьо-червоного) електоратів навколо поспішно створеного блоку “За ЄдУ!” і СДПУ(о). Ця інновація — відповідь на виклик, кинутий “нашистами” комуністам. Можливо, інновація не найбільш вдала, але породжена від законних “тата” і “мами”. Найсумніше, що “батьки” не хочуть визнавати своє “дитя” і прагнуть його з’їсти, подібно Хроносу. Як навчити суспільство рахуватися зі справжніми соціальними інноваціями, незалежно від того, подобаються вони чи не подобаються?

Re: Снейк [03.05.02]

Можливо, я запізно підключаюся, проте не можу промовчати. Мені здається, шановний Олександр, що Ви торкаєтеся тільки одного аспекту проблеми поствиборної ситуації. Ви розглядаєте “синій” електорат як позитивний винятково за формальною ознакою: мовляв, якщо не “протест”, значить добре, значить “інновація” (термін, що до кінця дискусії переріс у деяку іконку позитивності, однозначний “+”). Напевно, мимоволі Ви повторюєте логіку “заедушної” агітації. До того ж, мені здається, немає повних підстав використовувати терміни “деструктивні процеси” і “справжні інновації” як абсолютно однозначні. Можливо, це виглядатиме з мого боку зайвим релятивізмом, однак ці поняття мають (принаймні у контексті Ваших повідомлень) надто ідеологічний підтекст. Якщо знадобиться, я потім докладніше поясню свою претензію.

Re: Re: Олександр Пелін [08.05.02]

Шановний Снейку, Ви праві: я торкнувся тільки одного моменту поствиборної тематики. Але я не Мольєр, який створював із реального життя схеми персонажів, що сприймаються однозначно; не режисер Голівуду, що вдягає гарних хлопців у білий капелюх, а поганих — у чорний. Якщо Вам здалося, що я ідеалізую

“синій” електорат, то це цілком прийнятно сформульоване непорозуміння. Один з моїх ужгородських колег заявив, що я “продався заедистам”. Насправді це далеко не так. По-перше, електорат блоку “За ЄДУ!” не “синій”, а “синьо-сірий”. Поєднання синього кольору з сірим означає не просто дружельюбність, а досить безвідповідальну дружельюбність. Більш безвідповідальним є тільки електорат блоку “Єдність” — “сіро-синій”. Олександрові Омельченко і Володимир Литвину потрібно над цим фактом замислитись.

Більш пасивного електорату, ніж у “заедистів”, не знайти (червоний колір на останній позиції). І ще багато чого зі знаком “—” можна знайти в цій інновації. Однак у ній є такий “+”, що перетворює тривіальну “заедушну” агітацію в ідеологію опору в інтелектуальній війні. Фрагменти інтелектуальної війни, концепцію якої розробили Тоффлер і Пауер, активно виявляються після не дуже вдалої “Бурі в пустелі” не тільки в Україні, а й у Франції, Голландії і Великобританії. Українська інновація у формі “задушного” буфера між Сциллою і Харибдою правих і лівих має більше плюсів, ніж “убивча інновація” у Нідерландах (убивство Піма Фортейна). Опір по-французькому (конфліктогенному Ле Пену) здається більш вдалим, ніж український. Однак при глибшому аналізі “український захист” від інтелектуальної атаки ефективніший. Можливо після такої репризи стане зрозумілішим, що я мав на увазі, вживаючи такі вислови, як “деструктивні процеси” і “справжні інновації”. Деструктивні процеси мають місце, але існують і продуктивні інновації опору їм.

3. Нові релігії: наступ новацій чи консерватизм традицій

Період: 3 квітня — 7 травня 2002 р.

Учасників: 10

Повідомлень: 28

Постановка проблеми

У статті “Огляд циклічних концепцій соціально-історичного прогресу”, що побачила світ 1927 р. в американському науковому журналі “Social forces”, П. Сорокін звернув увагу читача на циклічний характер політичних та релігійних змін. Таку ж думку обстоював у своїй теорії Кампанелла, який писав: “Релігії та секти (у своїх змінах) мають спеціальний цикл. Як республіки, що прийшли на зміну монархіям, через стадію тиранії або аристократії, або олігархії, або політеї чи демократії, або іншими способами знову змінюються на монархії, так і релігія, дезорганізована з боку ересі, замінюється атеїзмом, котрий після багатьох нещастя знову призводить до відтворення релігії”.

Отже, як підкреслює, посилаючись на думку Л. Віко, П. Сорокін: в історії релігій спостерігається циклічний рух. Починаючись із єдності (папства або теократії), він проходить різні стадії або форми: від ересі до атеїзму, а потім знову приходять до єдності. Ці три стадії (теократія, ересь та атеїзм) повторюються в історії язичництва, мусульманства та християнства (див.: Социс. — 1998. — № 12. — С. 6–7).

Запитання:

1. Якщо “нове — це добре забуте старе”, то в чому зміст поняття “нові релігії”?
2. Чи правомірно, на Вашу думку, відносити до нових релігій саєнтологію, стоунхедж та інші?
3. Які, на вашу думку, обставини (фактори) спричиняють появу нових релігій?
4. У чому конкретно проявляють себе нові релігії? Чи можна тут визначити панівні тенденції і перспективи?
5. Чи є, на Вашу думку, основи для зародження сьогодні нової світової релігії?

Рекомендована література

1. Афонін Е. А., Мартинов А. Ю. Архетипи світових релігій в умовах глобалізації // Віче. — 2002. — № 3. — С. 70–74.
2. Грабовець О. В. Християнство в соціосинергетичному контексті // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків, 2001. — С. 113–118.
3. Кабанес О., Насс Л. Бог и революция // Фулье А. Психология французского народа / Фулье А., Кабанес О. и Насс Л. Революционный невроз. — М., 1998. — (Б-ка социальной психологии). — Отд. 7. — Гл. 1. — С. 519–534.
4. “Націоналізація” церкви: украдені перемоги // Грищенко О. А. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. — К., 1998. — С. 76–79.
5. Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 114–125.

Дискусія

1. Якщо “нове — це добре забуте старе”, то в чому зміст поняття “нові релігії”?

Нові релігії: Natalya [03.04.02]

Нові релігії — нові технології занурення на зразок саєнтології Хаббарда.

Re: Людмила [03.04.02]

“Нові релігії” — це поняття, яке операціоналізує комплекс новітніх явищ у релігійному житті людства. Оскільки останні — постійний фермент людського розвитку, то “новим” можна назвати все те, що заперечує старе, традиційне. У свій час “новою” релігією став буддизм (на фоні брахманізму), християнство (порівняно з іудаїзмом), протестантизм (заперечуючи католицизм) тощо. У сучасному розумінні “нові релігії” — це релігійні феномени, що виникли в середині ХХ ст. Вони не мають локальної обмеженості, національних кордонів. Вони — всесвітнє явище. Але ці релігії “нові” не тільки за часовими характеристиками, вони несуть у собі риси нового світорозуміння.

Старе і нове: Дмитро [03.04.02]

На мій погляд, можна виділити три різновиди нових релігій: 1) релігії старі за своєю суттю, але нові в конкретних культурних умовах (для України, наприклад, буддизм, індуїзм), вирвані з історико-культурного контексту вони виявилися “новими” для іншого контексту; 2) релігії, що декларують повернення до старих цінностей

і/або що по-новому інтерпретують традиційні догмати (для них підходить богословський термін “єресі”); 3) дійсно нові релігії, лідери яких (втім, часто апелюючи до традиції) створюють нові догмати, культ, усіякі “священні” писання.

Саме завдяки останнім ми зобов’язані сплеску нетрадиційної релігійності і підвищеній увазі до себе. Хвиля нової релігійності (напевно, потрібно розглядати три хвилі, до яких іноді додають вчення Реріхів і теософію Блаватської, див., наприклад: *Балагушкін Е. Г.* Нетрадиционные религии в современной России. — 1999), що після Другої світової війни зародилася в Японії, у 1970-х роках розповсюдилася у США і Західній Європі, докотилася в 1990-х роках до країн соціалістичного табору.

2. Чи правомірно, на Вашу думку, відносити до нових релігій саєнтологію, стоунхедж та інші?

Саєнтологія: *Natalya* [03.04.02]

Саєнтологія — це нова секта і приклад того, як можна керувати поведінкою людей, що можуть у щось вірити.

Що таке релігія: *Олег* [06.04.02]

Відповісти на це питання неможливо без звернення до загального поняття “релігія”. На мій погляд, саєнтологію не можна вважати релігією, оскільки у ній відсутній релігійний культ. Так, є кілька дій, виконуваних послідовниками Хаббарда, які можна було б з натяжкою віднести до обрядових, але вони мають раціональний (принаймні, з їхньої власної точки зору) характер. Вважаючи саєнтологію релігією, ми ризикуємо віднести до цього соціального феномена і ряд інших ідеологічних систем, які не є такими (комунізм, наприклад, у тому вигляді, в якому він існував у часи СРСР).

3. Які, на вашу думку, обставини (фактори) спричиняють появу нових релігій?

Фактори: *Natalya* [03.04.02]

Основний фактор — ціннісний вакуум.

Ре: *Олександр Пелін* [03.04.02]

Якщо під вакуумом розуміється відсутність, то виникає питання: “Як можлива відсутність цінностей?”. На мій погляд, віра — точка відліку для побудови соціальної аксіоматики. Таким чином, нові релігії — спроби побудови нової соціальної аксіоматики. Це однозначно. У такому випадку залишається відповісти на запитання: “Навіщо і кому це потрібно?”

Re: Re: *Сергій Євстратов* [16.04.02]

Олександр! Ви приводите дуже сильне твердження і не можна не погодитися, що в сучасних умовах дійсно у релігій все більше ось таких соціально орієнтованих (усе більше “речових”!!!) функцій. Суб’єкт віри усе більше і більше перетворюється в об’єкт, символи віри — у ритуали.

Перспективи поклоніння Америці (про можливість якого пише один з учасників нашої дискусії) — ой як не безпідставні. Перші кроки вже зроблено, причому, що прикро, у нас, у пострадянському просторі: поки ще язичеське, збентежене, але все більше прагнуче до монотеїзму поклоніння “його величності долару”. Створено

цілі інститути цього поклоніння. Ось вам — нова релігія, і ось вам — нова соціальна аксіоматика: а чи не придумати нам ринок, ринкову економіку і т. д.? Придумали, причому на базі міфів у чистому вигляді, відірваних від реалій.

Поставимо запитання (на прикладі дискусій навколо ісламу, ваххабізму і т. д.): а чи не є в даному разі значок ісламу лише деяким “лейблом”, за яким ховається зовсім інша (далека й ісламу, і християнству, і всім іншим світовим традиційним конструктивним релігіям), зовсім нова форма інфернальної рефлексії нових форм антропогенезу, що складаються повільно, не дуже помітно, але неминуче.

Давайте проведемо уявний експеримент і спробуємо подумати, як складалися б релігійні форми, архетипи, ритуали в умовах, скажемо так, “блакитної цивілізації”, про можливість розвитку якої говорять уже багато психологів, біологів, соціологів? Напевно, це була б цілком антропоморфна, але дуже чудернацька релігія... Щось таке саме дивне відбувається і з доларопоклонством. Таким чином вибудовуються, напевно, нові соціальні аксіоматики, про які пише Олександр...

Re: Re: Re: Re: *Олег* [17.04.02]

Шановний Сергію! Хотілося б Вас застерегти від небезпеки розширеного тлумачення релігії. У соціології релігії склалося два підходи до визначення релігії: субстанціональний і функціональний. Саме для функціонального (висхідного до соціології Дюркгейма) характерне віднесення до релігії усього, що виконує відповідні функції. Але мені здається, що ви пішли далі і збилися радше на публіцистичний стиль, ніж на науковий.

Re: Re: Re: Re: Re: *Сергій Євстратов* [17.04.02]

Олеже! Дякую! Звичайно, Ви праві, емоційно-публіцистична стилістика — не більше, ніж рефлексія природничика щодо істотно міждисциплінарної проблематики. Але не можу “відв’язатися” від бажання примітити, що, як мені здається, намічається спіральне повернення до політеїзму, тобто своєрідний “ренесанс” язичеських форм поклоніння, і саме це хотілося мені сформулювати у попередньому посланні. Напевно я погано інформований, але мені здається, що процес сучасного “релігіогенезу” під цим кутом зору розглядається рідко. Як Ви відноситеся до гасла: через “неоязичництво” до нових форм релігії? У “неоязичництві” (на прикладі доларопоклонства) помітним може виявитися дуже значне “субстанційно-функціональне” злиття. А класифікаційні схеми й алгоритми, особливо через розвиток “віртуалки”, можуть бути істотно змінені. Релігія — форма рефлексії? чи особливий стан антропоморфного соціуму? чи інститут? Добре було б домовитися про терміни і розглянути їх усі послідовно.

Re: Re: Re: Re: Re: Re: *Олег* [18.04.02]

Ви цілком праві, для ведення предметної дискусії необхідно домовитися про терміни. У мене є що Вам заперечити, але перед цим хотілося б довідатися, що саме Ви маєте на увазі під “доларопоклонством”.

Re: Re: Re: Re: Re: Re: Re: *Сергій Євстратов* [18.04.02]

ОК! Спробую наступну “експрес-дефініцію” (легкий жанр) Доларопоклонство — специфічний культ, що в силу значної соціальної обумовленості починає ставати духовною системою, тобто має ознаки релігії (нехай поки так, хороша формула ще “не народилася”, але подумую...).

Re: Re: Re: Re: Re: Re: Re: Олег [19.04.02]

Сутнісні характеристики “специфічного культу” все одно не ясні. Спробуємо уточнити: будь-яка релігійна система включає як мінімум два основних елементи: віра в надприродне у тому чи іншому вигляді і сукупність обрядових дій (культ), заснованих на вірі в це надприродне. Чи можете описати ці елементи в доларопоклонстві?

Вліз у чужу розмову: Олександр Пелін [20.04.02]

Віра в надприродне: “за Ваші гроші — будь-які послуги”, сукупність обрядових дій (культ): від простого, смачного перелічування до доларів на футболках.

Re: Олег [23.04.02]

Навіть не знаю, як розцінювати Ваше повідомлення. Це жарт? Доларів на футболках давно вже немає. Раніше вони були, але не як об’єкт для поклоніння, а як символ зовсім іншого життя, свого роду ярлик, що свідчить про певний світогляд. А перелічування доларів... Навіть не смішно.

Re: Re: Снейк [03.05.02]

Вибачте, однак “символ зовсім іншого життя” прекрасно корелює з “об’єктом для поклоніння”. Власне, якщо (щоб не виникало бажання, умовно кажучи, прив’язуватися до термінів і посилатися на Дюркгейма, що і сам не без гріха навіть у термінології, а особливо у визначенні проблематики: інтерпретував же він предмет свого “соціологізму” практично цілком на основі соціальної психології, яку так недолюблював) розглянути святого як об’єкт поклоніння, то йому поклоняються як суб’єкту “зовсім іншого життя”, а його “моцям” — як тому самому символу того самого життя. Am I right? Окрім того, як мені здається, Ви, Олеже, намагаєтеся ускладнити розуміння навіть тих обрядів, що цілком можуть зводитися до “перелічування доларів”...

Справа, по-моєму, не зовсім у цьому. Ми говоримо “нова” стосовно до релігії, не задумуючись над тим, наскільки взагалі справедлива така постановка питання. Якщо “нова” — то ще не зовсім релігія, тому що спостерігаючи за нею у процесі становлення, ми мимоволі порівнюємо її з вже устояними, і відмовляємо їй у повноцінності — більше навіть за кількісними ознаками.

Додам ще відгук на перші повідомлення дискусії. На мій погляд, “кому і навіщо це потрібно” — більш ніж вдала постановка питання. Однак вона начисто відділяє нас від людей, що розглядають релігію як щось таке, що дійсно має незконструйований об’єкт поклоніння. Не можу сказати, що мене це засмучує, але це звучує межі дискусії, оскільки якщо допустити саму правомірність такого питання, то відбувається переведення обговорення в зовсім інший дискурс, що розглядає дискурс релігії в цілому як сконструйований і, в якомусь сенсі, перекручуючий реальність. Істинно віруючі можуть з цим, хм... не погодитися.

NMR: Людмила [03.04.02]

Причин багато. Але головною, на мою думку, є кардинальна зміна статусу людини у світі та характер осмислення цих змін. Людство переживає період антропологічної революції, прагнучи справитися з її негативними наслідками і шляхом створення (виникнення) НТР. У результаті стрімкої секуляризації суспільства втрачена

таємничість і сакральність, цінність і значення життя самої людини — вінця Божого творіння. Нові релігії — це спроба відновлення святого в людині, один із варіантів, який не завжди вдалий.

4. У чому конкретно проявляють себе нові релігії? Чи можна тут визначити певні тенденції і перспективи?

NRM: Людмила [03.04.02]

Питання сформульовано недостатньо зрозуміло. Якщо мається на увазі, що нового з собою несуть нові релігії, то це — одна справа, а якщо, в яких сферах суспільного життя нові релігії представлені і що саме вони там модернізують — інша. У першому випадку: нове розуміння Бога, людини, характеру їх зв'язку, мети і сенсу людського існування, норм співжиття тощо. Щодо іншого — нові релігії, з'явившись як форма індивідуального пошуку духовності, врешті-решт для віруючого стають комфортним середовищем проживання, заміняють собою несприятливе, кризове, суперечливе і конфліктне суспільство. Сьогодні нові релігії — це і сім'я, і держава, і соцзабез, і навчання, і служба психологічної підтримки, і банк, і...

Re: Олег [06.04.02]

Як мені здається, є сенс конкретизувати питання стосовно різних країн: на Заході феномен нових релігій — це зовсім не те, що в Україні чи Росії, тому й різні тенденції.

5. Чи є, на Вашу думку, основи для зародження сьогодні нової світової релігії?

NRM: Людмила [03.04.02]

Основи — є, а ось умови — відсутні.

Потрібно над цим працювати!: Ruslan [03.04.02]

За моїми даними, до 2015 р. людство вступить у нову фазу розвитку. Між сьогоднішнім і майбутнім має відбутися злам свідомості, який може проявитися неочікувано. Хоча зараз умов немає, але нова світова релігія незабаром проявиться!

Re: Едуард Афонін [04.04.02]

Руслане! Ви торкнулися, як мені здається, надзвичайно важливого аспекту — зовнішніх умов (соціального), які, впливаючи на свідомість (психологічне), виявляють себе у вигляді численних соціальних інновацій. У роботі “Машина, що творить богів” французький соціолог Серж Московичі, поставивши у фокус дискусії питання взаємозв'язку між соціальним і психічним, стверджує про посилення у постіндустріальних суспільствах психологічного фактору, який стає визначальним. Відповідно в постіндустріальному суспільстві посилюється роль як свідомості окремої людини, так і суспільної свідомості в цілому. Іншими словами, йдеться про зростання впливу креативного або інноваційного компоненту, який, власне, й спричинює широкомасштабні суспільні зміни, в тому числі в лоні релігійного життя.

Як можлива світова релігія в постіндустріальному суспільстві? Олександр Пелін [06.04.02]

Може я щось неадекватно розумію в перспективах постіндустріального суспільства, але в умовах постіндустріального розвалу корпоративності, скорочення

обсягу централізованої інформації, світу електронних особняків, нуклеарної сім'ї і т. д. світова релігія в класичному розумінні неможлива. Якщо щось і можна буде назвати світовою релігією, то це явище буде позбавлено всіх традиційних атрибутів релігії (ритуалів, культових споруд і т. д.). Але у такому разі світовою релігією можна вважати будь-який універсальний набір соціальних аксіом.

Re: *Олег* [17.04.02]

Будь-який універсальний набір соціальних аксіом. Олександр! Чи не будете Ви настільки люб'язним пояснити, що Ви розумієте під поняттям “соціальна аксіома”? Для Вас, здається, цей термін дуже важливий, а мені, соціологу, абсолютно незрозумілий.

Універсальний набір соціальних аксіом: *Олександр Пелін* [19.04.02]

Про це я збираюся писати товсті й нудні книги, якщо, звичайно, Сергій Євстратов допоможе. Непогано обговорити це питання і на окремому форумі. У кількох словах. Термін “соціальні аксіоми” дійсно більш зрозумілий філософам, ніж соціологам. Аристотель, наприклад, ближчий до соціальної аксіоматики, ніж Дюркгейм. На відміну від Евкліда, Аристотель зробив крок в бік соціальної аксіоматики за допомогою своїх дедуктивних силогізмів. За Аристотелем, аксіоматичні всі судження з квантором спільності: “усі люди смертні”, “завжди мудрий Соократ” і т. д. Таким чином, будь-яке узагальнююче або категоричне судження аксіоматичне. Питання у тому, в яких випадках використовуються такі судження — питання побудови соціальної аксіоматики занадто обсяжне для такої форми спілкування, як форум.

Просто моя думка: *Marinchello* [05.04.02]

Щодо подій 11 вересня, можу припустити два результати: протягом 10–20 років більшість людей світу будуть поклонятися або Аллаху, або Америці. Я не наполягаю на тому, що це єдино можливий варіант, але хотів би відзначити: кажучи про становлення нової світової релігії, ми повинні враховувати не тільки культурні і психологічні, але й політичні фактори.

Нова світова релігія?! *Олег* [06.04.02]

На сьогодні існує три світові релігії: буддизм, християнство, іслам. Усі вони пройшли дуже тривалий і непростий шлях до сучасного стану. І світовими ми їх називаємо тільки тому, що можемо спостерігати їх в історичній перспективі. Зробити те саме з “новими” релігіями немає можливості і, по-моєму, говорити про появу нової світової релігії безглуздо.

Нова Світова Релігія існує: *Сергій Євстратов* [07.05.02]

Нова Світова Релігія існує вже з 1844 р. Її назва — Віра Бахаї. Вона поступово розгортається перед людством. Її основні принципи — єдність Бога, єдність релігій, єдність людства. Вже зараз громади Бахаї всього світу можуть послужити прикладом успішного розвитку сучасного суспільства.

4. Європейський вибір України

Період: 9 травня — 17 липня 2002 р.

Учасників: 17

Повідомлень: 107

Постановка проблеми

9 травня — День Європи. Відзначаючи цей день, Атлантична рада України розпочинає на форумі професора Афоніна чергову дискусію, котра відбудеться в рамках теми “Європейський вибір України”.

...Щойно в Україні завершилися парламентські вибори, які стали черговим випробуванням політичної системи на шляху до демократії, до європейської системи цінностей. На думку багатьох експертів, нинішній склад парламенту є найбільш “проєвропейським”. Сьогодні і влада, і опозиція декларують практично єдиний курс України на європейську інтеграцію. Очікується, що чергове послання Президента України новому складу парламенту буде присвячено реалізації Україною її європейського вибору.

І все ж у цілому ніби спільна позиція політиків щодо європейського вибору України має різну мотивацію і змістовне її наповнення, а отже, надає стимули до продовження дискусії стосовно векторів інтеграції України.

Відвідувачі форуму мають змогу взяти безпосередню участь в обговоренні однієї з найважливіших зовнішньополітичних проблем України, донести свою точку зору щодо її вирішення та спільно з іншими учасниками дискусії скласти певне колективне уявлення про сутність проблеми, шляхи і способи її вирішення.

Запитання:

1. Чи могли б Ви назвати найпомітніші кроки, труднощі та перспективи України на шляху до європейської інтеграції?

2. Якою мірою європейський зовнішньополітичний вибір України узгоджується з її внутрішньою політикою?

3. Чи позначаються і як саме на євроінтеграційному шляху України російський та американський фактори?

4. Якими Ви бачите зміст і майбутнє гасла “До Європи разом з Росією”?

5. Чи є євроатлантична інтеграція (вступ до НАТО) обов’язковим елементом європейської інтеграції (вступ до ЄС)?

6. Які, на Ваш погляд, євроатлантичні мотиви України? Чого в них більше: “почуття європейської ідентичності” чи “геополітичних домагань України”?

7. Яким Вам уявляється український образ посттрансформаційної Європи?

Рекомендовані публікації

1. Деркач А. Європейський вибор України // Зеркало недели. — 2002. — 27 апр.—11 мая. — С. 4.

2. Бистрицький С. Для входження України в Європу потрібні реальні зміни всередині самої країни // День. — 1999. — 10 грудня. — С. 18.

3. Афонін Е. А., Мартинов А. Ю. Об’єднана Європа: соціокультурні кордони // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірка наукових

праць учасників 7-ї Міжнародній науково-методичній конференції “Харківські соціологічні читання 2001”. — Х., 2001. — С. 332–337.

4. *Коваленко А.* Україна: тупик в кінці євротоннеля // Зеркало недели. — 2002. — 5–18 янв. — С. 5.

5. Сценарій для України [інтерв'ю з відомим політологом Збігневом Бжезинським, коментарі та оцінки українських експертів] // День. — 2001. — 24 лютого. — С. 4.

6. *Шпек Р.* О проблемах зрения и ориентировки на местности // Зеркало недели. — 2002. — 26 янв. — 1 февр. — С. 1, 5.

7. Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір: Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки. — К., 2002. — 74 с.

Дискусія

1. Чи могли б Ви назвати найпомітніші кроки, труднощі та перспективи України на шляху до європейської інтеграції?

Першим кроком України стала, на жаль, декларація європейського вибору: *Олександр Пелін*, Ужгород [15.05.02]

Той, хто в змозі зробити крок, — робить його. Той, хто не може або не хоче його робити, — декларує намір. Той, хто не тільки не може зробити крок, але й декларувати його, — приречений на розмірковування про нього. Це так само справедливо, як триєдність Бога-батька, Бога-сина і Святого Духу. Доля сина всім добре відома. Доля України теж проглядається досить добре. Чи здатні ми змінити цю долю? Так я сформулював би головне питання цього форуму. Що для цього необхідно? Змінити звичну для нас іпостась вічно других балакунів.

Інтеграція — процес, що відбувається між рівними. Нерівний шлюб не дає інтеграції, а тільки принизливу адаптацію. Для умовного вирівнювання з цивілізованою Європою, на думку Т. Шаніна, ми повинні перебороти культурний опір, який постійно чинимо атлантичній цивілізації і науці. Як кельти, які руйнували римські дороги, ми охороняємо себе за допомогою останньої барикади — нашої культури — від неминучої поразки з боку західних технологій. Чи здатні ми, як японці, на освоєння більш точних технологій? Чи не заважає цьому наша слов'янська душа? Чи здатні ми усвідомити свої інтереси?

Найскладніший і найважливіший крок у бік західної цивілізації — навчитися відрізняти примхи від потреб. Якщо це вдасться зробити нашій еліті, то значить, у нас є шанс навчитися підкоряти свої потреби корпоративним інтересам, бачити процеси, що відбуваються навколо нас, і добірно маневрувати навколо непохитних цінностей, не руйнуючи їх. Поки цього немає, замість інтеграції ми маємо декларацію про інтеграцію, за яку якщо й не розпинають, то дуже карають.

А. Деркач правий, євразійці діють, і Україна в їхньому союзі з другої позиції найближчим часом може сповзти на третю-четверту. Сучасна Європа буде не звичний європейський дім, а європейську фортецю. У старому європейському домі слов'яни щонайменше виконували роль зовнішніх антів (пілястрів). Яку роль відводять східним слов'янам у новій європейській фортеці сучасні європейські архітектори? З. Бжезинський не рахується. Україна як чорна фігура на великій шахівниці — це знущання. То яка роль відводиться Україні в європейському сценарії? Сподіваюся, що зрозуміла відповідь на це питання стане початком дискусії.

Re: *Едуард Афонін*, Київ [20.05.02]

Думаю, Олександр, Ви погодитесь, що про роль України в європейському сценарії можуть розповісти тільки європейці. Однак Україна як територіально європейська (у певному сенсі центральноєвропейська) держава об'єктивно перебуває в зоні політичних інтересів європейського співтовариства, що усвідомлює у своїй більшості неминучість трансформації європейських інститутів, у тому числі “розширення ЄС на Схід”. Україна, потрапляючи в зону цих інтересів, вправі або приймати, або не приймати запропоновані перспективи. У будь-якому разі ці рішення в європейському співтоваристві, що спирається на жорстко реалістичну політику, будуть оцінюватися лише з позицій послідовності і реалізму. А ось тут, на мій погляд, і є той камінь спотикання, що не дає рушити Україні і ЄС назустріч один одному. З одного боку, Україна прийняла в 1996 р. в цілому сучасну (європейську) Конституцію, дві третини статей якої орієнтовані на захист прав людини. Хоч і повільно, але вона просувається в напрямку створення сучасної бюджетної системи, фінансових та інших соціальних інститутів, зміцнення основ місцевого самоврядування, реформування виборчої системи і т. д. З другого боку, сучасна політична еліта України, будучи під владою соціокультурної специфіки країни і триваючої загальносистемної кризи, все ще “борсається” у звично “бінарному” світоглядному діапазоні, не знаходячи справжнього змісту і духу формули поведінки, яка відбивала б справжню суть європейської (не відкидаючи національний інтерес) системи внутрішньонаціональних і міжнародних відносин.

Ситуація, що складається на сьогодні в Україні, рівносильна прийняттю нового уложення (закону), дотримуючись букви якого політична еліта готова задля вузькокорисливої доцільності аж до протилежності змінити сутність і дух цього уложення. Це нагадує ситуацію, коли новим засобом (телевізором, комп'ютером і т. п.) за звичкою “забивають цвяхи”. Я вважаю, що це один із провідних критеріїв, за яким європейці, власне, і роблять оцінку готовності країн до участі в справах Європейського дому. Звичайно, при цьому важливі і реальні досягнення в галузі інституціональних змін країн, що трансформуються і потребують значних матеріальних і часових витрат. Не думаю, що Україна в цьому контексті поступається країнам — реальним кандидатам на вступ до ЄС.

Re: Re: *О. Пелін* [27.05.02]

Звичайно, погоджуюся: про роль України в європейському сценарії можуть розповісти тільки європейські режисери. Вони — домінуюча основа, тому що ми більше зацікавлені у скороченні дистанцій, ніж вони. Мрії нашої еліти можуть узагалі не братися до уваги європейськими режисерами тільки з тієї причини, що вони мрії. Перейти на рівень двостороннього діалогу можна тільки під час обговорення реальних потреб конкретних європейських країн і України. Мрії від потреб відділяються побоюваннями. Чого побоюються європейські сценаристи, а чого — наша еліта?

Україна і Європа: *Сергій Євстратов*, Санкт-Петербург [24.05.02]

Олександр! Радий поновленню діалогів. Тема цікава і Ви, як завжди, гостро порушуєте питання. У чому суть проблеми? Україна — природна і дуже чимала частина Європи. Немає Європи без України. Очевидно, йдеться все-таки про вибудовування відносин Росія, Україна — Західна Європа. У полі традиційної диференціації.

Навіщо ми потрібні Західній Європі? Як джерело сировини, євроазіатський буфер, а також “пугало”. Що нас цікавить у Європі? Екзотика сервісу і технологій.

У 1902 р. також існували ідеї Сполучених Штатів Європи, Ліга Націй, родичі Вільі і Нікі мило листувалися, усі їздили на води в Баден-Баден, а потім сталися дві найстрашніші війни і купа революцій, під час яких більше всього дісталось Росії й Україні. У Західній Європі дійсно є культ подвійних стандартів, а це дуже небезпечно для нас... Європу не треба копіювати, треба об'єднуватися всім країнам СНД у новий союз і дружити з Європою “родинами”.

Re: О. Пелін [27.05.02]

Сергію, я думаю, що така постановка проблеми: 1) занадто абстрактна; 2) результат нашого домислення за європейців. Якщо ми виходимо з постулату, що Україна — природна і чимала частина Європи, то проблеми взагалі ніякої немає. Те, що немає Європи без України, — ілюзія, у яку нам хотілося б вірити. Я не впевнений, що європейці дійсно так думають. Вибудовування відносин Росія, Україна — Західна Європа, справді справа серйозна, тому що вони не на жарт зачіпають інтереси (побоювання) не тільки європейців, але і США.

Навіщо ми потрібні Західній Європі? — це питання до європейців. Проте, швидше за все, як євроазіатський буфер. Тільки б не як рів з водою перед європейською фортецею. На роль “пугала” ми просто не тягнемо.

Що нам цікаво у Європі? Кому що. Однак у цілому — більш високий рівень комфорту. Ми не задумуємося над тим, якою ціною оплачується цей комфорт, що таке діяльність на основі західного аскетизму. Наскільки споглядальний українець, що живе на родючих чорноземах, здатний бути по-західному аскетичним?

У Західній Європі можуть існувати подвійні стандарти стосовно таких партнерів, як Україна чи країни Північної Африки. До речі, мої французькі друзі кілька днів намагалися почути це від мене, але так нічого і не почувши, схоже не бачать особливої різниці між насадками білих антів і північноафриканських караантів (чорних антів). Але культ подвійних стандартів стосовно гідних партнерів у європейців точно немає. Копіювати не варто не тільки Європу, але й сусіда по дачній ділянці. Жити своїм розумом і чужими почуттями, але не навпаки.

З приводу дружби родами — це особлива тема, особливий тип політики. Поки зрозуміло тільки одне: “Нашої родини європейці дуже побоюються”. Чи можна це взагалі назвати дружою?

Re: Олена Рябоконт, Херсон, Атлантична Рада України (АРУ) [13.06.02]

Шановний Олександрє! Мені здається, що Ваша ідея “об'єднання СНД” нежиттєздатна. Один раз уже спробували. Користуючись Вашою метафорою, і сценарій пишемо вкрай погано, і грати не вміємо. Кожен хоче роль першого плану. Як така різношерста трупа буде дружити з Європою? Це будуть Лебідь, Рак і Щука. У товаришів згоди немає, і не передбачається. В Україні набагато більше шансів інтегруватися самостійно. Згодні?

Re: Re: Година Варвара, АРУ, ХДТУ [14.06.02]

Я цілком з Вами згодна, Олено. Тим більше, що в Європі вже дізналися про Україну, хоча й не зовсім так, як було б варто. Тепер варто показати інший бік монети, і спробувати подружитися у відповідь. А то хто запрошуватиме країну

в престижний клуб, якщо вона того не хоче? Інтегруватися самостійно шансів більше — це точно. Адже це допоможе нам більш повно проявити свій потенціал і розкрити свої можливості.

Милим жінкам, Олені і Варварі: О. Пелін [17.06.02]

Один з українських політиків, не пам'ятаю хто саме, дуже точно висловився: “Схід мислить простором, а Захід — часом”. Відповідно до цієї формули усі міркування на зразок: “у Європу з Росією чи без неї”, “Україна з Кучмою чи без нього” — знаходяться у лоні глибоко східного мислення. Ця парадигма близька жіночій половині людства і, на жаль, більшій частині політиків Східної Європи. Західний тип мислення виходить із зовсім іншої парадигми. Типове міркування в рамках цієї динамічної парадигми, наприклад, можна знайти в Емілі Дюркгейма.

Частота й інтенсивність контактів — індикатор для оцінок західницького типу. Я, опинившись у самому центрі Європи, відчуваю це не тільки за допомогою соціологічного інструментарію, а навіть шкірою. Згідно з етнологічним дослідженням у Закарпатті стало ясно, що за рівнем динаміки українці і росіяни майже в два рази поступаються німцям. Трохи менша різниця з угорцями, словаками і румунами. Думаю, що з фізики ви пам'ятаєте, що таке інтерференція і дифракція хвиль різної частоти. Отож продукт такого “накладення” хвиль різної частоти присутній у нас, у Закарпатті — русини. Динаміка русинів у 12 разів нижче німецької і в 5 разів — загальноукраїнської. Так що не Лебідь, Рак і Щука, а стагнація може стати результатом інтеграції, що сприймається по-східному. Думаю, спробувати по-східному — мало. Треба спробувати зрозуміти те, що спробували по-західному.

Проблема в чому...: Ігор Бабюк [27.05.2002]

Дозвольте долучитися до дискусії. На мою думку, головною проблемою, перешкодою для просування України шляхом європейської інтеграції є відсутність чіткої зовнішньополітичної позиції. Я згідний з тим, що сьогодні через певні внутрішньополітичні причини Україна дотримується так званого багатовекторного характеру у зовнішній політиці. Я нічого страшного в цьому не бачу. Проблема в іншому — жоден з цих так званих векторів не є постійним. То з'являється заява, що Україна йде до Європейського Союзу спільно із “старшим братом”, то повідомлення про утворення подібного Східноєвропейського союзу, то говорять про рівноправну співпрацю на основі двосторонніх договорів і не більше... Тобто на сьогодні можна говорити про наміри, які ще, на жаль, не сформовані в якусь чітку зовнішньополітичну концепцію. Це обумовлено територією, історією українського народу та дуже багатьма іншими факторами.

Re: Едуард Тиханський, Херсон, АРУ [10.06.02]

На мою думку, основний чинник інтеграції до Європи не економічний і не політичний, а соціальний. Насамперед суспільство повинно бути готове до приєднання, і насамперед активне в соціальному плані суспільство. Адже без готовності народу Україна і її народ не зможуть розвиватися в новому суспільстві з іншими “правилами гри”. Я вважаю, що необхідно для початку визначити психологічний настрій українського суспільства, а вже потім, залежно від цього настрою, визначити зовнішню політику і курс реформ у різних сферах життя суспільства й держави.

Проблема, позиція й інтерес з точки зору медіатора: О. Пелін [04.06.02]

Ігоре, з точки зору медіатора наявність позиції не означає обов'язкового її поєднання з інтересом. Якщо дві різні позиції поєднуються з одним загальним інтересом, то це непорозуміння легко лікується спеціальною технологією. Якщо на різних інтересах існує дві позиції, це — ознака справжньої суверенності. Проблема виникає тоді, коли суб'єкти займають спільну позицію, маючи різні інтереси, — нонсенс або результат умілої маніпуляції. Мені здається, що Україна зараз у цьому третьому стані.

Re: Ігор Бабюк [07.06.02]

Олександр, мені здається, що проблема в тому й полягає: Україна має свій інтерес, але її позиція у зовнішній політиці зовсім не відповідає цьому інтересу. Тобто так звана “багатовекторна політика” — це інтерес більших держав, які мають значний вплив на українську зовнішньополітичну діяльність.

Re: Re: О. Пелін [12.06.02]

Ігоре, я готовий погодитися з тим, що Україна має свій особливий інтерес, але її позиція в зовнішньому світі не відповідає цьому інтересу, що невизначена “багатовекторна” зовнішня політика більше вигідна не Україні, а іншим країнам. Але з цього випливає тільки один логічний висновок: Україна надто слабка для самостійної зовнішньої політики. Що Ви думаєте з цього приводу?

Re: Re: Re: Ігор Бабюк [12.06.02]

Олександр, я згідний з тим, що Україна є ще надто слабкою державою у зовнішній політиці. Але найбільш прикро, що керівництво України не робить жодного кроку, щоб змінити цю ситуацію. Україна завжди пливе в чіємусь фарватері. Вся зовнішня політика виробляється під чийось пильним оком. Так не повинно бути.

Чи необхідна інтеграція України до Європейського Союзу? Павло Крупица, Херсон, АРУ [28.05.02]

Це дуже важливе питання для жителів України. Тому що вже настав час для визначення майбутнього нашої з Вами рідної держави. Йти нам шляхом розвитку країн Європейського Союзу (ЄС) чи шляхом “братських” держав, які нещодавно отримали незалежність? Я вважаю, що нам необхідна інтеграція в ЄС.

Хтось спитає: а що вона дає, ця інтеграція? Моя відповідь буде така: по-перше, ми матимемо законодавство світового стандарту, чого нам гостро бракує нині; по-друге, економічний рівень населення зросте за рахунок можливості створення підприємств усіх рівнів бізнесу як з українськими, так і з іноземними інвестиціями; по-третє, з'явиться можливість більш плідної співпраці з іноземними підприємствами, що сприятиме підвищенню кваліфікації наших фахівців. І таких переваг навести ще багато.

Погоджуюся, що є і недоліки. Один з них — інерція мислення наших громадян та небажання діяти самостійно. На жаль, деякі люди звикли жити за “правилами” держави, якої вже немає. А для перенавчання треба “зламати” себе і почати самостійно мислити та приймати відповідальні рішення. Також необхідно мати велике бажання та витримку, щоб досягти бажаної мети. Це основні недоліки, які ми, громадяни України, повинні подолати, щоб мати кращу долю як для себе, так і для своєї країни.

Re: *Володимир Коробов*, Херсон, АРУ [03.06.02]

Ми просто приречені на інтеграцію до Європи, Європа теж зацікавлена в цьому, проблема лише в тому, як це реалізувати без великих проблем і катаклізмів.

Re: Re: *Олена Рябоконт* [13.06.02]

Інтеграція Україні не тільки необхідна і вигідна, вона ще й історично обумовлена. Інакше Україна потрапить під черговий переділ зон впливу “супердержав” Росії і США. Він уже почався. Після подій 11 вересня.

Головний конфлікт європейського вибору — внутрішній: *Володимир Коробов* [28.05.02]

Головна проблема європейського вибору України — це не проблема геополітичної боротьби третіх країн за Україну, хоча й ця боротьба — важливий фактор інтеграції до Європи. Головний контекст європейської інтеграції — внутрішній. Питання полягає в тому, чи буде Україна нормальною європейською країною, заснованою на глобалістських цінностях, чи вона стане новим “Українським Талібаном”, заснованим на традиції, антиглобалізмі й націоналізмі.

У багатьох українців є ілюзія, що націоналізм і глобалізм сумісні, що можна бути європейською країною і не визнавати європейських законів, не сприймати євроатлантичних цінностей глобального суспільства. Націоналістична європейська Україна — це такий самий абсурд, як Франція на чолі з Ле Пеном. Тому головний крок на шляху інтеграції до Європи — це крок у бік відмови від войовничого націоналізму і традиції на користь глобалізму, від національного проекту — на користь глобального проекту. Цей крок неминучий, і питання тільки в тому, коли він відбудеться. Таким чином, необхідно демократизувати внутрішньополітичне життя, щоб стати частиною Європи.

Головні перешкоди інтеграції — українська бідність та економічна криза, повна підпорядкованість поточної політики проблемі “виживання”. Про принциповість і про стратегічні інтереси в зовнішній політиці часто доводиться забувати.

Хотів би також заперечити Олександрові з приводу рівності в інтеграції. Бути рівним у процесі інтеграції не обов’язково, а для нас це й неможливо. Побудувати спочатку Європу в окремо взятій Україні, а потім “на рівних” інтегруватися — це утопія. Європа складається з різних за калібром і специфікою країн. Ніякої рівності в природі немає, а європейська інтеграція — це природа, а не партзбори. Слов’янську душу доведеться зберегти, іншого виходу немає, а от культурний опір (у чому ви його бачите, до речі?) треба припинити негайно. Опиратися атлантичній цивілізації безглуздо. Звичайно, у Європі ми бачимо не лише комфорт, а й силу, що допоможе нашому суспільству перебороти консерватизм всередині нашої країни. Слабке громадянське суспільство не може зробити цю роботу саме, потрібна гуманітарна допомога ззовні. Така допомога можлива зараз тільки з боку Заходу. Отже, Захід нам допоможе!

Re: *О. Пелін* [04.06.02]

Володимире! Ви маєте рацію на рахунок абстрактної рівності. Я сказав це скоромовкою і не уточнив. Але це така сама абстракція та антропоморфізм, як “європейський вибір України”, “інтеграція України до Європи”. Насправді мова йде про інтеграл абстрактної множини “Україна” і ще більш абстрактної множини “Європа”,

і навіть не про їх ізоморфність. Мова йде про деякі загальні поля діяльності у взаємодії конкретних країн.

Щоб не бути абстрактним і неосвіченим, на думку самого Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, буду говорити про взаємодію України і Словаччини. Щойно повернувся з конференції на берегах Ширяви. Загальних полів у відносинах між нашими двома країнами небагато: водний басейн, екологія, прикордонний режим, транспортні коридори, діаспори, торгівля. Рівність чи нерівність виявляється не у відносинах між Україною і Словаччиною взагалі, а тільки в полях реальної взаємодії. У торгівлі Словаччина має з Україною великий дефіцит (набагато більше імпортує, ніж експортує), тобто залежна. Адаптація, але не інтеграція, на цьому полі набуває вигляду ідіоадаптації, тобто пристосування, шляхом втрати зайвих органів. Товарообіг скорочується. У відносинах між діаспорами скоріше лідирує Словаччина. Українці в Словаччині живуть краще, ніж словаки в Україні. Замість інтеграції маємо ідіоадаптацію у формі еміграції.

Ось так за розмовами про інтеграцію займаємося адаптацією і будуємо новий “Український Талібан”, про який Ви пишете. Саме це я мав на увазі, коли говорив про рівність країн, що інтегруються. Я згодний із Вашою точкою зору про націоналізм. Це остання барикада, що будеться біля самого порогу нашого дому. Вона рятє на мить, а потім назавжди залишає нас в ізоляції від динамічного світу.

Динамічний світ і глобалізм — різні речі. Я сподіваюся, що Ви не ототожнюєте глобалізм із глобальними можливостями інформації й Інтернету. А глобальна економіка — нонсенс. За точним визначенням Вебера: “Економіка — здатність діяти в умовах обмежених ресурсів...” Глобальна економіка — смерть економіки і панування розподільчих відносин. Чи не хочете Ви лікувати націоналізм за допомогою розподілу? Так він тільки на це й сподівається. Європейський вибір України — вибір динаміки і заперечення статички.

Націоналістична Україна — глибоко спляча, статична Україна. Я живу в Західній Україні і можу це стверджувати. Вам на Півдні і Сході він здається войовничим, росіяни бачать його обов’язково у формі бандерівця. Ні, це набагато складніше. Це спосіб захисту за допомогою милих серцю снів. Один з таких снів — В. Ющенко. Здатна українська еліта розбудити країну сплячих ангелів? Розбудити заради європейського вибору. Можливо, але тільки не за допомогою НАТО.

Потрібно поєднати патріотизм і цивілізаційну солідарність із Заходом. Український патріотизм в жодному разі не суперечить європейським цінностям:
Олександр, Київ [31.05.02]

Український націоналізм має захисну, а не агресивну природу. Наші націоналісти — абсолютно безпечні, вони заспокоються, як тільки будуть припинені несправедливості проти української культури. Українські націоналісти мають культурне, а не расове чи ксенофобське поняття націоналізму, а це вже саме про себе говорить. У разі відновлення історичної справедливості щодо мови і культури, їхній націоналізм неминуче переродиться у патріотизм, властивий будь-якій здоровій нації. Хочу сказати, що європейська солідарність і патріотизм складаються з локальних патріотизмів, і було б безглуздо їх заперечувати. Локальні патріотизми лише підсилюють європейську солідарність, додають різноманітності і стійкості євроатлантичній ідентичності.

Re: *Володимир Коробов* [03.06.02]

Є два рівні дискусії: науковий та ідеологічний. З наукової точки зору, український націоналізм нічим не відрізняється від французького, російського чи єврейського. З ідеологічної аргумент звучить так: “Хай живе український націоналізм — найгуманніший і найпухнастіший націоналізм у світі!”. Твердження про якийсь особливий характер “рідного націоналізму” не витримують ніякої критики. Як у Європі ставляться до націоналізму — добре показали недавні вибори у Франції, а трохи раніше — в Австрії. Об’єднана Європа і націоналізм — несумісні речі.

Між іншим, місяць тому в по-європейськи вишуканому Люблінському університеті я познайомився з точкою зору на наш рідний націоналізм, зовсім протилежною Вашій, і треба визнати, я захищав наших, як міг, бо мене теж виховали патріотом. Але як поєднати націоналізм з відмовою від гривні і підпорядкуванню військовому командуванню в Брюсселі, спілкуванням англійською і заміною українського кіно американським? Чи це може викликати посилення локального патріотизму?

Інтеграція до Європи означає, що треба трохи поступитися суверенітетом, своїм націоналізмом і патріотизмом. Треба стати патріотом об’єднаної Європи. Зрозуміло, що треба прагнути до того, щоб зберегти українську культуру і мову, як до цього закликає ЮНЕСКО, наприклад. Європейський патріотизм не суперечить тому, щоб любити свій рідний край, не суперечить локальному патріотизму, але зверхність загальноєвропейських цінностей і законів над локальними — єдино можливий принцип існування об’єднаної Європи як цілості.

Нового змісту набуває і локальний патріотизм — це патріотизм єврорегіонів. Наприклад, Чорноморський патріотизм — дуже гарно звучить! На жаль, рівень внутрішньої свободи і страх перед нашими “неагресивними новими більшовиками” багатом заважає відверто обговорювати переваги традиціоналістського і ліберального проєктів, національного і глобального рухів. Можливо, ця тема — тільки для кількох львівських інтелектуалів, але тема ця надзвичайно актуальна і важлива. Було б непогано нам “підняти планку” свободи думки і слова, щоб легше було інтегруватися до вільної Європи.

Re: *Олена Рябоконт* [13.06.02]

“Український націоналізм має захисну, а не агресивну природу”. Чи так це, Олександр? Мені здається, що той націонал-шовінізм, яким переповнені Mass Media, нічого спільного з національною ідеєю не має. До того ж, у Євросоюзі жодна нація не скаржилась на пригнічення національних інтересів. Взагалі, пригнітити їх можна лише так, як це робимо зараз ми самі (тут я погоджуюся з Володимиром): пропагандою західного способу життя через телебачення та пресу, занедбанням власної культури, тим, що ми доручили виховання молоді масовій культурі. Націоналізм — це почуття відповідальності за свою країну, а не погорда перед іншими країнами.

Східно-центральнo-європейський націоналізм – носій антидемократичної традиції: *Володимир Коробов*, [15.06.02]

Наша специфіка як центральноєвропейської держави полягає в особливостях нашої національної ідеї і націоналістичної ідеології, що відіграють важливу роль у нашому суспільстві. Якщо національна ідея в Західній Європі у свій час допомогла прогресу, то в Центрально-Східній Європі, з її важкою долею, вона міцно пов’язана з антидемократичною традицією — така думка багатьох фахівців і експертів.

Причини цього, складні й різноманітні, частіше вказують на бюрократичну модель державності (Україна — чудовий приклад!), відсутність традицій цивільного суспільства тощо. Настрої, породжувані націоналістичною ідеологією, — націоналістичний пафос, ксенофобія, несприйняття ліберального капіталізму, плуралістичної демократії, — усе це перешкоджає інтеграції України до Європи, це потрібно перебороти.

Труднощі інтеграції до Європи: *Олександр Найдьонов*, Херсон, АРУ [30.05.02]

Найбільша наша проблема полягає в тому, щоб всі громадяни України сприйняли приватну власність як нормальне і необхідне явище особистого і суспільного життя. Іншими словами, з огляду на результати голосування на парламентських виборах, де кількість представників більшовицького світобачення не може не жахати своєю кількістю, нам потрібно провести дебільшовизацію свідомості досить значної кількості наших співвітчизників. Європейська еліта справилася зі своїм головним завданням: переконала своїх громадян, що збагачуватися можна не шляхом розбою, грабунку чи шахрайства, а законним шляхом. Запорукою є приватна власність, яка законодавчо закріплена за людиною та її нащадками, яку не відбере ні сільський начальник, ні партія чи держава. У цьому ми різнимося з іншими європейськими народами. І для того щоб ми інтегрувалися економічно до європейської спільноти, спочатку нам треба інтегруватися туди філософськи, тобто своїм менталітетом.

Re: *Ігор Бабюк* [31.05.02]

Олександр, з Вами важко не погодитися, але виникає одне запитання: яким чином подолати цю перешкоду, яким чином відбуватиметься трансформація українського менталітету? Чи зможе раб власними силами побудувати вільну державу, чи потрібно буде Мойсейових сорок років?

Re: Re: *О. Пелін* [31.05.02]

Ігоре, я щойно повернувся зі Словаччини з міжнародної конференції Ради Європи з питань прикордонної інтеграції України і Словаччини. Зустріч була на високому рівні державних секретарів, послів, високопоставлених чиновників прикордонних областей України і Словаччини. Головне враження — повна відсутність культури мислення. Мене охопив гіркий жаль щодо наших перспектив. Ніхто з адміністраторів не зміг навіть наблизитися до постановки проблеми прикордонної інтеграції.

Один з чиновників показав мені свою доповідь за кілька хвилин до виступу, і вона вигідно відрізнялася від інших тим, що більш-менш чітко описувала стан питання. Адже це елементарно: учора торгове сальдо було Х, сьогодні — Y, а завтра може бути Z. Чому, добродію аналітики, це відбувається в українсько-словацьких відносинах, а не в українсько-угорських? Це до смішного просто. Сумно було чути звіти про те, як всі ми намагаємося працювати над питаннями інтеграції. Уся розмова була на рівні очевидних речей. Нас поєднує загальний митний режим, загальний водний басейн і загальна екологія. На те, що існує велика кількість неочевидних взаємодій, доступних виміру тільки спеціальними аналітичними методами, — табу. Переговори на рівні очевидного зручні для чиновників. Їхній світ бідний, але затишний. Ускладнювати собі життя наукою ніхто не хоче. Це і є культурне стримування нашого зближення з цивілізацією (точними технологіями і наукою). Нас влаштовує “сокирна робота”, дуже приблизний розрахунок, “авось”.

Як трансформувати такий наш менталітет у європейський? Шлях один — спрямоване формування потреб. Як це робити? Бажання бути європейцем доповнювати побоюваннями не стати ним. Мойсей користувався екстенсивними методами перевиховання. Я вже сорок років без Мойсея броджу пустелею нерозуміння. Своїм студентам я заощаджую час, свої 40 років мандрівок спресовую у 2–3 семестри. Так що за наявності достатнього числа “пустельників” сорок років може і не знадобитися. Безумовно, раби не можуть будувати державність (тим більше вільну). Раби і споглядалники — різні речі. Східні споглядалники завжди будували могутні держави. Тут немає великого секрету і купа можливостей. Але це занадто велика тема для такого формату, як форум. Шукаймо нові формати.

Re: Re: Re: *Володимир Коробов* [03.06.02]

Олександр, дуже цікаві враження! Але я хотів би ось що сказати: чиновники завжди відстають. За нашими посткомуністичними чиновниками не можна судити про динаміку змін у масовій свідомості, у менталітеті. Усе-таки треба визнати, що відбуваються великі зміни у свідомості наших співгромадян, за останні 10 років відбулися дуже значні зміни! Це стосується і рівня свободи, і ставлення до приватної власності та підприємництва, ставлення до НАТО і Європи. Наш форум і наша дискусія — прекрасний символ цих змін. Не все так погано, дебільшовизація свідомості відбувається, хоча і не так швидко, як комусь хотілося б. Та й учасники нашої дискусії, ми самі, теж пройшли за цей час великий шлях трансформації свідомості, зміни філософії. Іноді історично еліта випереджає свій народ, але, як показує ситуація, буває й навпаки, — коли ментальність еліти знаходиться на більш низькому рівні, ніж ментальність народу, коли еліта починає гальмувати рух.

Труднощі інтеграції до Європи у нашій ментальності: *О. Пелін* [12.06.02]

Володю! Хотів би відзначити, що справа не лише в чиновниках. Їм давали освіту такі, як ми з Вами викладачі-соціологи. У нас у культурі відсутня предметність розмови. Для того щоб описати стан будь-якого питання, необхідно принаймні вказувати на місце і час. Не існує інтеграції взагалі, України взагалі. Про це ще, здається, Кант говорив. У нас не люблять питання: де? коли? як? скільки? Зате люблять узагальнювати без будь-яких підстав: завжди, ніколи, всі, ніхто. Балаканина, що лоскоче нерви. Логіку треба вбивати в голову ще у школах. А якщо у школах і вузах викладають погану риторіку, то і в політиці повний хаос.

НАТО важливе для України уже самим існуванням на кордонах нашої країни: *Олександр, Київ* [31.05.02]

Особливо важливим для України є вступ до НАТО наших західних сусідів, тому що в такий спосіб створюється протяжний кордон з Альянсом, через який гранично спрощується здійснення різноманітних форм співробітництва між сторонами, у тому числі й у сфері безпеки. У разі загрози своїй безпеці Україна одержує надійний “тил” у вигляді могутньої організації. Водночас розширення НАТО здатне послабити геополітичний тиск з боку Росії на країни колишнього СРСР.

Іноді в політичних і наукових колах звучить думка, що поширення НАТО на країни Східної Європи Росія намагається компенсувати посиленням власної присутності в окремих регіонах СНД, зокрема в Україні. Однак ця теза легко дезавується. Адже наближення кордонів Північноатлантичного альянсу до Росії та її життєво

важливих центрів зробить для Москви більш проблематичними і ризикованими можливості тиску на інших напрямках. Також надзвичайно важливо, що поширення гарантій НАТО на ці країни зменшить зону “вакууму безпеки”, вкрай загрозливу потенційними катаклізмами. До того ж можна стверджувати, що ідеологічний вплив євроатлантичної інтеграції країн Східної Європи може стати не менш важливим, ніж матеріальний. Інтеграція країн Східної Європи з такою могутньою організацією буде сприяти тому, що Росія повинна буде розвиватися більш синхронно з іншою частиною континенту. Адже нарешті після антизахідної політики Росії часів “пізнього Єльцина” та “раннього Путіна” Росія й НАТО остаточно прийшли до угоди створити новий орган політичного співробітництва — так звану “двадцятку”, де Росія матиме право голосу на рівні з 19 країнами — учасницями альянсу в таких питаннях, як боротьба з тероризмом, контроль за озброєннями і допомога в надзвичайних ситуаціях, однак не в питанні колективної безпеки.

Наближення політичної Європи (НАТО, ЄС) до кордонів Росії може мати ще й інший наслідок — зростання в самій Росії популярності західних моделей розвитку і відповідного способу життя. Те, що Росія нарешті усвідомить свою “не першу” роль у Європі (що болісно, але все-таки стає зрозуміліше нинішній політичній еліті Росії), завдасть непоправної шкоди політичній міфологемі, яка лякає сусідів Росії, про можливість силового “прорубування” у Європу.

Re: Володимир Коробов, [03.06.02]

Для України дуже важливо, щоб рух у НАТО й інтеграція до Європи відбувалися синхронно зі зближенням Росії з НАТО і Європою, це важливо з зовнішньополітичної, і з геополітичної, і з внутрішньополітичної точок зору. Такий підхід найбільшою мірою відповідає інтересам національної безпеки України. Поки така синхронізація спостерігається, і це добре, це вигідно всім. Зовсім недавно це сприймалося як політична фантастика, але реальність перевершила найсміливіші припущення! Ми прагнемо до Європи насамперед у своїх власних інтересах, а не для того, щоб зобразити Росію кращою і безпечнішою, хоча звичайно, і про Росію не треба забувати.

Ніякої антизахідної політики Єльцина і Путіна реально ніколи не було, це цілком прозахідні політики (якщо, звичайно, не плутати Дж. Буша з Гусинським чи майором Мельниченком). Мені також здається, що ні Росія, ні Україна ніколи не помилялися на рахунок “своєї не першої ролі у Європі”, скоріше навпаки, у нас давній комплекс меншовартості щодо Європи, незважаючи на радянські ракети і великі воєнні перемоги й походи. Не думаю, що поняття сили, у тому числі військової сили, відходить у минуле, ймовірно, у Європі можливі військові зіткнення і в майбутньому, у тому числі — між членами НАТО, але в даний час військової загрози Україні або Європі від Росії чи Румунії немає, і в найближчому майбутньому, напевно, не буде. Хоча за певних обставин, можливо, нова всеєвропейська війна може відбутися.

Труднощі інтеграції: Олена Рябоконт, [03.06.02]

На мою думку, найскладнішими в питанні інтеграції є психологічний і законодавчий аспекти. Що стосується законодавчої бази, то в основному чомусь обговорюється тільки приведення у відповідність із міжнародними нормами питань

кримінального кодексу і митного права, абсолютно нівелиуються питання захисту прав людини. Не можна стверджувати, що в Україні немає такої практики, але вона існує скоріше номінативно, на відміну від країн з розвинутою демократією. Далі — психологічний аспект, саме психологічний. І справа навіть не в ментальності українців або їх новонаціональній свідомості, а в незвичці до свободи. Знову-таки, практика захисту прав людини, точніше, її відсутність. Спочатку населення даної країни потрібно виховати в душі свободи, а населення Європи — у душі довіри (відразу — питання візового в'їзду, паспортного режиму і т. д.). Тобто має виникнути довіра, відмова від образу ворога.

Re: *Володимир Коробов*, [03.06.02]

Так, Олено, ви тисячу разів праві: якщо вивчити реальні розповіді наших співгромадян про їхню особисте “відкриття Європи”, ці розповіді повні таких відкриттів, яких у нашій дискусії не прочитаєш, не почуєш. “Особистий шлях у Європу” багатьох і багатьох українців — це шлях принижень, втрати гідності, розчарувань, втрати “проєвропейських” ілюзій, я вже не кажу про експорт “живого товару”. Європа багатолика, різноманітна і ставиться до нас без фанатичної дружельюбності, а часто насторожено. Космополітичний науковий світ усе-таки має переваги. Мій особистий досвід спілкування з європейцями і моє відкриття Європи відбулося досить гладко і безхмарно, але я бачив, як в інших країнах принижують наших співгромадян.

Re: *Едуард Тиханський* [10.06.02]

Саме так. Цілком згоден з Вами, Олено. Я вважаю, що саме довіри бракує Європі для прийняття України. Свого часу вона (Європа) бачила в Україні суперника, ядерну державу. Здається, цей стереотип так і залишився. Мені здається, Європа має не ставити жорсткі умови для України, а всіма силами допомагати їй. Адже ми живемо у цивілізованому світі, де всі повинні допомагати один одному і всіляко сприяти процесам інтеграції країн. Європа повинна прийняти Україну спочатку як “друга”, а тільки потім — як стратегічного партнера.

Re: Re: *Варвара Година* [14.06.02]

Здається мені, Ви, Едуарде, трохи неправі. Європа перестала бачити суперника в Україні ще років п'ять тому, коли наша економіка дрижала від інфляції. Допомога від Європи — справа, звичайно, потрібна і, схоже, європейці роблять слабкі спроби, щоб допомогти. Мені сподобалися Ваші слова, що у цивілізованому світі усі повинні допомагати один одному. Ви — реаліст чи запеклий оптиміст? Наш “цивілізований світ” нині гірший, ніж звіринець. Звірі й ті не знищують собі подібних просто так. Те, що зараз відбувається, деякі називають природним відсівом. Чи не відсіють і Україну і як друга, і як стратегічного партнера?

Re: *Варвара Година* [14.06.02]

Довіра була необхідна завжди, але мені здається, що ми теж повинні постаратися, щоб нам довіряли. Воля теж немаловажлива, особливо для українців. Мені здається, Олено, що Вам варто відправити своє повідомлення до уряду, а то вони в даний момент більше схвильовані пропозиціями Президента понизити зарплату депутатам, ніж людським аспектом.

Заперечень немає — інтегруватися треба! *Сергій Євстратов* [04.06.02]

Шановні колеги! Дійсно, на сайті йде дуже цікаве обговорення! Усі виступи — по суті справи. Однак усе-таки давайте ще раз повернемося до висхідного послання: а про що все-таки розмова? Про те, що інтегруватися потрібно — це безперечно. Причому проблема стоїть однаково — і для Росії, і для України, і для інших республік. А хіба вже сьогодні умови для інтеграції недостатні? Цілком достатні. Люди їздять у Західну Європу (а вони до нас їздять не настільки охоче...), постачаємо туди газ, нафту, метал, інтелект (а вони нам — стегенця, ЕОМ тощо). Не дуже охоче вчать на Заході російську й українську мови і погано знають нашу культуру? Зате багато наших людей знають європейські мови, західну культуру. На кордонах стало простіше, з візами — легше. Що ще треба? Про що суперечка? Так, ні про що. А повинна бути ось про що: щоб інтеграція відбувалася, люди мають переміщатися, їздити один до одного. Для цього потрібні дороги хороші, їх треба будувати. Потрібні також нормальні готелі, їх теж потрібно будувати. Ну хто поїде до кримських оздоровниць, якщо там тижнями немає холодної води (гаряча — це взагалі фантастика...)? І так далі, перелік нескінченний...

Легко побачити, що в основі інтеграційних процесів лежать цілком конкретні й прості речі — вміння і бажання працювати, створювати щось корисне і якісне, а потім обмінюватися результатами праці. От і вся інтеграція. Чи відбувається щонебудь у цьому напрямі насправді? Дещо відбувається, але не настільки, щоб можна було говорити про щось серйозне.

Питання про інтеграцію — це питання про відновлення творчого і продуктивного потенціалу всіх республік, а Росії й Україні — у першу чергу. Це природні лідери СНД, і нехай для експерименту відпрацювали б інтеграційні технології між собою. Союз Росії з Білоруссю — справа хороша, але без України він не дуже й цікавий. Навряд чи ознакою державності можна вважати лише наявність митників на штучних “кордонах”, різних гербів, гімнів і паспортів та іншої зовнішньої атрибутики. Основа сучасної державності — це все-таки наявність творчих і соціально нешкідливих технологій. Який дурень (європейський чи африканський, не має значення) буде “інтегруватися” із країнами, що, маючи найбагатші людські і природні ресурси, відбирають у пенсіонерів гроші з ощадкнижок, не можуть розв’язати питань водопостачання, відключають електроенергію в будинках, лікарнях, військових частинах по кілька годин на день, продають на кожному розі тонни горілки і т. д. (перелік дуже довгий...). І все це триватиме доти, доки суспільство не згадає, нарешті, свої резистентні інстинкти, а відбудеться це, якщо наші суспільствознавці нарешті всерйоз почнуть вивчати реальні проблеми реального життя реального населення. Розберуться в цьому і будуть вчити покоління вміти відрізняти правду від неправди, міф від реальності, відновлять у людей повагу до Батьківщини, її історії, її досягнень, відновлять віру у власні (не західні, американські чи японські) сили, віру у власний рубль, гривню або “зайчик”. Тоді й інтеграція піде сама собою, і не треба буде про неї багато говорити.

Євроінтеграція і послання Президента: *Володимир Головка*, Дніпропетровськ, Центр політичного аналізу [05.06.02]

Послання “Європейський вибір” видається спробою (може, не зовсім вдалою) Президента, точніше фінансово-промислових груп, що стоять за ним, намацати

довгострокову стратегію. Оскільки очевидно, що до 2011 р. вступ до ЄС не відбудеться ні за яких умов, насамперед через економічну неспроможність України. Водночас гармонізація і поглиблення економічних відносин з Росією дасть позитивний ефект уже невдовзі. Однак цей ефект буде відносно короткочасним, оскільки з кожним роком потреба в засобах для модернізації економіки в Україні (утім, як і в нашій північно-східній сусідки) буде зростати, а в них Росія сама вже відчуває дефіцит. Таким чином, перефразуючи відоме гасло, основний пафос послання можна визначити як “Заробити кошти в Росії, щоб витратити їх на інтеграцію до Європи”.

Якщо в цьому основний Пафос Послання: *О. Пелін* [05.06.02]

Етос, на мій погляд, буде мізерним, а Логос, відповідно, близьким до нуля. Щось тут не працює.

Re: *Володимир Головка* [06.06.02]

Пафос, Логос, Етос — головне, щоб була політична воля для реалізації обраного курсу.

Re: Re: *О. Пелін* [12.06.02]

Воля є — розуму не треба?

Re: Re: *Едуард Афонін* [12.06.02]

Воля, Володимире, — дійсно необхідний компонент будь-якого політичного рішення, але вона лише засіб реалізації мети, яка забезпечується “рацією”. Ще Сенека говорив, що капітану (як і політику), що не знає мети свого плавання, марно розраховувати на попутний вітер. Що стосується України (що знаходиться — уточнив наш колега Олександр Пелін — в історично конкретному перехідному періоді розвитку), то при всій спокусливості мати “тверду волю”, усе-таки важливо мати ясне і реалістичне уявлення про ситуацію. Тим більше, що історія Німеччини (та й не тільки Німеччини) досить переконливо довела неспроможність силової політики.

На жаль, сьогодні ситуація підтверджує тезу: “Історія вчить, що вона нічому не вчить!”. І цьому теж є пояснення. Країни пострадянського ареалу (у тому числі й Україна), що “доганяють” у своєму розвитку країни Західної Європи, не можуть обійти пункти, що лежать на маршруті історичного розвитку. До того ж перехідний період, як мені здається, не слід розуміти як абсолютний хаос. Усе-таки він має певні закономірності. До них я відніс би наявність двох фаз переходу, що здійснюються в цілому на тлі зворотного-поступального руху (флуктуацій). Причому друга фаза утворює у цілому повернення суспільства до старих тенденцій розвитку, на яких, власне, і проростає авторитаризм як інтернаціональне соціальне явище. В Україні ця фаза спостерігається з 1997–98 рр. У революційній радянській історії цю фазу утворювала політика НЕПу. На тлі зворотного-поступальних тенденцій час від часу і виникає, як мені здається, у західній політиці відчуття “надриву” у стратегічному діалозі “Схід — Захід”. З’являються, зокрема, сумніви з приводу послідовності курсу України на євроінтеграцію, що й стало, напевно, підставою до підтвердження цього курсу на найвищому державному рівні.

Повертаючись до теми, зауважу, що головна небезпека, породжувана абсолютизацією політичної волі в перехідний період розвитку країн, — це небезпека військового (силового, вольового) вирішення природних завдань (перерозподілу ресурсів), які щоразу виникають у періоди перебудови суспільного організму.

Сьогоднішній рівень такої загрози співвимірний з масштабом процесів, що відбуваються в контексті трансформації, яка охоплює все більшу частину країн і народонаселення планети. Ось чому, на мій погляд, не так вже й безхмарно виглядає запропонована світу військова політика боротьби з антитероризмом.

Тим більше, що ще не всі шанси несилowego рішення проблем вичерпані:
О.Пелін [17.06.02]

До вищесказаного хотів би додати один приклад. Нині замість соціологічних досліджень, нам довелося працювати над створенням інформаційно-аналітичної системи “Майно Закарпаття” для обласної державної адміністрації. Як з’ясував наш губернатор, такої системи не було і немає в інших регіонах України. При такому дефіциті інформації всі питання “хочеться” вирішувати силовими або адміністративними методами. Це гріх, адже ніхто ще й не намагався по-справжньому діяти на основі прорахованого інтелектуального рішення.

Україна і Європа: *Марина Мироненко, Херсон, АРУ [12.06.02]*

Україну відносять до постсоціалістичних країн, а, як відомо, ставлення до країн такого типу двояке: ними або зацікавлені, або ставляться з обережністю. Тому перспективи інтеграції України в ЄС залежить від того, як Європа ставиться до України, а не від того, чи подобається Україні європейський шлях розвитку і Європа зокрема. Адже те, чи будете ви бажаним гостем, залежить не від того, чи подобається вам господар, а від того, чи подобається господарю ви. Деякі учасники дискусії (зокрема Сергій) вважають, що Україна цікава Європі лише як сировинний придаток і євразійський буфер, а значить інтеграція до Європи буде для України безпосередньо шляхом до поневолення, а не шляхом розвитку і становлення. На мою думку, це занадто категорична заява. Напевно, досить Україні жити за принципом: “Моя хата скраю — нічого не знаю”.

Так, я вважаю, що Україна не повинна існувати відособлено, але фанатичне прагнення стати частиною Європи не має бути основним вектором її політики. Україна й так багато що зробила для того, щоб підходити європейському еталону: ядерне роззброєння, прийняття у 1996 р. Конституції України за європейськими канонами. Так що наступний крок за Європою.

Звичайно, фінансове становище України дуже відрізняється від країн ЄС, так що на швидку інтеграцію розраховувати не доводиться, але Україна повинна не збиватися з наміченого шляху, а так само підтримувати відносини з Росією і країнами СНД.

Перспективи інтеграції до Європи: *Варвара Година [14.06.02]*

Україна завжди була, є і буде європейською країною. Тобто по суті далі інтегруватися вже нікуди, ми в Європі, добродії. Але чи так це насправді? Географічне положення — справа, звичайно, хороша, але від нас, напевно, чекають чогось більшого, ніж кордони на карті.

По-перше, визначеності, тому що кидатися від Росії до Європи, звичайно, можна, але чи надовго нам вистачить сили? Тому найперше, що нам потрібно, — чітка орієнтація і повне розуміння того, що саме потрібно в даний момент Україні як молодій і незалежній державі. По-друге, бажано інтегруватися не на словах, а на ділі. Адже яка користь від того, що наші чиновники повторюють: “Європа — це добре”, “Потрібно інтегруватися”? Так покажіть, що ви зацікавлені у просуванні України.

Хтось може дорікнути мені, що на початку, мовляв, сказала, що ми вже в Європі, а тепер заявляє, що потрібно інтегруватися. Напевно, слід зробити маленьке уточнення. “Просувати” потрібно культуру українського народу, втім, як і уряду. Припустімо, “просунемося”. І що? Що буде завтра? Мені здається, що перспективи інтеграції дуже вигідні для України, якщо можна так сказати, бо передусім це дасть змогу проявити себе як повноправна незалежна держава, а не безкоштовний додаток до Росії чи будь-якої іншої держави, якій вистачить коштів забезпечувати нас кредитами. У Європі з’явиться шанс реалізувати свої можливості і розкрити потенціал. Після стількох років бездіяльності спочатку буде важкувато, але Україна справиться. У це варто повірити.

Re: Едуард Тиханський [15.06.02]

Україні не варто кидатися від Європи до Росії. Треба визначитися: йти у Європу самій чи разом з Росією. По-моєму, більше нам обіцяє інтеграція разом з Росією. Усю свою історію, починаючи з Київської Русі, ми тісно пов’язані з Росією. Були спроби об’єднатися, що по-різному трактувалися істориками. У складі СРСР Україна посідала особливе місце серед інших республік. СНД для нас є найбільш вигідним ринком товарів, так, може, варто об’єднатися і почати просування разом? По-моєму, так у нас перспектива краща!

Виклик часу: відмовитися від вузьконаціоналістичного мислення і включитися в процес глобалізації справжнім чином: Володимир Коробов [15.06.02]

Національна суверенна держава зможе успішно інтегруватися в європейське співтовариство тільки за умови, що еліта відмовиться від вузьконаціоналістичного мислення і підтримає взаємопроникнення, взаємовплив культур, злиття економік і зникнення кордонів. При цьому національні розходження не будуть остаточно знищені, але вони стануть нешкідливими, втратять свою агресивну складову, стануть гемайншафтом, внутрішньою сімейною культурою й історією (біографією). Націоналістичні таліби, скінхеди і герильерос національної ідеї неминуче виявляться, але будуть нещадно побиті ціпками натренованих поліцейських і відтиснуті з університетів та площ.

Ким буде Україна в європейському співтоваристві? Зрозуміло, їй відведена роль держави “другого сорту”. “Розчинитися” у Західній Європі, як Чехії, їй навряд чи вдасться. Якщо перший шлях у Європі — це шлях розвинутих західноєвропейських країн (на зразок Франції або Німеччини), шлях ліберального капіталізму і плюралістичної демократії, то другий шлях — це шлях Росії, що поєднає риси європейського та азійського суспільства-держави, то Україні, напевно, запропоновано третій шлях — шлях поєднання західноєвропейських і російських євразійських проєктів. Україна — це і не Європа і не Росія, а щось середнє.

Так ми можемо стати Центром Європи! *Володимир Коробов* [15.06.02]

Знаменита концепція Центральної Європи має складну долю. Навіть за останні десятиліття вона зазнала серйозних змін: посткомуністичні країни, що прагнули інтегруватися до Європи, розвивали цю концепцію, включаючи себе до простору Центральної Європи, а тепер Чехія, Польща й Угорщина не хочуть бути маргіналами в Європі, хочуть стати нормальною частиною Західної Європи та із задоволенням можуть поступитися нам простором міфічної Центральної Європи.

Якщо жителі Любліна вважають себе жителями Європи, чому так не можуть думати про себе жителі Львова? Місто дуже схоже на Краків. Так що Центр Європи стрімко переміщується на Схід, і тепер роль Східної Європи виконує тільки Росія.

Re: О. Пелін [17.06.02]

Простір Центральної Європи — це міф, придуманий східним мисленням. Інтеграція до Європи — не просторове поняття, а здатність стати такими ж динамічними, як більша частина західних європейців. До західноєвропейського рівня не досягають ні Чехія, ні Польща, ні Угорщина, а значить, поки вони маргінали у Європі. Хто ми такі, страшно уявити. Загальноукраїнський рівень динаміки набагато нижчий “європейського стандарту”, що я фіксую по німцях зразка 1995 р. і росіянах. Крім західноєвропейського центру пасіонарності (за Л. Гумільовим) Україна випробовує на собі вплив російського пасіонарного центру. Росіяни не набагато динамічніші за українців, але хочуть стати нормальною частиною Західної Європи, і з-поміж українців конкурувати з ними можуть тільки галичани (скоріше навіть, львів’яни). Інші на розпутьті: “Хто нас в бій веде? Під яким прапором?” У 1996 р. мені було зрозуміло, що не Київ. Тоді попереду був Дніпропетровськ, він був віртуальною столицею України. Після 1996 р. загальноукраїнських досліджень я не проводив, не знаю, хто зараз “заводить” Україну. Львів дійсно схожий на Краків, і львів’яни досить “гонорові” для того, щоб вважати себе європейцями. А львів’янки можуть навіть дати фору краків’янкам, але... Отут починається нудна наука у цифрах... Поки що центр Європи не переміщується на Схід. На Схід стрімко переміщується східний буфер, що захищає Європу від Великих Балкан. У зв’язку з цим зростає роль Росії, а не України. Якщо вона не справиться зі своїми функціями, то Схід просто розчинить у собі і Західну, і Центральну Європу. Ми постраждаємо першими. Узяти на себе функції терських і донських козаків в Україні не зможе ніхто. Далі — більше. Хто ми після цього? Свинопаси? Важко бути в центрі. Як магнітні полюси тягнуть до себе крайнощі. Ціна несхожості і самостійності дуже висока. Думаєте, про неї хтось замислюється?

2. Якою мірою європейський зовнішньополітичний вибір України узгоджується з її внутрішньою політикою?

Внутрішня політика України суперечить зовнішній: *Володимир Коробов* [28.05.02]

Зовнішньополітичний пріоритет України — інтеграція до Європейського Співтовариства. Це цілком сучасний, адекватний і позитивний пріоритет. Але консервативна, традиційна, націоналістична, відстала внутрішня політика перешкоджає швидкому входженню України до ЄС. Наприклад: існування недемократичних за своїми орієнтирами і деморалізованих регіональних еліт, призначення губернаторів, адміністративний устрій з іншої країни, нікчемність місцевого самоврядування, тупий консерватизм ЗМІ, масова корупція і бюрократизм, слабкість і низька ефективність держапарату, самоорганізація суспільства відбувається без підтримки, а частково — всупереч місцевій владі, неєвропейська мовна політика, поширення державними органами націоналістичних ідеологем і т. д. і т. п.

Для того щоб стати європейською країною, нам треба розв’язати наші внутрішні проблеми, зрозуміти, що таке європейська держава, чи сумісна наша

мрія про красиву, але особливу Україну з мрією про глобальне суспільство. Що нам все-таки більше подобається: “Макдональдс” чи “Два гусаки”?

Re: *Олександр*, Київ [31.05.02]

Шановний Володимире! Цілковито згоден з тим, що внутрішня політика України нині не є демократичною, як і з тим, що регіональні еліти наскрізь корумповані. Можу лише додати, що столична еліта корумпована не менше. Щоправда, у нас немає націоналістичної внутрішньої політики, як ви те стверджуєте. Можливо, херсонський губернатор її проводив, тоді поділіться, будь-ласка, прикладами.

Природно, брак демократії заважає вступі до ЄС і НАТО, Однак головним для України нині все-таки є питання безпеки. Питання демократії також надзвичайно важливе, з огляду на залежність від нього наших союзницьких відносин із Заходом. Однак коли влада намагається робити правильні зовнішньополітичні кроки (як вступ до НАТО), цю ініціативу треба підтримувати, навіть попри те, що мотивація цих кроків з боку керівництва України може бути небездоганною.

Так, внутрішня політика України нині суперечить проголошуваним зовнішнім. Але це означає, що потрібно приводити внутрішню політику у відповідність із деклараціями політики зовнішньої. При цьому слід чітко вирізнити декларації та реалії зовнішньої політики України. Українська політика кон’юнктурно спрямована на задоволення інтересів правлячої верхівки, і лише подекуди намагається виконувати свою основну соціальну функцію — захист національних інтересів. Саме в цьому є головна проблема як зовнішньої, так і внутрішньої політики України.

Re: *Олена Рябоконт* [13.06.02]

Згодна з Вами, Володимире. Додам тільки, що обидва напрями політики декларативні, що теж не додає Україні поваг з боку країн Євросоюзу.

Відповідь ЄС: *Микола Гоманюк*, Херсон, АРУ [03.06.02]

Думаю, що відповідь на це запитання дав сам Європейський Союз, що (незважаючи на декларовану українськими політиками євронаправленість зовнішньої політики) не має ілюзій стосовно стану і перспектив розвитку України. Сам факт, що ЄС збирається після чергового “євроапгрейда” надати Україні разом з Молдовою і Білоруссю особливого статусу “сусіда” свідчить про те, що ЄС не бачить різниці між комуністичною Молдовою й авторитарною Білоруссю, відповідно про яку відповідність внутрішньої і зовнішньої політики України може йти мова?

Внутрішню політику “робити” важче, ніж зовнішню: *О. Пелін* [10.06.02]

Давайте розглянемо політику як спрямовані флуктуації наших взаємодій. Класичний варіант спрямованих флуктуацій — гра в більярд від чужої (третьої) кулі. “Внутрішня політика” України утруднена наявністю на столі двох куль: Західної і Східної України. Практично замість внутрішньої політики ми маємо примітивну силову гру з назвою “перетягування каната”. Страхи втрати суверенітету. Унітаризм. Ніякого маневру. Політика на рівні відомого “політичного хреста”: економічної, соціальної, гуманітарної і правової сфер — недоступна нашій еліті через елементарну некомпетентність. У зовнішній політиці будь-який дилетант може крутитися у своє задоволення. Куль багато, удари розжовуються закордонними аналітиками, вітчизняних аналітиків вистачає тільки на спізнілі коментарі, результати раундів легко губляться в нескінченних перспективах. Безвідповідальність.

Як у такому разі ці дві “політики” взагалі можуть перетинатися? Ніяких суперечностей немає через відсутність точок перетинання.

Зовнішньополітичний вибір і політична еліта: *Володимир Головка*
[05.06.02]

Якщо проаналізувати логіку виникнення України як незалежної держави, то очевидно, що вона виникла вже з орієнтацією на євроінтеграцію і багато в чому саме завдяки їй. Інша справа, що політична еліта займалася переважно зміцненням своїх позицій всередині країни, тоді як на реалізацію активного зовнішньополітичного (євроінтеграційного) курсу ресурсів — матеріальних, інтелектуальних, кадрових — не вистачало. Прекрасним підтвердженням цього є взаємини з країнами Центральної і Східної Європи. У полі зору вищого політичного керівництва України цей регіон періодично то виникав, то пропадав. Згадаймо ініціативи, висловлені Л. Кравчуком у 1993–94 рр. щодо участі України у Вишеградській групі. Наштовхнувшись на стіну мовчання, про регіон забувають роки на чотири. І лише з 1998 р. починаються декларації стратегічного партнерства з Польщею.

1999 р. з повторним обранням Л. Кучми Президентом України з’являється цілий ряд симптомів того, що політична еліта зміцнилася і може перейти до більш активної фази у внутрішній і зовнішній політиці. На ідейному рівні новий курс знайшов свої обриси у 2000 р. у виступі Президента “Україна: поступ у XXI століття”. Але того ж 2000 р. Україна опиняється у просторі нових викликів. Головним з них стала зміна президентської адміністрації в Кремлі. Прихід В. Путіна ознаменував собою відмову від боротьби за “наддержавність” на користь утвердження Росії як регіонального (євразійського) лідера. Стало очевидним, що при вмілому і цілеспрямованому тиску з боку Росії Україна здаватиме свої позиції так само, як досі вона йшла на поступки Заходу. Тому для України зміни в російській політиці обернулися політичною кризою 2000 р., у ході якої США і їхні європейські союзники продемонстрували, що правляча еліта на чолі з Л. Кучмою їх не влаштовує. Важливо усвідомлювати, що гра йшла не проти особистості Л. Кучми, не за Україну, а проти зміцнення Росії (як, наприклад, і в Білорусі). Можна погодитися з думкою відомого російського політика В. Жириновського: “Гра, у яку включена Україна сьогодні, — це битва за освоєння природного й економічного потенціалу Росії, Прикаспійського регіону, Близького Сходу” (“Независимая газета”, 30 березня 2002 р.). Однак чи українська опозиція, на яку була зроблена ставка, виявилася не на висоті, чи нова американська адміністрація Дж. Буша переоцінила свої можливості, чи свою роль зіграв новий путінський курс, але Президент утримався у своєму кріслі, а російський вплив в Україні тільки посилювався. Звернемо увагу, що спад політичної кризи в Україні (точніше її підтримки з-за кордону) збігся з черговим потеплінням у відносинах Росії, США і провідних західноєвропейських держав.

До 2002 р. українська політична еліта виявилася настільки зміцненою (попри політичні скандали), що може собі дозволити реалізацію євро- і євроатлантичного курсу, незважаючи на те, що саме Захід повною мірою продемонстрував своє негативне ставлення. (Ця ситуація є прикладом, як суб’єктивні фактори відступають перед закономірним поступом об’єктивних факторів). Утім, прогрес на шляху поглиблення інтеграційних процесів і буде тестом на те, наскільки вона зміцніла і взагалі чи є вона, власне кажучи, елітою. При цьому, на мій погляд, важливим фактором

залишається збереження добросусідських відносин з Росією. (Див. також мою статтю: Освовий час 2002 // Компаньйон. — 2002. — № 17–18. — 3–16 травня. — С. 6, 8, 10).

Зовнішньополітичний вибір України і її внутрішня політика: *Марина Мироненко* [13.06.02]

Погоджуюся з Володимиром Коробовим, що перед інтегруванням до ЄС треба навести порядок всередині країни, знявши з цільних вершин ведення внутрішньої політики України корупцію і зв'язки. Але хотіла б додати, що проблема внутрішньої політики України полягає і в неадекватній реакції на інтеграцію до ЄС. То Україна фанатично наслідує Європу (повна реформа в системі освіти на європейський лад), то ставиться до неї упереджено, розмірковуючи, чого це Європі раптом знадобилося допомагати Україні.

3. Чи позначаються, і як саме, на євроінтеграційному шляху України російський та американський фактори?

США, Росія, Україна: *Володимир Коробов* [28.05.02]

США в цілому позитивно впливають на інтеграцію України до Європи, хоча треба розуміти особливе ставлення США до Європи і пріоритет американо-українських особливих відносин. Америка хоче, щоб Україна йшла в Європу “разом зі США”. Унікальність ситуації в тому, що й Росія підтримує інтеграцію до Європи і своєї країни, й України, але, звичайно, воліла б, щоб Україна йшла до Європи “разом із Росією”. Але Росія й Україна для Європи — це не одне, а два питання, що відрізняються один від одного. Європа і США не хочуть бачити в Європі “російську матрюшку”.

Ситуація неоднозначна. Проте є внутрішня логіка процесу, є могутня сила інтеграції і внутрішня пружина глобального проекту, що неблаганно рухає всю цю геополітичну конструкцію вперед до інтеграції. Проблема, як сказати цю правду громадянам і узгодити питання з іншими дуже суперечливими вчинками і “поганою поведінкою” всередині країни. Для інтеграції України до Європи настав слушний момент збігу або близькості зовнішньополітичних курсів США і Росії. Чи вдасться скористатися моментом?

Re: *Олена Рябоконт* [13.06.02]

Цілком з Вами згодна, Володимире. Я вже відзначала той факт, що Україна потрапила під вплив “супердержав”. І скористатися цією ситуацією потрібно так, щоб не потрапити під “переділ”, тому що Україна і буде об'єктом цього переділу, а здобути економічну (у вигляді трансферних і т. п. проектів) і політичну (у вигляді лобювання інтересів України) користь. Потрібно навчитися бути корисливими!

Вступ до НАТО потрібний для забезпечення надійного майбутнього Україні, для впевненості інвесторів, нашої впевненості у тому, що багатостраждальна країна уже більше ніколи не буде “часчкою при битій дорозі”: *Олександр, Київ* [31.05.02]

Останні заяви українських чиновників змушують говорити про нове дихання політики євроатлантичної інтеграції України. Такий чином відновлена євроатлантична акцентуація української політики. З. Бжезинський заявив, що Україна, ймовірно, стане членом НАТО: “Україна буде в НАТО, тому що хоче. Росія вибере особливий статус, що заспокоїть її амбіції”. На його думку, Росія не ввійде до структур

альянсу, оскільки не здатна дотримуватися необхідних стандартів і має інші політичні амбіції. Серед цілей сьогоденної політики України у відносинах з НАТО чиновники нашого МЗСу називають підготовку нового документа, який свідчив би про більше, ніж нині діюча Хартія про особливе партнерство, участь Альянсу в забезпеченні безпеки України. А вже підписана у липні 1997 р. Хартія обіцяє лише “негайні консультації з НАТО за ініціативою України” у разі, якщо її уряд “буде розглядати ситуацію як таку, що загрожує безпеці України”. Такі гарантії явно “слабенькі”, особливо порівняно з тими, що даються членам НАТО (згідно із статтею 5 Договору про створення НАТО країни-члени розглядають напад на одного із членів організації “як напад на всіх”). Таким чином, отримання гарантії у змозі забезпечити надійне майбутнє країні, додати сил демократичним перетворенням і патріотичній, визначеній винятково національними інтересами країни, зовнішній політиці України.

Ре: Володимир Коробов [03.06.02]

Олександр, прекрасно, що у нашій політиці з’явилося свіже дихання! Цей факт полегшує розуміння. Я підтримую вашу думку, що буде новий документ між Україною і НАТО, швидше за все, так і буде. У чому я з вами не згодний, так це в тому, що інтеграція України до Європи відбувається із страху перед Росією, — це не відповідає змісту процесу. Також незгодний, що після вступу України до НАТО буде забезпечено “надійне майбутнє”, — це ілюзія. НАТО ніколи не зможе розв’язати більшість наших проблем, тим паче не буде цього робити за нас. Крім того, обов’язково з’являться нові проблеми. Сліпа віра у краще майбутнє уже підводила й до нас, коли розв’язання всіх проблем зводилося до якогось одного політичного рішення, кроку: “от вступимо до НАТО і заживемо...”. Нічого такого не буде, ні рай земний, ні комунізм не настануть, а українці не перетворяться на німців або французів. Упевнений, що наші геологіські калюжі у нашому мікрорайоні залишаться, і в натовській Україні збержуться наша економічна відсталість, масова бідність, злочинність, наркоманія і проституція. НАТО, на жаль, не всесильне.

4. Якими Ви бачите зміст і майбутнє гасла “До Європи разом з Росією”?

До Європи спільно з...: Ігор Бабюк [27.05.02]

Зміст цього гасла, на мою думку, є досить абсурдним. Якщо воно сформовано через сусідство з Росією, то чому ми не говоримо про інші держави, з якими межує Україна?. Наприклад “До Європи разом з Румунією”, або, якщо говорити про країни колишнього СРСР, “До Європи разом з Молдовою” (або, не дай Боже, “...з Білоруссю”). Зрозуміло, вплив Росії на Україну значний, і навіть деякі державні мужі з високих крісел проголошують гасло щодо європейської інтеграції саме в такому ракурсі. Проте якщо ми говоримо про Україну як про державу, що прагне до загально визнаних світових стандартів, то перше, що потрібно розвинути, — це власне українську зовнішньоекономічну позицію, тобто “Україна самостійно йде до Європи”. Щоправда, враховуючи ту ситуацію, яка склалася на теренах нашої держави, на це поки що не варто сподіватися.

Разом чи поруч з Росією? Володимир Коробов [28.05.02]

Зміст гасла “До Європи — разом з Росією!” я розумію як свідчення того, що інтеграція України до Європи не тільки не суперечить політиці й інтересам Росії,

а навпаки, відповідає їм, що вона відповідає інтересам не тільки україномовних, а й російськомовних українців. Це гасло більш точно звучить як “До Європи — поруч з Росією!”, “До Європи — не проти Росії!” Це гасло спрямоване не назвни, а для внутрішнього користування в Україні, для російськомовної України, для її заспокоєння. Для Європи воно нічого не значить, а для російської України значить дуже багато. Порівнювати значення Росії для України із значенням Румунії або Болгарії — нерозумно, це не відповідає реаліям і суперечить критерію освіченості і здорового глузду. Але, зрозуміло, що геополітичні реалії зовсім не відповідають цьому пропагандистському гаслу. Реалії для Росії і України та інших пострадянських країн можна сформулювати так: “До Європи чи євроатлантичного союзу — разом із США”, бо саме США вирішують, мають глобальну відповідальність і любіють євроінтеграцію, визначають її темпи і напрями, “мають вирішальний голос на партзборах із приємом”. Це гасло значить, що не Росія визначає долю України у глобальному світі, а переважно США, але Росія має дуже значний вплив на цей процес, який постійно узгоджується зі США. Пропагандистська, ідеологічна битва проти уявної ролі Росії в інтеграції України до Європи — це ідеологічна, агітпропівська робота. Росія має всі підстави для того, щоб брати участь у вирішенні питання про інтеграцію України до Європи, але її голос — не вирішальний.

Re: *Ігор Бабюк* [30.05.02]

Дозвольте з Вами Володимире, не погодитися, адже ситуація з румуномовним населенням України (особливо на кордоні з Румунією) чи угорським, польським, кримськотатарським населенням тощо в сукупності можна порівнювати із так званою “російськомовною Україною”. Україна є самостійною державою (принаймні зовні) і вирішувати, вступати чи не вступати до європейських структур — це особисте рішення народу України (через представницькі органи влади), а не рішення (як би цього не хотілося) Росії. Роль будь-якої держави і полягає в тому, що вона повинна мати власну як внутрішню, так і зовнішню політику, яка спрямована тільки “за”, а не “проти” співіснування з тією чи іншою сусідньою державою. Але тільки на рівних правах.

Re: Re: *Володимир Коробов* [31.05.02]

Погоджується чи ні, але роль Росії, російськомовної України значно сильніша, ніж Румунії чи румуномовних українців, наприклад. Незалежність України не означає, що доля України вирішується винятково Україною. Вплив США, об’єднаної Європи чи Росії на розвиток України, її політику й інтеграцію до Європи значний. Принцип рівності не означає, що всі держави мають однаковий вплив на ситуацію у світі. Рівність прав України і США не означає, що наші країни насправді мають однакові права у світі. Вплив інших країн на Україну зумовлений різними факторами, але він дуже значний. Реалії полягають у тому, що є центри сили, де вирішується все. Тому Україна, Росія чи Польща, наприклад, мають деякі обмеження у проведенні своєї політики. Це не суперечить суверенітету, просто такі обмеження притаманні суверенітету досить слабких країн у сучасному глобальному світі. Не можна видавати бажане за дійсне, плутати пропагандистські кліше з реальною політикою. Поняття “власна політика” чи “власні гроші” в об’єднаній Європі і глобальному світі втрачають сенс. Європейські країни (а ми також прагнемо стати європейською країною) вже не мають своїх грошових одиниць чи власної політики. Між іншим, спільна

політика Європи — це не тільки політика “за”, але й політика “проти”, проти світового тероризму, наприклад.

Re: Re: Re: *Ігор Бабюк* [31.05.02]

Якщо порівнювати з Польщею, то варто зазначити, що в цьому ракурсі Польща йде до Європи самостійно (принаймні без подібних гасел на кшталт: “Польща до Європи спільно з Росією” або щось подібне). Отже, як не крути, Україна повинна самостійно йти до Європи, незалежно від того, хто і який вплив на неї має: Росія чи США. Просто Україні потрібно уникати подібних гасел, принаймні намагатися будувати власну зовнішню політику, а не інтегруватися за рахунок інших держав (чи Росії, чи США).

Re: Re: Re: Re: *Володимир Коробов* [31.05.02]

Так, згоден, Україна повинна мати власну відповідальність, свою власну відповідальну зовнішню і внутрішню політику. “Йти до Європи самостійно” я розумію так: проводити “відповідальну євроінтеграційну політику”, значить, робити ту велику роботу з узгодження внутрішнього життя, внутрішньої політики із європейськими стандартами, без яких нам не можна інтегруватися до Європи. Цієї роботи за нас ніхто не зробить і не повинен зробити: ні Росія, ні США, тільки ми самі. Щодо гасел, то, враховуючи внутрішню ситуація в Україні, я пропонував би гасло більш універсальне: “До Європи — з Росією, Польщею і Туреччиною!”. Може, таке гасло краще підходить для наших таких різних регіонів: тут своє почує і кримський татарин, і західник, і східняк. Без гасел не обійтися, гасла мають бути, і мають бути красивими. Але треба навчитись відрізняти гасла і агітпроп від реальної політики. Щодо Польщі. Я у захваті від прекрасної Польщі, від тих перетворень, які відбулися, але Польщі довелося таки поступитися своїм суверенітетом, це очевидно. Те, що робиться у Польщі в понеділок — в Україні буде робитися в четвер. Польща — образ майбутнього України.

Re: *Микола Гоманюк* [04.06.02]

“Це гасло спрямоване не назовні, а для внутрішнього користування в Україні, для російськомовної України, для її заспокоєння. Для Європи воно нічого не значить, а для російської України значить дуже багато.” Тобто за цим гаслом нічого, крім слів, немає. Кістка для заспокоєння, як Ви кажете, російськоорієнтованих громадян України. Згоден. Отже, це навіть не сумнівний у плані етичності піарівський хід, а скоріше, — бруталне промивання мізків політично неосвічених обивателів. Можливо як інерція парламентських виборів, а можливо і як старі президентських 2004 р. Адже така розмитість (і нашим, і вашим) політичної позиції відповідає кон’юктурі українського електорального ринку. Разом чи “поруч” (звучить, до речі, як команда кінолога) — не важливо, якщо на офіційному рівні ніхто з російських політиків не заявляв про бажання РФ вступити до ЄС. Виходить, що це, фактично, відмова навіть від декларованого курсу України на інтеграцію до ЄС.

Re: Re: *Володимир Коробов* [06.06.02]

Погано, Миколо, знаєте рідну мову: “російськомовна Україна” перекладається як “русскоговорящая Украина”, а не як “росийскоориентированная Украина”. Це принципово різні поняття. Погане володіння рідною мовою призвело до підміни понять, що не є добре в дискусії. Але добре, що Ви розумієте багатозначність

і навіть деякий цинізм державної політики, хоча, мені здається, дещо різкувато висловлюється (“брутальне промивання мізків”). Безперечно, фактор виборів дуже вагомий, та не головний. Геополітична і соціокультурна динаміка важать значно більше. Не подобається, як зверхньо сказано про “політично неосвічених обивателів”. Ви вважаєте, що російськокультурна орієнтація — це результат “неосвіченості”, а “євроатлантична” — тоді результат “освіченості”? Це просто різні соціокультурні орієнтації, а “освіченість–неосвіченість” можлива в обох варіантах. Образ кінолога — недоречний, він не відповідає контексту сучасних україно-російських відносин. В останньому реченні переплутані два рівні: рівень державно-політичний і рівень наукової (чи паранаукової) дискусії: відсутність офіційних заяв державних службовців Росії з певних питань порівнюється з нашими висловлюваннями — словами і тезами вільних людей, не обтяжених державною, геополітичною відповідальністю. Гасло “До Європи — разом з Росією!”, “...поруч з Росією” чи “...together with Russia” — це не пусті слова, хоча від лозунгу до реальних досягнень зовнішньої політики наших країн — величезна дистанція.

Re: Re: Re: *Микола Гоманюк* [06.06.02]

Щодо формальної (графічної) підміни понять — згоден. Однак я думаю, Ви не будете заперечувати, що певна кореляція між мовою спілкування і зовнішньополітичними орієнтаціями людини в Україні все-таки існує.

Чи не ускладнюємо проблему? *Сергій* [31.05.02]

Не полишає враження деякої надуманості самого питання. А дійсно, чому не “разом з Угорщиною, Румунією” (можна і Буркіна-Фасо “до купи” прихопити)? Пострадянський простір представляє для решти Європи відмінну модель інтегрованості, і якби не “жарти” так званих “ринковиків”, а цивілізовані дії республік із самовизначення (історичний шанс реалізувати стару ленінську ідею), то цей простір міг би стати реальним, як кажуть топологи, “атласом” для формування справжніх Сполучених Штатів Європи. І “євро” могло бути не абстрактною валютою, а валютою економічно обґрунтовано прив’язаною до “гривньорубля”, який базується на реальних природних запасах і енергетиці всього пострадянського простору. Дійсно важливим у контексті диференціації інтересів України і Росії є тільки одне питання: хто сильніший “Динамо” (Київ) чи “Спартак”? Всі інші — надумані.

Re: *Володимир Коробов* [31.05.02]

Скасувати Росію, подібно до того, як намагалися “закрити Америку” — не вдається. Існує реальний економічний, соціокультурний, етнічний, генетичний, політичний, історичний, географічний, мовний, геополітичний і навіть демонічний зв’язок України і Росії (футбольні пристрасті на тлі цього історичного процесу взаємодії й взаємопроникнення української та російської культур, історій, економік, мов, соціумів — лише дрібний епізод). Такого зв’язку Україна з Буркіна-Фасо, Угорщиною чи Румунією не має. Це реалії, це також історичний і міфологічний контекст зовнішньої політики України. Україна навки приречена вирішувати “російське питання”, як, втім, і ряд інших своїх одвічних питань. Кілька інших зауважень: чому “ринковики” так звані? Образливо. Чому євро — абстрактна валюта? Образливо за євро. На мій погляд, Сполучені Штати Європи поступово уже формуються, але наврод чи це відбувається в дусі старої ленінської ідеї.

Нам не треба вирішувати російське питання. Нам треба знати і захищати національні інтереси України: *Олександр, Київ [31.05.02]*

Росію скасовувати, по-моєму, ніхто не збирається. Росія буде важливим сусідом України, але все-таки — одним із сусідів, яких в Україні майже десяток. Нам не треба вирішувати питання “економічного, соціокультурного, етнічного, генетичного, політичного, історичного, географічного, мовного, геополітичного” зв’язку з Росією. Нам треба чітко знати національні інтереси України, пов’язані з безпекою, національним виживанням, збереженням самобутності, політичними й економічними інтересами. Проблема, що народ їх не знає достатньою мірою, — вина української політичної еліти. І нам треба вміти, мати для цього досить сил і здібностей, захищати ці інтереси. У тому числі, якщо знадобиться, і від Росії.

Re: Володимир Коробов, [03.06.02]

Дружні, добросусідські, взаємовигідні відносини з Росією відповідають національним інтересам України і є важливим державним пріоритетом зовнішньої політики. Без таких відносин важко зберегти свою незалежність і самобутність, забезпечити нормальний економічний розвиток. У нашій країні цей пріоритет державної політики подобається не всім. Ті, хто цього не розуміє, я думаю, шкодять національній безпеці країни. І про це треба було б розповісти народу. Оборонна свідомість застаріла. На нас ніхто не нападає, і треба не захищати інтереси, а працювати, будувати вільну, економічно сильну європейську державу — Україну. Без тісного співробітництва з нашими сусідами, у тому числі з Росією, це неможливо. Російське питання для України — це не тільки і не стільки питання міждержавних відносин з Росією, скільки питання узгодження векторів руху і стилів життя Східної і Західної України, питання самовираження російськомовної і російсько-культурної України. Поки вирішення цього питання немає, скоріше спостерігається “тактика страуса”, табування певних тем, замовчування проблем і обмеження дискусій з цього питання, змішування цього питання з “комуністичним” питанням, питанням “важкої спадщини минулого” тощо. Тут партійна ясність погляду та ідеологічна принциповість може знову зайти у суперечність з реальним життям.

Re: Сергій [04.06.02]

Шановний Олександр! Шановні колеги! Чудово, що в дискусії автори демонструють віртуозну аналітичну техніку. Але все-таки не варто забувати про безпеку зайвого захоплення “жонгливанням ярликами”. Часто ловиш себе на думці, що в контексті дискусії “Росія”, “Україна” та інші використовуються у зовсім різних змістах. Ми якось забули, що у всьому пострадянському просторі спостерігається різкий розлам і розщеплення різних інтересів і різних змістів. Одна справа — інтереси величезної кількості простих людей, для яких не важливо Росія чи Україна, а важливо: а) щоб не було війни; б) щоб була робота; в) як наслідок а) і б) — щоб діти були і жили нормально. А є частина людей, у яких в зоні інтересів і а), і б), і в), але ще “+” інфернальні потреби. Від Росії Україну захищати не потрібно. Її потрібно захищати від тих інферналів, які здатні розв’язати війну, втягти туди купу народу і зробити собі при цьому “бабки” + політичний “гешефт”. Половина населення України має родичів у Росії, половина населення Росії мають родичів в Україні. От і всі національні інтереси. Але хтось додумався таки ввести кордони

і митниці, ускладнені правила набуття громадянства, реєстрації та іншу нісенітницю, через яку дуже багато людей страждають, а хтось має “гешефт”. І це оголошують національними інтересами, хоча, слава Богу, коли доходить до діла, до розв’язання дійсно складних проблем, як це було з постачанням газу, виявляється, що все можна вирішити спокійно, у робочому порядку.

Дуже багато безробітних з України знаходять заробіток у Росії. Вигоди (в економічному змісті) Росії від цього істотної немає, а от конкретні люди її одержують: мають робочі місця і засоби для існування себе і своїх родин. Так хто у цьому розглянутому прикладі піклується про конкретні національні інтереси великої кількості людей? Виявляється, що Росія якраз і піклується, і добре, що в Україні цьому не заважають. Не можеш сам — попроси сусіда. А політична еліта тут ні до чого, тому що вона й не еліта зовсім. А якщо так, то які до неї питання? Ніяких. Тому люди і не запитують, а їздять на заробітки, що східноукраїнці, що західноукраїнці. Простим людям нічого розповідати про національні інтереси, вони їх знають краще за будь-якого оповідача — це інтереси їхніх родин, родини потрібно годувати, дітей треба вчити. Десь у глибині цього хаосу сховано якийсь особливий етногенетичний процес, який ми ще не знаємо, не вміємо інтерпретувати...

До Європи разом з Росією? *Марина Мироненко* [13.06.02]

“До Європи разом з Росією?” На мою думку, цей вислів повинен звучати не як запитання, а як ствердження. Аргумент у тому, що Україна і Росія — це сестри, які споконвічно йдуть пліч-о-пліч, мають єдину слов’янську і церковно-християнську основи. Відмовитися від Росії на користь Європи — означає проміняти благополучне становище українського народу і займану Україною позицію в СНД і не тільки, на дуже незavidне становище України в засіках Європи без підтримки й одnodумців. Причому, погоджуся з Володимиром Коробовим, політика Росії й України щодо Європи досить схожа, так що немає приводу Україні відкидати Росію на шляху інтеграції до ЄС. Географічне положення України просто зобов’язує її підтримувати відносини як з Європою, так і з Росією, адже Україна є найбільшим транспортним вузлом, що зв’язує Європу й Азію, а також шляхопроводом Росії до Європи. Інтегруючись до Європи з Росією, Україна забезпечує собі гідний тил і утримує свої позиції на світовій арені.

Re: Ігор Бабюк [14.06.02]

Марино, скажіть, будь-ласка, чому Ви не згадуєте тоді третю сестру — Білорусь. Адже колись мова йшла про спільність трьох республік — Росії, України і Білорусії. Ніхто не намагається посварити Україну з Росією, або навіть протиставляти одну країну іншій. Проте у Європі підхід до євроінтеграційних процесів трішки інший. Чому Чехія не дозволяє собі подібних висловів щодо Словаччини, або Хорватія — щодо Сербії? Це просто вважається неетичним. Існують різні держави, які мають свої власні атрибути, економічні та політичні інтереси. Це стосується і зовнішньої політики.

Як легше “повернутися до Європи — разом чи окремо?” *Володимир Коробов* [15.06.02]

Багато дослідників великої трансформації (процесу інтеграції постсоціалістичних і пострадянських країн до Європи, до Західного співтовариства)

відзначають, що серед народів цих (наших) країн поширено недоброзичливе і підозріливе відношення до своїх сусідів, що поєднується з манією величності та визнанням своєю особою європейськості. Для сучасної України, зокрема, характерне поширення підозріливості щодо Росії, та відмову їй у праві вважати себе європейською державою. Водночас, на Заході наші народи і держави, як і раніше, часто сприймаються як єдине ціле в політичному і соціокультурному сенсі.

Re: Ігор Бабюк [17.06.02]

Володимире, навіщо постійно наголошувати на якихось суперечностях, які нібито існують між Україною і Росією. Це все штучно. Можливо, хто-небудь цього й хоче, але пересічний громадянин (що в Україні, що в Росії) такі питання сприймає досить прозаїчно. Все залежить тільки від того чи іншого громадянства. Я нещодавно був у Сполучених Штатах Америки, і там досить чітко відрізняють Україну від Росії, і досить чітко розуміють, що над Чорним морем (мабуть, все-таки випадково) збито російський літак українською ППО, і що у в'язниці Сан-Франциско сидить український экс-прем'єр Павло Лазаренко. Україна і крім цих випадків вже встигла себе показати у світовій політиці. Так що навряд чи хтось сприймає Україну і Росію як єдине ціле.

5. Чи є євроатлантична інтеграція (вступ до НАТО) обов'язковим елементом європейської інтеграції (вступ до ЄС)?

Про участь у НАТО: Сергій Євстратов [24.05.02]

Участь у НАТО, в економічних структурах і т. д. — усе це, на мій погляд, нормальний технологічний прийом інтеграції. У НАТО можна брати участь, можна не брати, це ніяк не змінює природне положення України і Росії в Європі. Були колись Антанта, антигітлерівська коаліція — все розпалося, і були глибокі конфронтації. Не в цьому суть і не в цьому проблемність. Проблемність — у критеріях оцінок: відповідають усі ці рухи реальним національним інтересам Росії й України, інтересам їхніх народів чи ні? Чи відповідало втручання НАТО на Балканах реальним інтересам народів Югославії чи ні? Відібрали Косово і вбили багато народу. Розвалили федерацію (адже теж був союз!!!). Будь-яке приєднання до блоків має відповідати на просте запитання: навіщо це потрібно? Якщо з метою консолідованої антитерористичної діяльності — це правильно і природно, а якщо з метою встановлення контролю над суверенною державою з боку США і євроструктур, — то це зовсім інший розклад. Третій розклад — якщо, наприклад, у прогнозах аналітиків з'являються якісь побоювання щодо загроз звідкілься із третіх регіонів, особливо тих, хто може мати реальну потребу в експансії території. Суть антигітлерівської коаліції, напевно, не тільки в тому, що західні союзники певним чином допомагали СРСР, але й у тому, що активно не заважали воювати з фашистами. Вступати до НАТО разом з Росією можна й потрібно, якщо тільки це не суперечитиме інтересам народних мас.

Re: Едуард Афонін [24.05.02]

Сергію, на мій погляд, не слід збивати в один блок питання участі України в Європейському Союзі й у НАТО. Усе-таки це різні організації і за цілями, і за учасниками. При цьому НАТО — організація Північноатлантичної оборонної ініціативи — стає все більше схоже на інструмент, оплата якого і участь у прийнятті

рішень з його використання, — речі далеко не однакові. Мені доводилося чути “ремствування” досить високих представників європейських союзників по НАТО (не публічні, звичайно), у яких без особливої напруги можна було побачити наростання суперечностей між союзниками, що знаходяться по різні сторони Атлантичного океану. Не випадково у цьому зв’язку висловлювалися думки про необхідність створення “суто європейської” військово-політичної структури. Ця тема набуває ще гострішого звучання, якщо її накласти на тенденції і ймовірні прогнози розвитку глобальної військово-політичної ситуації у світі, причини якої, на мій погляд, кореняться насамперед у неоднорідності процесів розвитку країн. Я не думаю, що ці причини вичерпали себе в період Першої і Другої світових воєн. Ситуація, що складатиметься, усе більше насичується рисами, схожими, як сказав би О. Шпенглер, з періодом передодня Другої світової війни. Моя ідея досить стара. Перефразуючи відомого класика можна сказати, що для прийняття приватних рішень (вступати чи не вступати до...) непогано прояснити ініціаторам загальну логіку подальшого розвитку ситуації. Хоча б на рік-два наперед.

Щодо Вашого, Сергію, зауваження стосовно того, що рішення не має суперечити інтересам народних мас. Дозвольте Вас запитати: хто сьогодні представляє ці інтереси в пострадянських країнах? Президент? Парламент? Громадські неурядові організації? Яке співвідношення сили голосів цих суб’єктів та їх реального відображення у рішеннях? Чи однакова сила і участь у державних рішеннях громадської думки країн західноєвропейського ареалу і пострадянських країн, що все ще трансформуються?

Re: О. Пелін [28.05.02]

Сергію, Ваш дуже категоричний вислів “Будь-яке приєднання до блоків має відповідати на просте запитання: “навіщо це потрібно?” я хотів би розширити. Відповідь на запитання “навіщо це потрібно?” обов’язково треба поєднати з відповіддю на запитання: “чому це відбувається?”. Телеологічну причинність не можна відривати від пускової причинності. Інакше виникає звужена модель мислення.

НАТО: Ігор Бабюк [27.05.02]

Дозвольте долучитися до дискусії. Я не вважаю, що вступ до НАТО є настільки необхідним для України, навіть як елемент європейської інтеграції. Для початку нехай Україна доведе свою спроможність дотримуватися правил гри, які існують в рамках Євросоюзу. Відповідно до тих же правил гри не всі члени Євросоюзу є членами НАТО. Отже, відповідно, це не є головним елементом. А головним елементом є ті умови, які були висунуті перед Українською державою.

Цілковито не згоден. НАТО — життєво необхідне Україні. *Олександр*, Київ [31.05.02]

Цілковито не згоден, що “вступ до НАТО не є настільки необхідним для України, навіть як елемент європейської інтеграції”. Вступ до НАТО — це не гра і не “флірт” з Євросоюзом, Росією, чи США. Це — питання національної безпеки і національного виживання. Об’єктивно Україна не здатна самостійно гарантувати свою безпеку. Так само, як не можуть її гарантувати поодиночі і щонайменше 18 з нинішніх 19 членів НАТО. Тому вони й об’єдналися в Альянс. І тому ми повинні знайти союзника: а) який би мав достатню силу — у НАТО таких достатньо,

особливо порівняно з можливими іншими центрами сили; б) у взаємодії з яким Україна могла б забезпечити дотримання власних інтересів. Це нам може дати тільки НАТО, де враховуються інтереси Люксембурга та Ісландії. Цього не може нам дати Москва, принаймні ми повинні обережно, з урахуванням історичного досвіду, ставитися до її сьогоденішніх запевнень про “переосмислення” політики.

Re: *Ігор Бабюк* [07.06.02]

Вибачте, Олександр, але я вважаю, що спершу нам треба знайти спільну мову хоч би з європейськими силами безпеки, а потім лізти туди, де нас готові будуть сприйняти як рівноправного партнера. Більше того, опинитися під цілковитим військовим диктатом США (які грають першу скрипку в НАТО), я думаю, передчасно.

Інтеграція чи адаптація? *О. Пелін* [28.05.02]

Як любив повторювати Б. Спіноза: “багато що ми стверджуємо тільки тому, що це дозволяє природа слів”, але не природа речей. Ми говоримо про інтеграцію, а в природі маємо тільки адаптацію (приспособування). Адаптація до НАТО — звучить безглуздо, але факт. Інтегруватися можуть тільки рівні. Серед нерівних можливі тільки адаптація і домінування. Такий “надто тверезий погляд” ще попереду. Думаю, поки що нашій українській еліті не вистачає мужності на цинічно-тверезе бачення реальності.

Особливий статус у НАТО: *Володимир Коробов* [28.05.02]

Не вступати до НАТО не можна, і вступати — теж не можна. Безліч аргументів за і проти. Звідси — необхідність розробки особливого статусу України у НАТО. Прецедент є, — наприклад, становище Франції в НАТО. Ігнорувати бажання США розширювати НАТО не можна. Доведеться вступати до НАТО і Росії, й Україні. Шукати аргументи для пояснення людям, що стільки років боялися НАТО і нової “війни з німцями”. НАТО з Росією й Україною — це вже не те НАТО, що було... Військова інтеграція в західний союз — необхідна частина загальної інтеграції. Користуватися перевагами європейської інтеграції і не нести ніякого тягара відповідальності навряд чи можливо.

Нам потрібен не особливий, а “звичайний” повноправний статус у НАТО: *Олександр, Київ* [31.05.02]

НАТО нам потрібен не для того, щоб задовольнити чиїсь амбіції, США чи когось іншого. НАТО нам потрібен для того, щоб було гарантовано мирне майбутнє нашої країни. Це стосується не тільки еліти, це стосується кожного громадянина. У нас цього не розуміють тільки через погану роз’яснювальну роботу еліти. НАТО — це зона стабільності й безпеки. НАТО захистив своїх членів від Сталіна з усіма “принидами” його режиму. Західні європейці пережили під захистом НАТО усю холодну війну. До речі, хоч і витрачали на оборону немало, однак не горбатилися на уранових шахтах, на заводах і фабриках за копійки. Ресурси (політичні, економічні і військові) цього блоку дозволяють і забезпечувати водночас безпеку його членів, і зберігати демократію й заможне життя. Це — досить унікальна властивість для військових блоків.

Re: *Володимир Коробов* [03.06.02]

Якоїсь єдино правильної точки зору на роль НАТО немає і бути не може. Різні точки зору існують не через погану роз’яснювальну роботу агітпропу, а через

плюралізм інтересів і поглядів — це азбука демократії. Для того і триває наша дискусія, щоб побачити увесь спектр точок зору. Навряд, Олександрє, Ваша чи моя точка зору може вважатися еталоном, і це одне з головних здобутків свободи.

Для Вас найважливіші військові аспекти європейської інтеграції, Ви вважаєте, що треба воювати і захищати. А для мене більш важливими постають питання наукового і освітнього співробітництва з Європою, мене цікавить науковий комітет НАТО. Це різні орієнтації і різні інтереси особистості. Для інших головне — політичний процес і економічний розвиток, і це нормально. Насправді, військовий аспект НАТО — не єдиний і навіть не головний.

Щодо історії, хотів би зауважити, що Європу захистив американський ядерний щит, не знаю чи можна сказати “ядерний зонтик” чи “парасолька”. І ще одне зауваження: є підстави для сумнівів, що членство в НАТО автоматично забезпечить українцям заможне життя. Інтегруватись до Європи і не сприймати НАТО неможливо, це питання відповідальності — і політичної, і військової. Але навряд чи НАТО всесильне і всемогутнє. Необачно було б поширювати зайві ілюзії. Чомусь ми не бачимо, як змінився світ, і мислимо застарілими більшовицькими стереотипами “оборонної свідомості”. Сталіна вже давно немає, єдиний світовий центр сили вже у Вашингтоні, а не у Москві. А США навряд чи планують напасти на Україну. Радянський стереотип політики, коли перевага віддавалася обороні, безпеці, спецслужбам та ідеологічній витриманості, вже просто смішний. Захоплення питаннями безпеки і оборони призвело Німеччину, СРСР до краху. Треба захоплюватися не безпекою, а економікою, наукою, культурою. Що таке розгалужена система безпеки без розвинутої економіки, культури і науки? Це згубний більшовицький виверт.

Re: Re: О. Пелін [07.06.02]

Володимире, я згодний із Вашими міркуваннями і хотів би тільки додати кілька аргументів. Говорячи про НАТО як про гаранта безпеки, слід уточнювати — чиєї безпеки. НАТО насамперед гарант безпеки Західної Європи. У ситуації, що склалася після 11 вересня, головне джерело небезпеки для Західної Європи знаходиться на Великих Балканах (за З. Бжезинським), Близькому Сході. Україна, виходячи у 1990-ті роки із союзу з Росією, зміцнювала свою безпеку, перекладаючи функцію східного буфера на Росію. У новій ситуації функція Росії як буфера підвищила її статус. Для безпеки Західної Європи і НАТО Росія стала дуже важливим елементом. Де виявилася Україна? Проситься до останнього вагона поїзда, що від'їжджає. Така система безпеки потрібна Україні, але не Західній Європі. Ми виявилися в ролі бідних родичів. Нам ніхто не загрожує, і ми нікому по-справжньому не цікаві. Така роль неприйнятна. Оцінка діяльності українських стратегів — нуль. Необхідно будувати нову зовнішньополітичну стратегію України, а не жирувати на міжнародних симпозиумах. До речі, одна із співробітниць Інституту стратегічних досліджень України у приватній бесіді сказала мені, що читає тези нашого форуму, але мовчить. Привіт стратегам!

Атлантична рада України: Половцев О. В. [05.06.02]

У той час як НАТО зміцнює відносини з Європейським Союзом, ця інституція розробляє Європейську політику у сфері безпеки й оборони. Один із шляхів подолання розбіжностей полягає в узгодженні діяльності відповідних органів НАТО

і ЄС насамперед шляхом проведення спільних засідань. З урахуванням того, що як Європейський Союз, так і НАТО приймають до свого складу нових членів із Центральної Європи, а також глибоко переймаються проблемами цього регіону в багатьох інших питаннях, та з огляду на те, що обидві інституції налагодили особливі відносини з Росією та Україною, такі спільні засідання слід поширювати. У будь-якому разі Європейський Союз і НАТО спільно реалізують широку програму дій, навіть якщо й підходять до більшості питань, що знаходяться поза сферою оборони, з різних позицій. З подальшим розширенням НАТО відносний баланс між країнами-партнерами та країнами — членами альянсу буде поступово зміцуватися у бік членів НАТО. Зазираючи в майбутнє, враховуючи сьогоднішню зовнішньополітичну орієнтацію України, поєднання шляхів євроатлантичної та європейської інтеграції вважається досить перспективним, враховуючи спільні інтереси України з цими інституціями.

6. Які, на Ваш погляд, євроатлантичні мотиви України? Чого в них більше: “почуття європейської ідентичності” чи “геополітичних домагань України”?

Про мотивацію: *Сергій Євстратов* [24.05.02]

Думаю, що більше тут простого прагматизму, можливо, навіть “здорового”.

Re: *О. Пелін* [28.05.02]

З прагматизмом згодний. Є тільки один нюанс. “Інтеграційний прагматизм” тернопільчан, закарпатців, де середня зарплата менш як 200 грн., значно вищий, ніж “інтеграційний прагматизм” киян, у яких зарплата на рівні 640 грн. Кожна весна для моїх земляків починається з головного болю: “Куди їхати на заробітки: у Москву чи Дебрецен?” Ось вам і мотиви.

Європейський потяг: *Ігор Бабюк* [27.05.02]

Згідний з Вами, Сергію. Україна є новою державою, яка тягнеться до більш розвинутих європейських країн. В історії є багато прикладів, коли держава з більш низьким рівнем розвитку тягнулася до коаліції країн з більш розвинутим рівнем економіки, культури, що в Європі сприймалися за еталон. Згадаймо Володимира Великого, який заради прийняття до європейської сім’ї змушений був виконати одну з головних на той час вимог — прийняти християнство.

Re: *Микола Гоманюк* [07.06.02]

А чим еквівалентним християнству, на Вашу думку, повинна пожертвувати Україна, інтегруючись до Європи зараз? Як би подібна жертва не коштувала нам власної ідентичності. Чи не варто боятися й цього?

Re: Re: *Ігор Бабюк* [07.06.02]

Головне — дотримуватися загальноновизнаних правил гри. Адже не можна комп’ютером забивати цвяхи. Мені здається, Україна знаходиться зараз саме на шляху учня. Їй залишається лише перебирати досвід розвинутих країн (саме перебирати досвід, а не мавпувати) і не винаходити заново велосипед.

Почуття самозбереження: *Володимир Коробов* [28.05.02]

Якщо говорити про політичну еліту, до європейської інтеграції її підштовхує почуття самозбереження. Саме в новій “родині народів” можна звично зняти із себе

частину тягаря відповідальності й одержати якісь гарантії безпеки. Здоровий глузд і визнання сумних економічних реалій теж сприяють тому, щоб долучитися до економично сильного угруповання. Дуже важливий мотив збереження країни — утримання її в спокої. Захід України шукає в Західній Європі гарантію від нового російського домінування і у разі, якщо таке домінування буде реальним, швидше за все, буде готовий пожертвувати цілісністю України. На Півдні і Сході також сильні проєвропейські настрої, але вже іншого походження: скоріше б нас хтось “купив або захопив і навів би порядок”. “Захопити” і “купити” може тільки сильний — Європа, США. “Міф про добру білу людину” дуже поширений. Сконструйована європейська ідентичність в Україні дуже слабка, і її вплив незначний, хоча вважати себе європейцем дуже приємно. Про геополітичні домагання України говорять деякі диваки, які значно “попереду свого часу”. Розмаїтість мотивів не сприяє консолідації українців навколо ідеї європейської інтеграції.

До НАТО Україну мають підштовхувати почуття національного самозбереження і почуття особистого самозбереження громадян, які, на відміну від політичної еліти, не можуть “у разі чого” вилетіти за кордон: *Олександр*, Київ [31.05.02]

НАТО — це спокій і безпека нашого народу та ще мінімум дев’ятнадцяти інших народів.

7. Яким Вам уявляється український образ посттрансформаційної Європи?

Україна — ЄС: *Ігор Бабюк* [27.05.02]

На мою думку, на превеликий жаль і Україна, і Росія, й інші країни пострадянського простору, навіть якщо вони виконають всі умови, передбачені для вступу до ЄС, залишатимуться країнами “іншого сорту”, до яких будуть ще досить довго приглядатися і з якими будуть обережно поводитися, виявляючи свою зневагу і страх.

Re: *О. Пелін* [28.05.02]

Згоден. Але чи згодні з цим носії феномена “переможців” Європи?

Re: Re: *Ігор Бабюк* [28.05.02]

Це залежить від того, згодні вони з цим чи ні. Європа буде їх сприймати, як в свій час сприймала Київську Русь — варвари, яких треба постійно вчити. Їх можна допустити до Європейського кола, але з однією умовою — тільки на правах молодшого брата. А феномен “переможців” Європи вже залишається тільки бажаним, а не реальним явищем.

Українсько-радянські стереотипи майбутнього і Європа: *Володимир Коробов* [28.05.02]

Уявленням майбутнього посттрансформаційної Європи в Україні на всіх рівнях громадської думки притаманні українсько-радянські стереотипи. Вони у масовій свідомості просто заміщуються дуже схожими на них і ледь переробленими, у новій версії, але незмінними по суті. Наприклад, синдром меншовартості в СРСР — синдром меншовартості в ЄС, стереотип “молодшого брата” в СРСР — стереотип “меншого брата” у ЄС та ін. Образ “переможців у війні” заміщений образом “переможених у холодній війні”. Для таких уявлень притаманні геополітичний песимізм, зневіра у національному генії, апокаліптичність і примітивна дуальність.

Все це для глобального світу, для постмодерністської епохи не має ніякого значення. Ці категорії XIX–XX століть вже не пояснюють світ і не можуть, тим більше, допомогти відтворити образ глобалістської України.

Україна у майбутній об'єднаній Європі втратить свою ідентичність і розпадеться на нові сегменти на кшталт євро регіонів, а Одеса стане вільним космополітичним портовим містом. Майбутня Україна — це Україна кількох виразних євро регіонів. Можливо, в Україні, як і в Англії, Франції чи Німеччині, буде збільшуватися кількість мусульманського, африканського, арабського населення, побільшає мечетей, а вояків НАТО ми навчимо “нестатутним відносинам”. Західна Україна майбутнього дуже схожа на Польщу, Південь — на Туреччину, а Схід — на Москву. В Україні майбутнього не один, а кілька образів, і всі вони вже представлені у сьогоднішні.

Re: Олена Рябоконт [13.06.02]

Ви праві, Володимире. Україна справді є багатогранно орієнтованою державою. На мій погляд, це не тільки недолік, а й перевага. Так, Україна зможе стати не тільки географічним центром Європи, а й політичним центром Євросоюзу. Я маю на увазі те, що політичні інтереси багатьох країн перетинаються в Україні, а тому регулювати ці інтереси Україні буде легше. Головне, що має зробити Україна після вступу до Євросоюзу, — змінити роль буфера на роль країни, що спрямовує політичні інтереси Заходу, Півдня та Сходу в напрямі взаємодії.

Яким вам бачиться український образ посттрансформаційної Європи і місця України в ньому? *Олександр Вербицький* [31.05.02]

Можливий образ посттрансформаційної Європи мені бачиться більш досконалим, ніж образ сучасної Європи. Багато країн, що увійшли до нової структури і багато тих, у кого все це ще попереду, змінять Європу, але водночас зміняться самі. Принцип європейської інтеграції — збереження національної ідентичності і розмаїтості культур країн ЄС — думаю, буде дотриманий, але в цілому внаслідок більш тісної взаємодії держав, вони самі прагнутимуть до деякого ідеалу (шаблону) сучасної європейської держави. У чомусь їх самобутність ризикує бути втраченою. Але головна мета вступу до ЄС — досягти існуючих у ЄС рівня життя, добробуту, стандартів демократії, прав людини, верховенства права — гідна того, щоб бути здійсненою. Україна повинна зайняти гідне місце в європейському суспільстві, а цьому передуватиме важкий шлях народження економічно сильної держави. Максимальна інтеграція України до світової економіки дасть змогу вийти з економічної кризи і стати економічно сильною і культурно самобутньою державою.

Порядок в Україні повинні навести українці. А НАТО нам потрібен зовсім для іншого — щоб ніхто інший не почав наводити порядок у нашому домі і не визначав би наше місце у цьому чужому порядку. *Олександр*, Київ [31.05.02]

У посттрансформаційній Європі місце України повинне бути гідним. Нам потрібна безпека (НАТО) і добра порада європейців. Все інше ми повинні побудувати самі. Українці (маю на увазі всіх жителів України) переважно дуже працьовиті. Якби не корумпований режим, я впевнений, ми зараз мали б зростання економіки 15–20 % на рік, а не на 5–6 %. Як співається в українському гімні: “А завзяття й праця щира свого ще покаже”. У разі зовнішньої безпеки, отриманої внаслідок взаємодії й наступного необхідного вступу до НАТО, а іакож невтручання в наші

справи зовнішніх сил Україна неминуче буде еволюціонувати у бік більшої демократичності. Тобто піде так званим “прибалтійським” шляхом, хоча з меншою швидкістю і з більшою інерцією, з огляду на деяку слов’янську інертність і розміри країни.

Місце України в Європі: *Марина Мироненко* [14.06.02]

Звісно, хотілося б бачити Україну повноправною країною Європи, що гідно займає своє місце, але треба бути реалістами. Я не вважаю це песимізмом, на відміну від Володимира Коробова, але на даний момент Україна не має тієї могутності, як політичної, так і фінансової, щоб бути рівною європейським країнам. Олено, бути оптимістом дуже добре, але хто надасть Україні право бути політичним центром Євросоюзу, якщо вона (Україна) не може дати ради навіть своїй внутрішній політиці (недавні вибори до Верховної Ради, а також стан її працездатності на сьогоднішній день — яскравий приклад). Тому зараз Україні не варто сподіватися на якісь заобрійні вершини, а треба керуватися тим, що маємо, і йти повільними, але впевненими кроками до окресленої мети.

Польський образ майбутнього — польські враження: *Володимир Коробов* [15.06.02]

Польща живе все краще: інтеграція до Європи явно пішла їй на користь. У Любліні — місті, порівнянному з моїм Херсоном за чисельністю населення та адміністративною значимістю, прожитковий мінімум становить приблизно 500 доларів США, колеги-викладачі одержують понад 1000 доларів щомісяця (у нас не дотягують і до 100), мають навчальне навантаження 180 годин на рік (у нас — 900–1000 годин!). Колеги живуть пристойно: мають будинки, автомобілі, можуть подорожувати по світу і відпочивати. Тому вони не переживають такого морального розкладання, як у нас, не шельмуються і не виконують роль колективного “хлопчика для биття” у показушній “боротьбі з корупцією”. Благоустрій, стан доріг, житла, міського господарства, побутової культури — все контрастує з українським. У місті 5–6 нових гігантських за нашими мірками європейських супермаркетів, заповнених покупцями. Водночас люди у своїй масі незадоволені владою і начальством, на стінах будинків — свастики й антисемітські гасла, поширені націоналістичні забобони і ксенофобія (нас там не дуже люблять, м’яко кажучи, і не дуже високої думки про українців). У Польщі, як я зрозумів, теж хапаються за націоналізм у страху перед тим, що європейська інтеграція невблаганно призведе до втрати ідентичності, причому, як і в нас, це роблять і праві, й ліві.

5. Наука та езотерика: суспільні функції та прогностичний потенціал

Період: 14 червня — 10 жовтня 2002 р.

Учасників: 8

Повідомлень: 34

Постановка проблеми

Складним, суперечливим і водночас інноваційним (за змістом суспільних перетворень) стає для “пострадянської свідомості” період суспільних трансформацій. Звичне колись запитання ЩО? (“що ми будемо?”) досить швидко змінюється

у вустах наших політиків прагматичними запитаннями ЯК? і КОЛИ? (“Як домогтися і коли реально очікувати сталого суспільного розвитку?”). Настирливо пробираються у суспільну свідомість оновлені сенси людського співіснування, які стають наслідком складної гри тенденцій і чинників становлення “посттрансформаційного” суспільства. З’являються нові паттерни наукового арсеналу — головної гарантії рівноваги і сталого розвитку країн в епоху “постмодерну”. Важливе місце у цьому арсеналі посідає наукове прогнозування.

На думку доктора філософських наук, старшого наукового співробітника Інституту соціології Російської академії наук Андрія Давидова, “при прогнозуванні найближчого майбутнього недостатньо враховувати тільки минуле і теперішнє, насамперед необхідно враховувати віддалене майбутнє. Тому метод екстраполяції від минулого і теперішнього в майбутнє не цілком адекватний для соціальних процесів. Більш правильним буде використання методу інтерполяції, коли за минулим, теперішнім і віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє. Однак поки цілком неясно, за допомогою яких методичних процедур можна надійно визначити віддалене майбутнє. Це — відзначає дослідник — предмет подальших методологічних і методичних досліджень” (див.: *Давыдов А. А. Модель социального времени. — Социс. — 1998. — № 4. — С. 98–101.*)

Вступаючи у дискусію з російським дослідником, висловимо припущення щодо існування шуканого автором публікації методичного арсеналу, необхідного для прогнозування віддаленого майбутнього. Це, зокрема, так звані “традиційні” знання і практики. Езотерика — один із таких різновидів.

Водночас між науковим та езотеричним знанням дуже складно провести чітку межу. Проте, на думку нашого колеги О. Пеліна, все-таки можна конструктивно розрізнити ці два феномени, що він, власне, збирається продемонструвати нам всім на матеріалах дискусії.

Запитання:

- 1. Чи існує бар’єр між езотеричним (таємним) і науковим знанням?**
- 2. Чи можна стверджувати про існування знання значно ефективнішого, ніж “наукове”?**
- 3. Чи існують особливості впливу науки та езотеричного знання на суспільство?**
- 4. Чи обмежені можливості наукового та езотеричного прогнозування?**

Рекомендовані публікації

1. *Бегун Мертвий*. Искусство падать в бездну, или дзен беговой дорожки.
2. *Давыдов А. А.* Модель социального времени. — Социс. — 1998. — № 4. — С. 98–101.
3. *Демин Валерий*. Загадки русского севера.
4. *Демин Валерий*. Тайны русского народа. В поисках источников Руси.
5. *Дугин Александр*. Парадигма конца. Доктрина.
6. *Ермилов Э. А.* История развития цивилизации. Введение в сокровенную философию истории. Глава 2. Древние знания о мире и человечестве.
7. *Крипнер Стэнли*. Холистическая парадигма. — М., 1992. — № 1.
8. *Кун (Кuhn) Томас*. Культурология. XX век // Энциклопедия. Т. 1. — СПб., 1998. — С. 337–338.
9. *Лурье С. В.* Историческая этнология. Гл. 7. Культурная традиция и этнос.

10. Розин В. М. Существование, реальность, виртуальная реальность // Концепция виртуальных миров и научное познание. — СПб., 2000. — 320 с.
11. Смирнов А. В. Великий шейх суфизма.
12. Тоффлер А. Третья волна. — М., 1999.
13. Чаттерджи Браман. Сокровенная религиозная философия Индии // Лекции, читаные в Брюсселе в 1898 году. — Калуга, 1905.
14. Штепа Вадим. Традиция в мире постмодернизма.

Дискусія

1. Чи існує бар'єр між езотеричним (таємним) і науковим знанням?

“Історична” позиція: древні цивілізації володіли знанням більш ефективним, ніж сучасне “наукове”. Втрачене знання набуло статусу таємного: Едуард Афонін [14.06.02]

“Природничча” позиція: мудреці з високим ступенем розумового розвитку складають враження “утасмичених”. Тому бар'єр штучний і він природно скорочується пропорційно до рівня розвитку науки: Едуард Афонін [14.06.02]

Re: Бар'єр створили успіхи промислової революції. Олександр Пелін [18.06.02]

Між езотеричним і науковим пізнанням така сама різниця, як між кустарним і корпоративним виробництвом. Пріоритет науковому пізнанню створили успіхи в галузі масового виробництва. В основному це стосується Західної Європи. Останні століття “науковий цех” успішно розвивався пропорційно до успіхів промислових цехів. Особливо це помітно на прикладі цеху математиків, цеху фізиків, цеху хіміків. Складніше з біологами і соціологами. Вони складніше формалізуються і мають менше можливостей для технологізації. Кустарі-езотеристи програють цеховикам доти, доки корпоративна “цехова” парадигма не “перепиняється” через яку-небудь реальну проблему. Наприклад, природу “плачучої” картини адмірала Макарова в Херсоні. Такі проблеми на деякий час зближують хіміків і алхіміків, але невдовзі конкуренція знову бере своє.

Насправді, кустарі-езотеристи повинні мати рівні права з ученими-цеховиками на існування й увагу. Не варто перетворювати один одного в монстрів неучтва або тугих доцентів. Спрямованість на розв'язання реальних проблем допускає таку терпимість, а, можливо, і взаємодію. Езотеристів можна розглядати як “генераторів ідей”, а вчених-цеховиків — як розробників цих ідей. Адаже не випадково великі астрономи були трішки астрологами, а хіміки — алхіміками. Питання, напевно, полягає в тому, яким чином можна поєднувати романтику езотеричного індивідуалізму з прагматикою наукових корпорацій.

Re: Marinchello [01.07.02]

На мою думку, в цьому й проблема, що не можна! Неписьменний брудний сибірський шаман і терапевт, який пахне ліками, один одного не зрозуміють так само, як не зрозуміють один одного художник і маляр. Езотеричне знання — це мистецтво, це порив душі! Можливо, пошуки філософського каменя не мають сенсу, але принаймні це цікаво (окрім того, у процесі пошуків філософського каменя були зроблені найвидатніші відкриття у хімії). Кому потрібно те, що якесь Х-поле при впливі Y- поля випромінює не 3,000000001 а 3,000000002??? Хіба це кому-небудь

важливо, окрім тієї людини, яка це написала і одержала за це доцента? А, може, в цьому проблема? Учені не займаються наукою, а одержують наукові звання.

Re: Re: *Олександр Пелін* [18.07.02]

Проблема розуміння існує, але я думаю, що все не так сумно і категорично. Особито я спираюся на визначення Баумана: “Зрозуміти — знати, як вчинити далі”. Якщо шаман і терапевт, художник і маляр обмінялися один з одним парою слів (крім ритуальних “добрий день”) — значить, вони на якомусь рівні зрозуміли один одного. Якщо між ними вже немає ступору — значить, є якийсь жажливо суб’єктивне, але розуміння. Згоден, що вчені, орієнтовані винятково на кар’єру, замість справи грають у корпоративну гру “ми всі дуже великі й важливі для суспільства люди”. Але в грі грають ті, хто не вміє працювати. Таким можна лише співчувати. “Незрідність із професією” за Г. Сквородою.

Я не згоден з тим, що в езотеризмі — тільки романтика, несумісна з науковою прагматикою. Езотеризм — це самітність, відлюдництво, без якого неможливі “наукові прориви” і “наукові революції”. Одна моя знайома-психолог зненацька серйозно заявила мені: “У тебе все буде добре, тому що в тебе є “третє око”. Якщо таке явище, як “третє око” й існує, то як його носій заявляю: воно відсотків на 90 продукт відлюдництва, а на 10 — спадковості. Знайомий екстрасенс намагався перекопати мене у зворотному. Не вірю, як Станіславський. Езотеричне знання бездоказове. Ну то й що? Зате корисне. Це мистецтво, здатне з нічого зробити щось. Прекрасно. Чому вчений не може зрозуміти художника? Може. Хоча художнику зрозуміти вченого легше. Це означає, що езотерист повинен зробити перший крок назустріч ученому-цеховику. Задача останнього — не затискати ніс при спілкуванні.

Позиція “обскурантів” (не все знання корисне для маси людей і тому повинно ховатися від них): *Едуард Афонін* [14.06.02]

Re: *Marinchello* [16.06.02]

Напевно, потрібно схилитися до цього твердження, тому що в езотеричного знання “темне” минуло. Усілякими шаманами і жрецькими воно використовувалося для маніпулювання людською свідомістю і, відповідно, людьми. Ставши легкодоступним, це знання відразу втратило б свої “управлінські” функції. Так що “обскуранти”, які говорять про “неготовність цивілізації прийняти вище знання”, насправді не усвідомлюють, що це пояснення — вироблена тисячоліттями захисна реакція, для того щоб зберегти можливість керувати (невідоме лякає), і, найчастіше, приховати типово шарлатанську природу цього “знання”.

Re: Re: *Irish* [05.08.02]

Ті результати, яких досягло наукове знання в напрямі маніпуляції людською свідомістю, причому не тільки в психології і соціальних науках, але й використовуючи досягнення фізики, математики і т. д., — неймовірно і величезні! Ми щодня зіштовхуємося в нашому цивілізованому, науковому, індустріальному світі зі спробами керувати нашими бажаннями, вчинками. Так що звинувачувати саме “власників езотеричного знання” у прагненні до контролю за свідомістю, на мою думку, несправомірно. Бажання керувати людьми, у тому числі за допомогою маніпулювання їх свідомістю, властиво людям, які жадають влади, незалежно від характеру їх знання...

Re: Re: Re: *Едуард Афонін* [06.08.02]

Хотілося б привернути увагу до тези про нібито шарлатанську природу езотеричного знання. Звертаючись до визначення "шарлатан", ми, як правило, маємо на увазі людину неосвічену, невігласа, простіше — ошуканця, або людину, яка лише вдає з себе знаючого фахівця. Причому мова не йде про тип знання (науковий чи езотеричний), яким володіє такий фахівець, а лише про незадовільну якість цього знання.

Думаю, у такій ситуації правомірно буде запитати:

1. Хіба мало ми знаємо прикладів низького (недостатнього, неадекватного і т. п.) знання у наших учених, зокрема представників соціальних, суспільних наук?

2. Чи не констатуємо ми сьогодні (у період суспільної кризи) кризу суспільної науки? Що являє собою сучасне знання про суспільство, чи відповідає воно новонародженим ("посттрансформаційним") реаліям, чи не потребує воно виходу за межі раніше досягнутих нами уявлень про нього?

3. Чи не несуть сьогодні фахівці-суспільствознавці (свідомо чи несвідомо) неякісне знання, або, використовуючи категорії ринкового господарства, недобросовісну пропозицію нашим політикам як основним споживачам суспільного знання? Інакше кажучи, чи не виступають сьогодні наші вчені-суспільствознавці як шарлатани?

4. Чи не буде більш ефективним і моральним вчинком в період суспільної кризи скористатися древнім знанням, яке, якщо говорити всерйоз, більш захищене, ніж так зване наукове знання, від спокуси спекуляції ним? Адже езотеричне знання оберігається столітніми традиціями і, як правило, супроводжується спеціальними, іноді дуже складними, процедурами застосування, що в цілому захищають його від несумлінної кон'юнктури.

Re: Re: Re: Re: *Олександр Пелін* [28.08.02]

Едуарде Андрійовичу, згоден з Вашою тезою про шарлатанство в нашій соціальній науці. Причина — її зупинка на інтерактивному рівні. Давно час просунути нашу соціальну науку з інтерактивного рівня на когнітивний. Ми "грузимо" наших політиків інтерактивними, фізикалістськими дослідженнями і пропускаємо удари, спрямовані прямо у фрейми українців. Ці удари точно розраховані на проходження когнітивних слотів у головах наших співвітчизників певних скриптів, отриманих з банальних інтерактивних опитувань суспільної думки. Мої статті на цю тему "зависають" у редакціях газет і журналів, тому що когнітивна антропологія і соціологія — абсолютно темний ліс для наших журналістів. Цього року буду читати курс по когнітивному моделюванню на своїй кафедрі. Якщо в когось є інтерес обговорювати цю тему на сайті — я готовий. Дискусію про когнітивне (езотеричне) моделювання наших фреймів можуть підтримати наші колеги з Братислави (М. Коновські). Ми з ним уже кілька місяців в Ужгороді обговорюємо ці питання. Продовження діалогу можливе у Братиславі. Це дуже цікаво нашим сусідам, які знову трохи попереду нас.

Re: Re: Re: Re: Re: *Едуард Афонін* [30.08.02]

Хочу лише уточнити, Олександрє Володимировичу, що означає Ваше уточнення у дужках — когнітивне (езотеричне). Воно означає синонім до слова "когнітивне" чи аспект когнітивного?

Re: Re: Re: Re: Re: Re: *Олександр Пелін* [30.08.02]

Не синоніми. Але, як з'ясувалося, для української соціальної науки когнітивна соціологія й антропологія — явище абсолютне езотеричне, таємне. Саме тому Україна навесні пропустила страшний удар по фрейму “Не словом, а ділом”. Поразка від цього різновиду інтелектуальної зброї — 25 % дорослого населення. Кожен четвертий українець переконався, що саме головне — прірва між словом і ділом. Тобто слова марні, науки марні, у політиці повний бруд.

Як жити далі? Протистояти цьому за допомогою методів контрпропаганди даремно. Для гідної відповіді потрібно знайти придатний слот. Що може об'єднати слово і діло в Україні? Воля, метафора, технологія чи ще щось? Якими скриптами створюються такі слоти? Відповіді на ці питання знали тільки закордонні іміджмейкери Ющенко. Він то випинав вольове підборіддя, то, як школяр, сипав заученими скриптами.

Для всіх українських соціологів ще навесні когнітивна була синонімом езотеричного. Зараз ми на виборах мера Ужгорода легко розкладаємо кандидатів на три слоти і нічого езотеричного в цьому не бачимо. Тепер ми вже знаємо, що інтерактивна соціологія подає інформацію про те, що думають респонденти, а когнітивна — як вони це думають. Друге значно ефективніше для моделювання та інженерії. Для багатьох сьогодні когнітивна не тотожна езотеричному, але для більшості — ще синонім. Потрібно просуватися, напевно, швидше. Мислення буде тонше і синонімів менше.

Давайте подивимося під таким кутом: *Сергій Євстратов* [28.06.02]

У вітчизняній науковій літературі останніх років з'явилося багато цікавих робіт, присвячених проблематиці неопарадигмального синтезу. Цей процес формує передумови для оснащення філософії евристичною методологією, комплементарною до традиційної — селективної. “Назріваючий у XX столітті загальний (філософський) розум культури вимагає такого різкого розриву з розумом класичним, такої всеосяжної “трансдукції”, якої не було в нашому розумінні, напевно, з “осьового часу” передодня античності. Цей розум абсолютно нестерпний для звичних (протягом десятиліть) “фігур розуміння” і стереотипів здорового глузду”.

Кількість і гострота невирішених проблем, накопичених людством наприкінці століття, свідчать про те, що евристичний потенціал раціоналістичної картезіанської методології далеко не безмежний і, більше того, подальше його тотальне використання усе сильніше наближає планету до кризових фаз. Тактика досить м'якого варіювання картезіанського каркаса дозволяє з оптимізмом поставитися до можливості формування такої парадигмальної структури, що забезпечувала б розвиток більш тонких і глибоких методологій (а, можливо, і цілих технологій!) теоретичного осмислення взаємовідносин у системі людина–світ і відповідної адаптаційної та трансформаційної діяльності.

Специфічні особливості біологічних об'єктів, влучно відзначені регуляторно-термодинамічною концепцією Е. Бауера, посилюють потребу в більш конкретному переосмисленні функцій біологічних систем як своєрідних “біологічних операторів”, що здійснюють трансформацію аморфного світу-цілісності в спектри множинних об'єктів світопроявів, різні для різних структур, що трансформуються. У принципі, цю здатність трансформуватися, схоже, мають всі об'єкти Світу — від

нейтринно до метagalactic. Однак особливе виділення класу біооператорів необхідно хоча б тому, що ми не маємо у своєму розпорядженні більш достовірних даних про можливий варіант світобудови, ніж отримані нами в результаті нашої власної антропоморфної активності.

Серед специфічних властивостей антропоморфних біооператорів-спостерігачів особливо варто виділити такі:

1. Пріоритет макрообразів при формуванні світомоделей. Його стійко домінуюча роль пояснюється насамперед тим, що переважний обсяг інформації про навколишній світ антропоморфний спостерігач одержує через оптичний канал прийому і відповідної обробки інформації.

2. Пріоритет бівалентної логіки при організації інтерпретаційних процесів обумовлений тривалим існуванням виду *homo sapiens* у полі сили тяжіння Землі.

Навність цих двох пріоритетів призводить до того, що антропоморфний інтерпретатор (особливо послідовник Західної традиції) досить жорстко трактує ті чи інші факти й процеси, а саме:

1) факт існування того чи іншого явища найчастіше встановлюється шляхом співвідношення з екзистенціальним макроеталоном, що формує стійкий (антропоморфний) поріг сприйняття світопроявів;

2) взаємозв'язок явищ найчастіше трактується в дусі каузального детермінізму;

3) дослідження взаємозв'язків між явищами здійснюється, як правило, шляхом використання аналітичних методологій і редукціонізму, а синтетичні конструкції та узагальнення будуються, найчастіше, за адитивними схемами.

Зрозуміло, що одним із першочергових завдань розвитку нової парадигми є завдання “подолання” антропоморфних домінант у гносеології, а точніше (реальніше, з урахуванням можливостей фактичного стану гносеології!) такої модифікації діючих парадигм, яка дозволяла б, спираючись на традиції і досягнення сучасної науки і практики, здійснювати реальні евристичні побудови, які верифікуються реальною практикою. Найважливіша задача конструктивного процесу — забезпечити відповідність старої і нової парадигм. Від неї відгалужується специфічна проблема взаємовідносин гносеології й онтології. У рамках нової парадигми онтологічний статус втрачає свою колишню автономію і стає більш залежним від гносеологічного статусу. Пріоритетною проблемою “філософського фронту” неминуче стає потреба осмислення явища існування, у якій, як у фокусі, сплетені питання онтологічного і гносеологічного плану. Мабуть, настав час сказати, що замість традиційної дилеми “буття чи свідомість” виникає більш конкретне, але разом з тим, більш інтригуюче питання про критерії існування, про параметри цього явища, про його альтернативи, про його узагальнення.

Re: *Олександр Пелін* [18.07.02]

Сергію, на мою думку спочатку в людства з'явилася потреба уніфікації суспільного різноманіття за допомогою його величності Загального Закону (можливо Хамурапі). Потім Аристотель “створив” двочленну формальну логіку, що відкинула на смітник всі досягнення витонченої модальної логіки Сходу. Потім з'явилася фізика з її спрагою пошуку абсолютно універсальних Законів Природи. На цьому побудований сцієнтистський (тоталітарний-фізикалістський) світ, що закономірно прагне до повної глобалізації. Думаю, глобальний світ неможливий уже тому, що суперечить

древній китайській філософії “слабке і м’яке перемагає сильне і тверде”, це по-перше, а по-друге, тому, що узгоджується з горезвісними висновками другого закону термодинаміки. Ви, напевно, глибоко праві у тому, що всі ці вигадки механіки і фізики загнали людство в дуже жорстку картезіанську триногу. Світ набагато складніший, ніж примітивна тривимірна система координат, у яку його примудрилися втиснути на деякий час. Справжньому буддисту в науці навіть думати про це смішно.

2. Чи можна стверджувати про існування знання значно ефективнішого, ніж “наукове”?

Про це говоритися в древніх книгах, про це говорять чимало людей, говорять часто тощо: *Едуард Афонін* [14.06.02]

Хочеться вірити в існування простих, доступних, але нескінченно ефективних засобів досягнення наших бажань: *Едуард Афонін* [14.06.02]

Гадаю, дійсно існує щось неопоясане наукою: *Едуард Афонін* [14.06.02]

Інший шлях розвитку: *Marinchello* [16.06.02]

Мені здається, що тут ми можемо спостерігати типову ситуацію: у людства були можливості піти іншими шляхами розвитку. Але “ми” обрали науковий, а інші (у тому числі й “езотеричний”) залишилися в зародковому стані. Як можна порівнювати дорослого слона і зародок бегемота (хоча дорослість цього слона — спірне питання)?

Формулювання питання: *Снейк* [13.09.02]

Давайте задумаємося: ми скуті некоректністю самого питання. Що означає “ефективніше”? Наукове знання “належить” певній сфері світопізнання в цілому. У цій сфері воно ефективне, в іншій — ні. Адже наука давно вже не претендує на повне пізнання світу. Тому її не можна порівнювати в термінах ефективності з іншими видами знання. Чи все-таки необхідно уточнювати, для чого ефективніше. Якщо для виховання дітей або спілкування із закоханими (умовні приклади), то тоді наукове знання практично неефективне. Я вважаю так.

3. Чи існують особливості впливу науки та езотеричного знання на суспільство?

Горезвісне езотеричне знання шкідливе, тому що “намагається підмінити науку дилетантським маніпулюванням”: *Едуард Афонін* [14.06.02]

Re: *Снейк* [13.09.02]

Щодо дилетантського — це, напевно, не зовсім доречний докір. А от щодо маніпулювання — це, мабуть, правильно. Хоча також можна висунути претензію “не завжди, мовляв, воно маніпулює”.

Re: Re: *Едуард Афонін* [16.09.02]

Звичайно, Ви праві щодо прикметника “дилетантського”. Дійсно, маніпулювання може бути і професійно грамотним. У даному разі автор запитання використовував одну з характерних мотивацій критики езотеричного знання.

Re: Re: Re: *Снейк* [23.09.02]

Чесно кажучи, і щодо “підміни” теж не зовсім правильно. Адже не обов’язково ці форми знання протиставляються. Окрім того, “езотеричне” — воно і не зовсім знання. Хоча, звичайно, трактування терміна можуть бути різними, але я виходжу

з можливості перевірки. Езотеричне знання не можна перевірити, можна лише апелювати до збігу “подій” і “пророкувань”, який цілком вписується у рамки статистичної випадковості.

Re: Re: Re: Re: Re: *Marinchello* [28.09.02]

Я згоден з тим, що езотеричне — не зовсім знання, але воно настільки не знання, наскільки відчуття. І до нього не треба підходити з точки зору “статистичної випадковості” — у нього свої методи... та взагалі й термін “методи” тут не зовсім підходить — езотерика і наука хоч і сестри, але зведені.

Re: Re: Re: Re: Re: *BBC* [03.10.02]

Виникає питання. Існує величезна кількість літератури з магічними і містичними символами на обкладинці. В ілюстрованих журналах з’являються статті про “любовну нумерологію” і магію аналогічного призначення. Чи є ця література езотеричною? Тобто чи можна говорити про езотеричний “маскуль”, чи це все-таки квазіезотерика?

Re: Re: Re: Re: Re: Re: *Едуард Афонін* [10.10.02]

Думаю, тут можна висловлювати різні точки зору, так само як і з питання новизни, “чистоти” ідей, форм і стилів мистецтва тощо. Однак у цьому питанні привертає до себе увагу інше. Пригадується, як радянська пропаганда таврувала ганьбою так зване кіч (масове) мистецтво. Сьогодні пострадянські країни стикаються з тим самим феноменом — проявом масової творчості і масової культурної потреби, що розвиваються на загальному тлі росту креативних здібностей людини, на тлі раціонального знання, що здобувається нею. Очевидно, тут є певні загальні закономірності розвитку як західноєвропейських країн, що пережили трансформаційну кризу під час Великої депресії 1929–34 рр., так і східноєвропейських (і азійських) країн, що переживають трансформаційні зміни сьогодні.

Цікаві у цьому контексті спостереження французького вченого С. Московичі, який звернув увагу на домінування сьогодні (у посттрансформаційному просторі — *Е. А.*) закономірностей, відповідно до яких під час трансформації на зміну зовнішньому, матеріальному, соціальному фактору приходять як визначальний фактор внутрішній, психологічний, ідеальний. Тільки цим, мабуть, і можна пояснити сьогоднішнє посилення “символізації” громадського життя і попит на відповідну літературу.

Немов підкреслюючи зростаючу роль символу в нашому посттрансформаційному життєвому просторі, С. Московичі пише ще одну чудову книгу — “Людина символічна”. Тут хотілося б звернути увагу ще на одну особливість нашого часу. Я маю на увазі наростаючі (хоча й тимчасові!) авторитарні тенденції в пострадянській суспільній науці. Намагаючись “опанувати” ситуацію в науковому пізнанні, представники старої (радянської) академічної традиції усе очевидніше виявляють свою нездатність адаптуватися до нових умов. Це знаходить своє вираження в їхніх спробах дискредитувати традиційне знання (у тому числі езотеричне). Останнім часом вони, наприклад, ініціювали відповідні рішення в російському академічному відомстві. Аналогічні спроби ініціюються також в академічному науковому відомстві України. Зокрема, під приводом добре відомої в історії “боротьби з мракобіссям” починаються нові спроби наступу на езотеричне знання. Разом з тим досвід Заходу переконливо доводить неспроможність таких спроб. Більше того, цей

досвід демонструє життєвість і функціональність у посттрансформаційну епоху традиційних форм знання і культури. Зрештою, на наш погляд, саме цим і пояснюється їхня популярність. Однак при всьому цьому навряд чи можна очікувати широкого оволодіння, наприклад, високим мистецтвом східних технік “І-цзинь” чи західних карт “Таро”.

Наука і логіка — “стандартні носії глибоко ешелонованого марення”:
Едуард Афонін [14.06.02]

Езотеричне знання екологічне, нешкідливе для суспільства, але важко відтворюється вчителем у своїх учнях: *Едуард Афонін [14.06.02]*

Наукові знання піддаються контролю і перевірці, але, як і раніше, здобуваються “дорогою ціною” — методом проб і помилок: *Едуард Афонін [14.06.02]*

4. Чи обмежені можливості наукового та езотеричного прогнозування?

Езотеричне прогнозування обмежене відсутністю довіри до нього. На відміну від “наукового” езотеричне прогнозування не має своїх інститутів. Назватися “посвяченим” може будь-який пройдисвіт: *Едуард Афонін [14.06.02]*

Наукове прогнозування стримує рутину, що є обов’язковою у науковому співтоваристві: *Едуард Афонін [14.06.02]*

Потрібен неопарадигмальний синтез: *Сергій Євстратов [28.06.02]*

Глобальні проблеми і кризи, з якими зіткнулася на рубежі ХХ і ХХІ ст. техногенна цивілізація, створили загрозу самому існуванню людства. Очевидно, що на старих засадах цивілізація розвиватися вже не може. Усе гостріше висувається проблема пошуку нових цінностей, аналізу тих сфер культурної творчості (включаючи науку і техніку як особливі сфери культури), де вже відбуваються зміни традиційних ціннісних структур і формуються нові світоглядні орієнтації. Багато дослідників в галузі методології і логіки наукового знання сьогодні сходяться на думці, що традиційно жорсткий ідеал структури науки, закладений ще Р. Декартом, має бути модифікований з урахуванням усіх досягнень теорії і практики, накопичених людством до кінця ХХ ст. Відомий вітчизняний філософ В. Філатов пропонує такий варіант структури науки перехідного періоду :

— природний порядок не є даним довіку; матерія не інертна — їй властиві джерела саморухливості й активності, і її не можна ототожнювати з протяжністю, як це робив Декарт;

— розподіл між матеріальним та ідеальним (свідомістю) відносний; людина не так протистоїть природі, як є її іманентною часткою; вона має повинен не керувати природою, а знаходитися в інших, наприклад діалогічних, відносинах з нею;

— немає єдиних для всіх наук методів, можливі інші типи пояснення, крім редукції цілого до частин;

— математичне знання не є універсальною мовою і стандартом науки; якісні, “розуміючі” методи не менш важливі;

— наука не повинна бути етично і політично нейтральною, вона може підкорятися примату гуманістичних цінностей, бути відповідальною перед суспільством чи якимись його прошарками або групами;

— наука не обов’язково повинна бути спеціалізованою; її можуть розвивати, наприклад, такі групи суспільства, для яких пізнання — не основна мета діяль-

ності; наука може бути справою всього суспільства (неспеціалізована “народна наука”) чи, навпаки, особистою справою людини в тому сенсі, що кожен вправі створювати свою власну науку.

Звичайно, ця схема потребує уточнення, доповнення, деталізації, однак не можна не погодитися з тим, що в ній досить точно відображені основні тенденції розвитку науки (і ставлення до неї!) на сучасному, дуже бурхливому історичному етапі. На жаль, для всього періоду після 1985 р. виявилася характерною одна дуже неприємна тенденція в розвитку вітчизняної науки і суспільства в цілому — інтенсивне формування маргінальної субкультури, що домінує зараз практично у всіх сферах соціально-економічного комплексу. Тому найголовнішим завданням вітчизняного наукового співтовариства на сучасному етапі є вироблення своєрідного “антимаргінального імунітету” на основі власних системних інтенцій, що властивий науці як особливий культурній формі.

Основними напрямками робіт у цьому контексті може стати:

— формування системи “сциєнтистського права”, тобто такої системи етико-юридичних і методологічних норм, яка могла б коректно визначити шляхи еволюції науки і техніки XXI століття, запобігаючи зайвому бюрократизму, з одного боку, і екологічно та соціально небезпечним досягненням — з другого;

— формування базису некартезіанської наукової парадигми, що враховує весь практичний досвід, накопичений людством до кінця XX ст., і основні моменти визначення цілі, які дозволяють розраховувати на подолання цивілізаційної кризи уже в першій чверті XXI ст.

Теорія самоорганізації систем і найдавніше езотеричне навчання: *Ірина* [02.07.02]

Необхідно пов’язати дві різні форми знання: сучасну теорію систем, зокрема проблему самоорганізації систем, і найдавніше езотеричне вчення системи сефірот (див. книгу “Філософія Гермеса Трисмегиста”). Якщо розглядати цю стародавню літературну пам’ятку культури з точки зору сучасних знань, то побачимо, що у тлумаченні утворення Всесвіту і всіх творінь лежать принципи самоорганізації систем. Оскільки першоджерело цієї книги знайти не вдалося, скористаємося текстологічним аналізом самої філософії, наведеним В. Шмаковим у його “Священній книзі Тота. Великі аркани Таро”, а також інтерпретацією секретних учень М. Хола у книзі “Енциклопедичний виклад...”.

М. Хол пише: “До нас дійшла грандіозна пам’ятка символізму єгипетських шкіл, у якій поєднано три типи символічних уявлень”. Це — колода карт у 78 аркушів (22+56) з розфарбованими зображеннями, що інтерпретують 22 мажорних і 56 мінорних арканів. Ця колода, частіше відома як циганський “тарот”, що представляє собою схему метафізичного світогляду древніх посвячених, згодом отримала назву карти або аркани Таро. Багато посвячених вважали, що розташуванням карт Тарот у певному порядку можна розкрити усе, що може бути відомо про Бога, Всесвіт і людину. За основу взято схему сефірот, що викладається в 10-му аркані. Сефірот (множина, в однині — Сефіра) означає цифри. Схема сефірот — схема цифр від 1 до 10, де кожній цифрі дається ім’я і приписується деяка організуюча основа (отримала розвиток і надалі використовувалася у піфагорійському вченні).

Книга стверджує, що Всесвіт створений і керується всього десятьма основними принципами, що породжують 22 основні закони. Таким чином, весь устрій Всесвіту обумовлено 32 загальними закономірностями. У “Сефер Еміра” — одній з найдавніших книг — про це говориться так: “Ях, Повелитель Духів, живий Елохім... начертав Своє ім'я і створив Всесвіт у 32 таємничих кроках мудрості (науки)”, і далі: “десять сефірот і двадцять дві букви є Основою всіх речей” (*Менлі П. Хол.* — М., 1992. — Т. 2. — С. 61). Тут ніби проводиться аналогія, що так само, як з букв алфавіту можна скласти і написати нескінченну кількість творів, так і з 22 основних законів можна створити весь нескінченний Всесвіт.

З 22 букв 3 визначаються як материнські букви, з яких усе створено, 7 — подвійні і 12 — прості букви. Обумовлений ними порядок утворення і розвитку Всесвіту визначає чотири світи. До першого світу відноситься три самобутні принципи або три першопричини, що, породжуючи сім вторинних, утворюють десять самостійних принципів, що діють у другому світі. У третьому світі діють уже 10 основних принципів і 22 закони, ними породжені. 32 закономірності третього світу породжують нескінченну кількість фактів і об'єктів, що складають основу четвертого світу — фізичного світу, в якому ми живемо. Таким чином, перший світ визначають як світ першопричин, що характеризується самобутністю; другий світ — світ принципів, що характеризується власною самостійністю, третій світ — світ законів, характерна ознака якого — тільки гармонія, четвертий світ — світ фактів, констатація наслідків, породжених причинами більш високих світів, а його основна характеристика — реальність.

Я не буду наводити довгий ланцюг міркувань, що дозволили мені побачити в 10-ти перших арканах принципи самоорганізації систем, тих самих, що співзвучні сучасним поняттям у синергетиці. Розділ схеми сефірот на 4 рівні являє собою ідею будь-якого утворення Всесвіту і його організацію. Перші 6 сефірот можна представити як ідею будь-якого утворення, що втілюється у зміст (1, 2, 3 сефірот) і форму ідеї (4, 5, 6 сефірот). Наступні три сефірот (7, 8, 9) представляють способи організації або втілення ідеї в саме утворення. Остання 10-а сефіра являє собою результат — утворення.

Розглянемо, які принципи самоорганізації систем можна тут виділити, виходячи із сучасної наукової концепції, перейшовши від терміна “утворення” до терміна “система” і від терміна “сефіра” до терміна “принцип самоорганізації”. Перший принцип можна назвати принципом самовизначення. Це означає, що для виділення системи з деякого однорідного стану потрібно виділити в ній деяку органічну якість або ознаку. Другий принцип назвемо принципом додатковості. Цей принцип пропонує протиставити виділеній якості її протилежність. Робиться це просто. За виділеною ознакою визначаються два її можливих стани. Перший стан — наявність ознаки, другий — його відсутність. Третій принцип пропонує появу нової ознаки з двох вихідних, тобто об'єднання протилежностей у єдине ціле за допомогою нової врівноважуючої основи.

Ці три принципи складають ідею утворення будь-якої системи. Наступні принципи оформляють зміст ідеї в певну конфігурацію. Так, 4-й принцип задає межі області існування системи, 5-й визначає ієрархічну структуру систем, у яку входять підсистеми різних рівнів. Фактично, тут задається принцип, що дозволяє за виділеною ознакою розділити систему на нескінченну кількість підсистем, що

складають її внутрішню структуру, кожна з яких має право бути самостійною одиницею. 6-й принцип — об'єднуючий, він повертає усі виділені підсистеми знову до єдиного цілого, але на якісно іншому рівні. Якщо спочатку система не мала внутрішньої структури, то тепер вона володіє нею, але це також сприяє зниженню рівня ентропії в системі.

Таким чином, перші шість принципів закладають ідею не просто утворення системи, але і її головну упорядковуючу основу. Наступні три принципи дозволяють втілити ідею системи в реальність. Самі по собі ці принципи набагато складніші від попередніх. Вони є наслідком перших шести, але, на відміну від них, мають іншу детермінацію. Якщо дотепер розглядався однозначний детермінізм підпорядкування єдиній першопричині, то тепер вводиться ймовірно-статистична детермінація. Це означає, що в системах з'являється деяка випадкова складова. Тому в 7-у принципі проголошуються чіткі самоорганізуючі функції, які має освіті кожна система, що розвивається. В іншому випадку системи знищуються, підкоряючись 8-у принципу. У цьому сенсі 8-й принцип, заснований на законі зростання ентропії (другий закон термодинаміки), відіграє роль фактора, що впорядковує, знищуючи системи, нездатні до самоорганізації. 9-й принцип дозволяє реалізувати 7-й і 8-й принципи в їхній єдності, доповнюючи принципом самонавчання систем, можливістю кількох іспитів, ґрунтуючись на нескінченній розмаїтості форм. Іншими словами, 9-й принцип можна вважати принципом створення якогось випробувального зразка. Система, успішно пройшовши всі іспити, виходить на наступний рівень розвитку, що відповідає останньому 10-у принципу.

Переклавши мову древнього опису сучасною науковою термінологією, можна побачити, що в основі найдавнішої схеми сефірот лежать глибокі філософські ідеї. Перші шість сефірот співзвучні основним законам діалектики. Наступні — відображають основні ідеї самоорганізації систем. Основним досягненням такого “перекладу” є відносна простота побудови будь-яких систем, логічність, послідовність їх розвитку. Найголовніше — визначення мети розвитку. Поняття мета і пов'язані з ним поняття доцільності, цілеспрямованості лежать в основі розвитку системи. Велика увага вивченню цих понять приділяється у філософії, психології, кібернетиці. Процес цілеутворення і відповідний йому процес обґрунтування цілей в організаційних системах відзначається багатьма вченими як дуже складний і не завжди однозначний. У цьому сенсі 7-й принцип дозволяє дати чітке обґрунтування вибору мети.

Подібна структура системоутворюючих принципів дає змогу дати певні конкретні відповіді на багато питань, що виникають у сучасній теорії систем. Вона також дозволяє виділити системи, що самоорганізуються, в особливий і єдиний клас систем, що беруть участь в еволюції, а також визначити основні цілі будь-яких еволюційних перетворень. На підставі цих принципів можна логічно пояснити весь хід еволюції, відповісти на питання, як виник Всесвіт, Сонячна система, Земля, життя на Землі, розум. Але найголовніше — за їх допомогою можна одержати відповідь на найважливіше питання про те, як була створена людина, яке її призначення, звідкіля ми прийшли і куди йдемо. Можливо, надалі багато ідей, що викладаються в древніх літературних джерелах, допоможуть нам краще зрозуміти, витлумачити не тільки сучасну теорію розвитку систем, а й багато інших аспектів, що лежать в основі теорії пізнання.

6. Феноменологія футболу: соціологія, психологія, економіка

Період: 9 липня — 20 вересня 2002 р.

Учасників: 5

Повідомлень: 13

Постановка проблеми

Тема запропонована Сергієм Євстратовим — учасником форуму з Санкт-Петербурга (Росія).

Протягом червня 2002 р. половина, без перебільшення, населення земної кулі зачаровано спостерігала за дивовижною футбольною “подією”, що розгорнулася на зелених полях Японії та Кореї. Що змусило всіх цих людей відвернутися від повсякденного життя, бурхливо радіти або дуже засмучуватися з приводу результатів чергової атаки та “метушні” 22 чоловіків навколо м’яча? У чому магія цієї, по суті, нехитрої “події”? У чому полягають гарантії високих заробітків окремих гравців та тренерів, які часом перевищують прибутки та обороти вельми великих технологічних компаній, цілих заводів та НДІ? Чому, наприклад, результат матчу “Парагвай — Уругвай” хвилює багатьох з нас більше, ніж якісь насущні та особисто значущі проблеми?

Мабуть, немає на сьогодні в природі такої “події”, яку можна було б порівняти з футболом за масовістю, психологічною заразливістю та глобальністю. Що це таке — його величність футбол?

Запитання:

- 1. Що таке футбол — спортивна гра чи мистецтво?**
- 2. Футбол і бізнес: що між ними спільного?**
- 3. У чому полягає психологічна природа футбольного фанатизму, його “парадного” та зворотного (масова агресія) боків?**
- 4. Чи є майбутнє в українського та російського футболу?**

Дискусія

- 1. Що таке футбол — спортивна гра чи мистецтво?**

Чи можна розглядати футбол як найважливіший фактор культурогенезу в національному і глобальному масштабах? Сергій Євстратов [09.07.02]

Re: Володимир Коробов [10.07.02]

Футбол — це велика ілюзія ХХ століття. Це насамперед видовище, масове дійство, свято. Те, що є у футболі від спорту, від мистецтва, від економіки, відсутнє на другий план перед футболом як видовищем і святом. Потреба людей, юрби, у видовищах — загальновідома. Завдяки виникненню засобів масової комунікації і внаслідок своєї простоти та виразності футбол став одним з головних видовищ. Більшість залучених до футболу людей не грають і не вміють грати, а вболівають, дивляться, тому функція футболу як масового видовища і свята з усіма своїми наслідками — головна, основна. Останнім часом відчувається якась криза футболу, здається, що захопленість людства футболом не вічна, а минуша, і “золоті часи” футболу вже минають. Можливо, футбол умирає, а може, він залишиться і в ХХІ столітті?

Re: Re: Микола Гоманюк [26.07.02]

Масова залученість людства до футболу для багатьох — взагалі ледве не єдиний спосіб залученості до суспільного життя. Це та сфера, де кожний може відчутися експертом. А що суспільство може запропонувати йому натомість? Політику? Економіку? Навіть людині зі спеціалізованою освітою іноді важко або взагалі неможливо розібратися у деталях, у всіх тонкощах навіть публічної, не те що закулісної боротьби. Це відчуження і приводить людство, ні, не на трибуни, а до екрана телевізора. ЗМІ зробили футбол футболом. Інша справа, що у футболі давно стало більше вже згаданої політики й економіки, ніж самого футболу. Але наскільки це помітно неозброєним оком? Отож поки футбол приносить прибуток, про кризу говорити рано.

Re: Re: Re: Magicmp [20.09.02]

Виникає питання: хто вони, ті, для кого футбол — чи не єдиний спосіб залучення до суспільного життя? Дивлячись у блакитний екран, створюється враження, що єдине щастя України — у футболі, пристрасть до якого нав'язується іноді вищими ешелонами. Тоді зрозуміло, чому стає “модно і круто” відвідувати громадські місця і “храми науки” у спортивній формі (з футбольного поля — на пари або в театр?!)

Запозичений футбол погано приживається: Володимир Коробов [19.08.02]

Наші політики дивляться на зарубіжний досвід використання футболу в політичних цілях і заздять, як це виходить у французів, італійців та ін. Але в самих щось не виходить, і команди погано грають, і інфраструктура футболу дуже поступається західній, і народ щось слабенько фанатіє. У футболу в Україні ті самі проблеми, що й у християнства: запозичене приживається погано.

2. Футбол і бізнес: що між ними спільного?

Що ефективніше: утримання іноземного тренера чи національної збірної?: Сергій Євстратов [09.07.02]

Відомий тренер серб Б. Милутінович, який тренував збірну Китаю, отримував більш як 800 тис. доларів США на рік. Китайці на чемпіонаті світу виступили не дуже вдало. У російських ЗМІ була опублікована інформація, що нафтові магнати Росії взяли на себе зобов'язання профінансувати іноземного тренера, що погодиться тренувати збірну Росії. Результат такого тренування непередбачуваний. Можливо, ефекту й не буде. У Росії і в Україні багато своїх, по-справжньому хороших фахівців, учнів Лобановського і Бескова. А цієї суми — 800 тис. доларів — безперечно, вистачило б на забезпечення роботи хорошої футбольної школи олімпійського резерву в Москві, Пітері, Києві, Донецьку, Сімферополі. Чому так: на це грошей ніколи немає, а на сумнівний варіант із тренером-іноземцем — є?

Гарна та кішка, яка ловить мишей: Володимир Коробов [10.07.02]

Існує механізм видовища, що відволікає мільйони від політики і каналізує негативні емоції, спрямовуючи їх у футбольне русло. У цього механізму свої правила й закони. Школа олімпійського резерву в цьому механізмі — не головне. Головне — команда-зірка, тренер-зірка, на це грошей не шкода. На жаль, ідеали масової фізкультури й ефективне футбольне видовище несумісні, тому 800 тис. доларів на тренера — найдешевший і найбільш ефективний шлях. Витрачені на фізкультуру, ті самі 800 тис. нічого не принесуть, а в акумульованому вигляді ці кошти можуть дати якийсь результат. Нерозумно було б кошти, що спрямовуються МДУ, роздати

середнім школам Сибіру. Соціалістичні забобони щодо масового спорту доведеться відкинути. Що стосується іноземного тренера для збірної Росії — це було б дуже логічно у контексті новітньої історії Росії. Це був би крок до майбутнього президента-іноземця. Історія повторюється.

Сенсаційні викриття корупції у світі футболу ще попереду: *Володимир Коробов* [19.08.02]

У футболу і бізнесу загальне — корупційний характер. Корупція роз’їдає і бізнес, і футбол. Зараз світ вразили скандали навколо корупції у фігурному катанні, але, швидше за все, у футболі корупція ще більш масштабна. Сенсаційні викриття корупції у світі футболу ще попереду.

3. У чому полягає психологічна природа футбольного фанатизму, його “парадного” та зворотного (масова агресія) боків?

Футбольний фанатизм: *Сергій Євстратов* [09.07.02]

Яка природа футбольного фанатизму? Чому вітчизняний уболівальник стає все більш агресивним? Куди “відлітає” колишня святковість футбольних змагань?

Ми стаємо самими собою: *Володимир Коробов* [10.07.02]

Розкріпачуючись в умовах свободи, ми стаємо самими собою. Тоталітаризм перешкоджав цьому, люди боялися розслабитися, страх заважав “вболівати” і бути самим собою. Зараз стало вільніше — і показалося справжнє мурло. Дрімаюча агресія виплеснулася назовні. Дивлячись на дебоші фанатів, ми нарешті довідалися правду про себе, про свою дикість, брутальність, агресивність і дурість. Футбольний фанатизм і безладдя — політично нешкідливий спосіб народного самовираження, такий шанс у народу повинен бути, його народу треба дати.

4. Чи є майбутнє в українського та російського футболу?

А чи є майбутнє? *Володимир Коробов* [10.07.02]

Питання важливіші будять увагу: а чи є майбутнє в Україні й Росії?

Дасш “Україна-Росія 2006!”: *Микола Гоманюк* [26.07.02]

Чемпіонат світу з футболу у 2002 р. вперше пройшов на території двох країн. Може, це переросте в традицію? А якщо подати заявку на проведення наступного чемпіонату світу на території України і Росії? Так ми хоча б на чотири роки забезпечимо себе майбутнім.

Майбутнє нашого футболу безрадісне: *Володимир Коробов* [19.08.02]

Судячи з останніх подій у світі футболу, майбутнє в російського і українського футболу не дуже райдужне, що цілком відповідає і безрадісним перспективам наших держав: діють і набирають сили негативні тенденції суспільного розвитку, що цілком певним чином впливають і на футбол.

Зміст

Слово рецензентам	3
Переднє слово	7
<i>Розділ I. Соціальні цикли</i>	11
Глава 1. Проблема моделювання в міждисциплінарних дослідженнях	13
Глава 2. Історичний рух семантики поняття “соціальне”	24
Глава 3. Вступ у соціальну теорію ймовірності.	31
Глава 4. Соціальний суб’єкт: проблема типології та розвитку	49
Глава 5. Коеволюція і структура соціальних реформ	64
<i>Розділ II. Україна на перехресті коеволюції</i>	81
Глава 6. Розвиток України: макросоціальний підхід	83
Глава 7. Соціально-психологічний чинник коеволюційних змін соціальної структури українського суспільства.	90
Глава 8. Енергетична залежність України	95
Глава 9. Україна в системі європейської і світової безпеки	100
Глава 10. Доля східнослов’янських народів у посттрансформаційному світі	105
<i>Розділ III. Світ у тенетах глобалізації.</i>	109
Глава 11. Глобальний аспект суспільно-історичного розвитку.	111
Глава 12. Архетипи світових релігій і глобалізація	125
Глава 13. Національні меншини балканських країн у фокусі глобалізації.	134
Глава 14. Перспективи розуміння та інтерпретації всесвітньої історії	143
Глава 15. Сценарії глобальної перспективи	149

Розділ IV. Європа: випробування інтеграцією.	. 159
Глава 16. Об'єднана Європа: соціокультурні кордони.	161
Глава 17. Європейський парламент у контексті політичного інтеграційного процесу	168
Глава 18. Монетарний союз ЄС і виклик глобалізації	180
Глава 19. Спільна зовнішня та оборонна політика ЄС: проблеми формування та перспективи реалізації.	189
Глава 20. Випробування спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС міжнародним антитероризмом	202
Заключне слово.	217
Рекомендована література.	221
Додатки	223
Протоколи засідань (2000–2001) міждисциплінарної науково-дослідницької робочої групи з проблем соціальної глобалістики	225
Матеріали дискусій Інтернет-форуму, що відбулися на web-сайті соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н.Каразіна	260
1. Антитероризм	263
2. Соціальні інновації	277
3. Нові релігії: наступ новацій чи консерватизм традицій	292
4. Європейський вибір України	299
5. Наука та езотерика: суспільні функції та прогностичний потенціал	333
6. Феноменологія футболу	346

Пропонуємо новий журнал

Практична філософія

(передплатний індекс 01880)

фахове видання зі спеціальностей:

філософія науки
антропологія і філософія культури
етика
естетика
соціальна філософія
філософія історії.

Рукописи приймаються:

за наявності двох рецензій
в друкованому вигляді
та на магнітному носії, підготовлені в редакторі Word 6.0
шістьма мовами (укр., рос., болг., англ., нім., фран.)
список літератури оформляти як кінцеві виноски.

Довідки за тел. +38 (044) 238-65-23

Наукове видання

*Афонін Едуард Андрійович
Бандурка Олександр Маркович
Мартинів Андрій Юрійович*

ВЕЛИКА РОЗТОКА
**(глобальні проблеми сучасності:
соціально-історичний аналіз)**

Видавець ПАРАПАН

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 922 від 22.05.02.

Редактор *Ж. М. Маркус*
Комп'ютерне складання *В. Є. Маркус*

Підписано до друку

Формат 60x84/16.	Папір офсетний.
Гарнітура Times.	Друк офсетний.
Умовн. друк. 20,46 арк.	Обл.-вид. арк. 22 арк.
Наклад 1000 прим.	Зам. № 2-3085.

Віддруковано з фотоформ у ЗАТ "ВПОЛ" ДК № 15
04151, м. Київ-151, вул. Волинська, 60